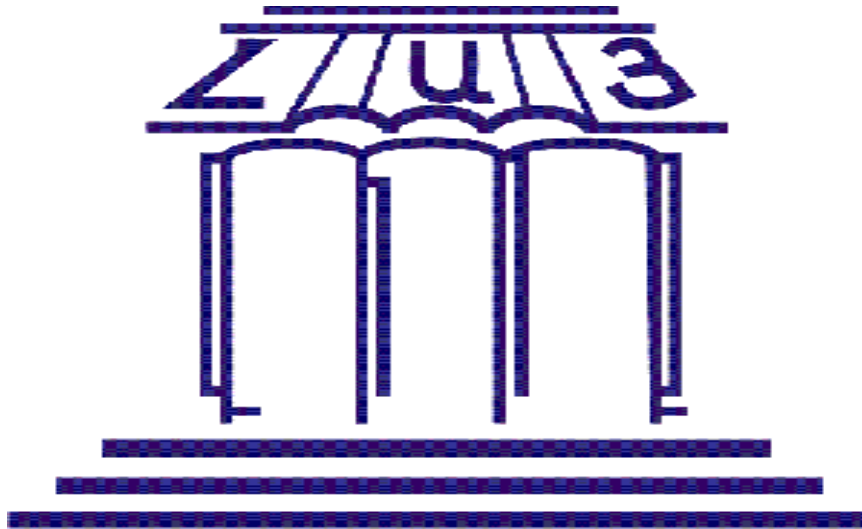

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Рисск

Туркостанск. Пирфур-
жиделер 1906

891.99

п-35

100
100
—
200

891.52
P-35

13 APR 2011

Nr. 25. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԱՅՐԻ ԱՆՆԱ ՐԱՓՓԻ Nr. 25.

ՐԱՖՖԻ

ԽԱՄՍԱՅԻ

ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՂԱՐԱՐԱՂԻ ԱՍՏՂԱԳԻՏԸ

ԳԱՂՏՆԻՔՆ ԶԱՐԱՐԱՂԻ

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1906.

ՀԱՐՊԵՐԵԱՆ ԳՐԱՏՈՒ
HARRY G. BERBERIAN
837 WASHINGTON ST.
BOSTON, MASS.

Досволено цензурою. Тифлисъ, 3-го ноядра 1894 года.

49633-65

Ա.

Խ Ա Մ Ս Ա Յ Ի

Մ Կ Լ Ի Բ Դ Ո Ւ Բ Ի Դ Ի Կ Ի Կ Ի Կ

ՐԱՖԳԻ

ԽԱՄՍԱՅԻ

ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(1600—1827)

ՆԻՒԹԵՐ ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1906.

ԻՐ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՀԱՅՐ

Մ Ե Լ Ի Ք - Մ Ի Ր Զ Ա - Բ Է Կ Ի

ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԲՈՐԷՆ ԵՐԱՐՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՄԲ

Նուիրում է որդին

ՆՐԱ ԴԱՍԱԿԻՅՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հրատարակելով «Խամսայի Մեղիքութիւնները» եր-
րորդ տպագրութեամբ, մենք կցում ենք նրան. —

1. «Հարաքաղի Աստղագէտը», վէպ, Պլատոն Զու-
բովի, որ թարգմանել է Րաֆֆին եւ առանձին գրքով
լոյս է տեսել 1882 թ.

2. «Գաղտնիք Հարաքաղի», քննական տեսու-
թիւնը, որը տպագրուել է «Արձագանք», շաբաթաթերթում
1886 թ.

Վերջին երկու գործերը կապ ունին Խամսայի Մեղի-
քութիւնների պատմութեան հետ. մէկը՝ որպէս վէպ,
միւսը՝ որպէս քննական եւ քաջատրական տեսութիւն,
օժանդակում են պատմութեան մութ կէտերը լուսա-
քանելու:

«Հարաքաղի Աստղագէտին», կցուած ծանօթու-
թիւնները, որոնց մեծ մասը պատկանում են Րաֆֆիի
գրչին, ուղղելով օտար հեղինակի (Պլատոն Զուբովի)
մի քանի խոշոր սխալները, միեւնոյն ժամանակ պարու-
նակում են իրանց մէջ հարուստ քաջատրիչ տեղեկու-
թիւններ Խամսայի Մեղիքների եւ նոցա հետ անմիջական
կապ ունեցող պատմական դէպքերի մասին:

Իսկ «Հարաքաղի Գաղտնիք», ի քննական տեսութիւնը,
գրուած լինելով այդ երկու գործերից շատ յետոյ, կազ-
մում է հեղինակի վերջին խօսքը նուիրական աշխարհի
եւ Հայկական վերջին հարստութեան մասին:

Այդ բոլորը ի նկատի ունենալով, մենք մօտեցրինք այդ նիւթերը, կազմակու մի ամփոփ եւ լրացուցիչ պատմութիւն:

Հեղինակը մտադիր էր տպագրել մի երկրորդ հատոր, որպէս յաւելուած “Խամսայի Մեկիքութիւնների,, ինչպէս ընթերցողը կը տեսնէ նրա վերջաբանից. դրա մէջ զետեղուած պիտի լինէին այն բոլոր նիւթերը, որոնք ծառայել էին իբրեւ աղբիւր առաջին հատորին: Մնացած նիւթերը խմբագրելով մտադիր ենք լոյս ընծայել առանձին գրքով:

Հրաւիրում ենք պատմութեանս իշխանական տոհմերի շառաւիղներին, փութալ մեզ ուղարկելու իրանց տոհմագրութեան վերաբերող պաշտօնական թղթերը, կամ նոցա վաւերացած պատճէնները եւ պատմութեանս հետ կապ ունեցող նիւթեր, որպէս յիշուած է “Խամսայի Մեկիքութիւնների,, վերջաբանի մէջ.

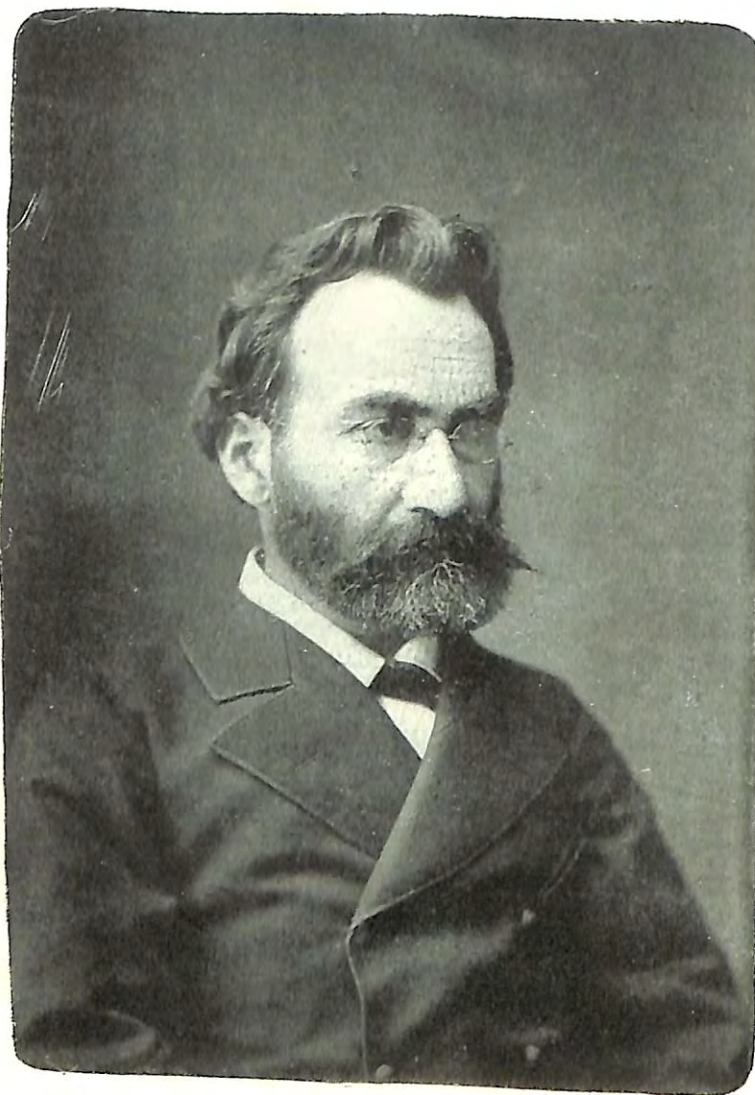
Ուրախ ենք ասել, որ մի քանի տոհմերի ներկայացուցիչները արդէն խոստացել են յանձնել մեզ իրանց մօտ գտնուած նշանակութիւն ունեցող թղթերը եւ կարելոր նիւթեր:

Յոյս ունինք, որ ուրիշները եւս կը հետեւին նոցա օրինակին գործը ամբողջացնելու համար:

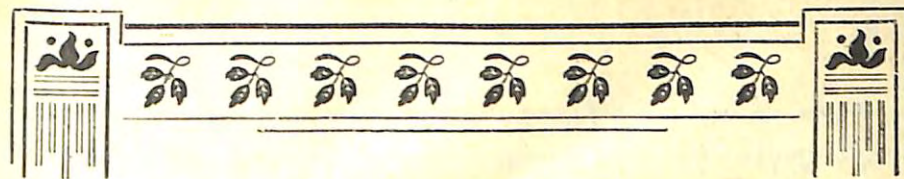
Երբ ունեցանք դոքա, բոլոր նիւթերը կը հրատարակենք առանձին գրքով հեղինակի շարադասութեամբ իբրեւ երկրորդ հատոր “Խամսայի Մեկիքութիւնների,,:

Լօնդօն, 21 Մայիս 1906:

ԱՅՐԻ ԱՆՆԱ ՐԱՓՓԻ

Ժամօթ

I.

այաստանը իւր անկման զանազան
 շրջաններում, կորցնելով իւր
 դահը, ամեն անգամ թողել
 է իւր ներկայացուցիչներին, որ-
 պէս դեռ չմարած կայծեր,
 պահպանուած նախկին փառքի
 մոխիրի մէջ: Հայկազանց թա-
 գաւորող տունը վերջանալուց
 յետոյ, թողեց իւր ետեւից մի շարք իշխողներ, որ կոչ-
 վում էին կուսակալներ: Արշակունիք թողին մարզ-
 պաններին, կիւրապաղատներին, պատրիկնե-
 րին եւ ոստիկաններին. իսկ Բագրատունիները եւ
 Ռուբինեանները թողին զանազան, միմեանցից բաժա-
 նուած, անկախ իշխանութիւններ:

Յիշեալ իշխանութիւնների ներկայացուցիչներն ըստ
 մեծի մասին եղել են հայոց հին նախարարական տների
 ժառանգները: Դրանք հայոց թագաւորութեան մի շրջանի
 վերջանալուց յետոյ պահպանում էին նրա իշխանութիւնը

մինչեւ մի նոր շրջանի ստեղծուիլը եւ այդպիսով ծառայում էին որպէս օղակներ, որոնք անխզելի կերպով պահպանում էին հայկական անկախութեան շարունակութիւնը մինչեւ կործանուած գահի կրկին վերականգնելը: Այդ իշխանութիւնները թէեւ երբեմն օտարներից նշանակուած եւ օտարների հարկատու են եղել, բայց երբեք չեն կորցրել իրանց ինքնավարութեան իրաւունքը:

Վերջին դարերում նախարարական հին տների փոխարէն երեւան եկան մեւլիքները, որոնց իշխանութիւնն աւելի կանոնաւոր ձեւ ստացաւ Շահ-Աբբաս մեծի օրերից (1603): Պարսից այդ աշխարհաշէն թագաւորը՝ որի քաղաքական հայեացքները օտարագրվածների վերաբերութեամբ բոլորովին տարբեր էին իւր նախորդներից, աւելի բարւոք էր համարում իւր հպատակ այլասեռ ժողովուրդների կառավարել հէնց իրանց ներկայացուցիչների ձեռքով եւ դրանով ամրացնել ամբողջ պետութեան մէջ համերաշխութեան կապերը: Նա առաջինը եղաւ, որ հաստատեց հայոց իշխանների «մելք»՝ տիրոջը, որ կրում էին աւելի հին ժամանակներից: Դրանով Շահ-Աբբասը կամեցաւ վարձատրել այն մեծ ծառայութիւնները², որ հայոց մելքները կատարեցին իւր՝ օսմանցիների դէմ ունեցած յաղթութիւնների մէջ:

Մելքների իշխանութիւնը տեւեց շատ երկար, իսկ Անդրկովկասում՝ մինչեւ ռուսների տիրապետութեան օրերը: Ես պիտի խօսեմ այդ իշխանութիւններից միայն մի խմբի

¹ Մեւլիք կամ մալք նշանակում է իշխող, տիրապետող, պլեւարքայ:

² Միւսնայ աշխարհի հայոց մելքները եւ Էջմիածնի կաթողիկոսը մի քանի եպիսկոպոսների հետ, օսմանցիների լծից ազատուելու համար, իրանք գիմեցին Սպահան եւ հրաւիրեցին Շահ-Աբբասին Հայաստան տիրելու համար:

վրայ, որ ընդհանուր անունով կոչվում էր Սամսայի մեւլիքութիւններ¹:

Սամսայի մելքութիւնները բաղկանում էին հինգ փոքրիկ գաւառներից, որոնք միմեանց սահմանակից լինելով, կազմում էին մի ամբողջ նահանգ, որ այժմ կոչվում է Ղարաբաղ, իսկ մեր պատմութեան մէջ յայտնի է Արցախ կամ Փոքր-Սիւնիք անունով: Դա աւելի հին ժամանակներում Աղուանից աշխարհի մի մասն էր ներկայացնում:

Յիշեալ հինգ գաւառները հետեւեալներն են.

1. Գիււլիստան կամ Թալիշ, որ սկսվում է Բիւրակչայ գետից, այսինքն Գանձակի սահմաններից, եւ տարածվում է մինչեւ Թարթար գետը:

2. Զրաբերդ կամ Չարաբերդ, որ սկսվում է Թարթար գետից եւ տարածվում է մինչեւ Սալէնի գետը:

3. Սաչէն, որ սկսվում է նոյն անունով գետից եւ տարածվում է մինչեւ Բալու-չայ գետը:

4. Վարանդա, որ սկսվում է Բալու-չայ գետից եւ տարածվում է մինչեւ Դիզախայտի լեռնային գոտին:

5. Տիլակ կամ Դուզախ, որ սկսվում է Դիզախայտի լեռներից եւ տարածվում է մինչեւ Նրասխ գետը:

Այդ երկրները, որ մի ժամանակ Աղուանից թագաւորութեան մի մասն էին կազմում՝ յետոյ հայոց մելքների ապաստան դարձան: Երկրի անմատչելի դիրքը նպաստում էր այստեղ հայոց իշխանութեան պահպանուելուն դառն ժամանակների փոթորիկներից: Վայրենի բնութիւնը, դարեւոր խուլ անտառներով պատած ահագին լեռները, անդնդախոր ձորերի մթութիւնը ստեղծել էին այստեղ

¹ Սամսա արաբերէն նշ. հինգ, իսկ Սամսայի մելքութիւններ նշ. հինգ մելքութիւններ:

մի մթին ժողովուրդ, որ իւր շրջապատող ժայռերի նման ամուր կուրծք եւ իւր ծմակների վազրների նման աներկիւղ սիրտ ունէր: Այդ ժողովուրդն ապրում էր իւր սիրելի լեռների այրերի մէջ, քարանձաւների խորքում, ապրում էր գետնի տակ, կերակրւում էր իւր անտառների պտուղներով, իւր անասունների բարիքներով, եւ որպէս մի դարանամուտ գաղան, իւր թագստի միջից յարձակումներ էր գործում, երբ թշնամին յանդգնում էր վրդովել նրա խաղաղութիւնը:

Դւրաքանչիւր մեկը իւր գաւառի տէրն էր. նա ունէր իւր առանձին բերդը եւ իւր ամրոցները: Դիւլիստանի մեկքի ամրոցը գտնւում էր Դիւլիստան գիւղի մօտ¹, մի անմատչել սարի գագաթի վրայ. մի այլ ամրոց նոյն գաւառում գտնւում էր Թալեշ աւանի մօտ, Հոռեկայ վանքի հանդէպ: Զրաբերդի մեկքի ամրոցը գտնւում էր Թարթար գետի ափի մօտ, Նրիցմանկանց վանքի հանդէպ: Այդ բերդի անունով ամբողջ գաւառը կոչւում է Զրաբերդ, որովհետեւ բերդը կանգնած է համարեա թէ ջրի մէջ, մի ահագին, սեպածեւ ժայռի գագաթի վրայ, որի ստորոտը քերելով, անցնում են կատաղի Թարթարը եւ Թրդին: Այդ երկու գետերը, կտրելով միմեանց, բերդին թերակղզու ձեւ են տալիս: Խաչէնի մեկքների բերդերը գտնւում են Խաչէն գետի մօտ. նրանցից մէկը կանգնած է Գանձասարի հռչակաւոր վանքի հանդէպ, բարձր, անտառապատ լեռան գլխի վրայ, եւ կոչւում է Թարխանա-

¹ Զարաբաղի մեկքների բերդերը, ամրոցները՝ մի քանիսը աւերակ, մի քանիսը ամբողջ դրութեան մէջ, գոյութիւն ունին մինչեւ այսօր: Բայց պէտք է ի նկատի առնել, որ այդ ամրոցներից շատերը Աղուանից թագաւորների եւ իշխանների ժամանակներից մնացած են, մեկքները միայն նորոգեցին իրանց գործածութեան համար:

բերդ (Խօխանաբերդ): Այս բերդում տասնեւերորդ դարու սկզբներում պաշտպանւում էր Հասան-Ջալալ իշխանը Թաթարների արշաւանքների դէմ: Մի այլ բերդ, դարձեալ Խաչէն գաւառում, գտնւում է յիշեալից մի քանի ժամ ճանապարհով հեռու, սուրբ Յակոբայ վանքի հանդէպ: Այդ բերդը արժանի է իւր անուանը. նա կոչւում է Կաչաղակաբերդ (Սաղսաղանկալասի), որովհետեւ սրա թռիչ կաչաղակները միայն կարող են բարձրանալ մինչեւ նրա սրածայր գագաթը, որ կորչում է ամպերի մէջ: Վարանդայի մեկքի ամրոցը գտնւում էր Զանախչի (Աւետարանոց) աւանում, կուսանաց անապատի հանդէպ: Տիգակի մեկքի ամրոցը գտնւում էր Տող աւանում: Գոտչի վանքի հանդէպ, որ բարձրացել է մինչեւ երկինքը:

Այդ երկրում աշխարհից հրաժարուած արեղանների վանքերի հանդէպ կանգնած էին իշխանական ամրոցները. նրանց սարսափելի բերդերը, իսկ խաչի հետ միացրած էր սուրը:

Մեկքների իշխանութիւնը ժառանգական էր. հօր մահից յետոյ տիրում էր անդրանիկ որդին եւ կոչւում էր մեկէք, իսկ միւս եղբայրները կոչւում էին բէկ: Օրէնքի փոխարէն կառավարում էր տիրողը կամքը եւ ժողովրդական սովորութիւնները, որոնք դեռ պահպանուած էին իրանց նահապետական ձեւերի մէջ: Մեկքներն անսահման իրաւունք ունէին իրանց հպատակների վրայ՝ նրանց դատելու, պատժելու եւ մինչեւ անգամ մահուան դատապարտելու:

Մեկքները թէ քաղաքական շահերով եւ թէ խնամութեան կապերով միացած էին միմեանց հետ, եւ այդպիսով Խամսայի բոլոր հինգ իշխանութիւնները կազմում էին մի ամբողջ դաշնակցական միութիւն: Պատսպարուած

իրանց անմասնելի լեռների եւ մթին անտառների մէջ նրանք ոչ մի մահմեդականի թոյլ չէին տալիս բնակութիւն հաստատել իրանց երկրներում եւ ամբողջ Ղարաբաղը ազգաբնակութիւնը բաղկացած էր միայն հայերից, որոնց քանակութիւնը բազմաթիւ էր:

Այժմ դառնանք Խամսայի հինգ գաւառների տիրապետող մելիքների ծագմանը:

II.

1. Գիւլիստանի Մելիք-Բէգլարեանների ծագումը¹:

Մելիք-Բէգլարեանները բնիկ ուտէացիներ են, Նիփ գիւղից: Թէ ինչ հանգամանքներ ստիպեցին նրանց թողնել իրանց հայրենիքը եւ գաղթելով Ղարաբաղի կողմերը, Գիւլիստան գաւառում նոր բնակութիւն հաստատել, այդ մասին լռում է պատմութիւնը: Միայն այսքանը յայտնի է որ առաջին գաղթականը, — որին թուրքերը կոչում էին «Ղարա-իւլբաշի» (սեւ-հարիւրապետ), իսկ հայերի մէջ յայտնի էր անունովս՝ սեւ-Աբով, — հասարակ մարդ չէր². Նա իւր հայրենիքում ժողովրդի կառավարիչ էր, հարուստ էր:

Ցանկեւեցերորդ դարու սկզբներում յանկարծ այդ «սեւ-հարիւրապետը» յայտնվում է Ղարաբաղի կողմերում, բոլորովին աղքատ, իւր հետ ունենալով միայն եօթն ընտանիք եւ մի քանի անասուն, որ կրում էին

¹ Մեր ձեռքում գտնուած մի գրչագիր պատմութիւն Մելիք-Բէգլարեանների ծագումը դուրս է բերում Աղուանից ամենահին թագաւորների մէկից՝ Առանից, որ ապրում էր Քրիստոսից շատ առաջ: Այդ ենթադրութիւնը կարօտ է խիստ ստուգութեան:

² Ղարաբաղի բոլոր մելիքների նախնիքը կրում էին «իւլբաշի» տիտղոսը. այդ տիտղոսը տրվում էր այն անձանց, որոնք սեպհական երկրներին տէր էին եւ իրաւունք ունէին զօրքեր պահելու:

նրանց ճանապարհի ծանրութիւնները: Երեւում էր որ իրանց հայրենիքում մի աղէտալի դէպք պէտք է պատահած լինէր նրանց հետ, որով թէ կողոպտուել էին եւ թէ տարագրուել:

Դալով մի անձանօթ աշխարհ, նրանք ոչ բնակութեան տեղ ունէին եւ ոչ պատսպարան: Թէեւ աշնան ցրտերն արդէն սկսուել էին, բայց նրանք դեռ բնակվում էին իրանց վրաններում, Թարթար գետի ձախ ափերի մօտ, այժմեան Թալիշ գիւղից փոքր ինչ հեռու:

Դուցէ «սեւ-հարիւրապետը» կը ցանկանար իւր նոր եկած աշխարհում առժամանակ անյայտութեան մէջ ծածկուած մնալ, բայց մի դէպք երեւան հանեց նրան: Մի օր նրա զրատները դաշտում արածելու ժամանակ վրայ հասան մի խումբ աւազակներ եւ աւարի առան առասուները: Այդ միջոցին դուրս եկաւ «սեւ-հարիւրապետը» եւ նրա հետ մի քանի երիտասարդ. նետուեցան աւազակների ետեւից: Մի քանի ժամից յետոյ վերադարձան նրանք, բերելով իրանց հետ ոչ միայն կողոպտած անասուններին, այլեւ կողոպտող աւազակներին, որոնց բոլորին կալանաւորել էին:

Միւս օրը յայտնուեցան մի այլ խումբ ձիաւորներ, որոնք ղիմելով «սեւ-հարիւրապետին», ասացին նրան, թէ իրանք Բարդայի խանի մարդիկն են, թէ իրանց հրամայուած էր այդ աւազակներին բռնել, որովհետեւ դրանք մեծ վնասներ են հասցրել երկրին, եւ այժմ շատ ուրախ են, որ աւազակները կալանաւորուած են առանց իրանց աշխատութեան: Այդ խօսքերով առնում են աւազակներին եւ տանում են Բարդայի խանի մօտ, առանց յայտնելու նրան թէ ով եղաւ աւազակների բռնողը, որպէս զի խանի պարգեւներն իրանք ստանան:

Խանը հրամայում է աւագակներին գլխատել, իսկ իւր մարդկանց պարգեւներով վարձատրել նրանց քաջութեան համար: Այդ միջոցին աւագակապետն ասում է խանին. «Պատժեցէք մեզ, որպէս ձեր կամքն է, որովհետեւ մենք քո երկրները աւերակ դարձրինք: Բայց մի՛ անպատուեցէք մեզ՝ այդ ողորմելի մարդկանց չկատարած քաջութիւնները վարձատրելով, իբր թէ դրանք են եղել մեզ յաղթողները»...:

Խանն ստուգելով իմանում է, որ իւր մարդիկը խաբել են իրան, ուստի կանչել է տալիս «սեւ-հարիւրապետին», որ մի այլ վարձատրութիւն չի պահանջում իւր մատուցած ծառայութեան համար, այլ միայն՝ որպէս գաղթական մարդ, խնդրում է որ իրան բնակութեան տեղ տայ: Խանը որոշում է նրա համար որպէս մշտական սեպհականութիւն հին Թալիշ կամ Թարիշ գիւղը Գիւլիստանի գաւառում, Հոռեկայ վանքի մօտ: Ահա այսքանը միայն յայտնի է «սեւ-հարիւրապետին» կեանքից: Նրա գերեզմանաքարի վրայ, որ գտնվում է յիշեալ վանքի մօտ, փորագրուած է մի տող միայն, որից երեւում է, թէ նա վախճանուեցաւ հայոց ռ. ձ. ա. (1081) թուականին, իսկ Փրիչական 1632 թուականին:

Սեւ-Աբովն ունէր մի քանի որդի, որոնցից երէցը՝ Մելիք-Բէգլարը, յաջորդում է հօրը:

Մելիք-Բէգլար Ա-ը իւր նախնիքների քաջասրտութեան հետ ունէր եւ խելք: Նա հիմք դրեց Գիւլիստանի մելիքների իշխանութեանը, եւ տիրապետելով նոր երկրներ, աւելի ընդարձակեց իւր իշխանութիւնը: Նա խլեց տեղային նախկին արապետողից, որ կոչվում էր Աբրահամ-իւզբաշի¹ (Իբրահիմ գաւուր), մի քանի գիւղ, որ-

¹ Աբրահամ-իւզբաշու ժառանգներն այժմ բնակվում են Գիւլիստան գիւղում որպէս հասարակ շինականներ:

պէս էին՝ Վերի-շէնը, Ներքի-շէնը, Էրքեջը, եւ այլն: Եւ տիրապետելով Գիւլիստան բերդին, նորոգեց այդ անմատչելի ամրոցը եւ իւր բնակութիւնն այնտեղ հաստատեց: Նա թողեց երկու որդի. երէցը կոչվում էր իւր պապի անունով Աբով, իսկ կրտսերը՝ Թամրազ (Թէյմուրազ):

Հօր մահից յետոյ յաջորդեց երէց որդին՝ Աբով Բ-ը, որի մի ոտքը հրացանի գնդակից փաստուած լինելով, յայտնի էր անունովս կաղ-Աբով:

Կաղ-Աբովը իւր անպարտելի քաջագործութիւններով շատ նման էր իւր պապին՝ սեւ-Աբովին: Յափշտակութիւնը, աւարառութիւնը եւ յանդուգն ասպատակութիւնները նրա ժամանակում երկրների իշխողների համար ոչ միայն անբարոյականութիւն չէին համարվում, այլ ընդունվում էին որպէս քաջազնական արժանաւորութիւններ, որոնք անպատճառ պէտք է ունենար երկրի իշխողը՝ իւր շրջակայ թշնամիներին երկիւղել մէջ պահելու համար: Այդ յատկութիւններից զուրկ չէր կաղ-Աբովը: Նա ամեն ինչ ձեռք էր բերում յափշտակութիւնով. նա յափշտակեց մինչեւ անգամ իւր կնոջ՝ գեղեցիկ Ղամարսօյլթանին:

Մի անգամ երբ իւր խմբով գնում էր Գանձակի կողմերում աւարառութիւններ անելու, Գետաշէն գիւղից բարձր, Դուլուսլու գիւղի մօտ, լեռների վրայ հանդիպում է Գանձակի Մամադ-խանի օբաներին: Յարձակման միջոցին տեսնում է խանի աղջկան, որ իւր «քառասուն» աղախինների հետ եկել էր այնտեղ իւր հօր հովիւների մօտ ամառն անցկացնելու: Օրիորդի գեղեցկութիւնն այն աստիճան յափշտակում է Աբովին, որ նա մոռանում է Մամադ-խանի հօտերի հարուստ աւարը եւ առեւանգում է միայն նրա դստերը: Աբովն այդ ժամանակ ազապ երի-

տասարդ էր, բայց գեղեցիկ երիտասարդ, թէեւ ոչ այն-
քան յաղթանդամ եւ գէմքով բաւական թուխ, որպէս
էին առհասարակ սեւ-Աբովի ժառանգները: Բերելով իւր
չքնադագեղ աւարը Գիւլիստանի բերդի մօտ գտնուած
Ամենափրկչի վանքը, այնտեղ քրիստոնեայ է մկրտել տա-
լիս եւ ամուսնանում նրա հետ:

Այդ առեւանգութիւնն առիթ տուեց Աբովի եւ
Գանձակի խանի մէջ մի քանի արինահեղ կռիւների,
որոնք վերջացան խանի պարտութիւնով: Խանը միշտ
անհաշտ մնաց թէ իւր դստեր եւ թէ իւր ինքնակոչ
փեսայի հետ. բայց ծերութեան հասակում հաշտուեցաւ:
Եւ որովհետեւ նա մի այլ ժառանգ չունէր բացի միակ
աղջկանից, այդ պատճառով իւր բոլոր գիւղերը, հարս-
տութիւնը կտակով նրան թողեց: Կնոջ միջոցով Աբովը
տէր եղաւ ահագին ժառանգութեան:

Աբով Բ-ը վախճանուեցաւ 1728 թուին. նրա մա-
հից յետոյ, մեղքների սովորութեան համեմատ, պիտի
յաջորդէր որդին՝ Մելիք-Իւսուբը: Բայց որովհետեւ Մե-
լիք-Իւսուբը դեռ անփորձ պատանի էր, այդ պատճառով
երկրի կառավարութիւնը յանձնուեցաւ հանգուցեայի եղ-
բայր Թամրազին, եւ պատանի Իւսուբը մնաց նրա հոգա-
բարձութեան ներքոյ մինչեւ չափահաս դառնալը:

Մելիք-Թամրազը իւր բնակութեան տեղ ընտրեց
հոռեկայ վանքի մօտ գտնուած պալատը՝ եւ վարում էր
իւր իշխանութիւնը ոչ իբրեւ ժամանակաւոր հոգաբար-
ձու, այլ որպէս երկրի լիակատար տէրը: Նա խիստ դա-
ժան մարդ էր եւ անգութ: Մտադրուած լինելով իսպառ-

¹ Այդ հոյակապ պալատը կիսաւեր դրութեան մէջ մնում է մինչեւ
այսօր. դա մի խօսուած վկայ է Գիւլիստանի մեղքների վաղեմի փառքի եւ
զօրութեան:

զրկել պատանի Իւսուբին հօր ժառանգութիւնից, նա
սկսեց հետզհետէ ձնշել, հարստահարել նրան, մինչեւ ան-
գամ մտածում էր իւր եղբոր որդու կեանքի դէմ որո-
գայթ լարել, որ իշխանութիւնը միանգամայն իրան մնայ:
Պատանի Իւսուբն ապրում էր Գիւլիստանի բերդում իւր
մօր հետ, աննախանձելի վիճակի մէջ:

Այդ միջոցներում Շահ-Սուլթան-Յուսէինի հար-
կահաններից մէկը, որ կոչվում էր Միրզա-Թահիր, եւ որ
ատրպատականի վէզիր էր, Դերբէնդից սկսեալ արքունի
հարկերը հաւաքելով, գալիս հասնում է Գանձակի եւ
Ղարաբաղի կողմերը: Մելիք-Թամրազն ընդունում է նրան
իւր տանը, եւ կամենալով շողջօրթել պարսից կառա-
վարութեանը, հրամայում է իւր ժողովրդից եւս աւե-
լորդութեամբ հաւաքել հարկեր, որ մինչեւ այնօր վճա-
րելու սովորութիւն չունէին: Այդ բաւական չէ, նա կա-
մենում է մի արժանաւոր ընծայ տալ իւր հիւրին՝ նրա
սիրտը դրաւելու համար:

«Իմ եղբոր հրացանը, ասում է նրան, գտնվում է
իմ եղբորորդի Իւսուբի ձեռքում, այդ գէնքը մի հազուա-
գիւտ բան է եւ շահի գանձարանին վայել»:

Պարսիկը խաբէութեամբ կանչել է տալիս Իւսուբին
եւ խնդրում է, որ հօր հրացանը բերէ տեսնելու համար:
Երբ նա բերում է, ձեռքիցն առնելով, ասում է նրան.
«Այս հրացանը շահի գանձարանին է վայել եւ ոչ թէ
քեզ», եւ այլ եւս յետ չէ տալիս:

Մանկահասակ Իւսուբը բարկութեան արտասուքն
աչքերում վերադառնում է մօր մօտ, պատմում է նրան
այդ անցքը: Մայրը սաստիկ վշտանում է. նրան մնացել
էր իւր ամուսնու ժառանգութիւնից այդ նուիրական
գէնքը միայն, որ մի թանկագին յիշատակ էր նրա քաջա-

գործութիւններէ: Որդու սրտմտութիւնն աւելի սաստկանում է, երբ լսում է մօր յանդիմանութիւնը. «Քաջ հօր անարժան որդի, լաւ էր, թէ քո սպանուած դիակն ինձ մօտ բերէին եւ ասէին, որ դու կռուեցար քո հօր յիշատակը չկորցնելու համար»:

— Ես կը վերագրեմ հօրս հրացանը... ասում է որդին եւ խնդրում մօրից, որ իրան փող տայ մի քանի զէնքեր գնելու համար: Մայրը տալիս է նրան իւր գլխի ոսկիներից մի քանիսը:

Պարսիկ հարկահանը, հաւաքելով տեղային հարկերը բռնում է ջորիների վրայ եւ իւր նօթարների (ծառաների) հետ ճանապարհ է ընկնում: Այդ ժամանակ մանկահասակ իւսուբը մի խումբ կազմելով իւր բարեկամ երիտասարդներից, ծածուկ հետեւում է հարկահանին: Երաձակման պայմանական նշանը որոշվում է «ծկրտ» բառը, իսկ դադարման նշանը՝ «մկրտ» բառը: Երբ հարկահանը մոտնում է թարթար գետի նեղ ձորի մէջ, «ծկրտ» կոչելով, իւսուբը տալիս է յարձակման նշանը: Ես իւր ձեռքով կտրում է պարսկի գլուխը եւ խլում է նրանից իւր հօր հրացանը¹:

Երաձ ջորիների բռնները, որ բովանդակում էին իրանց մէջ ամբողջ գաւառներից հաւաքած ոսկիները, աւար դարձան մանկահասակ իւսուբի եւ նրա քաջ ընկերների ձեռքով: Երա նօթարների մի մասը կոտորեցին, իսկ փախչողներն ազատուեցան:

Երիտասարդ իւսուբը իւր յափշտակած գանձն առնելով ամրացաւ Գիւլիստանի բերդում: Նրա վարմունքը

¹ Այդ հրացանը յետոյ Մեղք-Բեգլարեանների ժառանգները վաճառեցին 1000 ռուբլով գեներալ Երմօլովին եւ նա ուղարկեց Մոսկուա «Արուսեյնաեա» պալատը:

մնաց անպատիժ, որովհետեւ, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, այդ միջոցներին Պարսկաստանում մեծ խռովութիւններ ու փոփոխութիւններ պատահեցան: Շահ-Սուլթան-Յուսէինը գահընկէց եղաւ, աւղանները տիրեցին պարսից մայրաքաղաքին, էլ այդ ժամանակուայ պատերազմական շփութութիւնների մէջ ո՛վ պիտի մտածէր, թէ Ղարաբաղի կողմերում մի այդպիսի անցք էր պատահել:

Երիտասարդ իւսուբը հարստութեան տէր դառնալով, սկսեց օր ըստ օրէ զօրացնել իւր ուժերը: Նա դաշնակցութիւն կապեց Զրաբերդի Մեղք-Աթամի հետ, որի յարաբերութիւնները իւր հօրեղբայր Մեղք-Թամրազի հետ բարեկամական չէին: Այժմ մտածում էր ո՛չ միայն խել նրանից Գիւլիստանի իշխանութիւնը, որ նա բռնութեամբ յափշտակել էր, այլ ցանկանում էր վրէժխնդիր լինել այն բոլոր անիրաւութիւնների եւ զրկանքների համար, որ իւր անգութ հոգաբարձուն, Մեղք-Թամրազը, կատարել էր, երբ ինքը դեռ անչափահաս էր: Միանալով Մեղք-Աթամի հետ, երիտասարդ իւսուբը յարձակուեցաւ Մեղք-Թամրազի ամրոցի վրայ: Մի քանի օրուայ սաստիկ կռիւներից յետոյ ամրոցը գրաւուեցաւ եւ Մեղք-Թամրազը գերի բռնուեցաւ: իւսուբը հրամայեց նրան կախել մի չինարի ծառից¹, եւ ինքն այնուհետեւ սկսեց կառավարել Գիւլիստանի իշխանութիւնը: Մեղք-Թամրազից մնաց մի որդի Սարուխան-բէգ անունով, որ 1723 թուականի հայոց զնդերի չորս քաջ զօրապետներից մէկն էր:

Մեղք-Իւսուբի մայրը, խելացի Ղամար-սօլթանը, որ իւր խորհուրդներով ոչ սակաւ օգնեց որդու բարձրանա-

¹ Այդ հինաւուրց չինարի ծառը մինչեւ այսօր էլ ցոյց են տալիս Գիւլիստանի եւ Զրաբերդի սահմանի վրայ եւ կոչվում է «Ղանուլ-չինար», որ նշանակում է արիւնոտ չինարի:

լուն, վախճանուեցաւ 1753 թուին: Նրա մարմինը թաղուեցաւ Մեղիք-Բէգլարեանների տոհմային գերեզմանատանը, Հոռեկայ վանքի հանդէպ:

Մեղիք-Բէգլարեանների մնացած պատմութիւնը ժամանակագրական կարգով կը տեսնենք աշխատութեանս շարունակութեան մէջ:

2. Զրաքերդի Մեղիք-Խորայէլեանների ծագումը:

Զրաքերդի Մեղիք-Խորայէլեանների ծագման մասին մենք շատ փոքր տեղեկութիւններ ունինք: Մի գրչագիր պատմութիւնից իմանում ենք այսքանը միայն, թէ Մեղիք-Խորայէլի որդի Մեղիք-Եսային Սիւնեաց աշխարհի գրւխաւոր խանին (?) սպանելու համար, որ անբարոյական նպատակներ ունէր նրա քրոջ վերաբերութեամբ, 1687 թուին գաղթում է Ղարաբաղ, բերելով իւր հետ բազմաթիւ ընտանիքներ: Խանի զօրքերը հետամուտ են լինում նրան, բայց Մեղիք-Եսային Մռաւ լեռան ձորերի մէջ ջարդում է նրանց եւ սպանում խանի եօթն որդիներին, յափշտակելով նրանցից ահագին պատերազմական աւար, իսկ մնացածներին Հանգաբերդի եւ Ծար գաւառի կողմից փախցնում է:

Այնուհետեւ Մռաւ սարի լեռնաբնակներին եւ վրանաբնակներին հետզհետէ դէպի ինքը դրաւելով, Մեղիք-Եսային աւելի զօրանում է, տիրում է Կուանք կոչուած ձորին, եւ սկսեալ Ռմբոստեան լեռներից մինչեւ Դիւթական գիւղը, որ այժմ կոչվում է Կաթուղկասար, տարածում է իւր տիրապետութիւնը:

Մեղիք-Եսայու մահից յետոյ նրան յաջորդում են միւս եղբայրները՝ նախ Ալահ-Ղուլի-սօլթանը, յետոյ Մեղիք-Աթամը: Դրանք աւելի զօրանալով, տիրում են վե-

րին Խաչէնին, Հաւքախաղացին, Հանգաբերդին, Հաթերքին, Ականային եւ Զրաքերդին, եւ այդպիսով աւելի եւս ընդարձակում են իրանց իշխանութիւնը:

Ալահ-Ղուլի-սօլթանը, որպէս յետոյ կը տեսնենք, դաւաճանութեամբ սպանուեցաւ Ծուշի բերդի Փանահ-խանի ձեռքով, իսկ Մեղիք-Աթամը երկար պատերազմեց այդ խանի հետ:

Մեղիք-Աթամը իւր բնակութեան համար նորոգեց «քաղաքատեղ» կամ «մայրաքաղաք» կոչուած աւերակների մօտ մի հոյակապ պալատ, որի մէջ տասնեւերկու երօրդ դարու վերջերում բնակվում էր Խաչէնի եւ Ծամբորի իշխան Վահրամ-շահը, իսկ որպէս ամրոց ընտրեց իւր համար անմատչելի Զրաքերդը¹:

3. Խաչէնի Հասան-Ջալալեան մելիքների ծագումը:

Ղարաբաղի տիրապետող հինգ մելիքական տներից միայն Խաչէնի իշխողները բնիկներ են եղել, իսկ մնացած չորսը, որպէս տեսանք եւ որպէս յետոյ եւս պիտի տեսնենք, օտար երկրներից գաղթականներ էին:

Խաչէնի մելիքների ծագումը շատ հին պէտք է համարել. նրանք առաջ են եկել Հասան-Ջալալեան իշխաններից: Դարերի ընթացքում այնքան բազմացել եւ ճիւղաւորուել էին նրանք, որ Խաչէնի փոքրիկ գաւառը ամենամանր կտորներով բաժանուած էր այդ տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքում, որոնք բնականաբար շատ հաշտ չէին կարող լինել միմեանց հետ: Այդ էր պատճառը նրանց

¹ Մեղիք-Աթամն ունէր մի քանի ամրոց, որոնցից մէկն այժմ ամբողջութեամբ մնում է Կապատ եւ Հին-Մոսրաթաղ գիւղերի մօտ, ինքնամասնց անապատի հանդէպ: Այդ գեղեցիկ շէնքը կարող է բաւական լոյս ձգել մեր նախնիքների ճարտարապետական ճաշակի վերաբերութեամբ:

վերջին ժամանակների թուլութեան, որ չէին կազմում մի զօրեղ, միացեալ իշխանութիւն: Բացի դրանից, միեւնոյն տոհմից ընտրվում էին Գանձասարի վանքի կաթողիկոսները, որոնց ճնշման ներքոյ այս երկրի մեղքները շատ չէին զօրանում:

Տասնեւվեցերորդ դարում Հասան-Ջալալեան իշխաններից նշանաւոր էին երեք եղբայրներ՝ Երեմիա կաթողիկոսը, Վելիջան-բէկ Գ-ը եւ Մուլքի-բէկը:

Երեմիա կաթողիկոսը վախճանուեցաւ 1700 թուին: Վելիջան-բէկը վախճանուեցաւ 1686 թուին եւ նրա որդի Եսային Երեմիայի փոխարէն կաթողիկոս դարձաւ: (Դա միեւնոյն Եսայի կաթողիկոսն է, որ ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք Պետրոս մեծի ժամանակ սկսեց ռուսաց կառավարութեան հետ բանակցութիւններ անել Ղարաբաղում հայոց անկախ իշխանութիւն հիմնելու համար, ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ:) Իսկ Մուլքի-բէկը վախճանուեցաւ 1716 թուին եւ թողեց երկու որդի. երէցը կոչվում էր Մելիք-Գրիգոր, կրտսերը՝ Մելիք-Ալահ-վերդի:

Մելիք-Գրիգորը խելացի եւ ճարտարախօս մարդ էր. իւր շէկութեան համար պարսիկներից եւ օսմանցիներից մականունն ստացաւ «սարի-մելիք» որ նշանակում է շէկ-մելիք: Զանազան քաջագործութիւններից յետոյ նա հեռացաւ աշխարհից եւ մտնելով Գանձասարի վանքը, վարդապետ ձեռնադրուեցաւ: Մելիք-Գրիգորից յետոյ նրա եղբայր Մելիք-Ալահվերդին վարեց յաջորդ իշխանութիւնը, իսկ այդ վերջինի մահից յետոյ նրա որդի Մելիք-բէկը, որ ութը որդի թողեց: Նրա որդիներից մէկն էր Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսը, որ սպանուեցաւ Շուշի բերդի իբրահիմ-խանից:

4. Վարանդայի Մելիք-Շահնազարեանների ծագումը:

Առաքել պատմագրի մէջ կարդում ենք հետեւեալը. «Թիֆլիզից դուրս գալով շահը (Աբբաս մեծը) գնաց Գեղամայ գաւառը, եւ այնտեղ դրեց իւր արքունի բանակը. իսկ ինքը Շահ-Աբբասը իջեւանեց Մելիք-Շահնազարի տանը, որ գտնվում էր Մազրա գիւղում եւ ինքը (մելիքը) բնիկ նոյն գիւղացի էր: Եւ այս Մելիք-Շահնազարը հայոց ազգից էր, հաւատով քրիստոնեայ. նա փառաւոր եւ հզօր իշխան էր, որ այնպիսի հիւրընկալութիւն արեց շահին, որպէս վայել էր մի թագաւորի: Եւ նա ինքը թագաւորի մտերիմն ու բարեկամն էր, եւ յարգելի էր նրա առջեւ: Դրա համար թագաւորը պատուական ու ազնիւ զգեստներով շքեղացրեց նրան, եւ խալաթներ տուեց. այլեւ պարգեւեց նրան այն գաւառի մելիքութեան իշխանութիւնը, եւ ուրիշ դաստակերտներ եւ գիւղեր ընծայեց նրան ու նրա եղբայրներին: Եւ հաստատուն նոմոս (հրովարտակ) դրեց եւ կնքեց թագաւորական կնքով եւ տուեց նրանց, որ այդ ժառանգութիւններն անփոփոխ լինին թէ՛ նրանց համար եւ թէ՛ նրանց զաւակների համար, սերունդից սերունդ մինչեւ յաւիտեան:

1682 թուին երբ Կովկասեան լեռնաբնակների փոթորկալից արշաւանքները Գեղարքունեաց երկիրն աւերակ դարձրին, այդ ժամանակ վերոյիշեալ Մելիք-Շահնազարի որդի Մելիք-Յուսէփը եւ նրա եղբոր (Մելիք-Միրզաբէկի)-որդի Մելիք-Բաղին թողին Գեղամայ լճի եզերքը եւ գաղթեցին իրանց ժողովրդի մի մասի հետ գէպի Ղարաբաղի կողմերը: Վարանդայ գաւառի Աւետարանոց (Զանախն) գիւղն ընտրեցին նրանք իրանց բնակութեան համար: Այստեղ կառուցին եկեղեցի, կուսանաց անապատ

եւ Աւետարանոցը շրջապատեցին ամուր պարիսպներով եւ նրան բերդի ձեւ տուին: Նոյն բերդում հիմնեցին իրանց համար ամրոցներ, որոնց հոյակապ շէնքերը կիսաւեր դրուածեան մէջ մինչեւ այսօր էլ մնում են:

1721 թուին երբ Կովկասեան լեռնաբնակները դարձեալ հեղեղի նման թափուեցան, ասպատակեցին Շաքին, Շիրվանը, Գանձակը եւ անցան մինչեւ Նրասի գետը, այդ ժամանակ, երբ մօտեցան Վարանդային, նրանց առջեւ դուրս եկաւ Մելիք-Բադին եւ ազատեց երկիրն աւերմունքից: Այդ եւ դրա նման մի քանի անցքեր այն աստիճան գրաւեցին տեղային ժողովրդի համակրութիւնը դէպի Մելիք-Շահնազարեանները, որ ամբողջ Վարանդան ընդունեց իւր վրայ այդ տոհմի իշխանութիւնը:

5. Տիգրակի Մելիք-Աւանեանների ծագումը:

Մելիք-Աւանեանները նոյնպէս գաղթականներ են Լօռի գաւառի Արտու անունով գիւղից: Տասնեւմեցերորդ դարում այդ գաւառում զօրացան Լօռիս-Մելիքեանները. այդ տոհմից էր Մելիք-Աւանը (Նզանը), որ Ղուկաս վարդապետի որդին էր:

Մելիք-Աւանն անընդհատ կռիւներ ունէր իւր տոհմակից Մելիք-Էլիգեարի հետ, որ բռնութեամբ խլել էր Մելիք-Աւանից նրա հայրենի ժառանգութիւնը՝ Փամբակի ձորը եւ Լօռիի մի մասը: Չկարողանալով յաղթել իւր թշնամուն եւ հալածուած նրանից, Մելիք-Աւանը իւր հայր Ղուկաս վարդապետի հետ եւ իւր ժողովրդով գաղթեց Ղարաբաղի Տիգրակ գաւառի Տող գիւղը: Այստեղ նրա հայրը նորոգեց Գտիչ վանքը, միաբանութիւն հաստատեց եւ բնակուեցաւ նոյն վանքում: Իսկ որդին՝ Մելիք-Աւանը, Տող գիւղում հիմնեց հոյակապ եկեղեցի եւ ամ-

րացրեց այդ գիւղը շրջապարիսպներով: Նրա փառաւոր պալատը նոյն գիւղում մինչեւ այսօր էլ մնում է հայկական արձանագրութիւններով, որի մէջ բնակվում են նրա ժառանգներից այն մնացորդները միայն, որոնք Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանի հալածանքների ժամանակ մահմեդականութիւն ընդունեցին: Այդ մահմեդականներն ազնուականներ են եւ պարծանքով են յիշում իրանց նախահօր՝ Մելիք-Աւանի անունը, նրա գերեզմանը օրհնել են տալիս ամեն մի տօն օր եւ ամեն տարի Զատիկի աւագ կիւրակէի պատարագը տեղային եկեղեցում նրանց հաշուով է կատարվում¹:

Մենք համառօտ կերպով ցոյց տուինք Ղարաբաղի հինգ գաւառների՝ Գիւլիստան, Զրաբերդ, Մաչէն, Վարանդայ եւ Տիգրակ, տիրապետող մելիքների ծագումը: Տեսանք որ այդ մելիքական տներից միայն Մաչէնի իշխողները բնիկներ են եղել, իսկ միւս բոլորը՝ օտար երկրներից գաղթականներ, որոնք համարեա միօրինակ պատմական հանգամանքներից ստիպուած, ապաստան են գտել Ղարաբաղի անտառների ու անմատչելի լեռների մէջ եւ հիմնել են իրանց հզօր իշխանութիւնը: Այժմ դառնանք դէպի այդ մելիքների ապագայ գործունէութիւնը, որոնք նշանաւոր տեղ են բռնում մեր նոր պատմութեան մէջ:

¹ 1881 թուին Սիւնեաց աշխարհում ճանապարհորդելու ժամանակ մի գեշեր մնացի Տող գիւղում. այստեղ ինձ պատմեցին, թէ յիշեալ մահմեդականների գլխաւոր ներկայացուցիչը իւր երկու որդիներին յանձնեց Սարգիս եպիսկոպոս Զալալեանցին, որ նա հայկական ոգով կրթել տար, յետոյ քրիստոնէութիւն ընդունէին եւ շարունակէին Մելիք-Աւանեանների ժառանգութիւնը իրեն հայեր: Բայց բարեհոգի եպիսկոպոսը, փոխանակ նրանց դպրոց տանելու, սկսեց ծառայացնել իւր մօտ որպէս սպասաւորներ: Նրա խոհանոցում մանուկները լըբացան, եւ գողացան եպիսկոպոսի թէյի գդալները: Եպիսկոպոսն այնուհետեւ ստիպուեցաւ նրանց վանդել իւր տնից: Զալալեանն այդ ժամանակ Շուշուայ առաջնորդն էր:

III.

Տասնեւութերորդ դարու սկիզբներին Պարսկաստանում պատահեցան նշանաւոր փոփոխութիւններ, որոնք Ղարաբաղի մելիքների դրութեան վրայ ոչ սակաւ ազդեցութիւն ունեցան: Շահ-Սուլթան-Յուսէինի թոյլ կառավարութիւնն ամեն կողմից հրաւիրեց Պարսկաստանի վրայ նրա թշնամիներին: Աւղաններն ապստամբուեցան, Ղանդահարի Միր-Մահմուդ խանը՝ արշաւանք դործելով, տիրեց պարսից մայրաքաղաք Սպահանը եւ շահին գահընկէց անելով, ինքը թագաւոր դարձաւ (1722): Կովկասեան լեռնաբնակները, Դաղստանի Ալե-սօլթանի եւ Սուրիսէյ-խանի առաջնորդութեամբ, հեղեղի նման թափուեցան, աւերակ դարձրին Վրաստանը եւ պարսկական այլ նահանգները՝ սկսած Սեւանայ լճից մինչեւ Երասխ գետը (1721—22—23): Միեւնոյն ժամանակներում, Պետրոս մեծի կայսրութեան օրերում (1722—1723) ռուսները տիրեցին Կասպից ծովեզրեայ պարսկական գաւառները, որպէս էին՝ Դերբէնդը, Բագուն, Գիլանը, Մազանդարանը եւ Աստրապատը: Հէնց այդ միջոցներում (1722—1723) օսմանցիք՝ տեսնելով ռուսների իրանց սահմաններին մօտենալը եւ մանաւանդ տեղեակ լինելով Պետրոս մեծի աշխարհակալական ձգտումներին դէպի արեւելք, գրաւեցին իրանց սահմանակից բոլոր պարսկական նահանգները: Երկու տարուայ մէջ՝ մինը միւսից յետոյ տիրեցին նրանք ամբողջ Ատրպատականը, Նախիջեւանը, Երեւանը, Թիֆլիզը, Գանձակը եւ այլ պարսկական երկիրներ, մինչեւ հասան Ղարաբաղի մելիքների իշխանութիւններին:

Տեսնելով որ քայքայուած Պարսկաստանը բաժանբաժան է դառնում, Ղարաբաղի մելիքները եւս մտածեցին մի մեծ պատառ իրանց ձեռքը ձգելու: Մինչեւ այնօր

մելիքները համարվում էին պարսից աւատական իշխաններ, իսկ այժմ կամենում էին բոլորովին թօթափել պարսկական լուծը, եւ հայոց անկախ պետութիւն հիմնել: Իրանց դիտաւորութիւնների մասին խորհելու եւ կարգադրութիւններ անելու համար նրանք զաղտնի ժողովներ էին կազմում Գանձասարի վանքում, նոյն ժամանակուայ Եսայի կաթողիկոսի նախագահութեամբ:

Այդ ժամանակներում Ղարաբաղի հինգ մելիքները հետեւեալ անձինքն էին.

1. Գիլիստանում տիրում էր Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Աբով Բ-ը:

2. Զրաբերդում տիրում էր Մելիք-Խորայէլեան Մելիք-Եսային:

3. Խաչէնում տիրում էր Հասան-Ջալալեան Մելիք-Ալահվերդին:

4. Վարանդայում տիրում էր Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Յուսէինը:

5. Տիզակում տիրում էր Ղուկաս վարդապետի որդի Մելիք-Եգանը (Աւանը):

IV.

Ղարաբաղի մելիքների ձգտումները՝ իրանց հայրենիքում մի անկախ հայկական իշխանութիւն հիմնելու վերաբերութեամբ, նոր մտածութիւններ չէին: Դեռ 1701 թուին նրանք ուղարկեցին Պետրոս մեծի մօտ որպէս պատգամաւոր Խորայէլ Օրի անունով հնդկաստանցի հային Մինաս վարդապետի եւ մի քանի այլ անձինքների հետ: Նրանք ներկայացան կայսրին Սմոլենսկի մէջ: Այդ դեսպանութեան նպատակն այն էր, որ նրանք համոզէին կայս-

րին ընդունելու հայերին իւր պաշտպանութեան ներքոյ, եւ հայերը այն ժամանակ իրանց սեպհական ուժերով կը պատերազմէին պարսիկներին հետ, կը թօթափէին իրանցից մահմեդական լուծը եւ կ'ընդունէին իրանց վրայ ուսաց քրիստոնեայ պետութեան հովանաւորութիւնը: Իրանց հայրենիքի փրկութեան գործն առաջ տանելու համար Օրին յայտնեց, որ հայերն արդէն պատրաստած ունին Շամախու կողմերում 17 հազար զինուոր, Ղարաբաղում 60 հազար, իսկ Հայաստանի պարսկական 17 նահանգներից կարելի է հաւաքել աւելի քան 100 հազար հոգի: Եւ եթէ կայսրի զօրքերն այդ կողմերը գան, հայերը յանձն են առնում իրանց ծախքով պահպանել նրանց:

Որպէս արեւելքի հետ լաւ ծանօթ մարդ, Օրին ցոյց տուեց կայսրին Հայաստանի քարտէզը, ծանօթացրեց նրան հայոց հին պատմութեան եւ թագաւորների՝ հետ, եւ բացատրեց այն օգուտները, որ կայսրը կարող էր ունենալ Հայաստանը իւր հովանաւորութեան ներքոյ առնելով: Նա յայտնեց, որ ինքը դիմել է եւրոպական այլ պետութիւններին եւ արդէն ստացել է Աւստրիայի կայսրի ու Բաւարիայի կուրֆիրստի հաճութիւնը՝ իրանց ուժերը միացնելու ուսման հետ, Հայաստանի վերականգման գործը յաջողեցնելու համար:

Մեծ կայսրի արծուի աչքերն իսկոյն նախադիտեցին այն մեծ շահերը, որ նա կարող էր քաղել՝ ձեռք առնելով մի ճարպիկ առեւտրական եւ միեւնոյն ժամանակ պատերազմող ժողովուրդ, որի հետ ծանօթ էր նա դեռ

¹ Մինչեւ այսօր Գանձասարի վանքի գրադարանում կարելի է տեսնել հայոց թագաւորների ձեռնարկ պատկերների մնացորդները, որ պատրաստուեցան այն ժամանակ Եւրոպայի թագաւորներին ներկայացնելու համար:

իւր երիտասարդական հասակում¹: Նրա աշխարհակալական ցանկութիւնների համար դէպի արեւելք, նրա հեռատես նպատակների համար՝ կապելու Հնդկաստանը Ռուսաստանի հետ առեւտրական յարաբերութիւններով, հարկաւոր էին հմուտ միջնորդներ եւ լաւ առաջնորդներ, — այդ գործիչներին նա գտնում էր հայերի մէջ: Այդ էր պատճառը որ նա խիստ սիրով ընդունեց հայոց պատգամաւորների առաջարկութիւնը եւ խոստացաւ չինայել իւր օգնութիւնը հայերին՝ իրանց հայրենիքի վերաբերութեամբ ունեցած դիտաւորութիւններն իրագործելու համար:

Բայց արեւելքում մի վճռական գործ սկսելու համար Պետրոս մեծը ժամանակ չունէր, որովհետեւ նա զբաղուած էր շվեդական պատերազմով, որ այդ միջոցներում աւելի սաստիկ կերպով բորբոքուած էր: Բացի դրանից նա հարկաւոր համարեց աւելի լաւ ծանօթանալ Պարսկաստանի նոյն ժամանակուայ դրութեան եւ քաղաքական հանգամանքների հետ: Այդ մտքով Պետրոս մեծը կազմեց մի ղեկավարութիւն, որի լիազօրը կարգուեցաւ նոյն իսկ Իսրայէլ Օրին², եւ ճանապարհ դրեց դէպի Պարսկաստան (1707) Շահ-Սոլթան-Յուսէյնի մօտ:

Նրա ընկեր Մինաս վարդապետը մնաց Ռուսաստանում եւ շարունակում էր բանակցութիւնները Գանձասարի վանքի «հայոց ժողովի» կողմից ուսաց արքունիքի հետ:

¹ Մեծն Պետրոսը արտասահմանում գտնուած ժամանակ Հօլանդիայում ծանօթացաւ Աբրո անունով մի զմիւռնիացի վաճառականի հետ, որին յետոյ հրաւիրեց Ռուսաստանում առեւտուր անելու:

² Իսրայէլ Օրին այդ ժամանակ զնդապետի (պօլիովնիկ) աստիճան էր ստացել կայսրից:

Օրին իւր Պարսկաստանի ճանապարհորդութիւնը կատարեց Հայաստանի վրայով, անցաւ Շամախու, Ղարաբաղի, Նախիջեւանի կողմերով, որպէս զի աւելի մօտիկից տեսնէ Հայոց պատրաստութիւնները, խրախուսէ նրանց եւ զրգռէ պարսից դէմ յօգուտ Ռուսաստանի:

Բայց չնայելով որ նրա դեսպանախումբը ծածկուած էր Հռոմի պապի դեսպանութեան անմեղ անունով, որ արեւելքում որեւէ քաղաքական շահեր ունէլ չէր կարող, այսուամենայնիւ մինչեւ Օրիի պարսից մայրաքաղաք Հասնեք, Շամախու կառավարիչ Մուսաբէկեան Յիւսէին-խանը¹ խմացում տուեց Շահին, որ այդ Օրին աշխատում է Հայոց թագաւորութիւն հիմնել, պարսիկների իշխանութիւնը ոչնչացնել, եւայլն: Այդ տեղեկութիւններն ստանալուց յետոյ Շահն այն աստիճան վրդովուեցաւ, որ մինչեւ անգամ չէր կամենում ընդունել պապի պատրուակեալ դեսպանութիւնը: Բայց Օրին մի լաւ քաղաքագէտի (դիպլոմատ) յատուկ ճարպկութեամբ կարողացաւ փարատել Շահի տարակուսանքները եւ Սպահանում փառաւոր ընդունելութիւն գտաւ:

Օրին մնաց Սպահանում մի քանի տարի: Այդ միջոցներում նրան յաջողուեցաւ կատարել կայսրի զանազան յանձնարարութիւնները, յաջողուեցաւ հաւաքել նրա ցանկացած բոլոր տեղեկութիւնները եւ գաղտնի ուղարկել

¹ Այդ Յիւսէին-խանն ազուլեցի էր, ազգով Հայ, Մուսաբէկեան տանից: Նրա մի եղբայրը, որ կոչվում էր Մեհմեդ-Ղուլիխան, նոյն ժամանակ Երեւանում պարսից փոխարքայ էր: Այդ վերջինը մեծ տուգանքի ենթարկեց Ս. Էջմիածնի վանքը, երբ կասկածեց, որ Աստուածատուր կաթողիկոսը գաղտնի բանակցութիւններ ունի վրաց իշխանների հետ եւ կամենում է միանալ նրանց հետ Հայաստանը պարսից լծից ազատելու համար: Առհասարակ մահմեդականութիւն ընդունած Մուսաբէկեան եղբայրները մեծ վնաս տուեցին Հայոց ապստամբութեան գործին:

Ռուսաստան իւր ընկեր Մինաս վարդապետին, որ իւր կողմից ներկայացնում էր կայսրին:

Իւր դեսպանութեան խորհուրդը յաջողութեամբ կատարելուց յետոյ, Օրին վերադարձաւ Ռուսաստան, տանելով իւր հետ 200.000 ռուբլու արժէք ունեցող ընծաներ պարսից Շահի կողմից Պետրոս մեծին:

Կայսրը այնքան գոհ մնաց դեսպանի գործակատարութեան համար, որ խոստացաւ տալ նրան 40 հազար զինուոր իւր հայրենիքն ազատելու համար, իսկ նրա Պարսկաստանից բերած ընծաները հրամայեց գործ դնել պատերազմական ծախքերի վրայ: Բայց Օրին ազնիւ մարդու յատուկ մեծահոգութեամբ հրաժարուեցաւ կայսրի ընծաներից, յայտնելով թէ հայերը կարօտութիւն ունին նրա ողորմածութեանը միայն, իսկ զօրքեր իրանք պատրաստ ունին, եւ որքան էլ հարկաւոր լինի, կարող են պատրաստել:

Բայց Ղարաբաղի մելիքները շուտով զրկուեցան այդ եռանդոտ հայրենասէրից, որովհետեւ Օրին, կայսրի մի այլ յանձնարարութեամբ Հաշտարխանից անցնելու ժամանակ, այնտեղ հիւանդացաւ եւ Հայաստանի վերականգման բոլոր ցանկութիւնները իւր հետ գերեզման տարաւ (1711)¹: Սակայն նրա սկսած գործը չմեռաւ:

V.

Օրիի մահից յետոյ նրա ընկեր Մինաս վարդապետը շարունակեց նրա սկսած գործը: Նա Ռուսաստանից չհեռացաւ եւ կատարում էր միջնորդի պաշտօն կայսրի եւ

¹ Օրիի մահից յետոյ Հաշտարխանի ռուս աստիճանաւորները կողոպտեցին նրա կայքը եւ սկսեցին զրպարտել նրան զանազան խարդախութիւնների մէջ: Մեծ ջանք հարկաւոր եղաւ նրա ընկեր Մինաս վարդապետին, մինչեւ կարողացաւ ձեռք բերել յափշտակուած կայքի մի մասը եւ վերականգնել իւր հանգուցեալ ընկերոջ պատիւը:

Դանձասարի վանքի «Հայոց ժողովի» մէջ, ուր խմբվում էին խորհրդի համար Ղարաբաղի մելիքները: Այդ եռանդոտ վարդապետը, թէեւ նշանակուած էր այն ժամանակ Ռուսաստանի Հայոց արքեպիսկոպոս, բայց նա աւելի քաղաքական գործերով էր զբաղւում, քան թէ եկեղեցական: Եւ իւր գաղտնի գործակատարները տարածել էր Պարսկաստանի բոլոր նշանաւոր տեղերում, որոնք ամեն կողմից նրան տեղեկութիւններ էին հաղորդում: Նրա գործակատարներից ոմանք արժանացան կայսրի առանձին ողորմածութեանը²:

Այդ միջոցներին Պարսկաստանում հետզհետէ կատարուեցան 1721, 22, 23 թուերի անցքերը, որ նկարագրեցինք Գ-րդ գլխում: Շահ-Սուլթան-Յուսէինը գահընկէց եղաւ, աւղանները տիրեցին պարսից մայրաքաղաքին, օսմանցիք սկսեցին գրաւել իրանց սահմանակից պարսկական նահանգները: Սէֆէվիների պետութիւնը իւր կատարեալ քայքայման վեճակի մէջն էր գտնվում, բայց ռուսները փոխանակ Հայաստանի վրայ ուշադրութիւն

¹ Այդ գործակատարներից մէկն էր Սարգիս Գիւլաննցը, որի հետաքրքիր օրագրութիւնը՝ Պարսկաստանի այն ժամանակուայ անցքերի վերաբերութեամբ տպուեցաւ «Առուսկ» ամսագրում: Իսկ 1870 թուին պրոֆեսոր Բ. Պատկանեանը ռուսերէն թարգմանելով, որպէս հարուստ պատմական նիւթ, ներկայացրեց Ս. Պետերբուրգի կայսերական ակադեմիային:

² Դրանցից մէկն էր Նաւասարդ անունով մի հայ, որի մատուցած ծառայութիւնների համար երբ կայսրը կամեցաւ վարձատրել նրան, Նաւասարդին գտան Պարսկաստանում վախճանուած, առանց ժառանգ անգամ թողնելու: Մնացել էր միայն Ղազար անունով մի հայ, որ ծառայում էր հանգուցեալի մօտ եւ ծանօթ էր նրա գործերի հետ: Կայսրը կանչել տուեց այդ Ղազարին եւ արժանացրեց զօրապետի (գեներալ) աստիճանի: Դա միեւնոյն զօրապետ Ղազար Խրիստափորովին էր, որ հայերից կազմուած մի առանձին զօրախմբի հրամանատար դառնալով, բաւական նշանաւոր գործեր կատարեց Պետրոս մեծի պարսկական արշաւանքների ժամանակ: Յետոյ (1736) իւր զօքով եւ հայ սպաներով (օֆիցեր) տեղափոխուեցաւ Ղազար:

դարձնելու, տիրում էին Կասպից ծովեզերեայ պարսկական գաւառները:

Մելիքները կրկին սկսեցին դիմել դէպի ռուսաց արքունիքը: Նրանց պատուիրակները, որպէս էին՝ Յովհաննէս երէցը, Տէր-Անտօնը, Տէր-Պետրոսը, Չելէբի-քեօխվան, Սիմօն Պապովը, անդադար դիմում էին դէպի Ռուսաստան եւ Մինաս վարդապետի միջնորդութեամբ Հայոց մելիքների, Եսայի եւ Ներսէս կաթողիկոսների խնդիրքները ներկայացնում էին կայսրին: Պետրոս մեծը միշտ պատասխանում էր նրանց իւր ամենաողորմած խոստմունքներով, խորհուրդ էր տալիս սպասել, յուսադրելով, թէ նրանց բոլոր բաղձանքները կատարուած կը լինին: Այդ բանակցութիւնները տեւեցին մի քանի տարի: Եւ որովհետեւ Վրաստանն էլ այդ ժամանակ միեւնոյն դրութեան մէջն էր ինչպէս Հայաստանը, այսինքն օսմանցիք այնտեղ էլ էին տիրել, այդ պատճառով վրացիները եւս հայերի նման միեւնոյն խնդիրքներով դիմում էին կայսրին: Վերջը հայերը պատասխան ստացան, որ իրանց ուժերը միացնեն վրացիների հետ եւ սպասեն մինչեւ այն ժամանակ, երբ կայսրը ինքն անձամբ ռուսաց զօրքերով կը գայ պարսկական նոր գրաւած երկրները տեսնելու համար, — այն ժամանակ հայերը եւ վրացիները, միանալով ռուսաց զօրքերի հետ, կարող են սկսել ապստամբութեան գործը:

VI.

Վերջին խոստմունքը սաստիկ ուրախութիւն պատճառեց թէ հայերին եւ թէ վրացիներին: Երկու վեճակակից քրիստոնեայ ազգեր՝ ձեռք ձեռքի տուած քրիստոնեայ մեծ կայսրի պաշտպանութեան ներքոյ, պիտի պատերազմէին

մահմեդական բռնակալութեան դէմ, պիտի կռուէին իրանց հայրենիքի փրկութեան համար:

Ղարաբաղի մելիքներն այդ ժամանակ դիմեցին վրաց թագաւոր Գիորգի-Շահնաւազին, խնդրելով որ տայ իրանց մի հմուտ եւ ընդունակ զօրավար հայոց զօրքերին առաջնորդելու համար: Թագաւորն ընտրեց հայազգի իշխան Դաւիթ-բէկին¹, որ այդ ժամանակ վրաց ծառայութեան մէջ էր գտնվում: Դաւիթ-բէկն եկաւ Ղարաբաղ (1722) եւ ժողովեց մինչեւ 60 հազար զօրք, որոնց վրայ զօրապետներ կարգեց Մելիք-Աւան-խանին (Մելիք-Նզանին) եւ Աւան-Միրզային (Աւան-իւզբաշուն), իսկ ինքը իւր գլխաւոր զօրաբաժնի հետ գնաց դէպի Ղափանի նահանգը, Չաւնդուր կոչուած տեղը, որ իշխանի հայրենիքն էր:

Պետրոս մեծի նոր արշաւանքի նշանաւոր պատրաստութիւնները դէպի Պարսկաստան մի կողմից, եւ Դաւիթ-բէկի գործողութիւնները միւս կողմից, առիթ տուին էրզրումի օսմանցոց փաշային բէկից բացատրութիւններ պահանջել Ղարաբաղի հայ զօրքերի հաւաքման մասին: Գործն այն աստիճան ակներեւ ձեւ էր ստացել եւ ռուսների խոստմունքներն այն աստիճան անկասկած էին համարվում, որ Դաւիթ-բէկը, որքան էլ ցանկանար, ծածկել չէր կարող: Նա համարձակ պատասխանեց, թէ այդ բոլորը կատարում է թագաւոր Պետրոս մեծի հրամանով. այն ժամանակ օսմանցիները փութապէս սկսեցին գրաւել իրանց սահմանակից պարսկական երկրները եւ տիրեցին Նրեւանից սկսած մինչեւ Թարվէզ, որպէս զի արգելք չունէին մեծ թագաւորի արշաւանքի յաջողութիւնների դէմ:

¹ Դա միեւնոյն անձնաւորութիւնն է, որ մեր «Դաւիթ-բէկ» անուանով վէպի մէջ ներկայանում է որպէս հերոս:

Դաւիթ-բէկը եւ հայոց միւս մելիքները, — տեսնելով օսմանցոց ուժերի մօտենալը, որ իրանց նպատակներին միանգամայն վտանգ էր սպառնում, — շուտով այդ մասին տեղեկութիւն տուին Պետրոս մեծին, խնդրելով որ չուշանայ, այլ փութացնէ իւր արշաւանքը: Կայսրն այս անգամ չուշացաւ. նա իսկոյն հրամայեց իւր զօրքերին (թուով 30.000) յառաջ խաղալ դէպի պարսից սահմանը, իսկ ինքը, զօրքերի ճանապարհ ընկնելուց յետոյ, անձամբ գնաց Դերբէնդ (1722 թ. օգոստոսի 23):

Մինչեւ Պետրոս մեծի Դերբէնդ հասնելը, հայերն ու վրացիները, առաջուց բանակ դրած Դանձակ քաղաքի մօտ, սպասում էին ընդունելու կայսրին: Վրաց զօրքերը գտնվում էին Շահնաւազ-Գիորգիի երկրորդ յաջորդ Վախթանգի հրամանատարութեան ներքոյ, իսկ հայոց զօրքերը Դաւիթ-բէկի հրամանատարութեան ներքոյ: Երկու կողմերի զօրքերի թիւը հասնում էր 52.000 հոգու: Հայոց բանակի մէջ գտնվում էր հայոց շարժման պարագլուխ Դանձասարի Նսայի կաթողիկոսը¹: Բայց այդ փառաւոր պատրաստութիւնը թէ՛ հայոց եւ թէ՛ վրաց կողմից, մնաց անգործադրելի, որովհետեւ յանկարծ մի տխուր

¹ Այդ երեւելի հոգեւորականը, որ իւր ժամանակի անցքերի ոչ միայն ակնատեսը, այլեւ գլխաւոր գործիչն էր, օրագրութեան ձեւով գրեց բոլոր անցքերի մանրամասն եւ ընդարձակ պատմութիւնը: 1839 թուին Բաղդասար մետրապօլիտը Շուշի քաղաքում տպագրել տուեց այդ պատմութիւնը, բայց սաստիկ համառօտած եւ անխնայ կերպով կրճատած: Մենք այժմ աւելորդ ենք համարում բացատրել, թէ ինչ նպատակով է կատարել հանգուցեալ մետրապօլիտը այդ գրականական սպանութիւնը, միայն այսքանը կ'ասենք, որ Խսայի կաթողիկոսի պատմութեան իսկականը շատ ընդարձակ է եղել, ինչպէս երեւում է այդ մեր ձեռքը հասած մի գրչագիր օրինակից, որ դժբաղդաբար կիսով չափ փտած է: Ցանկալի կը լինէր, որ գտնուէր այդ աշխատութեան ամբողջը, եւ դա առատ նիւթ կը տար մեր նոր պատմութեան:

լուր ստացուեցաւ, որ կայսրը Դերբէնդից վերադարձել է Հաշտարխան եւ այնտեղից Ռուսաստան:

Կայսրի անակնկալ վերադարձի պատճառները բացատրում էին նրանով, որ միւրիկը Կասպից ծովի վրայ մեծ մասամբ ոչնչացրեց նրա նաւերը, որոնք զօրքերի համար պաշար էին կրում. եւ կայսրը վախեցաւ իւր զօրքերի սովամահ լինելուց, եթէ նրանց դուրս բերէր Հայաստանի կողմերի ցամաքի վրայ: Բայց այսքանը ճիշտ է, որ նա Հաշտարխանից ուղարկեց մի քանի գունդ, որոնք գնդապետ Շիպովի եւ զօրապետ Մատիւշկինի առաջնորդութեամբ ոտք կոխեցին Կասպից ծովի հարաւային եզերքի վրայ եւ զրաւեցին մի քանի պարսկական գաւառներ, որպէս էին՝ Գիլանը, Մազանդարանը, Աստրապատը եւ Բագուն:

Հայոց եւ վրաց զօրքերը՝ տխուր, սրտաբեկ, խաբուած իրանց յոյսերի մէջ, վերադարձան իրանց տեղերը: Վախթանգը գնաց Թիֆլիզ եւ աղէտալի դէպքերի պատահեց՝, իսկ Դաւիթ-բէկը դիմեց դէպի Սիւնեաց աշխարհը:

VII.

Այդ անյաջողութիւնը սաստիկ վատթարացրեց հայերի սկսած գործը: Մինչեւ այնօր նրանք պարծենում էին

¹ Նազար-Ալի-խանի (Հերակէ Ա.) որդի Մահմադ-Ղուլի-խանը (կոստանդին Բ.), որ իւր հօր եւ եղբոր Իմամ-Ղուլի-խանի (Գաւիթ Գ.) նման մահմեդականութիւն ընդունելով, ստացել էր պարսից շահից Կախէթիայի իշխանութիւնը, — այդ չարագործը, դիմեց լեզգիների գլխաւոր Ալի-սոլթանին, խոստանալով նրա զօրքերի իւրաքանչիւրին 3 թուման վարձ տալ, եթէ նրանք կ'օգնեն իրան Թիֆլիզին տիրելու եւ Վախթանգին սպանելու գործում: Լեզգիները կատարեցին նրա խնդրքը, Թիֆլիզը գրաւեցին, եւ Վախթանգը փախաւ դէպի Իմերէթիայի կողմերը: Բայց Մահմադ-Ղուլի-խանը չկարողանալով վճարել իւր խոստացած վարձատրութիւնը, թող տուեց որ լեզգիները դրա փոխարէն կողոպտեն Թիֆլիզը, եւ ամբողջ քաղաքը բարձրարժանի աւարառութեան զոհ դարձաւ:

ռուսներով, սպառնալիքներ էին կարդում մահմեդականներին մեծ թագաւորի անունով, բայց հէնց որ մահմեդականները նկատեցին, թէ այդ բոլորը երեւակայական ցնորք էր, սկսեցին աւելի կատաղութեամբ բռնանալ քրիստոնեաների վրայ:

Հէնց միեւնոյն ժամանակ (1723), երբ ռուսները տիրեցին պարսից ծովեզերեայ գաւառները, օսմանցիք սկսեցին յառաջ խաղալ դէպի Հայաստանի խորքը: Տիրելով Նախիջեւանը, Երեւանը, Թիֆլիզը եւ Գանձակը, նրանք հասան Ղարաբաղին:

Սարի-Մուստաֆա փաշան, որ դէպի Ղարաբաղի կողմերն ուղարկուած օսմանցոց գունդերի հրամանատարն էր, նստել էր Գանձակ քաղաքում եւ իւր զօրքերը տարածել էր դէպի ամեն կողմ: Հայոց մեղքներն այժմ սարսափելով տեսան, որ թուլացած, ուժից ընկած պարսիկների փոխարէն յայտնուեցաւ մի նոր եւ աւելի զօրաւոր թշնամի, որ կարող էր ոչնչացնել իրանց բոլոր յոյսերը:

Նրանք իրանց դաշնակից Վախթանգի՝ հետ փորձեցին երրորդ անգամ դիմել կայսրին՝ օգնութիւն խնդրելով օսմանցիների դէմ: Բայց կայսրն այդ ժամանակ այլեւս վերականգնեալ Հայաստանի անկախութեան վրայ չէր մտածում, այլ մտածում էր աւելի նրա վրայ, որ իւր նոր զրաւած պարսկական ծովեզերեայ երկրները՝ Գիլանը եւ Մազանդարանը բնակեցնէ մի քրիստոնեայ եւ հաւատարիմ ժողովրդով, որպէս էին հայերը: Այդ ժողովրդի ընտիր զօրապետները իրանց հայկական գունդերով նպաս-

¹ Թիֆլիզը գրաւուած լինելով օսմանցիներից, Վախթանգը այդ ժամանակ հալածուած էր իւր հայրենիքից եւ գտնվում էր Իմերէթիայի կողմերում, յետոյ բոլորովին յուսահատուած իւր ընտանիքով գնաց Մոսկուա (1724):

տեղին նրան յիշեալ երկրները տիրապետելու ժամանակ, այդ ժողովրդից դուրս եկած խելացի քաղաքագէտները ճանապարհ ցոյց տուին նրան, առաջնորդեցին եւ համարեա առանց պատերազմի գրաւուեցան յիշեալ երկրները, — այժմ կայսրը ցանկանում էր, որ նոյն ժողովուրդը թողնէր իւր սիրելի հայրենիքը, որի վերածնութեան մասին այնքան ոգեւորուած էր, եւ գաղթէր մի անծանօթ եւ հեռու աշխարհ: Այդ ժողովուրդը պէտք էր այդ նոր աշխարհի համար. նա հաւատարիմ էր, հլու էր եւ՝ որ գլխաւորն է, նրա ձեռքում էր արեւելքի վաճառականութիւնը, եւ նրա միջոցով մեծ կայսրը կարող էր իրագործել իւր մեծ նպատակները՝ արեւելքի վաճառականութիւնը կապել Ներոպայի հետ Ռուսաստանի վրայով եւ իւր պետութեանը մի նոր կեանք տալ:

Բայց որպէս հայերը, նոյնպէս եւ վրացիները չէին դադարում կայսրի պաշտպանութիւնը խնդրել իրանց հայրենիքի փրկութեան համար: Նրանք աւելի բարւոք էին համարում մնալ իրանց հայրենիքում, միայն ազատ լինել մահմեդական լծից:

Իսկ այդ միջոցներում կատարուեցան մի քանի դիպլոմատիական կապակցութիւններ, որոնք խապառ զրկեցին թէ՛ հայերին եւ թէ՛ վրացիներին իրանց բաղձանքներից:

Հէնց նոյն ժամանակ, երբ կայսրը հաշտարխանից վերադարձաւ Ս. Պետերբուրգ (1723 թ. 3 սեպտեմբ.), այնտեղ եկաւ Շահ-Թահմազի՝ դեսպանը, ուստաց եւ պարսից մէջ խաղաղութեան դաշն կապուեցաւ, որի հիման վրայ պարսիկները թողեցին ռուսների տիրապետութեան ներքոյ Դերբէնդ եւ Բագու քաղաքները, այլեւ

Գիլանի, Մազանդարանի եւ Ասորաքատի նահանգները, իսկ կայսրը իւր կողմից պարտաւորուեցաւ զօրք ուղարկել Շահ-Թահմազին օգնելու համար աւղանների եւ օսմանցիների դէմ: Թէեւ այդ դաշնագրին վերջը չստորագրեց Շահը, այսուամենայնիւ, օսմանցիները սաստիկ վրդովուեցան, երբ նկատեցին ռուսների միջամտութիւնը պարսից զործերի մէջ: Բայց կայսրը հանգստացրեց նրանց, Բ. Դրան հետ կապած իւր դաշնագրութեամբ (1724 թ. 12 յունիսի), որի հիման վրայ համաձայնուեցաւ, որ օսմանցիք տիրէին Վրաստանին, ստորին Դաղստանին, եւ հայոց նահանգներին, որպէս էին՝ ամբողջ Ասորպատականը, Նախիջևանը, Երեւանը, Գանձակը, Ղարաբաղը, եւայլն, մինչեւ Շիրվանի մի մասը: Այդ դաշնագրութեան զօրութեամբ այնուհետեւ իզուր էին հայերի յոյսերը Ռուսաստանից օգնութիւն սպասել, որովհետեւ որքան էլ ցանկանային ռուսները, չէին կարող օգնել:

Այդ էր պատճառը, որ երբ հայոց կաթողիկոսները եւ մեկըները կրկին եւ կրկին անգամ դիմեցին Պետրոս մեծին, իւր հրովարտակով (1724 թ. 10 նոյեմբ.) կայսրը բարեհաճեց հայերին ընդունել իւր բարձր հովանաւորութեան ներքոյ, եւ ամենաողորմածաբար հրամայեց Դերբէնդի բերդապահ գեներալ Կրօպօտովին, որ հայերին բնակութեան տեղ տայ Սուրբ Խաչ բերդի մօտ, Սուլակու, Ագրախանա եւ Թերէք գետերի ափերի մօտ: Մինչնոյն ժամանակ կայսրի կանցլէր գրաֆ Գաւրիլ Դոլովկինը գաղտնի հրահանգներ է ուղարկում իրանց նոր գրաւած պարսկական նահանգների կառավարիչներին, որ համոզեն հայերին թողնել իրանց հայրենիքը եւ գաղթել Կասպից ծովեզերեայ երկրները, որպէս էին Գիլանը եւ Մազանդարանը, որովհետեւ օսմանցոց Բ. Դրան հետ

¹ Շահ-Թահմազը Շահ-Սուլթան-Յուսէինի որդին էր:

կապած դաշնագրի պատճառով կայսրը չէ կարող օգնել հայերին, քանի որ նրանք իրանց հայրենիքումը կը մնան: Դեռ դրանից առաջ Կասպից ծովեզերքի կառավարիչ գեներալ Մատիւշկինը հրաման էր ստացել, որքան կարելի է աննկատելի կերպով աշխատել մաքրելու Գիլանը եւ Մազանդարանը մահմեդականներից, հանդարտ կերպով **ոչնչացնելով նրանց, որպէս զի յետոյ կարելի լինի նրանց տեղը լցնել հայ գաղթականներով:**

Բայց Պետրոս մեծի վաղահաս մահը (1725 թ. 28 յունիսի) թողեց Ղարաբաղի հայերի գաղթականութեան խնդիրն անկատար: Կայսրի մահից յետոյ ռուսաց գահ բարձրացաւ նրա ամուսինը՝ Եկատերինա Ա. որի թագաւորութեան ժամանակ հայերի վիճակն աւելի ծանրացաւ:

Թէեւ Պետրոս մեծը չկարողացաւ իւր կողմից օգնել հայերին մահմեդականների դէմ, այսուամենայնիւ մեծ թագաւորի մահուան բօթը հայերին սուգի մէջ ձգեց: Հայոց Եսայի եւ Երեմիայի կաթողիկոսները եւ Ղարաբաղի մեղիքները Դերբէնդից ուղարկեցին մի պատգամաւորութիւն կայսրուհի Եկատերինա Ա.ին իմա՝ յայտնելու իրանց խորին ցաւակցութիւնը: Այդ պատգամաւորութեան գլխաւորներն էին իւզբաշի Բաղին, Չելէբի քեօխվան եւ ուրիշ նշանաւոր անձինք: Նրանք միեւնոյն ժամանակ յայտնեցին, որ Սարի-Մուստաֆա փաշան 40 հազար հոգով յարձակուեցաւ Ղարաբաղի վրայ, եւ հայերը ութն օր յուսահատ կերպով պատերազմելով, հազիւ կարողացան յաղթել օսմանցիներին: Պատգամաւորներն աւելացրին, թէ հայերին դժուար կը լինի երկար պաշտպանուել, եթէ նրանց օգնութիւն չհասնի:

Կայսրուհին իւր հրովարտակով (1726 թ. 21 փետրուարի) բարեհաճեց արտայայտել իւր ողորմածութիւնը

եւ համակրութիւնը դէպի հայերը, իսկ ինչ որ գործին էր վերաբերում, դրուեցաւ, որ Չելէբի քեօխվան բերանացի կը հաղորդէ:

Հայոց պատգամաւորներին պատուիրած էր հաղորդել Ղարաբաղի ապստամբներին, որ նրանք հաստատ մնան իրանց ապստամբութեան շարժման մէջ, շարունակեն իրանց կռիւները մահմեդականների դէմ, շուտով նրանց օգնութեան կը հասնեն վրաց Վախթանգ իշխանը եւ գեներալ Դոլգորուկի իշխանը:

Այնուհետեւ հայերը մի քանի անգամ կրկնեցին իրանց խնդիրները, բայց ոչ ոք նրանց օգնութեան չհասաւ, ուստի ստիպուած էին իրանց սեպհական ուժերով պատերազմել թշնամու դէմ: Բայց երեւի հայերին վիճակուած չէր մի լաւ օր տեսնել, որովհետեւ Աննա Իվանովնա կայսրուհու թագաւորութեան ժամանակ (1732) յայտնուեցաւ սարսափելի Նադիրը եւ Պարսկաստանում նշանաւոր փոփոխութիւններ կատարուեցան, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունեցան հայերի սկսած գործի ապարդիւն մնալու վրայ:

VIII.

Նադիրը¹ յայտնուեցաւ այն ժամանակ, երբ, որպէս տեսանք, Պարսկաստանը բաժան-բաժան էր եղած եւ պարսից գահի վրայ նստում էին օտարները: Պարսկաստանի մի մասին տիրում էին աւղանները, մի մասը զրաւել էին ռուսները, իսկ պարսկական հայաստանը, Վրաս-

¹ Նադիրը կոչվում է եւ Թահմազ-Ղուլի-խան. նա սկզբում մի հասարակ աւազակապետ էր, ասպատակութիւններ էր գործում խորասանի անապատներում. յետոյ Շահ-Թահմազին մօտ զօրապետ եւ ապա ընդհանուր սպարապետ դարձաւ. վերջը Շահ-Թահմազին սպանել տալով, ինքը թագաւոր եղաւ:

տանը եւ մի քանի այլ նահանգներ օսմանցիների ձեռքումն էին:

Նազիրը յայտնուեցաւ ինչպէս մի կատաղի փոթորիկ, որ զօրաւոր ձեռքով նախ մաքրեց Պարսկաստանն աւղաններէ, տիրեց Հնդկաստանի մի մասին, յետոյ իւր սուրը դարձրեց օսմանցիների դէմ: Նրա զարմանալի յաջողութիւնները նոր ոյժ, նոր խրախոյս ներշնչեցին Ղարաբաղի Հայոց մեղիքներին: Այդ վերջիններն սկսեցին իրանց սեպհական ուժերով մաքրել իրանց հայրենիքը օսմանցիներից:

Այդ ժամանակ օսմանցիների սերասկէր (գլխաւոր հրամանատար) Սարի-Մուստաֆա փաշան իւր գլխաւոր բանակով գետեղուած էր Գանձակ քաղաքում, իսկ մնացած զօրքերը տարածել էր Ղարաբաղի մեղիքների երկրներում: Մեղիք-Աւանը, որ բոլոր միւս մեղիքների գահերէցն էր, օգուտ քաղելով փաշայի դէպի ինքն ունեցած բարեկամական յարաբերութիւններից, եւ առերես հնազանդութիւն ցոյց տալով, գաղտնի կերպով մի մեծ դաւադրութիւն սարքեց: Ղարաբաղի բոլոր մեղիքները միաբանուեցան նրա հետ: Ապստամբութեան նշանաբանը բովանդակվում էր հետեւեալ խօսքերի մէջ. «պահպանեցէք հին սերմերը, որպէս բուսնելու յոյս տուողներ, եւ ոչնչացրէք նորը, որ պտուղ չէ խոստանում», այսինքն՝ խնայել պարսիկներին եւ կոտորել օսմանցիներին: Կոտորածը պէտք է կատարուէր մեծ պասի առաջին գիշերուայ մէջ: Այդ Բարթօլոմէեան գիշերում հայերը ոչնչացրին թէ Ղարաբաղի եւ թէ Գանձակի կողմերում գտնուած բոլոր օսմանցի զօրքերին: Չմեռուայ ցրտի պատճառով զինուորները հայերի տներումն էին բնակվում: Ամեն մի տանտէր սպանեց իւր ինքնակոչ հիւրին: Սարի-Մուստաֆա փաշան հազիւ կարողացաւ ազատուել, փախչելով

Ծրեւան: Այդ յիշատակի արժանի անցքը կատարուեցաւ 1733 թուին:

Որպէս մի փոքրիկ միջավէպ, ես աւելորդ չեմ համարում նկարագրել մի դէպք, որ նոյն գիշերը տեղեւունեցաւ Վարանդայի Աւետարանոց գիւղում: Դրա մէջ փայլում է հայ կնոջ հերոսութիւնը: Աւետարանոցը Վարանդայի մեղիքութեան բերդաւանն է: Այստեղ իւր զինուորներով գետեղուած էր օսմանցիների զօրապետներից մէկը, որ կոչվում էր Սուլէյման-բէկ: Դա լսելով տեղային մեղիք-Յուսէինի զստեր՝ Գայիանէի գեղեցկութիւնը, մտածում է տիրապետել նրան: Բայց չհամարձակելով յայտնի բռնութիւն գործ դնել, առաջարկում է ամուսնանալ Գայիանէի հետ: Հայրն ու մայրը անպատկառ մահմեդականին միամտացնելու համար խոստանում են տալ աղջիկը, բայց միշտ յետաձգում են, յայտնելով թէ հայերի ազգային եւ կրօնական սովորութիւնների համեմատ պէտք է դեռ եւս այս եւ այն ծէսերը կատարուած լինին: Այսպէս օրըստօրէ ժամանակ են խլում, մինչեւ հասնում է նշանակեալ գիշերը: Սկսվում է կոտորածը: Մեղիք-Յուսէինը այն գիշերը տանը չէ լինում. նա գնացել էր իւր գաւառի միւս տեղերում գործելու համար: Աւետարանոցի կոտորածին առաջնորդում էր նրա քաջասիրտ կինը՝ Աննա-խաթունը: Երբ այդ զինուած հերոսուհին աւանի փողոցների մէջ կոտորել էր տալիս օսմանցիներին, այդ միջոցին նրա ինքնակոչ փեսացուն՝ Սուլէյման-բէկը, իւր կեանքն ազատելու համար, փախչում է դէպի Աննա-խաթունի տունը: Նոյն րոպէում Գայիանէն, նոյնպէս զինուած, կանգնած է լինում տան դռան մօտ:

¹ Աննա-խաթունը Տիգրիսի գաւառի Մեղիք-Աւանի (Մեղիք-Եգանի) քոյրն էր. նոյն անձի, որ սարքեց ընդհանուր ապստամբութիւնը:

Տեսնելով իւր ատելի փեսացուն ներս մտնելիս, օրիորդը իւր խենջարը խրում է նրա սրտի մէջ...: Այդ սպանութիւնից յետոյ Գայիանէն իւր անձը նուիրեց կուսակրօնութեան եւ մտաւ Աւետարանոց զիւղի կուսանաց անապատը¹:

Աննա-խաթունի եւ Գայիանէի քաջագործութեան յիշատակը պահպանուած է միայն ժողովրդական աւանդութեան մէջ, իսկ Մեղիք-Յուսէինի յիշատակը մնում է արձանագրուած իւր գերեզմանաքարի վրայ, որ գտնվում է Աւետարանոց բերդի կուսանաց անապատի դաւթում²:

Հարաբաղի մեղքների կռիւները օսմանցիների հետ մի մեծ տեղ են բռնում այդ ժամանակի պատմութեան մէջ, որ դեռ եւս ոչ ուսումնասիրուած է եւ ոչ տպագրուած: Մենք այժմ այսքանը միայն կ'ասենք, որ հայերը սրի ու ժով մաքրելով իրանց հայրենիքը օսմանցիներից, բաւական հեշտացրին Նաղիւրի յաղթութիւնները օսմանցիների դէմ, եւ պարսիկ սպարապետը թագաւոր դառնալուց յետոյ, որպէս կը տեսնենք, չմոռացաւ հայոց մեղքների ծառայութիւնները. նա աւելի երախտահատոյց գտնուեցաւ, քան թէ քրիստոնեայ կայսրները:

Մինչ Հարաբաղում հայոց մեղքները ջարդում էին օսմանցիներին, հէնց միեւնոյն ժամանակներում Սիւնեաց

¹ Իս. 1881 թուի ճանապարհորդութեան ժամանակ Աւետարանոց զիւղում ինձ յաջողութեամբ տեսնել մի հրաշալի գրչագիր աւետարան, որ գրուած էր նոյն Գայիանէի ձեռքով:

² «Այս է տապան Մեղիք-Շահնազարի որդի Մեղիք-Յուսէինին. թվ. ռ. ճ. ձ. ե. 1185 (1736):»

«Ոգեմ բանս գովեստի ի վերայ Մեղիք-Յուսէինի. զոր գրեցի այս տապանի. սա էր տէր երկրին Վարանդի. երեսուն եւ հինգ մասն գեղի. սա էր հացով սեղանով լի. ողորմէր ամեն ազգի. կերպարանօք էր գովելի. սա ոչ ետ հարկ թագաւորի. ամուր պարիսպ էր աշխարհի. թագ պարծանք հայոց ազգի. պատերազմեաց հետ օսմանցի. յոյժ կոտորեաց ազգէն տաճկի»:

իշխան Դաւիթ-բէկը Հափանի կողմերում հրաշքներ էր գործում: Մահմեդական տիրապետողների բերդերը մինը միւսից յետոյ ընկնում էին նրա ահեղ զօրութեան առջեւ: Հալիձորի բերդի պաշարման ժամանակ մի բուն քաջերով ցրուեց նա օսմանցիների աւելի քան քսան հազար զօրքը¹. Հափանը, Բարգիւշատը, Չաւնդուրը, Գեւուազը եւ Գողթանը բոլորովին մաքրեց օսմանցիներից. խլեց նրանցից Մեղրի եւ Օրդուբատ քաղաքները: Այդ բոլորը լսելով պարսից Շահ-Թահմազը², թէ որքան նա օգնեց իրան, պատերազմելով թշնամիների հետ, վարձատրեց քաջի յաղթութիւնները՝ զանազան արտօնութիւններ շնորհելով Դաւիթ-բէկին: Նա ուղարկեց բէկին մի դրօշակ, մի պատուական նժոյգ եւ թագաւորական ֆիրմանով հաստատեց, որ նա ժառանգաբար իւր տիրած երկրների տէրը եւ իշխանաց իշխանը լինի. նա իրաւունք տուեց բէկին իւր անունով դրամ կտրելու: Բայց յանկարծակի մահը թոյլ չտուեց այդ հերոսին երկար վայելելու իւր յաղթութիւնների փառքը...: 1728 թուին դաւաճանի թոյնը նրան գերեզման տարաւ: Միեւնոյն տարուայ մէջ մեռան Հարաբաղի երեք նշանաւոր զործիչները՝ Մեղիք-Բէգլարեան Աբով Բ-ը, Մեղիք-Ոսրայէլեան Մեղիք-Նսային եւ Գանձասարի Նսայի կաթողիկոսը: Մեղիք-Աբովին յաջորդեց իւր որդի Մեղիք-Իւսուրը, Նսայի կաթողիկոսին յաջորդեց Նրիցմանկանց վանքի Ներսէս կաթողիկոսը, իսկ Մեղիք-Նսայուն յաջորդեց իւր եղբայր Ալաշ-Ղուլին, որ իւր քաջագործութիւնների համար

¹ Պատմութեան մէջ 70 հազար է նշանակուած. այդ թիւը շափազանց է:

² Պէտք չէ մոռանալ, որ մինչեւ Շահ-Թահմազի սպանուելը, Նազիրը շահի սպարապետն էր: Շահի մահից յետոյ նա թագաւոր դարձաւ:

Նադիրից ստացաւ սուլթանութեան տիտղոս եւ կոչուեցաւ Ալա-Ղուլի-սուլթան:

Նադիրը, յաջողութեամբ առաջ տանելով իւր արշաւանքները, մի քանի տարուայ մէջ հետզհետէ խլեց այն բոլոր պարսկական նահանգները, որ օտարները եւ օսմանցիները տիրել էին — Ատրպատականը, Նախիջեւանը, Երեւանը, Վրաստանը, Գանձակը, եւայլն: Նրա յաղթութիւնները երկիւղեւ մէջ դրին մինչեւ անգամ ռուսաց կառավարութեանը, որ առանց պատերազմի, Աննա Իվանովնա կայսրուհու օրերում (1732—1735) վերադարձրեց Նադիրին Պետրոս մեծի գրաւած բոլոր պարսկական գաւառները — Գիլանը, Մազանդարանը, Աստրաբատը, Բազուն եւ Դերբէնդը:

Իւր յաղթութիւնները փառաւոր կերպով կատարելուց յետոյ, 1736 թ. ձմեռը, Նադիրը բանակ դրեց Նրասխ գետի մօտ, Մուղանի լայնատարած անապատում: Այնտեղ կանչուած էին Պարսկաստանի բոլոր նահանգապետները, այնտեղ էր Կախէթիայի վալին՝ Իմամղուլի-խանի (Դաւիթ. Գ.) որդի մահմեդականացած Ալի-Միրզա-խանը. այնտեղ հրաւիրուած էր Ս. Էջմիածնի Աբրահամ կաթողիկոսը¹ եւ Ղարաբաղի Ներսէս կաթողիկոսը. այնտեղ էին Ղարաբաղի, Նախիջեւանի, Երեւանի հայոց բոլոր մեկեքները եւ քալանթարները. այնտեղ էր Թիֆ-

¹ Այդ Աբրահամ կաթողիկոսը, որ կոչվում էր Արիտացի, վայելում էր Նադիրի առանձին սէրը եւ համակրութիւնը: Պարսից քաջ զօրապետը նրա մօտ հիւր եղաւ Ս. Էջմիածնի վանքում, եւ իւր արշաւանքների ժամանակ, Հայաստանի եւ Վրաստանի կողմերում, նրան չէր հեռացնում իւր բանակից: Այդ հեշտացրեց կաթողիկոսին աւելի մօտից ծանօթանալ նրա գործողութիւնների հետ եւ օրագրութեան ձեւով թողեց մեզ մի հետաքրքիր պատմութիւն, որ կոչվում է «Աբրահամ կաթողիկոսի Արիտացուցող պատմագրութիւն անցիցն իւրոյ եւ Նադիր-Շահին պարսից», տպուած Ս. Էջմիածնում 1870 թ.

լիզի իշխան Մելիք-Աշխալ-բէկի որդի Աղա-բէկը (իշխան Բեհբուդեանների պապը), որ մասնակցեց Նադիրի հնդկական արշաւանքներին:

Նոյն տարուայ փետրուար ամսում, Մուղանի անապատում, կատարուեցաւ Նադիրի թագադրութեան հանդէսը: Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսը օրհնեց նրա սուրը եւ իւր ձեռքով կապեց պարսից նոր թագաւորի մէջքին:

Թագադրութիւնից յետոյ Նադիր-շահը՝ այնտեղ հաւաքուած աւագներին զանազան պաշտօններ եւ աստիճաններ շնորհելու ժամանակ, վարձատրեց եւ հայոց մելիքների կատարած քաջագործութիւնները, որոնք այնքան եռանդ էին ցոյց տուել օսմանցիներին կոտորելու դործում: Առանձին Ֆերմաններով նրանց կրկին հաստատեց իրանց հայրենական իշխանութիւնների մէջ՝ իրաւունք տալով իւրաքանչիւրին անկախ կերպով կառավարելու իւր երկիրը, վճարելով ամեն տարի մի որոշեալ քանակութեամբ հարկ: Այնուհետեւ մելիքները կախումն ունենալով միայն Շահից, իսկ իրանց իշխանութեան մէջ վայելելով ինքնավարութեան կատարեալ իրաւունքներ, որպէս վալիներ (աւատական իշխաններ), աւելի հանգիստ եւ ապահով դրութիւն ստացան եւ սկսեցին աւելի եւս զօրացնել իրանց ուժերը:

Մի քանի մելիքներ առանձին աստիճաններ ստացան. Զրաբերդի Մելիք-Խարայէլի որդի Մելիք-Ալա-Ղուլին ստացաւ սուլթանի աստիճան¹ եւ կոչուեցաւ Ալա-Ղուլի-սուլթան: Շահի առանձին շնորհը վայելում էր

¹ Սուլթան չպէտք է հասկանալ այն մտքով, ինչ նշանակութիւն որ ունի այժմ Թիւրքիայում. Սուլթանը այժմեան Պարսկաստանում զինուորական աստիճան է, իսկ Նադիրի ժամանակ այդ տիտղոսը տրվում էր առանձին գաւառների կամ փոքրիկ վիճակների տիրապետողներին:

Տիգրակ դաւառի Մեղք-Աւանը (Եգանը), որին Շահը «բաբալը», էր կոչում, որ նշանակում է հոգեւոր հայր։ Մեղք-Աւանը Ղարաբաղի մեղքների գահերէցն էր. դա մի ամբողջ տարի իւր ծախքով կերակրեց Շահի զօրքերին. դա էր պարագլուխը մեր յիշած սարսափելի կոտորածի, որով մի գիշերուայ մէջ հայերը ոչնչացրին Ղարաբաղում գտնուած բոլոր օսմանցիներին։ Շահը շնորհեց նրան խանութեան աստիճան, կոչուեցաւ Մեղք-Աւան-խան եւ կարգեց Խամսայի հինգ մեղքութիւնների ղեկավար, դրա մօտ էին հաւաքվում վճարելիք հարկերը եւ դրա ձեռքով էին յանձնվում արքունի գանձարանին։

Երբ Աբրահամ կաթողիկոսը Մուղանի անապատում, Շահի խնդրելով, Երասխ գետի ափի մօտ կատարեց սուրբ ծննդեան եւ Մկրտութեան տօնի հանդէսը, ներկայ էին բացի քրիստոնեաներից մինչեւ երեք հարիւր պարսիկ ազնուականներ, շէյխուլիսլամը, ղազին եւ այլ նշանաւոր անձինք։ Բոլորի մէջ միայն Մեղք-Աւան-խանն արժանացաւ այն պատուին, որ խաչը ջրից դուրս հանեց։

Աւելորդ չեմ համարում յիշել մի փոքրիկ դէպք, որ ինքն ըստ ինքեան թէեւ շատ ծաղրական է, բայց ցոյց է տալիս, թէ որ աստիճան հայոց այդ աւագը մտերիմ եւ բարեկամ էր Պարսկաստանի ահարկու թագաւորին։

Նագիր-Շահը սովորութիւն ունէր շուտ-շուտ ճաշել Մեղք-Աւան-խանի տանը, որի ճոխ սեղանը հռչակուած էր, թէ այնտեղ ամեն բարիք կարելի է գտնել։ Մի անգամ Շահը կամենալով փոքր ինչ ամաչացնել իւր հիւրընկալին, պատուիրեց ճաշի համար թարմ սունգ պատրաստել։ Թէեւ ձմեռն էր, թէեւ տարուայ այն ժամանակին Ղարաբաղի անտառներում թարմ սունգ գտնելն անկարելի բան էր, այսու ամենայնիւ Մեղք-Աւան-խանը ցոյց

տուեց, թէ շահի փափագը կատարուած կը լինի։ Ծաշի ժամանակ, երբ թագաւորը պահանջեց ցանկացած կերակուրը, մեղքի սպասաւորները դրեցին նրա առջեւ մի մատուցարան, լիքը դիզած ոսկիներով։ — Ես սունգ էի պատուիրել, ասաց շահը։ — Մենք առանց սունգի եւս կարող ենք կշտանալ, — պատասխանեց մեղքը. — իսկ ձեր զինուորներին ոսկի է հարկաւոր թշնամու հետ պատերազմելու համար։ Շահին խիստ հաճոյ թուեցաւ մեղքի պատասխանը եւ ընդունեց ոսկիները։

Մեղք-Աւան-խանը յարգուած էր եւ ռուսաց կառավարութիւնից։ Աննա Իվանովնա կայսրուհու թագաւորութեան ժամանակ (1734) նա իւր աստիճանաւորներով գնաց Ռուսաստան, փառաւոր ընդունելութիւն գտաւ եւ արժանացաւ կայսրուհու առանձին ուշադրութեանը։ Պետրոս մեծի պարսկական արշաւանքների ժամանակ, իւր ցոյց տուած նշանաւոր ծառայութիւնների համար Մեղք-Աւան-խանն ստացաւ գեներալ-մայորի աստիճան եւ զանազան շքանշաններ։ Նրա ամբողջ շքախմբին (սվիտա) նոյնպէս աստիճաններ, շքանշաններ շնորհեցին եւ թոշակ նշանակեցին։

Յետոյ Ելիսաւետա Պետրովնա կայսրուհու թագաւորութեան ժամանակ Մեղք-Աւան-խանը, արդէն ծերացած հասակում, կրկին անգամ գնաց Ռուսաստան, իւր ընտանիքն էլ հետը տանելով։ Ղարաբաղի երեւելի տիրապետողը կրկին անգամ արժանացաւ զանազան շքանշանների եւ պատուի, թէեւ նրա այցելութիւնների նպատակը իւր անձնական փառասիրութիւնը չէր, այլ նա աշխատում էր իւր դժբախտ հայրենիքի փրկութեան համար։ Մեծն Պետրոսի օգոստափառ դուստրը ցանկացաւ ծերունի հերոսին անձամբ տեսնել Ս. Պետերբուրգում եւ նշա-

նակեց առանձին առաքիկէնցիա: Գրաֆ Մինիխը եւ գրաֆ Րազումովսկին Մելիք-Աւան-խանին իւր ամբողջ ընտանիքի հետ ներկայացրին կայսրուհուն: Ընդունելութեան ժամանակ կայսրուհին տեսնելով մի մանկահասակ գեղեցիկուհի, որ մելիքի թոռն էր, այնքան սիրեց նրան, որ ցանկացաւ պահել իւր արքունիքում իբրեւ պալատական օրիորդ (Ֆրէյլին): Մինչեւ Աւան-խանի Ս. Պետրբուրգից հեռանալը կայսրուհին պահեց նրան իւր պալատում, եւ միայն ծերունի մելիքի շատ խնդրելուն համար թող տուեց օրիորդին, որ իւր ծնողների հետ վերադառնայ իւր հայրենիքը, պարգեւելով նրան շատ ընծաներ:

Վեռադառնալով իւր հայրենիքը՝ Տիգակ, Մելիք-Աւան-խանը երկար չապրեց. նա վախճանուեցաւ 1744 թ. եւ մարմինը թաղուեցաւ իւր Տող անունով բերդի եկեղեցու գաւթում: Նրա մահից յետոյ երէց որդի՝ Մելիք-Արամը միայն մի տարի իշխեց եւ մեռաւ, որից յետոյ իշխանութիւնը ձեռք առաւ կրտսեր եղբայրը՝ Մելիք-Եսային, որ, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, սպանուեցաւ Շուշիի Իբրահիմ-խանի դաւաճանութեամբ: Մելիք-Աւան-խանի ժառանգների մեծ մասը դաւաճանութեան զոհ եղան: Այդ էր պատճառը որ նրա այրի կինը՝ Գոհար-խանումն ստիպուած եղաւ թողնել իւր հայրենիքը եւ մնացած զաւակների հետ գաղթել Հաշտարխան, որտեղից իւր բնակութիւնը տեղափոխեց Ղզլար, երբ այդ քաղաքը շինուեցաւ: Մելիք-Աւան-խանի եւ նրա եղբոր ժառանգներից առաջ եկան իշխան Սմբատեանները, իշխան Մելիքովները եւ հայրապետեանները, որոնք մի ժամանակ Հաշտարխանում, Ս. Պետրբուրգում եւ Մոսկուայում ռուսաց նշանաւոր պաշտօնների մէջ մտան:

IX.

Փանահ-խանի յայտնուելը:

Երբ Նադիր-շահը Մուղանի դաշտում իրան պարսից թագաւոր յայտնեց, այդ ժամանակ Կուր գետի աջ եզերքի մօտ գտնուած անապատներում թափառող մի թուրք ցեղից, որ տեղի անունով կոչվում էին ջուան-շիրցիք, բաւական մեծ բաղմութիւն գաղթեցրեց Խորասանի կողմերը, բնակեցնելով նրանց Սարխաս կոչուած գաւառում: Զուանշիրցիք, որպէս հովուական կեանքով ապրող մի ժողովուրդ, իրանց գլխաւոր պարապմունք էին ընտրել խաշնարածութիւնը եւ աւաղակութիւնը: Երկրի խաղաղութիւնը պահպանելու համար Նադիրն աւելի բարւոք համարեց այդ անհանգիստ, կիսավայրենի ցեղը հեռացնել դէպի Պարսկաստանի խորքերը:

Այդ ցեղի մի տոհմից, որ առանձին անունով կոչվում էր Սարիջալու, առաջ եկաւ Փանահ անունով մի մարդ, որ Պարսկաստան գաղթելուց յետոյ շնորհ գտաւ Շահի դռանը եւ ստացաւ մի աննշան պաշտօն: Այդ պաշտօնի համար մի այլ արժանաւորութիւն պէտք չէր, բայց միայն ունենալ զօրեղ ձայն եւ՝ երկրի սովորութեան համեմատ, թագաւորի հրամանները քաղաքի հրապարակներում բարձրաձայն հրատարակել: Փանահն ունէր այդ արժանաւորութիւնը եւ թագաւորի մունետիկը դարձաւ, եւ այնուհետեւ կոչուեցաւ «Ջառչի» Փանահ: Երկար այդ պաշտօնը կատարում էր նա, բայց մի անկարգութեան համար որ պիտի գլխատման դատապարտուէր, Պարսկաստանից փախաւ եւ կրկին եկաւ իւր հայրենիքը: Որպէս յանցաւոր նա անյայտ կերպով թափառում էր Ղարաբաղի անապատներում, աննշան, աստանդական կեանք էր վարում:

Յետոյ դիմեց նա Զրաբերդի Մեղք-Ալահ-Ղուլի-սօլթանին եւ նրա մօտ ապաստան գտաւ։ Սօլթանը նշանակեց նրան իւր գիւղերի վրայ որպէս դարուղա՝ այսինքն տուրքեր հաւաքող։ Թէեւ Պարսկաստանից մի քանի անգամ սաստիկ հրամաններ ստացուեցան, որ բռնեն Փանահին եւ յետ ուղարկեն, բայց նա պահպանուելով հայ սօլթանի պաշտպանութեան ներքոյ, ազատ մնաց։

Երբ Մորասանում, գիշերը վրանի մէջ քնած ժամանակ, իւր դրանիկների դաւաճանութեամբ Նադիր-շահը սպանուեցաւ հէնց վրանի պահպանների ձեռքով (1747), այդ ժամանակ պարսից գահը ժառանգելու համար սարսափելի խռովութիւններ բարձրացան. զանազան տեղերում զանազան թագաւորներ նստեցին, նահանգներից շատերն ապստամբուեցան։ Մաշհադի մէջ թագաւորեց նրա թոռ՝ Շահ-Ռուխ կոչուածը. Ատրպատականում թագաւորեց նրա եղբորորդի Ադիլ-շահը, որի եղբայրը՝ Միրզա-Իբրահիմը յետոյ կուրացնելով հարազատ եղբորը, ինքը թագաւոր դարձաւ։ Այդ երկպառակութիւնների ժամանակ, երբ Պարսկաստանում շատ իշխողների պատճառով երկիրն անիշխանութեան մէջ էր գտնվում, Նադիրի Մորասան տարած ջուանշերցի գաղթականները վերադարձան իրանց հայրենիքը՝ Ղարաբաղի անապատները։

Այդ ժամանակ «ջառչի» Փանահն իրան ազատ զգաց. այլեւս պատժուելու, գլխատուելու երկիւղ չունէր։ Այդ մարդը, այդ հովուի, անապատների պարզամիտ որդին, երկար տարիներ ապրելով պարսկական բարձր դռան խնորհաւորների մէջ, սովորեց պարսիկների խորամանկութիւնը, վարժուեցաւ նրանց խաբէութիւնների մէջ։

Նա արդէն Զրաբերդի հզօր մեղքի՝ Ալահ-Ղուլի-սօլթանի ծառայութեան մէջ բաւական նշանակութիւն էր

ստացել։ Երբ լսեց Նադիր-շահի մահը եւ իւր ցեղակիցների վերադարձը Մորասանից, թողեց այդ ծառայութիւնը եւ մնաւ ջուանշերցի խաշնարածների մէջ։ Սկզբում նրանց նման կեանք էր վարում, որպէս մի հասարակ հովիւ, բայց յետոյ սկսեց փոքր առ փոքր դէպի իւր կողմը զրաւել միամիտ խաշնարածներին, մինչեւ յաջողուեցաւ նրան հրաժարեցնել տալ ցեղի նախկին տանուտէրին եւ իրան ընտրել տալ նրա տեղը։

Այդ ջնջին պաշտօնը միայն մի առիթ էր, որով Փանահը կարողացաւ փոքր ժամանակում խաշնարածների մի քանի ցեղեր իւր հրամանին ենթարկել։ Բայց նրա փառասիրութիւնը դրանով չյագեցաւ։ Նադիրի մահից յետոյ երբ նրա եղբորորդի Ադիլ-շահը Թաւրիզում թագաւոր դարձաւ, նա ուղարկեց դէպի Ղարաբաղի կողմերը Ամիր-Ասլան-խան անունով մէկին՝ տեղային խռովութիւնները խաղաղացնելու համար։ Այդ ժամանակ պարսից Շահերն այն անհաստատ դրութեան մէջ էին, որ մի օրուայ համար եւս իրանց վիճակը ապահով չէին համարում։ Այդ, պատճառով շտապելով շուտափոյթ օգուտ քաղել իրանց դիրքից, մի քանի թուամանով վաճառում էին պաշտօններ, աստիճաններ, տիտղոսներ, եւայլն։ Զառչի Փանահը նոյնպէս օգուտ քաղելով այդ հանգամանքներից, յիշեալ Ամիր-Ասլան-խանի միջնորդութեամբ ստացաւ Ադիլ-շահից խանութեան տիտղոս։

Բայց նա խելացի մարդ էր. նա մտածում էր ստեղծել մի աւելի հիմնաւոր իշխանութիւն, որի գլուխը ի հարկէ ինքը պէտք է լինէր։ Դսկ այդ նպատակն իրագործելու համար շատ դժուարութիւններ կային. գլխաւորը իւր ցեղի կենցաղավարութեան պայմաններն էին։

Ջուանշերցիները, որպէս մի խաշնարած եւ թափառաշրջիկ ժողովուրդ, ձմեռն անց էին կացնում Կուր գետի աջ ափերի մօտ տարածուած տափարակների վրայ՝ բնակուելով շարժական տաղաւարների մէջ կամ գետնափոր խրճիթներում, իսկ գարնան սկզբից մինչեւ աշնան վերջը սփռվում էին Ղարաբաղի լեռների վրայ, իրանց անասուններն արածացնելու համար։ Ջուրկ լինելով հաստատ բնակութիւնից, նրանք զուրկ էին եւ հողի սեպհականութիւնից։ Ամբողջ Ղարաբաղը գտնուելով հայ մելիքների իշխանութեան ներքոյ, Ջուանշերցիներն ստիպուած էին իրանց ոչխարներից տասանորդ վճարել, որպէս զի թոյլ տրուի իրանց անասուններն արածացնել մելիքների արօտատեղիներում։

Երկրի աշխարհագրական դիրքն այնպէս էր, որ լեռնային անտառապատ բարձրաւանդակները, հովասուն հովիտները, որոնց վրայ ամարային տօթերի ժամանակ կարող էր խաշնարածն ապաստան գտնել, հայ մելիքների ձեռքումն էին։ Իսկ լեռներից սկսուած անջուր, ցամաք տափարակների վրայ, որ տարածվում էին մինչեւ Կուր գետի ափերը, թափառում էին Ջուանշերցիները։ Փանահ-խանը մտածում էր Ղարաբաղի լեռների վրայ մի տեղում հաստատ ոտքի տեղ ունենալ։ Մի ամուր դիրք ուղմագիտական նպատակով նրան պէտք էր իւր նպատակներն իրագործելու համար։

Սկզբում նա գնաց Բայաթ¹ եւ այնտեղ սկսեց մի բերդ հիմնել։ Բայց Գիւլիստանի Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Դուսուբը եւ Ջրաբերդի Մելիք-Դարայեյեան Մելիք-Ալահ-Ղուլի-սօլթանը, միանալով Շիրվանի Հաջի-Չելեբի

¹ Բայաթ աւերակ քաղաքատեղ է Գարգար գետի մօտ։

անունով կառավարէի հետ, ոչնչացրին այդ հիմնարկութիւնը։ Յետոյ նա սկսեց Շահ-բուլաղի մօտ, Թարնակիւրտ (Տիգրանակերտ) կոչուած աւերակների վրայ մի այլ բերդ կառուցանել Ասկարան անունով։ Բայց Գիւլիստանի Մելիք-Դուսուբը, Ջրաբերդի Մելիք-Ալահ-Ղուլի-սօլթանը եւ Խաչէնի Հասան-Ջալալեան Մելիք-Ալահվերդին, այդ բերդը մօտ գտնելով իրանց երկրների սահմաններին, սկսեցին պատերազմել նրա հետ եւ դարձեալ ոչնչացրին։

Տեսնելով այդ արգելքները հայ մելիքների կողմից, խորամանկ Փանահ-խանը մտածեց երկպառակել նրանց միաբանութիւնը եւ այսպիսով թուլացնել նրանց ուժերը, որպէս զի կարողանայ իրագործել իւր նպատակները։ Նրան նպաստեցին մի քանի անցքեր, որ կատարուեցան այդ միջոցներում եւ որոնք սկիզբ դրեցին Ղարաբաղի մելիքութիւնների քայքայմանը...։ Այդ էջերն այնքան տխուր տեղ են բռնում Ղարաբաղի մելիքների պատմութեան մէջ, որ մենք աւելորդ չենք համարում մի փոքր ընդարձակ խօսել այդ մասին։

X.

Տիգրակի Մելիք-Աւան-խանը, Պետրոս մեծի եւ Նադիր-շահի սիրելին, Ղարաբաղի մելիքների գահերէցը, վաղուց արդէն վախճանուած էր (1744)։ Նրա մահից յետոյ Ղարաբաղի իշխանների մէջ չկար մի այնպիսին, որ նրա չափ հանճար եւ հեղինակութիւն ունենար, որ կարողանար պահպանել մելիքների մէջ խաղաղ ներդաշնակութիւն։ Հանգուցեալի երէց որդին՝ Մելիք-Արամը, միայն մի տարի իշխեց։ Նա այնքան թոյլ մարդ էր, որ երբ Նադիր-շահի միակ որդին վախճանուեցաւ եւ հարկաւոր եղաւ շահին մխիթարելու համար մի պատգամաւորու-

Թիւն ուղարկել, փոխանակ ինքը գնալու կամ ուրիշ արժանաւոր մարդիկ ուղարկելու, ուղարկեց իւր կնոջը: Մեկը լացի կինը զարմացրեց պարսից բոլոր պալատականներին, երբ իւր շքամբով, սգազգեստ ներկայացաւ շահին: Իւր մխիթարական ճառից յետոյ, տիկինը, բաւական խորամանկ քաղաքավարութեամբ, մատուց շահին 6000 թուան փէշէշ, ասելով. «Դուք այնքան ողորմած էիք, որ գնահատելով Մեկը-Աւան-խանի ձեզ մատուցած ծառայութիւնները եւ յարգելով նրա ծերութիւնը, նրան «բաբայը» (հոգեւոր հայր) էիք կոչում: Նրա վախճանից յետոյ արժան էր, որ դուք եւս ձեր մասն ստանայիք ձեր հայրացուի ժառանգութիւնից: Եւ ես ահա բերել եմ ձեր բաժինը: Շահին այնքան հաճոյ թուեցաւ այդ ընծան, որ հրամայեց երկու այն չափով պարգեւներ տալ նրան իւր գանձարանից եւ մեծ յարգանքով ճանապարհ դրեց, տիկնոջ ձեռքով ուղարկելով նրա ամուսնու՝ Մեկը-Արամի հաստատութեան ֆիրմանը:

Վերադառնալով Պարսկաստանից, տիկինը գտաւ իւր ամուսնուն վախճանուած: Փանահ-խանի թելադրութեամբ մի դաւաճան հայ թունաւորել էր նրան:

Մեկը-Արամի մահից յետոյ Տիգրակի իշխանութիւնը իւր ձեռքն առաւ հանգուցեալի կրտսեր եղբայրը՝ Մեկը-Նսային, որ իւր յատկութիւններով բոլորովին նման էր իւր հօրը:

Մինչեւ այսօր Տիգրակ գաւառի բնակիչները յիշում են մի հին աւանդութիւն, թէ երբ Մեկը-Նսային ծնուեցաւ, մանկաբարձ պառաւները նկատեցին, որ տղայի աջ ձեռքի մատները խփուած էին: Երբ բուռը բաց արին, տեսան ափի մէջ լիքն էր արիւնով: Այն օրից նախագուշակեցին, որ երբ այդ մանուկը մեծանայ, դրա ձեռքով

չատ արիւնհեղութիւնն էր լինին: Եւ իրաւ, Մեկը-Նսային իւր ամբողջ կեանքն անցկացրեց պատերազմներով: Տիգրակը պարսից սահմանի վրայ լինելով, Նրասխ գետի ափի մօտ, ենթարկուած էր պարսիկների անընդհատ յարձակումներին: Բաջ իշխանը՝ իւր երկիրը նրանց արշաւանքներից պահպանելու համար ստիպուած էր անդադար պատերազմել նրանց հետ:

Մեկը-Նսային առաջինն էր Ղարաբաղի մեկեքների մէջ, որ հասկացաւ կանոնաւոր զօրքի եւ ընդհանուր զինուորագրութեան անհրաժեշտութիւնը երկրի ապահովութեան համար. նա տուգանք նշանակեց գիւղացիների վրայ, եթէ նրանց զէնքերից մէկը պակաս կը լինէր, կամ եթէ իրանց զէնքերը չէին պահպանի անխանգար դրութեան մէջ: Որոշեալ օրերում, երկրագործական պարապմունքներից յետոյ, գիւղացի երիտասարդները զբաղվում էին զինուորական մարզութիւններով. նրանց վրայ կարգուած էին տասնապետներ, յիսնապետներ, հարիւրապետներ՝ կրթելու համար: «Նրա ժամանակում, զրում է մի վարդապետ, մեր երկրում այնպիսի ապահովութիւն էր տիրում, որ դեռահաս աղջիկները՝ այգիների ծառերի տակ նստած կար էին կարում, մնում էին այնտեղ, մինչեւ մութը պատում էր. հարմները զուգուած դուրս էին գալիս տներից եւ աներկիւղ զբօսում էին լեռների վրայ, բոլորովին չմտածելով թէ թուրքը, կամ պարսիկը կը գայ, կը յափշտակէ եւ կը տանէ իրանց: Երբ թշնամին յայտնվում էր, երկրի երիտասարդները զէնքը ձեռներին միշտ պատրաստ էին նրան հանդիպելու համար»:

Նազիր-շահի մահից յետոյ Մեկը-Աւան-խանի տան բարեկամական յարաբերութիւնները պարսից արքունիքի հետ կտրուեցան: Մեկը-Նսային տեսնելով Պարսկաստա-

նում տիրող անիշխանութիւնը, խռովութիւնները եւ ներքին պատերազմները, եւ մանաւանդ ձանձրացած լինելով պարսից հարկահաններից, վճռեց միանգամայն չճանաչել նրանց եւ մերժել հարկապահանջներին: Այդ առիթից օգուտ քաղեց Փանահ-խանը եւ Մելիք-Եսայուն մասնեց Թաւրիզում նստող Ագիլ-շահին: Շահը հրամայեց Ղարադաղի՝ կառավարիչ Բաղմ-խանին գնալ եւ պատժել Մելիք-Եսայուն: Ղարադաղի խանն եկաւ զօրքերի մեծ բազմութեամբ. ինքը Փանահ-խանը մի քանի հազար հոգով միտցաւ նրա հետ, պաշարեցին Մելիք-Եսայուն ծող բերդը: Ով որ տեսել է ծողը, կարող է երեւակայել, որ թշնամու զօրքերի բազմութիւնը չէր կարող սարսափեցնել Մելիք-Եսայուն, երբ որ իւր քաջ զինուորների փոխարէն առաւելապէս բնութեան ամրութիւնները պիտի պատերազմէին թշնամու զօրութեան դէմ: Հայոց զինուորները մասամբ պաշտպանուած բերդի մէջ, մասամբ թագնուած շրջակայ լեռների խիտ անտառներում, անակնկալ յարձակումներ են գործում եւ ջարդում պարսիկներին: Ղարադաղի խանը յաղթուած, իւր զօրքերի մեծ մասը կորցրած, յետ է դառնում Պարսկաստան: Հետեւեալ տարին նա արշաւանք է գործում աւելի մեծ բազմութեամբ. Փանահ-խանը դարձեալ միանում է նրա հետ, բայց երկուսի ջանքերը եւս ապարդիւն են անցնում. Մելիք-Եսային յաղթող է հանդիսանում:

Այնուհետեւ Փանահ-խանն ամբողջ եօթը տարի պատերազմեց Մելիք-Աւանեան Մելիք-Եսայուն հետ. երբ

¹ Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ Ղարադաղը (հին Փայտակարանի մի մասը) եւ Տիզակ գաւառը սահմանակից են, բաժանվում են միայն Խրասի գետով:

նկատեց, որ հնար չկայ նրան հնազանդեցնելու, ստիպուեցաւ հաշտուել, մտածելով գուցէ բարեկամական միջոցներով կարող կը լինի ոչնչացնել նրան, եւ որպէս յետոյ կը տեսնենք, խորամանկ խանի այդ մտադրութիւնը յաջողուեցաւ...:

XI.

Փանահ-խանը մի քանի անաջող փորձերից յետոյ վերջապէս համոզուեցաւ, որ Ղարաբաղի մելիքների միաբանութիւնը քանդելու եւ Ղարաբաղի մէջ մի հաստատ դիրք բռնելու համար անպատճառ հարկաւոր է, որ մելիքներից գոնէ մէկին զրաւէ դէպի իւր կողմը: Մի աղէտալի անցք կատարեց նրա ցանկութիւնը:

Որպէս վերեւում յիշեցինք, Նադիր-շահը՝ Մուղանի անապատում իրան պարսից թագաւոր հրատարակելուց յետոյ, Ղարաբաղի հինգ մելիքներին հաստատեց իրանց իշխանութիւնների մէջ, տալով նրանց հայրենական վաղեմի իրաւունքները: Բայց միեւնոյն տարուայ մէջ (1736) վախճանուեցաւ Վարանդայի իշխան Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Յուսէինը, որի կինը Աւետարանոց գիւղում կոտորել տուեց օսմանցիներին: Մելիք-Յուսէինի փոխարէն Վարանդան սկսեց կառավարել նրա ազգական Մելիք-Միրզա-բէկ Բ-ը¹: Դա իւր յանդուգն անհնազանդութեամբ զրգռեց Շահի բարկութիւնը, եւ Շահը հրամայեց գլխատել նրան: Մելիք-Միրզա-բէկ Բ-ի փոխարէն Շահը Վարանդայի մելիք Նշանակեց Մելիք-Յուսէինի որդի Մելիք-Յովսէփին: Այդ Մելիք-Յովսէփը, որին պարսիկները Յուսէին էին կոչում, չափազանց հեզաբարոյ, զրասէր եւ խե-

¹ Մելիք-Միրզա-բէկ Բ-ը Մելիք-Բաղիի որդին էր, իսկ այդ վերջինը Մելիք-Յուսէինի հօրեղբայր Մելիք-Միրզա-բէկ Ա-ի որդին էր:

լացի մարդ էր, բայց մի ոտքով կաղ եւ փոքրահասակ։ Նա ունէր մի եղբայր եւս, որ ընդհակառակն վայելահասակ, գեղեցիկ եւ չափազանց փառասէր տղամարդ էր։ Դա էր Մելիք-Շահնազար Բ-ը¹, Ղարաբաղի կործանիչը...

Իւր ընտանեկան կեանքում Մելիք-Շահնազարը սաստիկ անբարոյական մարդ էր. պարսիկների սովորութեանը հետեւելով, իւր տունը լցրել էր բազմաթիւ հարձերով։ Բացի դրանցից, նա ունէր իւր առաջին օրինաւոր կինը Թագում (Թագուհի) անունով, որ Սաջէնի Հասան-Ջալալեան իշխանների տնիցն էր։ Թագումի մեռնելուց յետոյ Մելիք-Շահնազարը բռնութեամբ խլեց կենդանի ամուսնուց նրա գեղեցիկ կինը Սոնա անունով (որ Տիգակի իշխան Մելիք-Եսայու աղջիկն էր) եւ պսակուեց նրա հետ։ Սոյն իսկ Սոնայի կենդանութեան ժամանակ Մելիք-Շահնազարն ամուսնացաւ իւր հանգուցեալ կնոջ, Թագումի, հարազատ եղբոր Մալայիկ անունով դստեր հետ, եւ այսպիսով մտցրեց իւր ընտանիքի մէջ մահմեդական բազմակնութիւնը։ Մելիքի այդ տեսակ վարմունքները սաստիկ վերաւորեցին ժողովրդի կրօնական զգացմունքը եւ նրան ատելի դարձրին Ղարաբաղի միւս մելիքների մօտ։ Բայց նրա կատարած մի եղեռնագործութիւնը հրաւիրեց իւր վրայ բոլոր մելիքների վրէժխնդրութիւնը։

Մելիք-Շահնազարը փառասէր, յանդուգն եւ ռիսերիմ մարդ էր. նա չկարողացաւ համբերել, որ իւր եղբայր Մելիք-Յովսէփը վարէր Վարանդայի իշխանութիւնը, թէեւ

¹ Մելիք-Յովսէփը եւ Մելիք-Շահնազարը խորթ եղբայրներ էին. առաջինը ծնուած էր Մելիք-Յուսէփի Աննա-խաթուն անունով կնոջից, որ Տիգակի իշխան Մելիք-Աւան-խանի քոյրն էր, իսկ Մելիք-Շահնազարը ծնուած էր Զօհրա-խանումից, որ Նախիջեւանի խանի աղջիկն էր, ազգով թիւրք։ Մելիք-Յուսէփը նրան իբրեւ գերի բերեց Նախիջեւանից, բայց յետոյ ամուսնացաւ նրա հետ։

նա կարգուած էր Նադիր-շահից։ Մի գիշեր յարձակուելով Մելիք-Յովսէփի տան վրայ, իւր ձեռքով սպանեց եղբորը եւ նրա ամբողջ ընտանիքը կոտորել տուեց։ Կոտորածից ազատուեցաւ մի երեխայ միայն, փոքրիկ Սայիբէկը, որին դայեակը ծածուկ փախցրեց Սաջէն գաւառի Հասան-Ջալալեան Մելիք-Ալաֆերդու մօտ, որ երեխայի քրոն էր¹։

Սպանելով իւր եղբորը, Մելիք-Շահնազարը բռնութեամբ իւր ձեռքը ձգեց Վարանդայի իշխանութիւնը։ Բայց նրա եղեռնագործութիւնը սաստիկ բորբոքեց իւր դէմ Ղարաբաղի միւս չորս մելիքների բարկութիւնը։ Նրանք միաբանուեցան Մելիք-Շահնազարից վրէժխնդիր լինելու համար։ Դրանք էին Գիւլիստանի Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Ուսուբը, Ջրաբերդի Մելիք-Ոսրայէլեան Ալաֆ-Ղուլի-սօթանը, Սաջէնի Մելիք-Ալաֆերդին եւ Տիգակի Մելիք-Աւանեան Մելիք-Եսային։ Իրանց զօրքերով այդ չորս մելիքները դիմեցին դէպի Վարանդայ։ Մելիք-Շահնազարն ամրացաւ իւր Աւետարանոց բերդի մէջ։ Պաշարումը երկար տեւեց, ձմեռը վրայ հասնելով, բերդը չկարողացան գրաւել, բայց Վարանդայի գիւղերի մեծ մասն

¹ Աւետարանոց (Չանախի) բերդը շատ անգամ եղել է հանդիսարան արիւնոտ գործերի։ Մենք նկարագրեցինք Մելիք-Յուսէփի մեծի ժամանակ տեղի ունեցած օսմանցիների կոտորածը այդ բերդում։ 1723 թ. օգոստոս 20ին, Ղափանցի Ղանլու-Շաբան անունով հայ իշխանը 300 ձիաւորներով հիւր է գալիս Աւետարանոց բերդի Մելիք-Միրզա-բէկի մօտ (Մելիք-Բաղիի որդին)։ Չնայելով որ Մելիք-Միրզա-բէկը հին ռիս ունէր Ղանլու-Շաբանի հետ, այսուամենայնիւ սիրով ընդունում է նրան իւր տանը, եւ նրա շքախմբին օրպէս հիւրեր բաժանում է իւր գիւղացիների տներում։ Գիւղացիները պատուէր են ստանում՝ հէնց որ գիշերը մելիքի տնից լսելի կը լինի հրացանի ձայն, ամեն մարդ պատրաստ լինի իւր հիւրին սպանելու։ Այսպիսով մի գիշերուայ մէջ կոտորում են բոլոր 300 ձիաւորներին, իրանց իշխանի հետ։ Դա միեւնոյն Մելիք-Միրզա-բէկն էր, որին Նադիր-շահը գլխատել տուեց։

աւարի առնելով ու աւերակ դարձնելով, մեղքները վերադարձան իրանց տեղերը, պայման դնելով, որ հետեւեալ գարունքին կրկին արշաւանք դործեն՝ Աւետարանոց բերդը կործանելու համար:

Փանահ-խանն այժմ հասաւ իւր նպատակին: Ղարաբաղի մեղքների մէջ սկսուեցաւ ներքին պատերազմ: Շա շտապեց օգուտ քաղել այդ հանգամանքներից:

Մեղք-Շահնազարը որքան էլ յանդուգն, աներկիւղ մարդ լինէր, դարձեալ գիտէր, որ իւր ուժերը չէին կարող հաւասարուել բոլոր չորս մեղքների անհամեմատ մեծ զօրութեանը: Այդ պատճառով նա սաստիկ անհանգստութեամբ սպասում էր գարնան արշաւանքին: Նրան պէտք էր մի դաշնակից, մի օգնական, եւ նա ձեռք մեկնեց իւր հայրենիքի ոխերիմ թշնամուն — ջուանշիրիցի աւագակին...:

Միւս մեղքներն աւելի կատաղեցան, երբ նկատեցին որ Մեղք-Շահնազարը միացաւ Փանահ-խանի հետ, որի չար դիտաւորութիւնները Ղարաբաղի հայկական բոլոր իշխանութիւնները ոչնչացնելու մասին, ամենքին յայտնի էին:

Փանահ-խանը իւր կողմից շատ ուրախ եղաւ, երբ մեղքների միաբանութիւնը քանդուած տեսաւ, երբ նրանցից մէկը, այն էլ ամենանշանաւորը, անցաւ իւր կողմը:

Վաղըց նա դիտաւորութիւն ունէր մտնելու անմատչելի Ղարաբաղի սրտի մէջ, եւ մի յարմար դիրքի վրայ ցանկանում էր մի ամուր բերդ հիմնել: Նրա Բայաթի եւ Ասկարանի բերդերը, ինչպէս տեսանք, հայոց մեղքները ոչնչացրին:

“Ձեր Չանախչին պաշտպանութեան համար խիստ անյուսալի դիրք ունի, ասաց Փանահ-խանը Մեղք-Շահ-

նազարին, — պէտք է որոնել մի աւելի ամուր դիրք, եւ ես մի այդպիսի տեղ ի նկատի ունիմ, որի վրայ բերդ հիմնելով, կը լինինք այնուհետեւ բոլորովին ապահովուած...”:

Փանահ-խանը ցոյց տուեց Վարանդայի գաւառում մի տեղ, Գարգար գետի վրայ, որ Մեղք-Շահնազարի սեպհական կալուածքն էր, եւ բնութիւնը, իրաւ որ, այդ անմատչելի լեռնային բարձրաւանդակն ստեղծել էր ամուր բերդ լինելու համար: Երկու դաշնակիցներն սկսեցին բերդի հիմնարկութիւնը: Մեղք-Շահնազարը իւր ձեռքով դրեց նրա առաջին քարը, որ իւր եւ ամբողջ Ղարաբաղի մեղքութիւնների զերեզմանը դարձաւ...:

Մի կողմից բերդի կառուցումն առաջ տանելով, միւս կողմից մեղքների հետ պատերազմ մղելով, երկու դաշնակիցները շուտով վերջացրին շինութիւնը (1752) եւ մերձակայ Ծօշի աւանի հայ բնակիչներին տեղափոխելով այնտեղ, բերդը կոչուեցաւ Ծօշի կամ Ծուշի:

Փանահ-խանը մտնելով Ղարաբաղի սրտի մէջ, իւր դաշնակից Մեղք-Շահնազարի աջակցութեամբ ոչ միայն կարողացաւ պաշտպանուել միւս հայ մեղքների յարձակումների դէմ, այլ իւր իշխանութիւնը տարածեց եւ այն թիւրք ցեղերի վրայ, որոնք առաջ չէին խոնարհվում նրան:

Ինքը Փանահ-խանը իւր ծագումն ստացած լինելով աւելի աննշան եւ ստոր ցեղից, որպէս էին ստրուջալուցիք, միւս աւելի զօրեղ եւ նշանաւոր ցեղերը (ջուանշիրցիք, քաբիրլուցիք եւ օթուղեքի, այսինքն՝ երեսուն եւ երկու կոչուած ցեղը) արհամարանքով էին նայում նրա վրայ, նամանաւանդ որ իրանց նահապետական սովորութիւններին խիստ հակառակ էր թվում՝ խոնարհուել մէկ միապետի հրամանի ներքոյ, որ պարսից խանի տիազոս

էր կրում: Բայց Մելիք-Շահնազարի օգնութեամբ նրանց բոլորին կարողացաւ հետզհետէ զսպել:

Իսկ հայոց մելիքների վերաբերութեամբ դեռ վճռական քայլ չէր անում նա, այլ աշխատում էր առանձնացնել նրանց, աշխատում էր երկպառակութիւն սերմանել նրանց մէջ եւ փոքր առ փոքր նրանց ուժերը թուլացնել:

Սկսեց Սաչէնի մելիքութիւնից, որ մնացածներից աւելի մօտ էր Շուշի բերդին: Այստեղ ամենահին ժամանակներից իշխում էին Հասան-Ջալալեան իշխանների ժառանգները: Դրանք դարերի ընթացքում այնքան բազմացել էին, որ Սաչէն գաւառն ամենամանր կտորներով բաժանուած էր այդ տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքում, որոնք բնականաբար շատ հաշտ չէին կարող լինել միմեանց հետ: Փանահ-խանը մտածեց ստեղծել այստեղ մի նոր մելիքութիւն՝ նրանց բոլորին հետզհետէ ոչնչացնելու նպատակով: Նրան զօրավիգ եղաւ ինքը Մելիք-Շահնազարը:

Մենք տեսանք որ երբ Մելիք-Շահնազարն սպանեց իւր եղբոր՝ Մելիք-Յովսէփին, եւ բռնութեամբ գրաւեց Վարանդայի իշխանութիւնը, սպանուածի որդիներից մէկին դայեակը փախցրեց Սաչէն գաւառը եւ թաղցրեց իւր քեռու տանը: Մանուկի քեռին էր Հասան-Ջալալեան իշխան Մելիք-Ալահվերդին: Մտածելով որ մի ժամանակ այդ մանուկը կը մեծանայ եւ իւր քեռու օգնութեամբ վրէժխնդիր կը լինի իւր հօր արեան համար, եւ գուցէ յետ կը խլէ հօր իշխանութիւնը, — Մելիք-Շահնազարը վճռեց ոչնչացել թէ՛ մանուկին եւ թէ՛ նրա քեռուն: Փառասէր մելիքն այդ ձեռնարկութեան մէջ իւր առանձին հաշիւներն ունէր, իսկ այդ հաշիւները նպաստաւոր

էին Փանահ-խանի համար այն կողմից, որ նա Սաչէնի մելիքութիւնները ոչնչացնելով այնտեղ կը նշանակէր իւր ցանկացած մարդուն եւ այսպիսով մի ամբողջ գաւառ իւր ձեռքը կ'առնէր: Մելիք-Ալահվերդին բնակվում էր իւր սեպհական ամրոցում, որ իւր պապերից մէկի անունով կոչվում էր Ուլու-պապի բերդ¹: Մա յայտնի էր որպէս քաջ եւ անպարտելի պատերազմող: Երբ Փանահ-խանն ու Մելիք-Շահնազարը իրանց հայ եւ թիւրք զօրքերով արշաւեցին նրա վրայ: Մելիք-Ալահվերդին մի այնպիսի սաստիկ ջարդ տուեց նրանց, որ երկու դաշնակիցները հազիւ կարողացան իրանց կեանքն ազատել՝ փախչելով եւ մոնելով Շուշի բերդը:

Այդ ժամանակ Փանահ-խանը, Մելիք-Շահնազարի խորհրդով, դադանի կերպով կանչեց իւր մօտ Սնդիրխտան գիւղի տանուտէր Միրզախանին, որ Մելիք-Ալահվերդուց կարգուած, նոյն գիւղի կառավարիչն էր: Սանն առաջուց իմացած լինելով տանուտէրի փառասիրական ձգտումները, խոստացաւ, որ եթէ նա Մելիք-Ալահվերդուն մի հնարքով կը բռնի եւ իւր ձեռքը կը տայ, ամբողջ Սաչէն գաւառի վրայ մելիք կը կարգէ նրան:

Միրզախանը, հրապուրուած խանի խոստմունքներից, դիմեց Մելիք-Ալահվերդու մօտ, յայտնեց նրան, թէ իրան յայտնի է որ Փանահ-խանն աւելի մեծ պատրաստութիւններով յարձակուելու է նրա վրայ, եւ թէ նրա սեպհական ամրոցն այնքան յուսալի մի տեղ չէ, որի մէջ կարելի լինի պաշտպանուել թշնամու այս անգամուայ ահագին զօրութեան դէմ, եւ խորհուրդ տուեց ամրանալ

¹ Ուլու-պապի բերդը գտնվում է Սաչէն գետի մօտ, Բարամէջ կամ Օրախաչ գիւղում, Պտկէսի սուրբ Գեորգ անունով մատուռի մօտ: Այդ ամրոցին թիւրքերը կոչում են Բալու-պապեա:

Կաշաղակաբերդի մէջ, որ անառիկ եւ անմատչելի դիրք ունէր: Որպէս ստորադրեալ եւ պաշտօնեայ, Միրզախանն առաջարկեց իւր պատրաստականութիւնը ամեն կերպով օգնելու իշխանին, աւելացնելով թէ ինքն արդէն պատրաստած ունի Կաշաղակաբերդի մէջ մի քանի ամիսների համար պաշար, ուր նա կարող է ապահով կերպով պաշտպանուել թշնամու դէմ, եթէ այդ բերդը պաշարուած կը լինի: Նա իշխանին հրաւիրեց իւր տուն, որ այնտեղեց միասին գնան Կաշաղակաբերդը, որ շատ հեռու էր Խնդիրխտանից: Բայց նոյն գիշերը ընթրիքի ժամանակ դաւաճանը սենեակից դուրս եկաւ եւ իւր ետեւից կողպեց դուռը, իշխանին այնտեղ մենակ թողնելով: Այդ միջոցին Փանահ-խանի եւ Մելիք-Շահնազարի մարդիկը, որ առաջուց պահուած էին նրա տան մէջ, վրայ հասան եւ կալանաւորեցին իշխանին: Փանահ-խանը նրան տուեց դահլիճների ձեռքը եւ զլսատեցին, իսկ նրա ամբողջ ընտանիքը կոտորել տուեց: Այդ ժամանակ Մելիք-Շահնազարն սպանել տուեց իւր եղբորորդի փոքրիկ Սայի-բէկին, որ նոյն ընտանիքի մէջ պահուած էր: Եղեռնագործը իւր եղբոր արեան մէջ շաղախուած ձեռքերը թաթախեց դժբախտ զաւակի արեան մէջ...

Փանահ-խանը կատարեց իւր խոստմունքը. դաւաճան Միրզախանին կարգեց Խաչէնի վրայ մելիք (1755) եւ այն օրից Հասան-Ջալալեան իշխանների տիրապետութիւնը համարեա թէ ընկաւ: Թէ ինքը Մելիք-Միրզախանը եւ թէ նրա ժառանգները (Մելիք-Ալահվերդին¹ եւ Մելիք-Ղահրամանը) հաւատարմութեամբ ծառայեցին Շուշի խաներին, եւ կտրուելով հայոց մելիքների դաշ-

¹ Այդ Մելիք-Ալահվերդուն պէտք չէ շփոթել Հասան-Ջալալեան Մելիք-Ալահվերդու հետ:

նակցութիւնից, անթիւ վնասներ հասցրին Ղարաբաղի հայոց իշխանութիւններին:

Եւ այսպէս Ղարաբաղի հինգ մելիքութիւններից երկուսը՝ Վարանդան եւ Խաչէնը, անցան Փանահ-խանի կողմը:

XII.

Մնում էին երեք մելիքութիւնները՝ Գիւլիստանը, Ջրաբերդը եւ Տիզակը:

Գիւլիստանում տիրում էր Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Դուսուբը, Ջրաբերդում տիրում էր Մելիք-Դարայէլեան Ալահ-Ղուլի-սօլթանը, իսկ Տիզակում տիրում էր Մելիք-Աւանեան Մելիք-Եսային:

Տեսնելով որ մի կողմից Մելիք-Շահնազարը իւր բերդը, Շուշին, պարգեւեց Փանահ-խանին եւ նրա ամենահաւատարիմ դաշնակիցը դարձաւ, միւս կողմից Խաչէնում մի նոր մելիքութիւն կազմուեցաւ, որ նոյնպէս մահմեդական խանի դաշնակից եղաւ, — վերոյիշեալ երեք մելիքները ոչ միայն չվհատեցան, այլ իրանց միացած ուժերով սկսեցին սաստիկ պատերազմներ մղել Փանահ-խանի եւ նրա հայ դաշնակիցների հետ: Այդ արիւնահեղ պատերազմները, ինչպէս կը տեսնենք, տեւեցին ամբողջ քսան տարի, որոնք խիստ զգալի վնասներ պատճառեցին Ղարաբաղին:

Վերջը Փանահ-խանն անձար մնալով, մտածեց հաշտութիւն խօսել Ալահ-Ղուլի-սօլթանի, Մելիք-Դուսուբի եւ Մելիք-Եսայու հետ: Խաղաղութեան պայմանների վրայ բանակցելու համար որոշուեցաւ ոչ թէ Շուշի բերդը, այլ մի չէզոք տեղ՝ Ամարասայ վանքը: Ջրաբերդի Ալահ-Ղուլի սօլթանն ուղարկուեցաւ հայոց դաշնակից մելիքների

կողմից իբրեւ հաւատարմատար Ամարասայ վանքը: Այն-
տեղ եկաւ եւ Փանահ-խանը իւր հաւատարիմ Մելիք-
Շահնազարի հետ:

Այդ միջոցներում Փանահ-խանի մօտ միեւնոյն վան-
քում տեսութեան է գալիս Նախիջեւանի Հէյդար-Ղուլի-
խանը: Երբ նրան ներս են տանում, Փանահ-խանի մօտ
նստած է լինում հայոց մելիքների հաւատարմատարը՝ Ալ-
լահ-Ղուլի-սօլթանը: Տեսնելով շքեղ կերպով հագնուած,
հսկայատիպ սօլթանին, Նախիջեւանի խանը շփոթվում է,
եւ կարծելով թէ այդ գեղեցիկ աղամարդը լինելու է ինքը
Փանահ-խանը, ողջունում է նրան եւ ամենայն խոնար-
հութեամբ սկզբից նրան է գլուխ տալիս: Բայց յետոյ,
երբ հասկացնում են նրան իւր սխալը, նա յիշեցնում է
Փանահ-խանին պարսից երեւելի բանաստեղծի՝ Սաադիի
խօսքը. «Տասը դէրվիշ կարող են մի փալասի կտորի վրայ
պառկել, բայց երկու թագաւոր չեն կարող մի աշխարհի
մէջ հաշտ ապրել»...:

Այդ խօսքերով նենգաւոր նախիջեւանցին կամեցաւ
հասկացնել Փանահ-խանին, թէ նրա իշխանութիւնը չէ
կարելի ապահովուած համարել, մինչեւ որ Ղարաբաղում
կը գտնուեն այս տեսակ նշանաւոր հայ պետեր: Փանահ-
խանը, արդարեւ, դաւաճանեց իւր պայմանին. Ալլահ-
Ղուլի սօլթանին կալանաւորեց, տարաւ Շուշի բերդում
բանտարկեց եւ մի քանի օրից յետոյ գլխատել տուեց
(1756): Այսպէս վարուեցաւ իւր բարերարի հետ, որի
մօտ առաջ ծառայում էր նա եւ որ ազատեց նրա
կեանքը Նադիր-շահի դահիճների ձեռքից...:

Այդ անցքը, որի խկութիւնը չէ ուրանում եւ պար-
սից պատմութիւնը, Ղարաբաղի ժողովրդական աւանդու-
թիւնների մէջ լեգենդական ձեւ է ստացել: Մինչեւ այսօր

չեն մոռացուել ժողովրդի բերանում այն երգերը, որ
հսկայ կալանաւորը երգում էր իւր բանտի մէջ: Նա կո-
չում էր իւր քաջ եղբօր՝ Մելիք-Աթամին, նա կոչում
էր իւր անպարտելի նիզակակցին՝ Դալի-Մահաւային, յոր-
դորում էր Շուշին քարուքանդ անել, արիւնով շաղա-
խել նրա մոխիրն ու հողը եւ իրան ազատել բանտից:
Դրանցից եւ ոչ մէկը չէ յայտնվում. հսկայի ձայնին
օգնութեան է հասնում սիրող կինը. նա Փանահ-խանի
հարեմի ամենագեղեցիկն էր: Գիշերը կալանաւորին ընթրիք
տանելու ժամանակ, սիրահարուած գեղեցկուհին թագ-
ցնում է փլաւի մատուցարանի մէջ բանտի եւ նրա եր-
կաթեայ ոտնակապերի բանալիները, որ նա բաց անէ եւ
փախչէ: Բայց հսկան պատասխանում է, հայոց քաջերը
փախչելու սովորած չեն. եթէ ինքը ցանկանայ, այդ բա-
նալիներին կարօտութիւն չունի: Եւ նա զօրաւոր ձեռքով
փշրում է իւր շղթաները, եւ նրանց կտորտանքը լցնելով
փլաւի մատուցարանի մէջ, յետ է ուղարկում, ասելով.
«Դաւաճանութիւնը կը պատժուի... իւր արիւնն առանց
վրէժխնդրութեան չի մնայ...»:

Ալլահ-Ղուլի-սօլթանի աղէտալի մահից յետոյ Զրա-
բերդի մելիքութեան կառավարութիւնն անցաւ նրա կրտսեր
եղբօր՝ Մելիք-Աթամի ձեռքը: Դա իւր բոլոր յատկու-
թիւններով շատ նման էր իւր քաջ եղբօրը: Մանկու-
թեան հասակից իբրեւ պատանդ պահուած լինելով
Դաղստանի Սոսրով սուլթանի մօտ, Մելիք-Աթամը վար-
ժուեցաւ տեղային լեռնաբնակների հերոսական յատկու-
թիւնների մէջ: Նրան ազատեց այնտեղից Նադիր-շահը
իւր Դաղստանի արշաւանքի ժամանակ:

Զրկելով Զրաբերդը իւր հփօր իշխանից, Փանահ
խանը դաշնակից մելիքների ուժերը բոլորովին թուլացած

կարծեց, եւ նա յանգագնաբար հրաման գրեց Գիւլիստանի Մեղիք-իւսուբին, բացարձակ կերպով պահանջելով նրանից, որ հպատակութիւն ընդունէ: Այդ ժամանակն էր, որ Մեղիք-իւսուբի որդի Մեղիք-Բէգլար Բ-ը, որ սաստիկ գոռոզ եւ դիւրաբորբոք երիտասարդ էր, թոյլ չտուեց իւր հօրը պատասխանելու, ասելով թէ ինքը կը տայ Փանահ-խանի պատասխանը: Եւ նա իւր սուրբ բռնելով խանի պատգամաւորի գլխի վրայ, ստիպեց նրան կուլ տալ բերած հրամանագիրը: Երբ խեղճ պատգամաւորը սարսափելով կուլ տուեց թղթի վերջին պատառը, երիտասարդն ասաց նրան. «Հիմա դնա՛. ինչ որ կերար այստեղ, նրա արտագրութիւնը... կը լինի Փանահ-խանի պատասխանը»¹...:

Այդ անցքից յետոյ աւելի սաստիկ կերպով բորբոքուեցաւ պատերազմը Փանահ-խանի եւ դաշնակից մեղիքների մէջ: Վարանդայի Մեղիք-Շահնազարը եւ Սաւէնի Մեղիք-Միրզախանը, ինչպէս առաջ նոյնպէս եւ այժմ հաւատարիմ մնացին հայոց ռիսերիմ խանին: Ոչ թէ միայն իրանց խորհուրդներով, այլ շատ անգամ իրանց զօրքերով օգնում էին նրան: Բայց չնայելով այդ բոլորին, դաշնակից մեղիքները (Գիւլիստանի Մեղիք-իւսուբը, Զրաբերդի Մեղիք-Աթամը եւ Տիգակի Մեղիք-Նային) այն աստիճան նեղութեան մէջ էին դրել Փանահ-խանին, որ նրա Շուշի բերդը մշտական պաշարման դրութեան մէջ էին պահում:

Մինչեւ այսօր առակ է դարձել Ղարաբաղի ժողովրդի մէջ, թէ Թիւրի-Արզումանը, Դալի-Մահրասան եւ Զալաղան-ուզբաշին ամբողջ եօթն տարի թոյլ չտուեցին, որ

¹ Այդ պատմական փաստը չէ մոռացուած եւ «Ղարաբաղի Աստղագէտը» կոչուած վէպի երկրորդ հատորի թ. գլխում:

մի թուրք անցկենար Մագէ-կամուրջից¹ դէպի Զրաբերդի եւ Գիւլիստանի կողմերը:

Յիշեալ երեք անձնաւորութիւնները երեք հերոսներ են, որոնց դեռ ժողովուրդը չէ մոռացել: Ես աւելորդ չեմ համարում ծանօթացնել նրանց մեր ընթերցողներին:

Դալի-Մահրասան թուրքաց լեզուով նշանակում է գիժ-աբեղայ: Եւ իրաւ, այդ մարդն արեղայ էր, Զրաբերդի Նղիշէ առաքելոյ վանքի միաբան: Ամեն ուխտաւոր եւ այսօր կարող է տեսնել յիշեալ վանքում այն բարձր աշտարակը, որի մէջ, առանձնացած վանականների աղօթող միաբանութիւնից, բնակվում էր «գիժը»: Նրա իսկական անունը Աւագ վարդապետ էր, բայց ժողովուրդը նրան դալի (գիժ) տիտղոսը տուեց: Մի այսպիսի տիտղոս կրում էին արեւելքի տասնեւվեցերորդ դարու հերոսը՝ Քեօռ-օղլին եւ նրա խմբի մէջ գտնուած քաջերը. դրանք կոչվում էին Քեօռ-օղլու դալիներ (գժեր):

Դալի-Մահրասան Ղարաբաղի հայոց Քեօռ-օղլին էր. ժողովուրդը գուցէ մինչեւ յաւիտեան կը յիշէ այն բոլոր հրաշքները, որ կատարել է նա իւր կռիւների մէջ: Երբ նստում էր իւր նշանաւոր մոխրագոյն նժոյգի վրայ եւ կայծակի նման նետվում էր դէպի պատերազմի դաշտը, նրա ահարկու, որոտալից ձայնը բաւական էր թշնամուն սարսափեցնելու համար: Եկեղեցու մոլեռանդութիւնը պատժեց գիժ արեղային նրա կատարած արիւնհեղութիւնների համար: Սիմօն կաթողիկոսի ժամանակ նրան տարան Ս. Էջմիածին եւ բանտարկեցին սառցատան մէջ, որ ապաշխարէ: Մի օր իւր բանտի մէջ լսեց նա, որ վանքում ինչ որ աղմուկ եւ իրարանցում է տիրում: Նրա

Մագէ-կամուրջ կոչվում է Գարգար գետի վրայ գտնուած կամուրջը Շուշի բերդի մօտ:

Հարցին պատասխանեցին, թէ ջալալը քրդերը եկան վանքի անասունները թալանեցին, հիմա վտանգ կայ, որ վանքն էլ կողոպտեն: — Կարող էք տալ ինձ մի ձի եւ մի քանի զէնք, ասաց ապաշխարողը: Երբ նրա խնդիրքը կատարուեցաւ, նա նստեց ձին եւ նետուեցաւ ջալալների ետեւից: Մի քանի ժամից յետոյ վերադարձաւ նա՝ յետ բերելով քրդերի տարած աւարը: Այդ օգուտը վանքին տալուց յետոյ նրան արձակեցին, խոստմունք առնելով, որ այլեւս մարդասպանութիւն չանէ: Բայց նա չկատարեց իւր խոստմունքը: Հայրենիքի թշնամիներին սպանելը նա մեղք չէր համարում, եւ շարունակում էր մասնակցել մելիքների բոլոր պատերազմների մէջ: Միանգամ Գանձակ քաղաքի մօտ, լեզգիների հետ պատերազմելու ժամանակ, զիշերը վրայ հասաւ: Նա կռուից յոգնած նստել էր մի գերեզմանաքարի վրայ, որ փոքր ինչ հանգստանայ: Նրա շուրջը ծածկուած էր դիակներով, որ ընկել էին իւր ձեռքով: Այդ միջոցին վերաւոր լեզգիներից մէկը, որի շունչը դեռ չէր կտրուած, ատրճանակը բարձրացրեց եւ գնդակով զարկեց նրան: Քաջի մարմինը թաղուեցաւ Գանձակի մայր եկեղեցու դաւթում:

Գժի հետ ծանօթացանք, հիմա անցնենք Թիւլի-Արզումանին:

Թիւլի թիւրքաց լեզուով նշանակում է աւազակ, բայց ոչ այն տեսակ մանր աւազակներից, որոնք զիշերը ծածուկ կերպով մտնում են քնած քաղաքացու տունը եւ կողոպտում են նրան: Թիւլին բացարձակ կերպով է գործում. օր-ցերեկով քարաւաններ, գիւղեր եւ քաղաքներ է կողոպտում: Այդպէս էր եւ Արզումանը: Նա Մելիք-Աթամի հօր (Մելիք-Դարայէլի) հովուի որդին էր, մանկութեան օրերում ոչխարներ էր արածացնում,

իսկ յետոյ Մելիք-Աթամի ընտիր զօրապետներից մէկը դարձաւ:

Փանահ-խանն այն աստիճան նեղուած էր Թիւլի-Արզումանից, որ մի հնարքով նրա հօրը, Սարգսին, բռնել տուեց, տարաւ Շուշի բերդում իբրեւ պատանդ պահեց, որ գուցէ զրանով ազատուէր որդու հասցրած ֆրանսիացիք: Մի օր խանն ասաց Սարգսին. — Խրատիր քո որդուն, որ դադարէ չարագործութիւնից. նա Ղարաբաղի երկիրն աւերակ դարձրեց. Մազէ-կամուրջը թողեց կարօտ մարդկանց անցուդարձից: — Ես Արզուման անուանով որդի չունիմ. պատասխանեց ծերունի հայրը սառնասրտութեամբ: — Ի՞նչպէս չունիս, հարցրեց խանը բարկանալով. — մի՞թէ այն արիւնարբու Արզումանը, որ իմ երկրները կողոպտում է, որ իմ շինականների տները հրդեհում է, որ ինձ ամեն օր հանգստութիւն չէ տալիս, մի՞թէ այդ աւազակը քո որդին չէ: — Այո, իմ որդին չէ, պատասխանում է դառնացած ծերունին, — եթէ նա իմ որդին լինէր, քեզ մինչեւ այսօր կենդանի չի պիտի թողնէր եւ քո բերդի աւերակները քո գերեզմանը պիտի դարձնէր...:

Խանը հրամայեց իսկոյն գլխատել յանդուգն ծերունուն: Իսկ Արզումանը սպանուեցաւ Գանձակի պաշարման ժամանակ, որի մանրամասնութիւնները կը տեսնենք յետոյ:

Չալաղան-իւղբաշու պատմութիւնը կարճ է. նա բովանդակվում է հէնց իւր մականունի մէջ, որ ժողովուրդը տուել էր նրան: Դա բառացի թարգմանութեամբ նշանակում է յափշտակող կամ ասպատակող հարիւրապետ: Եւ իրաւ, նա աւելի մի աւազակապետ էր քան թէ զօրապետ: Մինչեւ այսօր Զրաբերդի գաւառում, Երիցմանկանց վանքի հանդէպ, մի նեղ ձորի մէջ, որի

երկու կողմից բարձրանում են ահագին անտառապատ լեռներ, Թրդի գետի ափի մօտ ցոյց են տալիս մի հին ամրոցի աւերակներ: Այստեղ էր բնակվում «յափշտակող» եւ ասպատակող հարիւրապետը:» Նրա խկական անունը յայտնի չէ. ժողովուրդը իւր սիրելի հերոսին կոչում էր իւր արհեստի անունով: Այն եւս յայտնի չէ, թէ որպիսի վախճան ունեցաւ այդ քաջը: Միայն պատմում են, թէ դա էր այն պատգամաւորներից մէկը, որոնք անդադար դիմում էին դէպի ռուսաց արքունիքը եւ իրանց հայրենիքի փրկութեան համար օգնութիւն էին խնդրում: Նրբ տեսաւ դիպրմատիան չօգնեց, սկսեց գործել սրով:

XIII.

Հայոց դաշնակից մելքները նկատեցին որ Փանահ-խանին խաղառ ոչնչացնելու եւ նրա կողմնակից երկու հայ մելքներին (Մելք-Շահնազարին եւ Մելք-Միրզախանին) պատժելու համար պէտք էր արտաքին ուժերից եւս օգուտ քաղել:

Նրբ Պարսկաստանից եկաւ Ղարաբաղի կողմերը ուրմեցի օվչար Փաթալի-խանը (1761) Դիւլիստանի Մելք-Խուսրոբը եւ Ջրաբերդի Մելք-Աթամը միացան նրա հետ: Այդ Փաթալի-խանը Նադիր-շահի սիրելի եւ քաջ զօրապետներից մէկն էր¹: Շահի մահից յետոյ, Պարսկաստանում յուզուած խռովութիւնների ժամանակ, Փաթալի-խանը սրի ուժով հնազանդացրեց ամբողջ Ատրպատականը, յետոյ արշաւեց դէպի Ղարաբաղի կողմերը եւ մի-

¹ Դա միեւնոյն օվչար (ցեղի անուն է) Փաթալի-խանն է, որ Տաթեւի վանքը կողոպտեց (1762), մի մասը աւերակ դարձրեց եւ Տաթեւի վանահայր Յովհաննէս եպիսկոպոսին սպանել տուեց:

անալով հայոց մելքների հետ, նա պաշարեց Շուշի բերդը: Փանահ-խանը եւ Մելք-Շահնազարն առժամանակ կարողացան քաջութեամբ պաշտպանուել, բայց յետոյ անճարացած, ստիպուած եղան անձնատուր լինել: Փաթալի-խանը մեղանչեց այն պայմանի դէմ, որ դրել էր իրան օգնող երկու մելքների՝ Աթամի եւ Խուսրոբի հետ: Այդ պայմանը կայանում էր նրանում, որ Փաթալի-խանը պիտի բաւականանար միայն Շուշի բերդի կողոպուտով, իսկ Փանահ-խանին պիտի յանձնէր Մելք-Աթամի եւ Մելք-Խուսրոբի ձեռքը, ինչպէս կամենային, այնպէս վարուէին նրա հետ: Բայց նա ստանալով Փանահ-խանից տասն հազար թուման փող եւ նրա որդի երիտասարդ Իբրահիմ-աղային պատանդ առնելով, իւր հետ տարաւ Պարսկաստան:

Այդ պարտութիւնը երկար մոռանալ չկարողացաւ Փանահ-խանը, պահելով իւր սրտում այն ոխը, որ եթէ հայոց մելքները չօգնէին, պարսիկ խանը չէր կարող զրաւել իւր բերդը եւ իւր որդուն որպէս գերի տանել Պարսկաստան: Այդ անցքն աւելի զրգռեց Փանահ-խանի թշնամութիւնը դէպի հայոց դաշնակից մելքները եւ նորանոր կռիւների առիթ տուեց:

Հայոց դաշնակից մելքներին հարկաւոր էին նոր ուժեր: Պէտք է ի նկատի առնել որ Ղարաբաղի մելքութիւնների աշխարհագրական բաժանումներն այնպէս էին դասաւորուած, որ երեք դաշնակից մելքները խիստ դժուարութեամբ էին կարողանում միանալ եւ ընդհանուր ուժերով դէմ դնել թշնամուն: Որպէս մեզ յայտնի է, դաշնակից երեք մելքութիւնները՝ Դիւլիստանի, Ջրաբերդի եւ Տիզակի մելքութիւններն էին: Դիւլիստանը եւ Ջրաբերդը սահմանակից էին եւ այդ պատճառով կարող

էին իրանց ուժերը միացնել, իսկ Տիգրակը իւր աշխարհա-
գրական դիրքով բաժանուած էր այդ երկու գաւառներ-
րից: Տիգրակի եւ յիշեալ երկու գաւառների մէջտեղում
ընկած էին՝ Խաչէնի մեղքութիւնը, Շուշի բերդը եւ
Ղարանդայի մեղքութիւնը, որոնք կապուած էին Փանահ-
խանի հետ: Ուրեմն թշնամին մտել էր դաշնակիցներին
մէջտեղը: Այդ էր պատճառը, որ Գիւլիստանի եւ Ջրա-
բերդի մեղքները շատ օգուտ չէին կարողանում քաղել
իրանցից անջատուած Տիգրակի մեղքից, որ այդ ժամանակ
Մեղք-Նսային էր:

Գիւլիստանի Մեղք-Խուսուբը եւ Ջրաբերդի Մեղք-
Աթամը դիմում են վրաց իշխան Հերակլէի հայր Թէյ-
մուրազին, առաջարկում են միանալ նրա հետ, Փանահ-
խանի իշխանութիւնը ոչնչացնելու համար, խոստանում
են, որ իրանք եւս պատրաստ կը լինին ամեն մի հար-
կաւորած դէպքում օգնել վրաց իշխանին, որպէս հաւա-
տարիմ դաշնակիցներ: Թէյմուրազն ընդունում է հայոց
մեղքների առաջարկութիւնը, որովհետեւ ինքը եւս թշնա-
մութիւն ունէր Փանահ-խանի հետ: Նա հաւաքում է
վրացիների, օսերի, խեւոսերների եւ այլ լեռնացիների
ահագին խառնիճաղանձ բազմութիւն եւ արշաւում է
դէպի Ղարաբաղի կողմերը (1762): Մեղք-Աթամը եւ
Մեղք-Խուսուբը իրանց զօրքերով միանում են նրա հետ:
Ասկարանի աւերակների¹ մօտ բանակ է դրվում. հայոց
մեղքները մատակարարում են իրանց դաշնակից հիւրերին
բոլոր պաշարեղէնները:

Այդ միջոցին Փանահ-խանը նոյնպէս անգործ չէ
մնում. նա ամրացնում է իւր բերդը՝ Շուշին, օգնու-

¹ Ասկարանի աւերակները Շուշի բերդից մօտաւորապէս 30 վերստ
հազիւ հեռավորութիւն ունին:

Թեան է կանչում իւր երկու հաւատարիմներին՝ Մեղք-
Շահնազարին եւ Մեղք-Միրզախանին, որոնք իրանց ու-
ժերով միանում են նրա հետ:

Ճակատամարտը կատարվում է Դարգար գետի ափերի
մօտ, Ասկարանի աւերակներից փոքր ինչ հեռու: Փա-
նահ-խանի զօրքերը ջարդվում են եւ ինքը փախչում է
դէպի Պարսկաստան: Բայց երկու քաջեր՝ Դալի-Մահրա-
սան (Աւագ վարդապետը) եւ Թիւլի-Արզումանը, փախս-
տականին յօռդափիրինի կամուրջից¹ բռնելով յետ են
բերում:

Մեղք-Շահնազարը յաղթուելուց յետոյ փախչում
է եւ ամրանում իւր Աւետարանոց բերդում. Մեղք-
Միրզա-խանն էլ նրա մօտ ապաստան է գտնում: Այդ
միջոցին հայոց եւ վրաց միացած ուժերը պաշարում են
Աւետարանոց բերդը, եւ մի քանի օրուայ ընդդիմադրու-
թիւնից յետոյ, գրաւում են նրան: Մեղք-Շահնազարը
եւ Մեղք-Միրզա-խանը գերի են ընկնում. Աւետարանոց
բերդն աւերակ է դառնում. այդ երկու մեղքների եւ
Փանահ-խանի երկրները բոլորովին աւարի են առնում,
հրդեհում են եւ ամեն ինչ ոչնչացնում:

Այդ բոլորից յետոյ Թէյմուրազը յիշեալ երկրների
իշխանութիւնը տալով Մեղք-Աթամին եւ Մեղք-Խուսու-
բին, կամենում է վերադառնալ դէպի Վրաստան, Փա-
նահ-Խանին, Մեղք-Շահնազարին եւ Մեղք-Միրզա-
խանին իւր հետ տանելով որպէս գերիներ: Բայց հայոց
դաշնակից մեղքները, Թէյմուրազի հետ սկզբից դրած
պայմանի համեմատ, պահանջում են, որ Փանահ-խանին
եւ յիշեալ երկու մեղքներին իրանց ձեռքը տայ, ինչպէս

¹ Երասխ գետի վրայ:

կամենան, այնպէս վարուեն նրանց հետ, իսկ ինքը պէտք է բաւականանայ միայն պատերազմական աւարով: Թէյ-մուրազը կամենում է նոյն խաբէութիւնը գործ դնել իւր դաշնակիցների հետ, ինչ խաբէութիւն որ գործ դրեց օվշար Փաթալի-խանը: Նա բացարձակ կերպով չէ մեր-ժում Մելիք-Աթամի եւ Մելիք-Դուսուբի պահանջը, բայց զանազան պատրուակներով յետաձգում է, մինչեւ իւր զօրքերի եւ զերինների հետ դուրս է գալիս Ղարաբաղի սահմաններից:

Մելիք-Աթամը եւ Մելիք-Դուսուբը հասկանում են, որ վրաց ընչաքաղց իշխանը դիտաւորութիւն ունի մեծագումար փրկանք ընդունել Փանահ-խանից եւ նրա երկու մելիքներից, եւ այնուհետեւ նրանց բաց թողնել: Այդ առիթ է տալիս սաստիկ հակառակութեան. հայ եւ վրաց դաշնակցութիւնը քանդվում է եւ Մելիք-Աթամն ու Մելիք-Դուսուբը վերաւորուած բաժանվում են Թէյմուրազին:

Բայց Մելիք-Աթամը եւ Մելիք-Դուսուբն այնտեսակ մարդկանցից էին, որ չէին կարող անպատիժ թողնել խաբերային: Նրանք իսկոյն դիմում են Շիրվանի կառավարիչ Հաջի-Չելեբի¹ անունով խանին եւ առաջարկում են

¹ Հաջի-Չելեբին ծագումով հայ էր: Տասնեւեօթներորդ դարու վերջերում Շիրվանի Ղարալա կոչուած գաւառի Սօգիւթլու գիւղում բնակվում էր Բարսեղ անունով մի քահանայ, որին թիւրքերը կոչում էին «ղարա-քէշիշ» (սեւ-քահանայ): Դա գաղթական էր Ղարաբաղի խաչէն գաւառից եւ տեղային մելիքների տոհմից էր: «Սեւ-քահանայ», իշխանական փառասիրութիւն ունէր, գիմեց Սպահան, պարսից շահից մելիքութեան ֆիրման ստացաւ: Բայց նա ունէր մի հակառակորդ Մելիք-Մուհամմէդ անունով Ղարալա գաւառի Ղուրթղաշին գիւղում, որ թոյլ չտուեց «սեւ-քահանային» ստացած ֆիրմանը գործ դրուէր: Այդ Մելիք-Մուհամմէդը, ինչպէս երեւում է, նոյնպէս հայոց ծագումից էր, բայց մահմեդականութիւն ընդունած: «Սեւ-քահանայ» նոյնպէս ընդունում է մահմեդականութիւն, որ կարողանայ իւր ֆիրմանը գործ դնել: Բայց հակառակորդն աւելի

նրան իրանց դաշնակցութիւնը, միանալու միասին վրաց իշխանի դէմ: Այդ Հաջի-Չելեբին հաշտ էր հայոց մելիքների հետ. մենք տեսանք որ դեռ մի քանի տարի առաջ նա միացաւ Մելիք-Աթամի եւ Մելիք-Դուսուբի հետ եւ միասին քանդեցին Փանահ-խանի Ասկարան անունով բերդը: Նա սաստիկ ատելութիւն ունէր դէպի վրացիները, այդ պատճառով սիրով ընդունեց Մելիք-Աթամի եւ Մելիք-Դուսուբի առաջարկութիւնը:

Մինչեւ Հաջի-Չելեբիի կուր գետն անցնելը, մինչեւ հայոց երկու մելիքների հետ միանալը, կատարուեցաւ մի այլ անցք: Վրաց իշխան Թէյմուրազի զօրքերը՝ Դանձակի մօտից անցկենալու ժամանակ կողոպտեցին ճանապարհի վրայ պատահած գիւղերը: Նրա առաջը դուրս եկաւ տեղային իշխան Շահվերդի-խանը. երկուսի մէջ սաստիկ կռիւ ծագեց: Շահվերդի-խանը գերի բռնուեցաւ: Այդ միջոցին վրայ հասաւ Հաջի-Չելեբին հայոց երկու մելիքների հետ: Մի թելթել ճակատամարտից յետոյ, որ կատարուեցաւ Շէյխի-Նիզամի կոչուած տեղում, վրացիները յաղթուեցան եւ թողնելով իրանց յափշտակած բոլոր աւարը, սկսեցին փախչել դէպի Թիֆլիզ: Հայոց եւ Հաջի-Չելեբիի զօրքերը հետամուտ եղան, հալածեցին նրան մինչեւ Մերզի կամուրջը, անցան Ղազախի եւ Շամշադինի գաւառները, եւ ամեն տեղ թալանելով յետ դարձան:

Բայց այն, ինչ որ հայոց մելիքների ամենազլխաւոր ցանկութիւնն էր, դժբաղդաբար չկատարուեցաւ. նրանք

զօրաւոր է լինում եւ քահանայի կրօնափոխութիւնն անցնում է ապարգիւն: Սեւ-քահանայի որդին էր Ղասար-Ղուրբանալին, որ մի հասարակ մտավաճառ էր: Իսկ այդ հասարակ մտավաճառից ծնուեցաւ Հաջի-Չելեբին, որ Շիրվանի զօրաւոր խաների նախահայրն եղաւ:

չկարողացան ձեռք ձգել ոչ Փանահ-խանին, ոչ Մելիք-Շահնազարին եւ ոչ էլ Մելիք-Միրզախանին, որովհետեւ մինչեւ նրանց հասնելը, Թէյմուրազը՝ յիշեալ գերիներէից մեծ գումար ստանալով, բաց էր թողել նրանց։ Հայոց մելիքները կարողացան աղատել միայն Գանձակի Շահ-վերդի-խանին, եւ այդ երախտիքն ապագայում մեծ օգուտ ունեցաւ, որովհետեւ, որպէս պիտի տեսնենք յետոյ, Գանձակի խաների եւ հայոց մելիքների մէջ կազմուեցաւ սերտ բարեկամական յարաբերութիւն։ Գանձակի բերդը դարձաւ հայոց մելիքների եւ նրանց ժառանգների ապահով ապաստարան. ամեն մի տաղնապի եւ դժուարին դէպքերի ժամանակ այստեղ էին պատուարվում։

XIV.

Գանձակի Շահվերդի-խանը¹, բացի վերոյգրեալ պատճառներից, վաղուց արդէն երախտապարտ էր Մելիք-Աթամին եւ նրա լաւ բարեկամն էր։ Երբ Շահվերդի-խանի հայրը մեռաւ, նրա եղբայրը՝ Մամատ-խանը, կամենում էր սպանել նրան Գանձակի խանութիւնը գրաւելու համար։ Այդ միջոցին Շահվերդի-խանը փախաւ Զրաբերդ Մելիք-Աթամի մօտ եւ իւր կեանքն աղատեց։ Յետոյ Մելիք-Աթամը հայոց զօրքերով նրան տարաւ Գանձակ եւ Մամատ-խանին խեղդել տալով, Շահվերդի-խանին հաստատեց իւր հօր իշխանութեան մէջ։ Այդ օգնութիւնը չմոռացաւ եւ նրա որդի Զաւատ-խանը Մելիք-Աթամի ժառանգ Մելիք-Մէջլումի վերաբերութեամբ, որպէս պիտի տեսնենք մեր պատմութեան ընթացքում։

Իսկ Մելիք-Իւսուրը, որպէս ընթերցողին յայտնի է, մօր կողմից տոհմակից էր Շահվերդի-խանին։ Մելիք-

¹ Շահվերդի-խանը Ուղուրլու-խանի որդին էր։

Իւսուրի մայրը, Ղամար-սօլթանը, Շահվերդի-խանի եղբոր աղջիկն էր, քրիստոնէութիւն ընդունած։ Նրա պատմութիւնը յիշեցինք սկզբներում։

Թէյմուրազի հետ ունեցած պատերազմներից յետոյ Մելիք-Աթամը եւ Մելիք-Իւսուրն առժամանակ մնացին Գանձակում։ Շահվերդի-խանը նրանց հիւրասիրեց իւր մօտ։ Շահվերդի-խանը բարեսիրտ մարդ էր, որպէս առհասարակ եղել են Գանձակի խաները։ Նա ծագումով թուրք էր, այլ պարսիկ էր. պարսիկները համեմատաբար աւելի բարի են եղել դէպի քրիստոնեաները, քան թէ վայրենի, մոնղոլական թուրքերը։ Իւր սահմանակից եւ հեռաւոր խաների մէջ (որպէս էին Շաքիի, Շիրվանի, Շուշիի, Դերբէնդի, Բագուի եւ այլ խաները) Շահվերդի-խանն աւելի բարձր դիրք եւ ձայն ունէր. նա պարսից կառավարութիւնից ճանաչուած էր որպէս բէգլէրբէգի, այսինքն իշխանների իշխան։

Շահվերդի-խանը կամեցաւ հաշտեցնել Մելիք-Աթամին եւ Մելիք-Իւսուրին Փանահ-խանի հետ։ Զսանամեայ անընդհատ պատերազմները, որոնք այնքան արեան եւ տարաբախտութիւնների պատճառ դարձան, մաշել էին երկու կողմերի ուժերը եւս։ Ժողովուրդը բոլորովին ձանձրացել էր շարունակ կռիւներից, հանգստանալ էր ուզում։ Այդ էր պատճառը, որ Մելիք-Աթամը եւ Մելիք-Իւսուրը հաճութեամբ ընդունեցին Շահվերդի-խանի առաջարկութիւնը։ Հաշտութեան գլխաւոր պայմաններն այս էին՝ որ Փանահ-խանը տէր լինի Շուշի բերդին՝ առանց իրաւունք ունենալու միջամտել մելիքների երկրի եւ հպատակների գործերի մէջ. եթէ հարկաւոր լինի պատերազմ արտաքին թշնամիների հետ, պէտք է վճռուի ընդհանուր համաձայնութեամբ. Փանահ-խանն ինքնազուխ ոչ ոքի

հետ պատերազմելու իրաւունք չպիտի ունենայ. հայոց մեղքների երկրներից հաւաքուած հարկերը պէտք է գործ դրուեն տեղային պէտքերի համար. Փանահ-խանը Ղարաբաղի մէջ նոր նուաճումներ անելու համարձակութիւն չի պիտի ունենայ, եւայլն:

Փանահ-խանը, քանի կենդանի էր, պահպանեց խաղաղութեան այդ պայմանները: Նրա մահից յետոյ որդին, Իբրահիմ-խանը, թէեւ առժամանակ հետեւեց հօր օրինակին, բայց յետոյ ոչնչացրեց հօր դաշնադրութիւնը եւ հանդամանքները փոխուեցան....:

Աւելորդ չէր լինի մի քանի խօսք ասել Փանահ-խանի մահուան մասին:

Մենք տեսնք, որ ուրմեցի օվշար Փաթալի-խանը, միանալով հայոց մեղքների հետ, պատերազմեց Փանահ-խանի հետ եւ նրան յաղթելով, որդուն՝ Իբրահիմ-աղային իբրեւ պատանդ տարաւ Պարսկաստան: Այդ Փաթալի-խանը յետոյ Պարսկաստանում պատերազմ ունեցաւ Ասկարխանի հետ (որ Զէնդ-Քէրիմ-խանի եղբայրն էր) եւ սպանեց նրան: Նրբ Քէրիմ-խանը զօրացաւ եւ Պարսկաստանում շատ նուաճումներ կատարեց, կամեցաւ պատժել Փաթալի-խանին իւր եղբոր սպանման համար: Շիրազից գալով, պաշարեց նա Փաթալի-խանի Ուրմի բերդը (1762) եւ նրան կալանաւորելով, տարաւ Շիրազ: Այդ ժամանակ Քէրիմ-խանն ազատեց Փանահ-խանի որդի Իբրահիմ-աղային, որ Ուրմի բերդում պահուած էր, նրան եւս իւր հետ Շիրազ տարաւ:

Փանահ-խանը լսելով այդ դէպքը, մեծ ընծաներով գնաց Պարսկաստան Քէրիմ-խանի մօտ, իւր որդուն ստանալու դիտաւորութեամբ: Նրկու տարի մնաց Շիրազում. վերջը տեսնելով որ ոչ իրան են բաց թողնում եւ ոչ

որդուն են տալիս, իւր յատուկ խորամանկութեամբ մի խաղ հնարեց, որ գոնէ իւր անձը կարողանայ ազատել: Որովհետեւ Քէրիմ-խանը, որ այդ ժամանակ իրան ամբողջ Պարսկաստանի թագաւոր էր համարում, երկրի խաղաղութիւնը պահպանելու համար չէր ցանկանում Ղարաբաղի խռովարարին կրկին բաց թողնել իւր հայրենիքը, Փանահ-խանն իրան ձեւացրեց մեռած եւ դրուեցաւ դագաղի մէջ: Նրա մարդիկը, դիմելով Քէրիմ-խանին, խնդրեցին որ թոյլ տայ կատարելու հանգուցեալի կտակը, նրա մարմինը տանելով իւր հայրենիքը, այնտեղ թաղելու համար: Քէրիմ-խանը հասկացաւ խորամանկութիւնը: — Ես նրան պէտք է պատուով յուղարկաւորեմ... ասաց նա. նրա մարմինը ճանապարհին կը հօտի. հարկաւոր է զմոսել նրան....:

Քէրիմ-խանի հրամանով դահիճները դուրս թափեցին կենդանի հանգուցեալի փորոտիքը, որպէս անում են դիակները զմոսելու համար, յետոյ յանձնեցին նրա մարդկանց, ասելով, թէ հիմա կարող էք տանել: Նրա մարմինը բերուեցաւ Ղարաբաղ:

Այս մահով մեռաւ Փանահ-խանը (1763): Այնուհետեւ Քէրիմ-խանը մտածելով, որ որդին աւելի հաւատարմութեամբ կը ծառայէ Պարսկաստանին քան թէ խորամանկ հայրը, նրան խանութեան աստիճան շնորհեց եւ ուղարկեց Ղարաբաղ: Իբրահիմ-աղան դարձաւ Իբրահիմ-խան եւ յաջորդեց հօրը:

XV.

Իբրահիմ-խանն սկզբում պահպանեց իւր հօր կապած դաշնադրութեան պայմանները հայոց մեղքների հետ, որովհետեւ դեռ թոյլ էր եւ բոլորովին չէր ամրացած իւր

տեղում: Բայց յետոյ մի քանի հանգամանքներ նպաստեցին նրան զօրանալ եւ հայոց մեղքների հետ բռնութեամբ վարուել:

Այդ հանգամանքներից մէկն այն էր, որ Վարանդայի Մեղք-Շահնազարը, այդ հայրենիքի դաւաճանը, որ իւր Շուշի բերդը տարով Փանահ-խանին, նրան ուժ եւ զօրութիւն տուեց, որ իւր աջակցութեամբ այնքան բարձրացրեց հասարակ ջուանշիւղի խաշնարածին, որ Ղարաբաղի հայ իշխանութիւնների քայքայման պատճառը դարձաւ, — այժմ միեւնոյն Մեղք-Շահնազարը, Փանահ-խանի մեռնելուց յետոյ, իւր վաղեմի բարեկամութիւնը նրա որդու հետ պահպանելու համար, կատարեց մի այլ ամօթալի գործ, նա իւր աղջկան՝ զեղեցիկ Հիւրի-զաղին տուեց Իբրայիմ-խանին կնութեան: Մեղք-Շահնազարի այդ վարմունքը սաստիկ վրդովեցրեց հայոց միւս մեղքներին, մանաւանդ Տիգրակի Մեղք-Նսայուն, որովհետեւ Հիւրի-զաղը իւր հարազատ թոռն էր¹:

Այդ դէպքն առիթ տուեց սարսափելի կռիւների Մեղք-Շահնազարի եւ Մեղք-Նսայուն մէջ, որոնք տեւեցին մի քանի տարի: Մեղք-Շահնազարը միացաւ Խաչէնի Մեղք-Միրզախանի հետ, եւ երկուսը միասին յարձակումներ էին գործում Մեղք-Նսայուն Տող բերդի վրայ: Մի ճակատամարտի մէջ Մեղք-Միրզախանը գերի բռնուեցաւ: Մեղք-Նսային² իւր սուրը բռնելով նրա գլխի վրայ, արտասանեց հետեւեալ խօսքերը. «դու, Միրզախան, շատ նման ես այն դաւաճանին, որին կոչում էին Մեհրուժան:

¹ Մեղք-Շահնազարն ունէր մի քանի կին. նրա Սօնա անունով կինը Հիւրի-զաղի մայրն էր եւ Մեղք-Նսայուն աղջիկը:

² Մեղք-Նսային կարգադրած մարդ էր. նա բաւական հմտութիւններ ունէր հայոց, պարսից եւ արաբական գրութեան մէջ:

Նա ուրացաւ մեր կրօնը, նա պարսից ձեռքում գործիք եղաւ եւ սկսեց մեր հայրենիքն աւերակ դարձնել: Նրան, որպէս վարձատրութիւն իւր կատարած չարագործութիւնների համար, խոստացել էին Հայաստանի թագը: Մի ճակատամարտի մէջ նա եւս քեզ նման գերի ընկաւ հայերի ձեռքը: Այդ միջոցին հայոց զօրավարներից մէկը, որին կոչում էին Սմբատ Բագրատունի, կրակի մէջ շեկացրած շամփուրին պսակի ձեւ տուեց, եւ դնելով նրա գագաթի վրայ, ասաց. «դու ցանկանում էիր հայոց թագաւոր լինել, ահա ես, իբրեւ ասպետ եւ թագադիր, պսակում եմ քեզ...»: Բայց դու գոնէ Մեհրուժանի չափ փառասիրութիւն չունէիր. դու միայն մի ցած դաւաճան էիր, որ առօրեայ չնչին փառքի համար թուրք խանի եւ Մեղք-Շահնազար չարագործի արբանեակը դարձար: Բեզ հետ պէտք է վարուել ինչպէս մի կատաղած շան հետ, որին սպանում են, որպէս զի միւս արարածները նրա կծոտելուց չվարակուեն...: Վերջին խօսքերի հետ նա իջեցրեց իւր սուրը (1775):

Մեղք-Միրզախանի փոխարէն Իբրահիմ-խանը Խաչէնի կառավարիչ կարգեց նրա որդի Մեղք-Ալահվերդուն, որ հօր նման հաւատարիմ մնաց թուրք խանին: Դրանով կռիւն աւելի բորբոքուեցաւ: Եւ որովհետեւ կռիւների սկզբնապատճառը զեղեցիկ Հիւրի-զաղն էր, այդ պատճառով Իբրահիմ-խանը նոյնպէս խառնուեցաւ կռիւների մէջ, ի հարկէ բռնելով Մեղք-Շահնազարի կողմը:

Մեղք-Նսային միայնակ պիտի պատերազմէր իւր երեք թշնամիների դէմ, որպէս էին Իբրահիմ-խանը, Մեղք-Շահնազարը եւ Մեղք-Ալահվերդին: Նրա հօր դաշնակիցներն այլեւս չկային: Մենք յետոյ կը տեսնենք, որ Դիւլիստանի Մեղք-Բեզլարեան Մեղք-Իւսուրը վախճա-

նուեցաւ (1775) եւ նրա որդին, Մելիք-Աբով Գ-ը, աւելի զբաղուած էր իւր երկրի կառավարութիւնով, քան թէ պատերազմներով: Մելիք-Խլսուբից հինգ տարի յետոյ 1780 թուին վախճանուեցաւ Ջրաբերդի Մելիք-Խարայէլեան Մելիք-Աթամը, այն սարսափելի մարդը, որից դուրս էր Իբրահիմ-խանը: Հանգուցեալի մահից յետոյ յաջորդեց որդին՝ Մելիք-Մէջլումը: Այդ երեսասարդը թէ հօր քաջութիւնը եւ թէ նրա հայրենասիրութիւնն ունէր: Բայց չափազանց դիւրագրգիռ եւ բարկացող բնաւորութեան տէր լինելով, նա հրացանի բռնել տուեց մի քանի նշանաւոր հայ ազնուականների՝ եւ այդ պատճառով բարձրացրեց իւր իշխանութեան մէջ ներքին կռիւ: Դրա համար ժամանակ չունեցաւ Մելիք-Յսայուն օգնելու:

1781 թուին Իբրահիմ-խանը իւր բարեկամ երկու մեղքների հետ պաշարեցին Մելիք-Յսայուն Տող բերդը: Նա քաջութեամբ պաշտպանւում էր: Պաշարումը տեւեց երկար: Յետոյ խանը Մելիք-Շահնազարի խորհրդով ուղարկեց նրա մօտ մի քահանայ եւ մի նշանաւոր հայ մարդ², երդումով, խաչով ու աւետարանով, որ Մելիք-Յսային ցած իջնէ իւր բերդից հաշտուելու համար: Նա հաւատաց եւ դուրս եկաւ բերդից: Իբրահիմ-խանը նրան բանտի մէջ խեղդեւ տուեց. նրա ամբողջ կայքը յափշտակեց եւ տունն աւերակ դարձրեց³:

¹ Գրանցից մէկն էր Գիւլ-եաթաղ գիւղի Միսայէլ-բէկը, միւսը նրա փեսայ Զակոր-իւզբաշին:

² Անունները յայտնուած չեն այն գրչագիր պատմութեան մէջ, որից մենք քաղում ենք այդ անցքը:

³ Նրա գերեզմանը գտնւում է իւր բերդի եկեղեցու գաւթում. տապանաքարի վրայ կարդացւում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Այս է տապան քաջ իշխանին,
Սայի անուն մեծ մելիքին.
Կարգեալ իշխան Նադիր-շահին».

Մելիք-Յսային խաբէութեան զոհ դառնալուց յետոյ, նրան յաջորդեց իւր եղբոր (Մելիք-Արամի) որդի Մելիք-Բախտամը:

Իբրահիմ-խանն ունեցաւ մի երկրորդ ամուսնութիւն եւս, որ ոչ սակաւ նպաստեց նրա զօրանալուն: Նա կին ածեց Դաղստանի Աւարիա գաւառակի իշխող Օմար-խանի (Ումայի-խան) աղջկան, որ կոչւում էր Բիքա: Այդ Օմար-խանը Յուսիսալ-խանի որդին էր: Փեսայ դառնալով՝ մի կողմից Վարանդայի հայոց իշխանին, միւս կողմից Դաղստանի լեռնաբնակների խանին, Իբրահիմ-խանն սկսեց օր ըստ օրէ զօրանալ: Ամեն մի սպառնալից դէպքում նա կամ Դաղստանից օգնութիւն էր ստանում, կամ փախչում էր իւր աներոջ մօտ եւ իւր կեանքն ապաստում:

Բայց միայն Մելիք-Շահնազարը եւ Օմար-խանը չէին Իբրահիմ-խանի զօրանալու պատճառները. տեղի ունեցան եւ ուրիշ առիթներ, որոնք ոչ սակաւ ուշադրութեան արժանի են:

XVI.

1775 թուին վախճանուեցաւ Գիւլիստանի Մելիք-Բէդլարեան Մելիք-Խլսուբը ծերութեան հասակում, որով Ղարաբաղի մեղքների մի հայրենասէր եւ եռանդոտ դաշ-

Երեսուն երեք ամ տիրեց Տիգակ երկրին.

Չքաջութիւն եւ զյաղթութիւն՝

Արար բազում ձեռամբ նորին:

Ընդ անօրինաց էր հակառակ.

Ի սուր մաշէր զթշնամին:

Ինքն պարթեւ եւ զօրաւոր,

Քան զառաջինսն էր ահաւոր:

Մինչ վացսուն եւ վեց ամաց եղեալ,

Ի յաշխարհէ վերափոխեալ:

«Վախճանեցաւ թուին ո. մ. Լ.» (1781):

ԽՈՄՍՈՅ. ՄԵԼԻՔ.

նակիցը պակասեցաւ: Մա կտակեց որդուն իւր սուրը պատեանի մէջ չդնել, մինչեւ Ղարաբաղն իսպառ մաքրուած չլինի մահմեդականներէից:

Մա թողեց երկու որդի. երէցը կոչվում էր Բէգլար, կրտսերն՝ Աբով: Հօր մահից յետոյ յաջորդեց Բէգլարը:

Դա Մելիք-Բէգլար Բ-ն է, որ սաստիկ գոռոզ, քաջասիրտ եւ պատերազմասէր երիտասարդ էր: Մա դեռ հօր կենդանութեան ժամանակ մասնակցում էր նրա կռիւների մէջ եւ յայտնի էր իւր զարմանալի յաղթութիւններով:

Բայց այդ անպարտելի տղամարդը, որ իւր երիտասարդութիւնն անցուցել էր պատերազմների մէջ, երկար չվարեց իւր երկրի իշխանութիւնը: Մի անգամ լեզգիների հետ ունեցած ճակատամարտում, որ տեղի ունեցաւ Գանձակից ոչ այնքան հեռու, Գօրանի դետի ավին, նոյն անունով գիւղի մօտ Մելիք-Բէգլարը հրացանի դնտակից սպանուեցաւ:

Նրա մահուան մասին աւանդութիւնն ստեղծել է մի այսպիսի լեգենդա. թէ այն ըոպէում, երբ մելիքը պատրաստվում էր պատերազմ գնալու, նրա մայրը, բարեսիրտ Հերիքնազը, դուրս եկաւ որդու առջեւ եւ արտասուքն աչքերում բռնեց նրա ձեռքից, աղաչեց, որ իրան հեռու պահէ արիւնհեղութիւնից, որ գոնէ այս անգամ պատերազմ չդնայ, որովհետեւ ինքը վատ երազ է տեսել... տխուր կասկածներ տանջում են իւր սիրտը... Խստասիրտ որդին մերժեց մօր աղաչանքը, ձեռքով մի կողմ հրելով նրան, ցած ձգեց եւ ձին նստելով գնաց: Բայց այլեւս չվերադարձաւ, մօր անէծքը պատժեց նրան...:

Բայց Մելիք-Բէգլարի սպանման մէջ կար մի ամբողջ ուսման:

Մելիք-Բէգլարն ամուսնացած էր Վարանդայի Մելիք-Շահնազարի դստեր Ամարնանի (Մարիամի) հետ: Բայց օրինաւոր կնոջից նա պահում էր մի սիրուհի Բալա անունով:

Մինչեւ այսօր, երբ ուղեւորն անցնում է Գիւլիստանի Խարխափուտ գիւղից եւ մտնում է նոյն անունով ձորի մէջ, ճանապարհի աջ կողմում ցոյց են տալիս մի հին այգի: Անտառային ծառերը աճելով, խառնուել են պտղատու ծառերի հետ եւ այգու վաղեմի գեղեցկութիւնը ծածկուել է վայրենի մացառների տակ: Այդ տեղին կոչում են Մելիք-Բէգլարի այգի: Այստեղ յատկապէս շինել տուած գեղեցիկ ամարանոցում ապրում էր իշխանի սիրուհին: Ամարանոցի աւերակներն են մնացել այժմ:

Ամուսնու այդ տեսակ վարմունքը չէր կարող չգրգռել նրա օրինաւոր կնոջ՝ Ամարնանի խանդոտութիւնը: Այդ կինը, ինչպէս վերելում յիշեցի, Վարանդայի Մելիք-Շահնազարի աղջկին էր. իւր հօր նման միջոցների մէջ խտրութիւն անել չգիտէր նա. վաղուց մտածում էր վրէժխնդիր լինել Բալայից: Մա ընտրեց հէնց այն գիշերը, երբ իւր ամուսինն զբաղուած էր պատերազմական պատրաստութիւններով, իսկ առաւօտեան պէտք է կռուելու գնար: Մա կաշառեց իրանց ծառաներից մէկին, որ կոչվում էր Լալա, եւ ուղարկեց իւր ախոյանուհուն սպանելու համար: Եղեռնագործութիւնը կատարելու համար մի այլ գէնքի կարօտութիւն չկար. ասում են՝ գեղեցիկ կնոջ մազերի հիւսերն այնքան երկար էին, որ չարագործը փաթաթեց պարանոցովը եւ իւր մազերով իրան խեղդեց: Մարմինը ձգուեցաւ հորի մէջ:

Առաւօտեան հէնց այն ըոպէին, երբ Մելիք-Բէգլարը պատրաստվում էր նստել ձին, որ գնայ կռուելու, նրան

լուր տուին, թէ Բալան սպանուած է: “Նրբ կը վերադառնամ պատերազմից, ես գիտեմ թէ ինչ կ'անեմ սպանողներին”... ասաց նա եւ գնաց:

Մեղք-Բէգլարի խոտասրտութիւնը յայտնի էր եղեռնագործին: Նա հասկացաւ, որ մեղքն ամեն հնար գործ կը դնէր երեւան հանելու սպանութիւնը, եւ այն ժամանակ ոչ միայն իրան մահով կը պատժէր, այլեւ իւր ամբողջ ընտանիքը սրից անց կը կացնէր: Նրկիւղը նրան մի յանցանքից մի սուելի մեծ յանցանքի մէջ ձգեց: Նա հետեւեց մեղքին, որպէս նրա թիկնապահներից մէկը, պատերազմի դաշտը: Կռուի խռովութեան ժամանակ թուփերի միջեց անցաւ հրացանի գնդակը եւ մեղքին ցած գլորեց: Ի հարկէ այն խառնաշփոթութեան մէջ ոչ ոք չէր կարող ստուգել, թէ գնդակը արդեօք մի որեւիցէ լէզգու հրացանից արձակուեցաւ, թէ մեղքի անձնական թիկնապահից:

Մեղք-Բէգլար Բ-ի մահից յետոյ նրա որդի Փրէյ-դունն անչափահաս լինելով, Գիւլիստանի կառավարութիւնն անցաւ հանգուցեալի եղբայր Աբով Գ-ի ձեռքը: Այդ Աբովը իւր նախնի միւս Աբովների նման նոյնպէս յայտնի եղաւ որպէս մի քաջ պատերազմող: Դրա կառավարութեան օրերում, որպէս պիտի տեսնենք, կատարուեցան Ղարաբաղի բախտաւոր եւ ամենադժբախտ անցքերը:

Եւ այսպէս՝ Գիւլիստանի Մեղք-Իւսուբը մեռաւ նրա որդի Մեղք-Բէգլարը սպանուեցաւ. Տիգլակի Մեղք-Նսային Իբրահիմ-խանի խաբէութեանը զոհ դարձաւ. Ջրաբերդի Մեղք-Աթամը մեռաւ: Նշանաւոր փորձուած մարդիկն անհետացան, մնացին դիւրագրգիռ, տաքարիւն երիտասարդները...

Մնացած մեղքների մէջ Իբրահիմ-խանն աւելի երկիւղ ունէր Ջրաբերդի Մեղք-Իսրայէլեան Մեղք-Մէջլումից: Այդ երիտասարդը իւր հօր՝ Մեղք-Աթամի նման ամենակատաղի թշնամի էր Շուշի բերդի մահմեդական բռնակալներին: Նրան ոչնչացնելու համար Իբրահիմ-խանը հետեւեց իւր հօր՝ Փանահ-խանի քաղաքականութեանը: Այդ խորամանկ ջուանշերցին, ինչպէս իւր տեղում տեսանք (ԺԱ գլ.), Սաչէնի Հասան-Ջալալեան մեղքների իշխանութիւնը թուլացնելու համար ստեղծեց այնտեղ (Խնդիրխտան գիւղում) մի նոր մեղքութիւն՝ Մեղք-Միր-զախանեանների տունը, որոնք ոչ սակաւ քան մահմեդականները ֆեոսեցին Ղարաբաղի հայկական իշխանութիւնների քայքայմանը: Այժմ Իբրահիմ-խանը, իւր հօր օրինակին հետեւելով՝ Ջրաբերդի Մեղք-Իսրայէլեանների իշխանութիւնը թուլացնելու համար, մտածեց ստեղծել այնտեղ մի նոր մեղքութիւն: Այստեղ Գիւլ-եաթաղ գիւղում ապրում էին Ալահվերդի-իւզբաշու ժառանգները: Դրանց հայրը ծառայում էր Մեղք-Աթամի մօտ, իսկ ժառանգները ծառայում էին Մեղք-Աթամի որդի Մեղք-Մէջլումի մօտ: Իբրահիմ-խանը կանչեց իւր մօտ Ալահվերդի-իւզբաշու որդուն՝ Միսայէլ-բէկին, յայտնեց նրան, որ եթէ մի կերպով Մեղք-Մէջլումին ոչնչացնէ, ինքը խոստանում է նրան օգնել, որ ամբողջ Ջրաբերդի վրայ մեղք դառնայ: Միսայէլ-բէկը հրապուրուած խանի խոստմունքով, համաձայնուեցաւ կատարելու նրա ցանկութիւնը: Միսայէլ-բէկը իւր փեսայ Յակոբ-իւզբաշուն¹ իւր հետ առնելով, գնաց Մեղք-Մէջլումի մօտ իբրեւ հիւր:

¹ Այդ Յակոբ-իւզբաշուն (հարիւրապետը) յայտնի էր անունովս Թիւլի-Յակոբ, այսինքն աւագակ Յակոբ. իւր յատկանիշները բացատրվում են իւր ստացած մականունով:

Մեղքն այդ ժամանակ գտնվում էր իւր սեպհական ամա-
րանոցում, Թարթար գետի ափի մօտ, Ղազարի կոչուած
տեղում¹: Սա առանց կասկածանքի ընդունեց հիւրերին,
որովհետեւ մէկը իւր զիւղերի կառավարին էր, իսկ միւսը
նրա փեսան:

Ընթրիքից յետոյ, երբ հիւրերն առանձնացան իրանց
համար պատրաստուած սենեակում քնելու, երկար նրանց
ճրագը վառ մնաց: «Հիմա հարկաւոր է ճրագը հանգ-
ցնել...» ասաց Միսայէլ-բէկը: — «Այո, ժամանակն
է...» պատասխանեց նրա փեսան: Այդ ինքն ըստ ինքեան
անմեղ խօսակցութիւնը գրաւեց մեղքի սպասաւորներից
մէկի ուշադրութիւնը եւ նա սկսեց ծածուկ լրտեսել
խօսակցութեան շարունակութիւնը, որից նկատեց, որ
հիւրերը ինչ որ չար գիտաւորութիւն ունին: Սա իսկոյն
իմացում տուեց մեղքի կնոջը, որ հրամայեց ծառաներին
գաղտնի հսկել իւր ամուսնու բնակարանի մօտ եւ սպասել
հետեւանքին: Եւ իրաւ, զիշերից բաւական անցած, նրանք
նկատեցին, որ հիւրերը մօտեցան մեղքի բնակարանին եւ
փորձում էին ներս մտնել: Երկուսին եւս կալանաւորեցին:

Միւս օրը Մեղք-Մէջլումը քննելով այն զրդիչ
պատճառները, որոնցից հրապուրուած իւր հիւրերը կա-
մենում էին սպանել իրան, հրամայեց թէ Միսայէլ-բէկին
եւ թէ նրա փեսայ ԅակոբ-իւզեաշուն, երկուսին էլ հրա-
ցանի բռնել: Մեղքն այն աստիճան զայրացած էր, որ
հրամայեց նրանց ամբողջ ընտանիքը բնաջինջ անել, բայց
Միսայէլ-բէկի փոքր եղբայր Ռուստամ-բէկը առաւ նրանց
եւ փախաւ Շուշի բերդը Իբրահիմ-խանի մօտ:

¹ Այդ տեղն այժմ կոչվում է Մարաղա, որովհետեւ բնակեցրած է
1828 թուի Պարսկաստանի Մարաղա անունով քաղաքից բերուած գաղ-
թականներով:

Այդ անցքը ոչ միայն ներքին երկպառակութիւնների
պատճառ դարձաւ, այլեւ յիշեալ Ռուստամ-բէկը, Իբրա-
հիմ-խանի ձեռքում գործիք դառնալով, շատ չարիքներ
գործեց Մեղք-Մէջլումի դէմ: Այդ կը տեսնենք մեր
պատմութեան շարունակութեան մէջ, բայց այժմ այս-
քանը պէտք է յիշել, որ Ռուստամ-բէկը մի նշանաւոր
մարդու, Ապրես-աղայի փեսան էր: Իւր աներոջ հետ
կազմեց նա մի զօրեղ կուսակցութիւն ոչ միայն Մեղք-
Մէջլումի դէմ, այլեւ բոլոր այն մեղքների դէմ, որոնք
դաշնակից էին Մեղք-Մէջլումին, որպէս էին Գիւլիս-
տանի Մեղք-Բէգլարեանները եւ Տիգլակի Մեղք-Աւան-
եանները:

Եւ այդպէս, թէեւ Իբրահիմ-խանին չյաջողուեցաւ
Մեղք-Մէջլումին սպանել տալ եւ Զրաբերդում ստեղ-
ծել մի նոր մեղքութիւն իւր հովանաւորութեան ներքոյ,
այսուամենայնիւ, նա հասաւ իւր նպատակին: Սա կարո-
ղացաւ կազմել մի նոր եւ հակառակ կուսակցութիւն, որի
մէջ կար եւ կաթողիկոս: Այսպիսով Ղարաբաղի մեղք-
ները երկու հակառակ կուսակցութիւնների բաժանուեցան.
մէկը, Մեղք-Շահնաղարեանների կուսակցութիւնը, որին
պատկանում էին խանին համակրողները եւ Երեցմանկանց
վանքի կաթողիկոսները, միւսը՝ Մեղք-Մէջլումի եւ Մե-
ղք-Բէգլարեանների կուսակցութիւնը, որոնք հակառակ
էին խանին եւ միացած էին Գանձասարի վանքի կաթո-
ղիկոսի հետ:

¹ Այդ Ապրես-աղան Կապապոյի էր. նա ամուսնացած էր Երեց-
մանկանց վանքի ներսէս կաթողիկոսի քրոջ հետ: Այդ ամուսնութիւնից
ծնուեցաւ մի որդի Իսրայէլ անունով եւ մի աղջիկ Վարդ-խաթուն անու-
նով: Իսրայէլը Երեցմանկանց վանքի կաթողիկոս դարձաւ, իսկ Վարդ-խա-
թունն ամուսնացաւ Ռուստամ-բէկի հետ:

XVII.

Որպէս մի միջանկեալ պատմութիւն, մենք հարկաւոր ենք համարում մեր ընթերցողներին ծանօթացնել վերեւ յիշած երկու, միմեանց հակառակ, կաթողիկոսութիւնների հետ, որոնցից մէկը գտնվում էր Գանձասարի վանքում, իսկ միւսը Երիցմանկանց վանքում, որոնք ոչ սակաւ ներգործութիւն ունեցան Ղարաբաղի հայկական իշխանութիւնների կործանման վրայ:

Մեր պատմութեան մէջ սակաւ չէ այն տխուր երեւոյթների թիւը, որ ամեն անգամ, երբ ծագել է մի որեւիցէ ազգային կարեւոր հարց, ամեն անգամ, երբ հայրենիքը տազնապի մէջ է գտնուել, ամեն անգամ, երբ ժողովրդի բարօրութեան համար մխիթարական երեւոյթներ են նշմարուել, — մի խօսքով, ամեն մի բախտաւոր եւ գթբախտ ընկերութեան, երբ ժողովրդի ուշադրութիւնը լարուած է եղել գէպի իւր դրութիւնը, — յանկարծ ծագել են կրօնական կամ եկեղեցական վէճեր: Ժողովուրդը թողել է իւր կենսական հարցերը եւ զբաղուել է այդ վէճերով:

Մենք կարող էինք շատ օրինակներ բերել անցեալից, բայց կը վերառնենք հէնց նոյն պատմութիւնից, որ այս զլխի նիւթ ենք ընտրել:

Յայտնի է, որ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը՝ սկսեալ Գրիգորիսի¹ օրերից, աւանդական կերպով շարունակուեցաւ մինչեւ 1828 թուականը. ուրեմն նա ամբողջ 15 դար գոյութիւն ունէր: Այդ կաթողիկոսութեան ներկայացուցիչները նստում էին Աղուանից աշխարհի զանազան վանքերում, իսկ վերջին ժամանակներում նրանց աթոռա-

¹ Գրիգորիսը սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի թոռն էր:

տեղին եղաւ Ղարաբաղի Մաչէն գաւառի Գանձասարայ վանքը:

Մաչէնը Հասան-Ջալալեան իշխանների ժառանգութիւնն էր. այստեղ տիրում էին վերջին ժամանակներում այդ տոհմից առաջ եկած մեղքները: Կաթողիկոսներն ընտրվում էին զարծեալ միեւնոյն տոհմից: Եւ այդպիսով քահանայապետութիւնը եւ մարմնաւոր իշխանութիւնը գտնվում էր միեւնոյն տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքում:

1651 թուին Մոտորաշէնցի Սիմոն անունով մէկը (որ Հասան-Ջալալեանների տոհմից չէր, այլ մի հասարակ քահանայի որդի էր) Մուս լեռան միջին ձորերի մէկի մէջ հիմնեց մի վանք Երիցմանկանց անունով եւ այդ վանքի կաթողիկոսը դարձաւ: Նրանից սկսուեցաւ մի նոր եւ Աղուանից վաղեմի կաթողիկոսարանին հակաթոռ կաթողիկոսութիւն¹: Այդ երկու միմեանց հակառակ կաթողիկոսները (Գանձասարայ վանքը եւ Երիցմանկանց վանքը) կանգնած էին միմեանց հանդէպ, ոչ աւելի քան 24 ժամ ճանապարհի հեռաւորութեամբ: Առաջինը գտնվում էր Մաչէնի գաւառում, իսկ երկրորդը Զրաբերդի գաւառում:

Երիցմանկանց վանքի կաթողիկոսների աթոռակալութիւնը տեւեց 1651 թուից մինչեւ 1800 թուականի վերջը: Այդ այն ժամանակամիջոցն էր, երբ Ղարաբաղի հայերի ամեն մի ի զուր վատնած ընկերներն նրանց համար մեծ կորուստ էր: Այդ ժամանակամիջոցում զարթնել էին Ղարաբաղի մեղքների անկախութեան ձգտումները,

¹ Սիմոնն յաջորդեց նրա ազգական Ներսէսը, յետոյ Ներսէսի քրոջ որդի Իսրայէլը, յետոյ Սիմոնի եղբորորդի փոքր Սիմոն կաթողիկոսը, որ վերջինն էր:

նրանք սկսեալ Պետրոս Մեծի օրերից, ծանրակշիռ բանակցութիւններ ունէին ռուսաց արքունիքի հետ, պատերազմում էին պարսիկների եւ օսմանցիների դէմ. ամբողջ Ղարաբաղը շարժման մէջ էր: Այդ տարիները Ղարաբաղի պատմութեան ամենատագնապալի ժամանակներն էին...:

Բայց ի՞նչ էին շինում կաթողիկոսները:

Բաղդասար միտրապօլիտի կազմած եւ այժմ մեր ձեռքում գտնուած զանազան ֆիրմանների եւ հրավարտակների հաւաքածուից երեւում է, որ Գանձասարի եւ Երիցմանկանց կաթողիկոսարանների միմեանց հակառակ աթոռակալները՝ յիշեալ ժամանակամիջոցում երբ Ղարաբաղի ժողովուրդն զբաղուած էր իւր հայրենիքի անկախութեան խնդրով, — կաթողիկոսներն ընդհակառակը զբաղուած են եղել կռիւներով, միմեանց վրայ գանգատներ անելով՝ միմեանց ձեռքից վեճակներ խլելու համար:

Ի հարկէ կաթողիկոսներից իւրաքանչիւրն ունէր իւր կուսակցութիւնը, եւ այդ պատճառով կռիւների մէջ մասնակցում էին թէ՛ ժողովուրդը եւ թէ՛ ժողովուրդի ներկայացուցիչները — մեղիքները:

Չէ կարելի հերքել, որ կաթողիկոսների մէջ կային եւ օրինաւոր մարդիկ, ինչպէս Նսային եւ Ներսէսը, որոնք մեղիքների հետ միացած, գործում էին հայրենիքի փրկութեան համար: Բայց մի օրինաւորի շնածը, միւս անպիտանները ոչնչացնում էին...:

Այդ կը տեսնենք յետոյ, հիմա շարունակենք մեր պատմութիւնը:

¹ Երիցմանկանց վանքի կաթողիկոսների ժամանակակիցները Գանձասարի վանքում էին՝ Երեմիա, Եսայի, Յովհաննէս եւ վերջինը Սարգիս, որ վախճանուեցաւ 1828 թուին, բոլորն էլ Հասան-Ջալալեան իշխանների տոհմից:

Երբ Իբրահիմ-խանը յաջորդեց Փանահ-խանին, միեւնոյն տարուայ մէջ (1763) Գանձակում վախճանուեցաւ Երիցմանկանց վանքի Ներսէս կաթողիկոսը: Դարձեալ միեւնոյն տարուայ մէջ Ղարաբաղի մեղիքները, գլխաւորապէս Զրաբերդի իշխան Մելիք-Աթամը¹, օծել տուին Յովհաննէսին Գանձասարի վանքի կաթողիկոս:

Նոյն միջոցում, երբ Յովհաննէսը Գանձասարի կաթողիկոս դարձաւ, նրա հակառակ, Գանձակի հայերը՝ տեղային խանի օգնութեամբ օծել տուին Խարայէլ եպիսկոպոսին կաթողիկոս Երիցմանկանց վանքի անուանով (1763):

Երկու կաթողիկոսների մէջ երկար հակառակութիւններ եղան: Մեղիքները դիմեցին Ս. Էջմիածին, ուր աւելի խառնուեց գործը: Խռովութիւնները վերջացան նրանով, որ Յովհաննէսն ընդունուեցաւ որպէս Գանձասարի օրինաւոր աթոռակալ, իսկ Խարայէլը մնաց Գանձակում որպէս նրա հակաթոռ: Նա համարձակութիւն չունեցաւ մինչեւ անգամ Գանձակից գալ իւր վանքը (Երիցմանկանց վանքը), որի անունով օծուած էր, եւ այդ վերաւորանքի համար միշտ մի յարմար առիթ էր որոնում վրէժխնդիր լինելու իւր հակառակորդից՝ Յովհաննէս կաթողիկոսից: Այդ առիթը գտաւ նա, եւ իւր վրէժխնդրութեամբ ոչ միայն սպանել տուեց Յովհաննէս կաթողիկոսին, այլեւ սպանեց այն մեծ գործը, որ Ղարաբաղի մեղիքներն ստեղծել էին...:

XVIII.

1762 թուին ռուսաց գահը ժառանգեց Եկատերինա Բ կայսրուհին: Նա սկսեց ուշադրութիւն դարձնել հայաս-

¹ Յովհաննէս կաթողիկոսը Մելիք-Աթամի հետ խնամութիւն ունէր նրա քոյր Ղամար-սօլթանը Մելիք-Աթամի կինն էր:

տանի եւ Վրաստանի վրայ: Հայոց հարցը կրկին զարթ-
նեցաւ:

Եկատերինա Բ-ը կամեցաւ իրազօրծել Պետրոս Մեծի
նպատակները Հայաստանի եւ Վրաստանի վերաբերու-
թեամբ: Այդ ժամանակ Ռուսաստանի հայոց առաջնորդն
էր Ծովսէփ արքեպիսկոպոս Արղուն-Թեան-Երկայնաբազուկը:
Վայելելով կայսրուհու առանձին ողորմածութիւնը եւ
աւելի մօտ յարաբերութիւններ ունենալով ռուսաց ար-
քունիքի հետ, Ծովսէփ արքեպիսկոպոսը դարձաւ թարգ-
ման հայ ժողովրդի բաղձանքների, որ վաղուց սնուցա-
նում էր նա իւր հայրենիքի վերականգման մասին:

Նա աւելի մեծ եռանդով սկսեց հետեւել իւր նա-
խորդի՝ Մինաս արքեպիսկոպոսի օրինակին: Այդ արժա-
նայիշատակ եկեղեցականը, որպէս տեսանք մեր պատմու-
թեան սկզբում, գործում էր Պետրոս մեծի օրերում,
իւր ընկեր Դսրայէլ Օրիի հետ: Իսկ Ծովսէփ արքեպիսկո-
պոսը գործում էր Ծովհաննէս Լազարեանի հետ: Թէ
Օրին եւ թէ Լազարեանը միեւնոյն հայրենիքից էին, այս-
ինքն՝ Սպահանից գաղթած հնդկաստանցիներ:

Սպահանի եւ հնդկաստանի հայերը թէեւ պատմա-
մական հանգամանքների պատճառով տարազրուեցան իրանց
հայրենիքից, բայց իրանց սրտերը թողեցին Հայաստանի
աւերակների մէջ: Նրանք արեւելքի հեռաւոր խորքերում
բախտ եւ հարստութիւն գտան, բայց ինչո՞ւ գետի ափե-
րից միշտ խորին կարօտով յիշում էին հայկական աշ-
խարհը, որպէս տարազրուած Դսրայէլը Տիգրիսի ափերից
յիշում էր իւր սուրբ Երուսաղէմը:

Նրանք չէին խնայում իրանց հարստութիւնը, միայն
թէ կարելի լինէր առանց արիւնի ոսկով գնել հայրենիքի
փրկութիւնը: Եկատերինա Բ կայսրուհու գահակալու-

թիւնից երկու տարի առաջ (1760) Անգլիայից Ս. Պե-
տերբուրգ եկաւ հայազգի Էմին Ծովսէփեանը, որ բնիկ
Պարսկաստանի Համադան քաղաքիցն էր, իսկ հնդկաստա-
նում միլիօններ էր վաստակել: Նա առաջարկեց իւր բոլոր
հարստութիւնով օգնել ռուսներին, եթէ կը համաձայնէին
իրանց զօրքերով մասնակցել հայերի հետ՝ Հայաստանը
պարսից լծից ազատելու գործում: Նրա առաջարկութիւնը
համակրութեամբ ընդունուեցաւ: Էմինը Ս. Պետերբուր-
գից եկաւ Հայաստան. Ղարաբաղի մեղիքները մեծ ոգեւո-
րութեամբ ընդունեցին նրան: Իրանք պատերազմելու հա-
մար սիրտ եւ զօրեղ բազուկներ ունէին, իսկ Էմինը փող
էր տալիս զէնքեր գնելու համար: Ուրեմն ամեն ինչ
պատրաստ էր: Վրաց եւ հայոց մէջ մի զօրեղ դաշնակ-
ցութիւն կապելու համար Էմինը դիմեց եւ Քարթալինայի
իշխան Հերակլին, յայտնեց նրան իւր միտքը: Բայց այդ
երկերեսանի իշխանը, որ այդ ժամանակ մի կողմից պար-
սիկների փէշիցն էր բռնած, իսկ միւս կողմից աչքերը
դարձրած ունէր դէպի Ս. Պետերբուրգ, անհամակրու-
թեամբ վերաբերուեցաւ դէպի Էմինի առաջարկութիւնը:
Հայոց կրեսոսը զնաց այնուհետեւ Կալիթա քաղաքական
առանձին խորհուրդներով: Բայց վաղահաս մահը թողեց
նրա նպատակներն անկատար: Նրա միլիօններն անտէր մնա-
լով անգլիական բանկում, այնպէս էլ կորան...:

Ծովսէփ արքեպիսկոպոսն այն աստիճան ոգեւորուած
էր Հայաստանի փրկութեան գաղափարով, որ նա իւր
հայրենիքի վերականգնման հարցը կայսրուհու ողորմածու-
թեամբ արդէն իրականացած էր համարում: Վերանորո-
գուած Հայաստանը պիտի գտնուէր Ռուսաստանի հովա-
նաւորութեան ներքոյ, որպէս առանձին աւատական իշխա-
նութիւն: Ծովսէփ արքեպիսկոպոսին մինչեւ անգամ առա-

ջարկուեցաւ կազմել դաշնակցութեան ծրագիրը, թէ որպիսի յարաբերութիւններ պիտի ունենար հայոց ազգը իրան հովանաւորող պետութեան հետ: Այդ դաշնագիրը, որպէս յետոյ կը տեսնենք, բաղկացած էր 19 յօդուածներէից եւ բովանդակում էր իւր մէջ գլխաւոր հիմունքները, թէ որպիսի կազմակերպութիւն պիտի ստանար վերանորոգած Հայաստանը եւ ինչ պարտաւորութիւններ պիտի յանձն առնէր նա ռուսաց պետութեան վերաբերութեամբ:

Յիշեալ դաշնագիրը գրուեցաւ 1790 թուին. միեւնոյն ժամանակ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը կազմեց մի ընդարձակ տեղեկագիր, որի մէջ մանրամասնաբար նկարագրեց Ղարաբաղի մելիքների ունեցած յարաբերութիւնները ռուսաց արքունիքի հետ՝ Պետրոս Մեծի օրերից մինչեւ իւր ժամանակը, եւ յիշեցրեց նրանց մատուցած մեծ ծառայութիւնները Ռուսաստանին: Այդ տեղեկագիրը վերոյ յիշեալ դաշնագրի հետ արքեպիսկոպոսը ներկայացրեց Կայսրուհուն գեներալ-ֆելդմարշալ իշխան Գրիգորիյ Ալեքսանդրովիչ Պատեմկինի միջնորդութեամբ:

Պատեմկինը Յովսէփ արքեպիսկոպոսի լաւ բարեկամն էր: Ինչպէս երեւում է շատ պատմական փաստերից, նա արդէն իրան հայկական նոր իշխանութեան աթոռի թեկնածու (կանգիդատ) էր համարում:

Ընդհանուր հայերի ոգեւորութեանը չափ չկար. աշխարհի ամեն ծայրերում սփռուած հայերն արդէն գիտէին թէ շուտով Հայաստանը կը վերականգնի: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, այդ եռանդոտ, անխոնջ եկեղեցականը, շարունակ թղթակցութիւններ ունէր ամեն երկրների հետ, ուր որ հայեր կային: Սկսեալ Հնդկաստանից մինչեւ Լեհաստան, սկսեալ Նգիպտոսից մինչեւ Պարսկաստան նա

տարածում էր իւր թղթերը եւ ամեն տեղ բորբոքում էր հայրենասիրութիւն: Նա թղթակցութիւն ունէր Վրաստանի իշխանների, Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի Աղուանից կաթողիկոսի եւ Ղարաբաղի մելիքների հետ:

Ոգեւորութիւնն այնքան մեծ էր եւ Հայաստանի ազատութեան գործն այնքան իրականացած էր համարվում, որ Հնդկաստանում Յակոբ Շահամիրեանի հեղինակութեամբ տպագրեցին մի գիրք, որ բովանդակում էր իւր մէջ հայոց եւ վրաց միացեալ թագաւորութիւնների վարչական եւ դատաստանական օրէնքները:

Հնդկաստանի դրամատէրները չէին խնայում իրանց փողերը հեռաւոր Հայաստանի ազատութեան գործին ծառայեցնելու համար: Այդ միջոցներում յայտնուեցաւ մի այլ հնդկաստանցի հայրենասէր, որ ցանկանում էր Հայաստանի ազատութիւնը ոսկով գնել Պարսկաստանից եւ թիւրքիայից: Նա արդէն գնել էր վրաց Գիօրգի իշխանից Լօռու գաւառը եւ դիտաւորութիւն ունէր գնելու նաեւ Բօրչալուի գաւառը, Նրեւանի նահանգը եւ ուրիշ երկիրներ, որպէս զի այդ կողմերում զարգացնէր բամբակի, շաքարեղէգի, լեղակի եւ սուրճի մշակութիւնը, գործարաններ բաց անել տար եւ իւր հայրենիքը տնտեսապէս կենդանացնէր:

Այդ բոլոր շարժումներին զարկ էր տալիս Յովսէփ արքեպիսկոպոսը:

Ռուսաց կառավարութեան այն ժամանակուայ քաղաքական շահերը պահանջում էին, որ պետութեան արեւելեան սահմանները պարսից եւ օսմանցոյ յարձակումներից ազատ պահելու համար, որպէս մի ամուր պատնէշ, վերականգնեցնէին հայ-վրաց միացեալ իշխանութիւնը, որ, Ռուսաստանի հովանաւորութեան ներքոյ,

խոստանում էր հաւատարիմ սահմանապահ լինել: Արեւելեան մահմեդականութիւնը, մանաւանդ Անդրկովկասի մահմեդականները միշտ մեծ վտանգ էին սպառնում Ռուսաստանին: Հարկաւոր էր մի միջնապարիսպ նրանց կատաղի հոսանքի առաջն առնելու համար, եւ այդ միջնապարիսպը պէտք է լինէին քրիստոնեայ հայերը եւ վրացիները:

Դեռ 1783 թ. ապրիլի 6ին իշխան Գրիգորիյ Ալեքսանդրովիչ Պատեօմկինը, որ հրապուրուած էր անկախ Հայաստանի իշխանութեան գլուխն անցնելու բաղձանքով, հրամանագրեց նոյն ժամանակուայ Կովկասեան զօրքերի գլխաւոր հրամանատար գեներալ-պօրուչիկ Պաւել Սէրգէիչ Պատեօմկինին, որ նա իշխանութիւնից հեռացնէ Շուշիի իբրահիմ-խանին, օգնէ հայոց մեղքներին՝ Ղարաբաղում հայոց անկախ իշխանութիւն հաստատելու համար: Միեւնոյն բովանդակութեամբ հրաման կրկնուեցաւ 1783 թ. մայիսի 10ին նոյն գեներալ-պօրուչիկ Պատեօմկինին, որ հայերին յուսադրէ, որպէս զի նրանք գործակցեն ռուսաց կառավարութեան նպատակներին, որ գիտաւորութիւն ունի կազմելու նրանցից մի զօրեղ քրիստոնեայ պետութիւն, Ռուսաստանի բարձրագոյն հովանաւորութեան ներքոյ:

Այդ բոլորը գիտէին Ղարաբաղի մեղքները, այդ բոլորը յայտնի էր Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսին, որ մեղքների խորհրդակիցն էր, այդ բոլորը յայտնի էր եւ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսին, որ գաղտնի մասնակցում էր ընդհանուր գործին: Ղարաբաղի մեղքները խոստանում էին մատակարարել ռուսաց զօրքերի բոլոր պաշարները եւ այլ պիտոյքները, երբ նրանք իրանց կողմը կը գային. խոստանում էին իրանց ոյժերով միանալ ռուսաց զօրքերի հետ: Պատերազմը նշանակուած էր 1784 թուի ամառը.

գեներալ-պօրուչիկ Պատեօմկինը պատրաստուած էր պարսիկների դէմ պատերազմ գնալու: Այդ ժամանակ Ղարաբաղի մեղքների կողմից Ստեփան Դաւթեան անունով մի պատուիրակ դնաց դէն.-պօր. Պատեօմկինի մօտ, հայոց պատրաստութիւնների եւ Անդրկովկասի քաղաքական դրութեան մասին նրան մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդելու: Այդ Ստեփան Դաւթեանը իւր արժանաւոր ծառայութեան համար վարձատրուեցաւ պրէմիէր-մայօրի աստիճանով:

XIX.

Մինչ ռուսաց կողմից այսպիսի պատրաստութիւններ էին կատարվում, մինչ Ռուսաստանի հայոց արքեպիսկոպոս Յովսէփը, վառուած հայրենասիրութեան հոգևով, անխոնջ կերպով աշխատում էր իրագործել իւր սկսած գործի մեծ զաղափարը, այդ միջոցներում Ղարաբաղում կատարուեցան մի քանի աղէտալի դէպքեր:

Մենք տեսանք, մինը միւսից յետոյ (1775—1780) վախճանուեցան Ղարաբաղի երկու նշանաւոր իշխանները՝ Դիւլիստանի Մելիք-Իւսուբը եւ Ջրաբերդի Մելիք-Աթամը, որոնք իրանց հայրենիքի ազատութեան համար ամենաեռանդոտ գործիչներն էին, որոնք ամբողջ քսան տարի պատերազմեցին Փանահ-խանի հետ եւ թոյլ չտուին, որ նրա իշխանութիւնը տարածուի Ղարաբաղի վրայ: Մելիք-Իւսուբին յաջորդեց նրա որդին՝ Մելիք-Աբով Գըլ, իսկ Մելիք-Աթամին յաջորդեց որդին՝ Մելիք-Միջլումը: Դրանք պահպանեցին նոյն դաշնակցութիւնը, որ կապել էին իրան հայրերը եւ շարունակեցին նոյն բանակցութիւնը, որ սկսել էին նրանք ռուսաց կառավարութեան հետ՝ իրանց հայրենիքի ազատութեան վերաբերութեամբ:

Դարձեալ տեսանք, որ Մելիք-Աթամի վախճանուելուց մի տարի յետոյ (1781) Տիգրակի տիրապետող Մելիք-Աւանեան Մելիք-Նսային իբրայիմ-խանի խաբէութեանը զոհ դարձաւ։ Նրա յաջորդը՝ Մելիք-Բախտամը ամենայն հաւատարմութեամբ պահպանեց իւր նախորդի դաշնակցութիւնը վերոյիշեալ երկու մելիքների հետ։

Նոյնպէս տեսանք, երբ Հասան-Ջալալեան Յովհաննէսը Գանձասարի վանքի կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ (1763), նրա հակառակ, նոյն տարուայ մէջ, Գանձակում իսրայէլ անունով մէկը նոյնպէս Աղուանից կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ եւ քնաց տեղային Ջաւատ-խանի պաշտպանութեան ներքոյ։ Այդ հակաթու իսրայէլ կաթողիկոսը կործանեց այն մեծ շէնքը, որ Յովհաննէս կաթողիկոսը եւ Ղարաբաղի երեք մելիքները մեծ ջանքերով կառուցել էին...

Մինչ Ղարաբաղի մելիքները մի կողմից քաղաքական բանակցութիւններ էին վարում, ռուսաց կառավարութեան հետ, իսկ միւս կողմից ներքին երկպառակութիւնը ջլատում էր նրանց ուժերը, — այդ միջոցներում իբրահիմ-խանը քնած չէր, նա խիստ արթուն էր եւ գիտէր ամեն հանգամանքից օգուտ քաղել։

Նա նկատում էր ռուսների պատրաստութիւնները, նրան աղօտ կերպով յայտնի էր, որ այդ պատրաստութիւնների եւ Ղարաբաղի մելիքների շարժումների մէջ կար մի գաղտնի կապ։ Նրան յայտնի էր եւ այն, որ վրաց Հերակլ իշխանը ծածուկ բանակցութիւններ ունի մելիքների հետ։ Նա գիտէր, որ այդ բոլորը իւր իշխանութեան կործանմանը վտանգ էր սպառնում։ Նա սկսեց ամրացնել Շուշի բերդը, պատրաստուեցաւ վտանգի առաջն առնելու։

Ռուսները խոստանում էին օգնութիւն հասցնել հայերին եւ վրացիներին, բայց ուշանում էին։

Իբրահիմ-խանը տեսնելով, որ առանց ռուսների օգնութեան եւս հայոց եւ վրաց միացեալ ոյժերը կարող էին նրան միանգամայն ոչնչացնել, մտածեց Վրաստանին կողմնակի կերպով մի հարուած տալ, իսկ յետոյ դառնալ դէպի հայերը։

Մեկը ժեւ-բդ գլխում յիշեցինք, որ իբրահիմ-խանը, բացի Մելիք-Շահնազարի աղջիկը իրան կին առնելուց, ամուսնացաւ նաեւ Աւարիայի տիրապետող Օմար-խանի քրոջ հետ։ Այդ խնամութիւնը մի ամուր դաշնակցական կապ դարձաւ նրա եւ Օմար-խանի մէջ։ Իբրահիմ-խանը մտածեց վրաց Հերակլ իշխանին ղեաղեցնել իւր աներոջ բարբարոս լեռնաբնակների հետ, որպէս զի նա ժամանակ չունենայ հայերի հետ միանալու եւ իւր դէմ գործելու։

Նրա գրգելով Օմար-խանը Նովկասեան լեռնաբնակների ահագին բազմութեամբ յարձակուեցաւ Վրաստանի վրայ (1782)։ Նախ Բօրչալուն աւերակ դարձրեց, յետոյ մտաւ Լօռու գաւառը, պաշարեց Գիւմուշ-խանա՝ կոչուած բերդը։ Այդ բերդում ամրացած էին այն յոյները, որոնք հանքերում աշխատում էին, այնտեղ էին ապաստանած եւ մերձակայ հայոց զիւղերի բնակիչները։ Օմար-խանը դրաւ եւ բերդը եւ բոլոր յոյներին կոտորել տուեց, իսկ հայերից բազմաթիւ զերիններ վեր առաւ։ Թէեւ Հերակլ իշխանը՝ որ բացի վրացիներից իւր հետ 300 ռուսաց զինուոր եւս ունէր, շտապեց Օմար-խանի բարբարոսութիւնների առաջն առնելու, բայց նա այնքան երկչոտ

1 Գտնվում է Հաղբատի եւ Սանահնի մօտ եւ տեղային հանքերի անունով կոչվում է Գիւմուշ-խանա, որ նշանակում է արծաթի տուն կամ արծաթի հանք։

դանուեցաւ, որ մինչեւ անգամ չհամարձակուեցաւ մօտեւնալ նրան: Օմար-խանը կատաղի կերպով ամեն ինչ աւերակ դարձնելով, գերիների բազմութեամբ անցաւ Ախալքսա, որ այդ ժամանակ օսմանցիների ձեռքումն էր, եւ ձմեռն անցկացրեց տեղային կառավարիչ Սիւլէյման-փաշայի մօտ: Այստեղից Օմարը իւր զօրքերն ուղարկեց վրաց Վախամու բերդի վրայ, ուր իւր ընտանիքով բնակվում էր իշխան Աբաշիձէն: Օմարի զօրքերը յիշեալ բերդը գրաւեցին եւ բնակիչներին գերի վեր առան. դրանց թուումն էին Աբաշիձէի երկու աղջիկը, որոնցից մէկին Օմարը իւր համար պահեց, իսկ միւսին ընծայ ուղարկեց իբրահիմ-խանին:

Գարնանը Օմարը թողեց Ախալքսան եւ Երեւանի նահանգի միջով անցաւ Ղարաբաղի կողմերը եւ այնտեղից գնաց իւր երկիրը, տանելով իւր հետ բազմութիւն գերիներ եւ կողոպուտ: Այսուամենայնիւ լեռնային գաւառնի կատարած այդ փոթորկալից շրջանը Վրաստանի եւ Հայաստանի միջով մի ազդու ցոյց էր, որով իբրահիմ-խանը կամեցաւ զգալ տալ քրիստոնեաներին իւր զօրութիւնը:

XX.

Ղարաբաղի մեղքներն սպասում էին 1784 թուի ամառին եւ գեներալ պորուչիկ Պատեռմիլինի զօրքերին, որ նրա հետ միանալով, սկսեն պատերազմել մահմեդականների դէմ: Անցաւ մի տարի եւս, խոստացած օգնութիւնը չհասաւ:

1785 թ. ապրիլ ամսում մի մարդ մուրացկանի հագուստով, ձեռքին բռնած մի ծանր ճանապարհորդական մահակ, Գանձասարի վանքից ճանապարհ ընկաւ դէպի

Գանձակ: Այդ մուրացկանին սաստիկ արագընթացութեան համար կոչում էին «եօրղա» Գրիգոր: Նոյն ամսի միեւնոյն օրը մի այլ մարդ Շահ-Մասուր գիւղից ուղեւորուեցաւ դէպի Շուշի բերդը: Այդ վերջինը մուրացկան չէր, աղնուական էր: Նա ուղիղ ներկայացաւ իբրահիմ-խանին, յայտնեց նրան, թէ հայոց մեղքները Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսի հետ միացած, մի նոր թուղթ գրեցին ռուսաց կայսրուհուն, որով հրաւիրում են ռուսներին որ գան տիրեն քո երկրները. մի խօսքով՝ դաւաճանը մանրամասնաբար տեղեկութիւններ տուեց այն բոլոր պատրաստութիւնների եւ ռուսաց հետ ունեցած յարաբերութիւնների մասին, որ մինչեւ այնօր կատարել էին մեղքները եւ Յովհաննէս կաթողիկոսը:

Թէեւ մեղքներն իրանց պատրաստութիւնները սաստիկ զգուշութեամբ էին կատարում, թէեւ նրանց մէջ պահպանվում էր խորին դադոնապահութիւն, բայց այդ դաւաճանը Յովհաննէս կաթողիկոսի ընտանին էր, նրա հարազատ եղբայրն էր, որ անձամբ մասնակցում էր խորհուրդների մէջ: Դա Հասան-Ջալալեան Մելիք-բէկի որդի Ալա-Ղուլի-բէկն էր: Մի եղբօր շինածը միւս եղբայրը քանդում էր...: Մեր պատմութիւնը բաւական աղքատ է լաւ մարդկանցով, իսկ հարուստ է դաւաճաններով...:

Իբրահիմ-խանին յայտնի էին ռուսաց պատրաստութիւնները. նա վաղուց արդէն սկսել էր ամրացնել Շուշի բերդը: Նրան անորոշ կերպով յայտնի էին եւ հայոց գաղտնի յարաբերութիւնները ռուսների հետ, բայց այդ մասին նա մի հաստատ փաստ չուներ իւր ձեռքում հայերին պատժելու համար: Դաւաճանը ցոյց տուեց նրան փաստը: Նա յայտնեց, թէ մի սուրհանդակ, մուրացկանի հագուստով, իւր ձեռքի զաւաղանի մէջ թաղցրած, նոր

Թղթեր տարաւ Գանձակ, իսկ այնտեղից պիտի գնայ Թիֆ-
լիզ: Այդ Թղթերին, աւելացրեց նա, ստորագրել են
իմ եղբայր Յովհաննէս կաթողիկոսը, Գիւլիստանի Մելիք-
Բէգլարեան Մելիք-Աբովը, Ջրաբերդի Մելիք-Խորայէլեան
Մելիք-Մէջլումը, Տիղակի Մելիք-Աւանեան Մելիք-Բախ-
տամը եւ այլ նշանաւոր եկեղեցական ու աշխարհական
անձինք:

Վարանդայի Մելիք-Շահնազարը, Խնդիրիստանի Մե-
լիք-Ալաշվերդին, Գիւլ-Նաթաղի Ռուստամ-բէկը խանի
կողմնակիցները լինելով եւ միանդամայն հակառակ միւս
մեղքների ձգտումներին, այդ պատճառով դաշնակից մե-
լքները չէին հրաւիրել նրանց մասնակցելու իրանց խոր-
հրդի մէջ:

Խանի հարցմունքին, թէ կարելո՞ւ է արդեօք սուրհան-
դակի տարած Թղթերը մի հնարքով ձեռք բերել, դաւա-
ճանը սրտասխանեց, թէ սուրհանդակը ներկայանալու է
Գանձակում Խորայէլ կաթողիկոսին, որ նրանից եւս
Թղթեր առնէ ու յետոյ գնայ. բաւական է միայն յայտնել
Խորայէլ կաթողիկոսին, եւ նա իսկոյն կը կալանաւորէ
բոլոր Թղթերը:

Խորայէլը վերջին ժամանակներում Թաղցնելով իւր
հին Թշնամութիւնը, որ ունէր Յովհաննէս կաթողիկոսի
դէմ, առերես ցոյց էր տալիս, թէ նրա հետ համամիտ եւ
համակամ է այն բոլոր խորհուրդների մէջ, որ պիտի
կատարուէին հայրենիքի փրկութեան համար: Նա Գան-
ձասարի վանքում խաչի եւ աւետարանի վրայ հանդի-
սաւոր կերպով երգող եկեղեցականներից մէկն էր, որոնք
ուխտեցին հաւատարիմ մնալ հայրենիքի ազատութեան
գործին: Բայց միեւնոյն ժամանակ այդ չարագործը շատ
անգամ գաղտնի կերպով դիմել էր Իբրահիմ-խանին,

յայտնելով նրան, որ եթէ Յովհաննէս կաթողիկոսին կը
հեռացնէ եւ Գանձասարի վանքի կաթողիկոսական աթոռն
իրան կը տայ, ինքը խոստանում է հաւատարիմ լինել
խանին:

Խանն այժմ յարմար առիթ գտաւ փորձելու նրա
հաւատարմութիւնը: Գանձակի Զաւադ-խանը իւր հետ
Թշնամական յարաբերութիւնների մէջ լինելով, ինքը չէր
կարող մարդ ուղարկել սուրհանդակին կալանաւորելու հա-
մար: Նա մի նամակ գրեց Խորայէլ կաթողիկոսին, յայտ-
նելով, թէ նրա մօտ գալու է մի Թղթատար մուրացկանի
հազուստով, որի ձեռքի դաւադանի մէջ Թաղցրած կան
կասկածաւոր Թղթեր. եթէ այդ Թղթերը կը կալանաւորէ
եւ իրան կ'ուղարկէ, ինքը խոստանում է ամեն միջոց-
ներով օգնել նրան, որ գրաւէ Գանձասարի կաթողիկոսա-
կան աթոռը: Նամակն ուղարկուեցաւ միեւնոյն դաւաճանի
Հասան-Ջալալեան Ալաշ-Ղուլի-բէկի ձեռքով:

Թէեւ Խորայէլ կաթողիկոսը շատ լաւ գիտէր՝ թէ
խանի կամքը կատարելով, ինչպիսի սարսափելի վտանգի
պիտի ենթարկէր հայոց մեղքներին եւ Յովհաննէս կա-
թողիկոսին, թէեւ նա կարող էր հասկանալ, որ իւր
մատնութիւնով պիտի սպանէր հայրենիքի ազատութեան
գործը, այսուամենայնիւ իւր փառքը եւ Գանձասարի կա-
թողիկոսական աթոռն աւելի բարձր դասելով ամեն ազ-
գային գործերից, նա կալանաւորեց Թղթերը եւ ուղարկեց
Իբրահիմ-խանին:

XXI.

Իբրահիմ-խանն Խորայէլ կաթողիկոսի ուղարկած
Թղթերն ստանալուց յետոյ, լուռ մնաց, այնպէս ձեւաց-
նելով, թէ ինքը մեղքների գործողութիւններից ամենեւին

տեղեկութիւն չունի: Յետոյ բարեկամաբար հրաւիրեց իւր մօտ Մելիք-Մէջլումին, Մելիք-Աբովին եւ Մելիք-Բախտամին, իբր թէ երկրի կառավարութեան գործերի վերաբերութեամբ նրանց հետ կարեւոր խորհելիքներ ունի: Նրբ նրանք եկան, Մելիք-Մէջլումին եւ Մելիք-Աբովին կալանաւորեց Շուշի բերդում, իսկ Մելիք-Բախտամին, որի հետ աւելի մեծ թշնամութիւն ունէր, մատնեց պարսից կառավարութեանը, իբրեւ քաղաքական յանցաւոր, որ ձգտում էր պարսից երկրների մէջ մտցնել ռուսներին: Մելիք-Բախտամին տարան Պարսկաստան եւ բանտարկեցին Արդաւիլի բերդում: Պէտք է ի նկատի առնել, որ այդ բերդում, պարսից վաղեմի սովորութիւնների համեմատ, բանտարկվում էին ոչ թէ հասարակ յանցաւորները, այլ միայն նշանաւոր քաղաքական յանցաւորները իշխանական բարձր տոհմերից: Մելիք-Բախտամը, Մելիք-Աւան-խանի թոռը, նոյնպէս փոքր մարդ չէր: Նրա ազգատոհմը ծանօթ էր Պարսկաստանին սկսեալ Նազիր-Շահի օրերից: Մելիք-Բախտամի կալանաւորութիւնից յետոյ, նրա երկիրը (Տիզադ) պարսկական դաւառ դարձաւ:

Մելիքներին իւր ճանկերի մէջ պահելուց յետոյ նա մի խումբ ձիաւորներ ուղարկեց Գանձասարի հարուստ վանքը կողոպտել. կայքերի մի մասը միայն կարողացան առաջուց թաղցնել: Յետոյ Յովհաննէս կաթողիկոսին բռնելով իւր հինգ եղբայրների հետ՝ բերեց Շուշի բերդը եւ բոլորին էլ բանտարկեց: Այնուհետեւ սկսեց զանազան բարբարոսական տանջանքներով չարչարել նրանց: Յովհան-

¹ Յովհաննէս կաթողիկոսը եօթն եղբայր ունէր. դրանցից մէկն էր Սարգիս եպիսկոպոսը, որ յետոյ կաթողիկոս դարձաւ. միւս վեց եղբայրները սրանք էին՝ Գաբրիէլ-բէկ, Գանիէլ-բէկ, Իսրայէլ-բէկ, Միսայէլ-բէկ, Ջալալ-բէկ եւ Ալլահ-Ղուլի-բէկ դաւաձանը, որ մատնեց բոլորին:

նէս կաթողիկոսին թունաւորելով բանտի մէջ սպանեց (1786), իսկ նրա եղբայրներին եւ միւս ազգականներին ամբողջ ինն ամիս բանտի մէջ մահաց: Բսան օր շարու-նակ Սարգիս եպիսկոպոսի ոտները փայտով ծեծել էր տալիս, որ նա ցոյց տայ ռուսաց կառավարութիւնից ստացած թղթերը: Բայց թղթերն առաջուց կրակը ձգելով այրել էին: Վերջը Գանձասարի վանքը ութն հազար թուման՝ տուգանքի ենթարկելով, Սարգիս եպիսկոպոսից ստացաւ այդ գումարը, յետոյ նրան իւր եղբայրների հետ արձակեց բանտից:

Բայց Մելիք-Մէջլումը եւ Մելիք-Աբովը երկար չմնացին բանտում. նրանք կալանաւորուած էին առանձին տեղում: Հէնց որ նրանց կալանաւորութիւնը լսեց Մելիք-Մէջլումի քաջ զօրապետ Արզումանը, իսկոյն իւր հետ առաւ իւր երկու աներկիւղ ընկերներին — Դալի-Մահ-րասային եւ Զարգար-Մելքումին — գիշերով մտան Շուշի բերդը եւ բանտի դռները խորտակելով, ազատեցին մելիքներին:

Իսրայէլ կաթողիկոսը իւր մատուցած ծառայութիւնների համար ստացաւ Իբրահիմ-խանից Աղուանից կաթողիկոսական աթոռը, այն աթոռը, որի գրաւելու համար նա սպանել տուեց Յովհաննէս կաթողիկոսին: Բայց նրան թոյլ տուեցին նստել Ամարասայ վանքում, որ աւելի մօտ լինի խանին եւ մնայ նրա ձեռքի տակ: Գանձասարի վանքում այդ ժամանակ նստած էր նահատակուած Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբայր Սարգիս եպիսկոպոսը:

Եւ այսպէս՝ Խամսայի հինգ տիրապետող մելիքներից մնաց երկուսը — Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Աբովը եւ

¹ Մի ձեռագիր պատմութեան մէջ գրուած է 56 հազար թուման:

Մեղք-Խորայեղան Մեղք-Մեջլումը: Միւս երեքը համարեա թէ ոչնչացան: Տիգրակի Մեղք-Աւանեան Մեղք-Բախտամը աքսորուեցաւ Պարսկաստան, եւ որպէս Արշակ Բ.-ը պահպում էր Անոյշ բերդում, դա էլ նոյնպէս պահպում էր Արդաւիլի բերդում: Խաչէնի Հասան-Ջաւալեան մեղքները, որպէս յետոյ կը տեսնենք, Յովհաննէս կաթողիկոսի մահից յետոյ, բոլորը ցրիւ եկան, տարազրուեցան: Խաչէնում տիրում էին Իբրահիմ-խանից կարգուած մեղքները: Մնում էր Վարանդայի իշխողը — Մեղք-Շահնազարը, բոլոր չարիքների յորինողը, Իբրահիմ-խանի սիրելին:

1787 թուին գեներալ Բուրնաշովը վրաց Հերակլ իշխանի հետ ուսաց զօրքերով մօտեցան Գանձակին: Մեղք-Մեջլումը եւ Մեղք-Աբովը Շուշի բերդից փախչելուց յետոյ, անմիջապէս գնացին Հերակլի եւ Բուրնաշովի մօտ: Նրանք յոյս ունէին որ իրանք՝ շատ անգամ հաղորդուած խոստմունքների համեմատ, օգնական զօրք կը ստանային, որ գնան Իբրահիմ-խանի հետ պատերազմեն եւ իրանց հպատակներին կրկին տիրեն: Եւ իրաւ, նրանց խոստացան տալ չորս հազար զինուոր իշ. Օրբելեանիի հրամանատարութեան ներքոյ:

Բայց միեւնոյն ժամանակ (1787) ծագեց ուսաց երկրորդ պատերազմը օսմանցիների հետ. գեներալ Բուրնաշովն անսպասելի հրաման ստացաւ, որ իւր զուեւերով վերադառնայ Ռուսաստան: Այդ պատճառով Բուրնաշովը եւ Հերակլը չկարողացան կատարել իրանց խոստմունքը:

Հերակլը ուսաց զօրքերի հետ գնաց Թիֆլիզ, իսկ Մեղք-Մեջլումը եւ Մեղք-Աբովը, զրկուած օգնութիւնից, գնացին նրա հետ:

Այդ տեսնելով, Իբրահիմ-խանն աւելի վստահութիւն ստացաւ, աւելի կատաղի դարձաւ: Մինչեւ այնօր նա երկիւղ ունէր ուսաներից. բայց ուսանելը յայտնուեցան եւ երազի նման դարձեալ աներեւութացան: Այնուհետեւ այլ եւս ինչը կարող էր նրան զսպել: Մեղքների միաբանութիւնը քայքայուած էր. հայոց կաթողիկոսն անգամ նրա ձեռքում մի անարգ դործիք էր դարձել իւր հայրենիքի կործանման համար: Մնացել էին երկու մեղքներ միայն, — Աբովը եւ Մեջլումը — ճշմարիտ հայրենասէրներ, պատուի եւ զգացմունքի տէր տղամարդիկ, դրանք եւս օտարների դռներում օգնութիւն էին մուրում, — այն մարդիկը, որոնց զօրութիւնից սարսափում էր Իբրահիմ-խանը:

Իբրահիմ-խանը երբ լսեց, որ երկու մեղքները ուսաց զօրքերի հետ գնացել են Թիֆլիզ, Մեղք-Մեջլումի մօրը եւ Մեղք-Աբովի ընտանիքից մի քանի հոգի բռնել տուեց, եւ բերելով Շուշի բերդը, այնտեղ պահեց իբրեւ պատանդ: Յետոյ Մեղք-Մեջլումի երկիրը կողոպտեց, աւերակ դարձրեց, նրա տեղը կարգեց Գիւլ-Շաթաղ գիւղի Ռուստամ-բէկին¹, որ խանի սիրելի խորայեղ կաթողիկոսի քրոջ ամուսինն էր: Մեղք-Աբովի տեղը նոյնպէս ուրիշին կարգեց:

Իբրահիմ-խանն այժմ հասաւ իւր նպատակին. նա իրան ամբողջ Ղարաբաղի տէրն էր համարում: Այնտեղ ֆնացած մեղքները թէեւ դեռ եւս վայելում էին իրանց վաղեմի արտօնութիւնները, բայց բացի Վարանդայի Մե-

¹ Այդ Ռուստամ-բէկը Միսայել-բէկի եղբայրն էր. մեր պատմութեան մէջ տեսնեք, որ Միսայել-բէկը կաշառուած Իբրահիմ-խանից, կամնում էր Մեղք-Մեջլումին սպանել, որ քրաբերդի մեղքութիւնն ինքն ստանայ: Այժմ ստացաւ նրա եղբայրը՝ անպատիւ հպատակութիւն խոստանալով մահմեդական խանին:

լիք-Շահնազարից, միւսները խանի ստորագրեալներն էին համարվում:

Բայց Մելիք-Մէջլումը եւ Մելիք-Աբովը հանգիստ չմնացին. նրանք չէին կարող անպատիժ թողնել մահմեդական խանին, որ իրանց հայրենիքն աւերակ դարձրեց....:

XXII.

Մելիք-Մէջլումը եւ Մելիք-Աբովը Թիֆլիզում երկար չմնացին:

Այնքան զոհողութիւններ կրելուց յետոյ, հայրենիքը, ընտանիքը թշնամու ձեռքում թողնելուց յետոյ, մեծ յոյսերով Թիֆլիզ գալուց եւ այնտեղ յուսահատ մնալուց յետոյ, երկու մելիքները — Մէջլում եւ Աբով — դարձեալ իրանց երեսները յետ չէին դարձնում Ռուսաստանից, դաբձեալ մեծ ակնկալութիւններ ունէին նրա պաշտպանութեան վրայ:

Նրանք նամակով դիմեցին գեներալ-անշէֆ Տեկէլ-լուն, նկարագրելով այն բոլոր դժբախտութիւնները, որ կրեցին իրանք՝ սկսեալ այն օրից, երբ գեներալ-պօրուշիկ Պատեօմկինի խոստմունքներից հրապուրուած, անձնատուր եղան Ռուսաստանին, սկսեցին պատերազմել Իբրահիմ-խանի հետ. նկարագրեցին այն բոլոր բարբարոսութիւնները, որ կատարեց այդ խանը:

Նրանք դարձեալ խնդրում էին կայսրուհու պաշտպանութիւնը հետեւեալ պայմաններով.

1. Բարբարոսների լուծն իրանցից հեռացնելու համար, տալ իրանց իսկու թեամբ օգնութիւն զօրքերով, թէեւ փոքր թուով. որովհետեւ նրանք միացնելով իրանց ոյժերը ռուսաց զօրքերի հետ, կարող էին միայն իրանց ահարկու անունով ոչնչացնել պարսից զօրութիւնը

եւ ջնջել Շուշուայ խանի իշխանութիւնը: Միեւնոյն ժամանակ խնդրում էին՝ տալ իրանց մի գլխաւոր հրամանատար, որ իւր արժանաւորութիւններով եւ յատկութիւններով ընդունակ լինէր գործին:

2. Եթէ իրանք պաշտպանութիւնն ստանալ չէին կարող, խնդրում էին, որ թոյլ տրուի իրանց տեղափոխուել Կասպից ծովի ափերի մօտ, Դերբէնդի շրջակայքը, այնտեղ նոր գաղթականութիւն հիմնելու համար: Իսկ իրանց տրուելիք նոր երկրները պիտի համարուին իրանց սեպհականութիւն, տալով մելիքներին եւ նրանց ժառանգներին լիակատար իշխանութիւն իրանց հպատակների վրայ տիրելու:

Միեւնոյն ժամանակ Ղարաբաղի մելիքների պատգամաւոր եւ ռուսաց դորժակատար Ստեփան Դաւթեանը խնդրում էր Պատեօմկինից շուտափոյթ օգնութիւն հասցնել մելիքներին: Նա էլ խոստանում էր ուղարկել Դերբէնդ վեց գունդ զօրք՝ ցանկացողներին ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ ընդունելու համար:

Յիշեալ գաղթականութեան մասին, Ռուսաստանի հայոց արքեպիսկոպոս Յովսէփը իւր ընդարձակ տեղեկադրի մէջ, որ իշխան Գրիգորիյ Ալեքսանդրովիչ Պատեօմկինի միջնորդութեամբ ներկայացրեց Եկատերինէ Բ կայսրուհուն, ի միջի այլոց գրում է հետեւեալը.

“Սեպտեմբերի 19-ին, 1789 թուի Ղարաբաղի մելիքները, իրանց ստացած միութեամբ իսկապէս իրանց շնորհակալութիւնը, եւ իմացում են տալիս հետեւեալի մասին. — Թէ իրանք, մելիքները, տեղեկութիւն են ստացել, իբր թէ նորին պայծառափայլութիւն իշխան Գրիգորիյ Ալեքսանդրովիչ Պատեօմկինը հրամայել է գեներալ

Պետր Աբրամովիչ Տեկելուն, որ մեղքներին կանչե Ռուսաստան, եւ թէ յիշեալ գեներալ Տեկելուն կողմից այդ գործի մասին իրանց ոչինչ հաղորդուած չէ: Այդ պատճառով ինձանից (արքեպիսկոպոսից) յատկապէս խնդրում են, որ նրանց ճիշտ տեղեկութիւն տամ: Մեղքները յայտնում են ինձ իրանց մէջ վճռած բոլոր պայմանները իրանց պահանջների վերաբերութեամբ եւ խնդրում են, որ իրանց խնայում տամ նորին պայծառափայլութեան բարի կարգադրութեան մասին:

«Յիշելով այն խնդիրները, որ իրանց նախնիքը մատուցել են Պետրոս Մեծին, եւ հիմնուելով կայսրի ողորմածութեան վրայ, որ նա ցոյց էր տուել նոյն խնդիրների առիթով, մեղքներն այժմ նոյնպէս խնդրում են, որ իրանց թոյլ տրուի գաղթել Դերբէնդի կողմերը, եւ այդ երկրները վաւերացուին իրանց անունով որպէս մշտական ժառանգութիւն: Իսկ եթէ հարկ կը համարուի իրանց գաղթել Ռուսաստան, խնդրում են Վրաստանում գտնուած ռուսաց զօրքից օգնութիւն, որպէս զի իրանց ժողովրդի հետ միասին կարողանան անվտանգ կերպով հեռանալ Ղարաբաղի իշխանութիւնից: Միեւնոյն ժամանակ յայտնում են, որ իրանց ամբողջ հասարակութիւնը, այդ երկու տառաջարկութեան մէջ համաձայնուելով մեղքների հետ, խնդրում են, որ նրանց տեղեկութիւն տան, թէ արդեօք որտեղ, որ երկրում նրանց հողեր կը տան. եթէ Ռուսաստանում, ուրեմն ինչ պայմաններով: Մեղքները պահանջում են, որ բարեհաճեն վերահաստատելու իրանց ունեցած վաղեմի արտօնութիւնները, որ ամենահին ժամանակներից վայելում էին իրանք, եւ որ մինչեւ անգամ իրանց թշնամիները չեն կամեցել խափանել. այսինքն որ նրանք

իրաւունք ունենան տիրելու իրանց հպատակների վրայ, եւ իրանց յաջորդները նոյնպէս իրաւունք ունենան ժառանգելու հօր իշխանութիւնը, նոյնպէս եւ այն երկրները, որ կը տրուեն իրանց բնակութեան համար, կարողանան սեպհականացնել իրանց միեւնոյն իրաւունքներով:

«Յիշեալ երկու մեղքները՝ Մէջում եւ Աբով, իրանց խնդիրքը մատուցանելուց յետոյ, հաւատացնում են, որ մնացեալ երեք մեղքները եւս, որ մնացել են Ղարաբաղում, համաձայն են իրանց հետ: Այդ բոլորը հաղորդելով ի գիտութիւն ձերդ պայծառափայլութեան (Պատեօմկինի) Նորին Կայսերական Մեծութեանը զեկուցանելու համար, յատկապէս եւ ամենախոնարհաբար խնդրում եմ, որ շնորհուի նրանց բարձրագոյն ողորմած հովանաւորութիւն, որով նշանաւոր օգուտ կը լինի Ռուսաստանին: Իսկ ինձ պէտք է հրահանգ տալ, թէ ինչ կարող եմ յայտնել նրանց: Որովհետեւ ես առանց առանձին թոյլտուութեան, առանց բարձրագոյն բարեհաճութեան կամ ձեր պայծառափայլութիւնից տեղեկութիւն ստանալու, նրանց պատասխանել կարող չեմ: Իսկ յիշեալ երկու մեղքների՝ Մէջումի եւ Աբովի, նամակների իսկականը, իրանց թարգմանութեան հետ, ուղարկում եմ այս թղթով:»

Թէ ինչ պատասխան ստացան մեղքները, մեզ յայտնի չէ, միայն այսքանը յայտնի է, որ ռուսներն այդ միջոցներում զբաղուած էին թիւրքական պատերազմով եւ հազիւ թէ ժամանակ ունէին մի հիմնաւոր կարգադրութիւն անելու մեղքների ծանր դրութիւնը փոքր ինչ թեւեւացնելու համար:

Նրանք առժամանակ միայն մնալով Հերակլ իշխանի մօտ, առաջարկում էին նրան միանալ իրանց հետ եւ

ոչնչացնել իբրահիմ-խանի իշխանութիւնը, յիշեցնում էին նրան այն բարբարոսական ասպատակութիւնները, որ մի քանի տարի առաջ Վրաստանում կատարեց Աւարիայի Օմար-խանը իբրահիմ-խանի դիմելով: Հերակլը խոստանում էր կատարել նրանց ցանկութիւնը, միայն խորհուրդ էր տալիս փոքր ինչ սպասել: Բայց մեղքներն սպասելու համբերութիւն չունէին. իրանց հպատակները, իրանց ընտանիքը մինչեւ անգամ դռնվում էին իբրահիմ-խանի ձեռքում:

Այդ միջոցներում Հերակլը նամակ է ստանում իբրահիմ-խանից: Խանը գրում է նրան՝ Մելիք-Մէջլումին եւ Մելիք-Աբովին բռնէ եւ իւր մօտ ուղարկէ: Իսկ զրանց փոխարէն խոստանում էր խանը յետ ուղարկել այն 3000 թուրք ընտանիքներին, որոնք առաջ վրաց հպատակներ էին եւ Բորչալուի կողմերից փախել եկել էին Ղարաբաղ եւ բնակվում էին Ասկարանի բերդի մերձակայքում:

Վրաց իշխանը ոչ այնքան իւր հպատակները յետ ստանալու ցանկութեամբ, որքան երկիւղ կրելով իբրահիմ-խանի վրէժխնդրութիւնից, մտածում է կատարել նրա հրամանը, եւ իւր մօտ ապաստանած հիւրերին վատութեամբ կալանաւորելով, ուղարկել դահճի մօտ:

Նրա խորհուրդը յայտնվում է հայոց մեղքներին: Հերակլը քարտուղարը, որ կոչվում էր Միրզա-Գիօրգի, գիտէր պարսկերէն ու արաբերէն եւ ազգով հայ էր. նա իբրահիմ-խանի նամակը կարդալուց յետոյ բովանդակութիւնը յայտնում է մեղքներին:

Որպէս պատմում են, Հերակլը Թիֆլիզի Օրթա-Ճալա կոչուած այգիներում ճաշ է պատրաստում, այնտեղ հրաւիրում է երկու մեղքներին, որ արբեցնէ, այնուհետեւ իւր սեղանի վրայ կալանաւորէ հիւրերին: Մելիք-

ներին արդէն յայտնի էր նրա դիտաւորութիւնը. դեռ ճաշից առաջ նրանք ձի են նստում, պատճառելով թէ կամենում են մերձակայքում որսորդութիւն անել իշխանի սեղանի համար: Նրանք այլեւս չեն վերադառնում: Երկու մեղքները՝ որ իրանց հետ միայն հարիւր ձիաւոր ունէին, թողնում են անհիւրընկալ Թիֆլիզը եւ ուղեւորվում են դէպի Գանձակ: Ճանապարհին հանդիպում են նրանց վրացի սայլապաններ, որ գնում էին դէպի քաղաք. զրանց միջոցով Մելիք-Մէջլումը լուր է տալիս Հերակլին, ասելով, թէ գնացէք յայտնեցէք ձեր իշխանին, որ Մելիք-Մէջլումը չի մոռանայ նրա հիւրասիրութիւնը...:

Եւ իրաւ, Մելիք-Աթամի պատուասէր որդին չմոռացաւ վրէժխնդիր լինել վրաց իշխանի խաբէութեան համար. նրա սարքած ճաշը մի քանի տարուց յետոյ Թիֆլիզի կործանման պատճառը դարձաւ...:

Վրաց իշխանի նենգաւորութիւնը սաստիկ վերաւորեց Մելիք-Մէջլումի զգայուն սիրտը: Ռուսաստանի Հայոց Յովսէփ արքեպիսկոպոսն այնքան մեծ համարում ունէր Հերակլի վրայ, որ մինչեւ անգամ մտածում էր, եթէ չյաջողուի իշխան Պատեօմկինին հայ-վրաց միացեալ իշխանութեան աթոռի վրայ բազմեցնել, նրանից յետոյ ի նկատի ունէր միայն Հերակլին: Իսկ այդ երկչոտը, սարսափած իբրահիմ-խանի նամակից, կամենում էր նրա ձեռքը մատնել Ղարաբաղի երկու նշանաւոր մեղքներին, որոնց նոյն խանի դէմ օգնական զօրք տալու յուսով հրաւիրեց իւր մօտ Թիֆլիզ:

Երկու մեղքները Թիֆլիզից եկան Գանձակ. տեղային Ջաւադ-խանը սիրով ընդունեց նրանց, բնակութեան տեղ տուեց իւր քաղաքում եւ նրանց կեցութեան համար ուժիկ նշանակեց: Թէեւ իբրահիմ-խանը մի քանի ան-

գամ դիմեց Զաւադ-խանին եւ զանազան խոստմունքներով խնդրեց նրանից, որ մեղքներին իւր ձեռքը տայ, բայց Զաւադ-խանն աւելի մեծահոգի գտնուեցաւ, քան թէ վրաց իշխանը, եւ մերժեց նրա խնդիրքը:

XXIII.

Նրբ Մելքե-Մէջլումը եւ Մելքե-Աբովը հանգստութիւն գտան Գանձակ քաղաքում, այստեղ լեցին այն բոլոր բարբարոսութիւնները, որ իբրահիմ-խանը գործ էր դրել Յովհաննէս կաթողիկոսի եւ առհասարակ Հասան-Ջալալեան տոհմի վրայ. լեցին Գանձասարի հարուստ վանքի կողոպտուիլը եւ շարունակ հալածանքները, որ բռնակալը կատարում էր այդ վանքի միաբանութեան վրայ՝ չարչարելով նրանց եւ պահանջելով, որ եթէ այլեւս վանքային թաղցրած կայքեր են մնացել, իրան ցոյց տան: Մելքե-Մէջլումը, որպէս գիտենք, նահատակուած Յովհաննէս կաթողիկոսի քրոջ որդին էր: Նա Գանձակից ուղարկեց մի խումբ ձիաւորներ Թիւլի-Արզումանի եւ Զարգար-Մելքումի առաջնորդութեամբ, որ զնան Գանձասարի վանքը, եւ Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբայր Սարգիս եպիսկոպոսին միւս միաբանների հետ միասին բերեն Գանձակ:

Արզումանի խումբը, գալով Մաչէն, թաղնվում է Գանձասարի վանքի մօտ, անտառի մէջ, նրատափ կոչուած տեղում: Այստեղից իմացում են տալիս Սարգիս եպիսկոպոսին, որ պատրաստուի փախչելու: Լրտեսների թիւն այդ ժամանակ այնքան բազմացել էր հայերի մէջ, որ Սարգիս եպիսկոպոսն ստիպուած է լինում սկզբից մի խորամանկութիւն գործ դնել, որպէս զի իրանց վախուստի մասին խանին չմտնեն: Նա յանկարծ լուր է տարա-

ծում, թէ ասպատակներ են յայտնուել, պէտք է յարձակում գործեն: Այդ լսելով շրջակայ գիւղացիները՝ հաւաքվում են Գանձասարի վանքի ամրութեան մէջ, որ այնտեղ պատսպարուեն: Այդ ժամանակ եպիսկոպոսը՝ նրանցից որին որ կասկածաւոր էր համարում, բռնել է տալիս եւ վանքում բանտարկում: Բայց չնայելով նրա գործ դրած նախադգուշութեանը, թշնամու համար միշտ պատրաստ հայ լրտեսներից մէկը արդէն խանին իմացում էր տուել բոլորը, թէ Սարգիս եպիսկոպոսը փախչելու է Գանձակ եւ վանքի մնացած հարստութիւնը տանելու է իւր հետ:

Մանն ուղարկեց մի խումբ ձիաւորներ, որ փախստականներին կալանաւորեն եւ վանքի բոլոր իրեղէնները յափշտակեն: Նրանք այնպէս շուտափոյթ կերպով վրայ հասան, որ փախստականները միջոց չունեցան իրանց հետ վեր առնել վանքի իրեղէնները, որոնք մնացին իրանց թաղցրած տեղերում:

Թէեւ վանքի հարստութիւնն ազատուեցաւ, այսու ամենայնիւ Մելքե-Մէջլումի ուղարկած մարդկանց մեծ քաջութիւն էր հարկաւոր, որ կարողանային եպիսկոպոսին եւ նրա ընկերներին ազատել խանի ձիաւորների ձեռքից: Այդ միջոցին օգնութեան հասաւ ինքը բնութիւնը: Մուսա լեռների վրայ պատեց Ղարաբաղի այն սովորական թանձր մառախուղը, որ մի. քայլ հեռաւորութեան վրայ ոչինչ չի կարելի տեսնել: Արզումանը իւր խումբը երկու մաս բաժանեց, մի մասը յանձնեց Զարգար-Մելքումին եւ պատուիրեց նրան, որ եպիսկոպոսին միւսների հետ առանձին ճանապարհով տանէ դէպի Գանձակ, իսկ ինքը մնացած մասի հետ յետ մնաց եւ սկսեց կռուել խանի ձիաւորների հետ: Նրան յաջողուեցաւ մեծ յաղթութիւն

գործել մի քանի հարիւր ձիաւորների դէմ, որոնցից շատերին բռնելով, ականջներն ու քթերը կտրեց եւ յետ ուղարկեց, ասելով՝ «գնացեք ձեր խանին խաբար տարեք, որ Արզումանը հեշտ կուլ տալու պատառ չէ»...:

Սարգիս եպիսկոպոսը իւր եղբայրների հետ եկան Գանձակ 1791 թուին. նրա հետ էր պատանի Բաղդասարը¹, որ այդ ժամանակ 22 տարեկան էր: Ջաւադ-խանը² սիրով ընդունեց նրանց, եպիսկոպոսին բնակութեան տեղ տուեց, ռոճիկ նշանակեց եւ այնուհետեւ Սարգիսը Գանձակի դաւառի հայոց առաջնորդը դարձաւ: Գանձասարի վանքը մնաց աւերակ դրութեան մէջ. զուրկ հոգեւոր միաբանութիւնից:

Միեւնոյն տարում (1791) երբ Հասան-Ջալալեան Սարգիս եպիսկոպոսն եկաւ Գանձակ, իւր երկու եղբայրներին՝ Դանիէլ-բէկին եւ Ջալալ-բէկին այնտեղեց ուղարկեց Գանձասար, որ վանքի թաղցրած կայքերը դուրս հանէին եւ բերէին Գանձակ: Այդ վանքի ամբաւ հարստութիւնից՝ Իբրահիմ-խանի յափշտակելու ժամանակ կարողացել էին մի մասը միայն թաղցնել, որովհետեւ Սարգիս եպիսկոպոսի փախուստն այն աստիճան շուտափոյթ կերպով կատարուեցաւ, որ նա ժամանակ չգտաւ վանքի կայքերը իւր հետ վեր առնելու:

¹ Բաղդասարը Սարգիս եպիսկոպոսի եղբայր Հասան-Ջալալեան Գանիէլ-բէկի որդին էր. նա եպիսկոպոս ձեռնադրուելուց յետոյ Ղարաբաղի միտրոպոլիտ նշանակուեցաւ եւ շատ նշանաւոր գործեր կատարեց:

² Ջաւադ-խանը իւր հօր Շահ-Ալեքի-խանի նման շատ հայասէր մարդ էր. նա շարունակ հայոց եկեղեցի էր գնում եւ ներկայ էր գտնվում հայոց բոլոր կրօնական տօներին եւ հանդէսներին: Գանձակի մայր եկեղեցու սիւներից մէկի վրայ կայ փոքրիկ արձանագրութիւն. «Ջաւադ-խանի սիւնը», — այդ սիւնի մօտ էր կանգնում նա, երբ որ զալիս էր հայոց եկեղեցի: Հին, ցեղական թշնամութիւն ունենալով Շուշիի խաների հետ, Ջաւադ-խանն աւելի բարեւոք էր համարում բարեկամութիւն պահպանել հայոց մեղիքների հետ եւ Իբրահիմ-խանի հակառակ գործել:

Նրա եղբայրները նոյնպէս անյաջող գտնուեցան. — Դանիէլ-բէկը եւ Ջալալ-բէկը թէեւ գաղտնի եկան Գանձասար, բայց իսկոյն մասնուեցան: Իբրահիմ-խանի մարդիկ բռնեցին նրանց, Ջալալ-բէկի զուլսը կտրեցին, իսկ Դանիէլ-բէկին կենդանի տարան խանի մօտ: Խանը հրամայեց բանտարկել նրան, ասելով՝ «գնա՛, այնտեղ մնա՛, թող ռուսները դան եւ ազատեն քեզ»... Այդ խօսքերով դուռը խանը կամեցաւ ծաղրել հայերի այն յոյսերը, որ դրած էին ռուսների վրայ: Մի քանի օրից յետոյ նրան բանտից դուրս բերելով, հրամայեց մաս-մաս կտրատել...:

Նրա քոյրը՝ տիկին Ղամար-սօլթանը (Մելիք-Մէջլումի մայրը), որ այդ ժամանակ պահուած էր Շուշի բերդում իբրեւ պատանդ, — հաւաքեց եղբոր մարմնի կտորտանքը եւ թաղել տուեց տեղային գերեզմանատանը¹:

Մենք վերեւում յիշեցինք, որ Իբրահիմ-խանը դաւաճան Խարայէլ-կաթողիկոսի մատուցած ծառայութիւնների համար, Մելիք-Շահնազարի խորհրդով, նրան տուեց

¹ 1851 թուին Դանիէլ-բէկի որդի Բաղդասար միտրոպոլիտը մի արձան կանգնեցնելով հօր շիրիմի վրայ, փորագրել տուեց հետեւեալ տողերը.

«Յարձանիս շիրիմի ամփոփեալ դնի՝
Մարմին իշխանին խաչէն գաւառի,
Վեհ իշխանազնեայ Դանիէլ-բէկի,
Որդւոյ Մելիք-բէկ իշխանապետի,
Ի տանէ հայկազն մեծ Ջալալ-Գօլի,
Տեառն Արցախայ հայոց աշխարհի,
Որ Ղարաբաղայ կամ Շուշոյ նահանգ՝
Նա սուլորաբար արդ վերաձայնի:
Առ սուրբ հաւատոյ սա լուսահոգին՝
Նահատակի աստ յամրոցիս Շուշի,
Դառն տանջանօք Իբրահիմ-խանի,
Որ թշնամի էր խաչին Քրիստոսի:

Ի 1240 թուին հայոց (1791)»:

Ամարասայ վանքը եւ Ղարաբաղի վրայ հովիւ կարգեց: Այդ ժամանակ Երիցմանկանց վանքում նստած էր փոքր Սիմոն անուշով մէկը կաթողիկոս: Եւ այսպէս, Ղարաբաղում երկու կաթողիկոս կար՝ Իբրահիմ-խանի հովանաւորութեան ներքոյ:

Այդ տեսներով Գանձակում գտնուած հայոց մեղքները՝ Մէջլումը եւ Աբովը, Ջաւադ-խանի հետ միաբանելով, Իբրահիմ-խանի հակառակ, Սարգիս եպիսկոպոսին Գանձակում կաթողիկոս օծել տուին (1794): Պատմում են, թէ օծութեան խորհուրդը կատարելու ժամանակ եպիսկոպոսների թուից մէկը պակաս էր. այդ պակասը լրացնելու համար ինքը Ջաւադ-խանը կանգնեց եպիսկոպոսների շարքում, ասելով. «օծեցէք, թող մէկն էլ ես լինիմ»:

Գանձակի հայերն այնտեղ գտնուած մեղքների հետ դիմեցին Ս. Էջմիածին, խնդրելով որ Սարգսին հաստատեն Աղուանից կաթողիկոսութեան մէջ¹: Բայց Ս. Էջմիածինը մերժեց նրանց խնդիրքը, պատճառ բերելով թէ Ղարաբաղում կան արդէն երկու կաթողիկոս — Իսրայէլը եւ Սիմոնը. թէեւ այդ կաթողիկոսներն աւելի մահմեդականների հոգեւորականներ էին, քան թէ հայոց:

Եւ այսպէս ծագեցան երկպառակութիւններ երեք միմեանց հակառակ կաթողիկոսների մէջ, որոնցից Սիմոնը նստած էր Երիցմանկանց վանքում, Իսրայէլը նստած էր Ամարասայ վանքում, իսկ Սարգիսը Գանձակում:

Այդ երկպառակութիւնները երկար զբաղեցրին Ղարաբաղի եւ Գանձակի հայ հասարակութիւններին մի այն-

¹ Չպէտք է մոռանալ, որ ոչ միայն Ղարաբաղը Աղուանից կաթողիկոսութեան թեմ էր համարվում, այլեւ Գանձակի, Շամախու, Կուխու, Գերբէնդի եւ ուրիշ մի քանի գաւառները:

պիսի ժամանակում, երբ Ղարաբաղի հայկական իշխանութիւնները Իբրահիմ-խանի ոտքերի տակ հետզհետէ խորտակվում էին... եւ հայերը պէտք է լուծէին մի մեծ ազգային խնդիր...:

XXIV.

Մեղք - Մէջլումի եւ Մեղք - Աբովի Գանձակում գտնուած ժամանակ Իբրահիմ-խանն իրան դեռ եւս այդ երկու մեղքների վտանգից ազատուած չէր համարում, մանաւանդ երբ տեսնում էր որ նրանք միացել են իւր թշնամու՝ Ջաւադ-խանի հետ: Մահապառն էր, որ Մեղք-Մէջլումի եւ Մեղք-Աբովի Ղարաբաղում թողած ժողովրդի մէջ ինչ որ գաղտնի շարժում կայ: Այդ ժողովուրդը չէր կարող մոռանալ իւր սիրելի մեղքներին եւ հպատակել այնպիսի հայ դաւաճանների, որոնք մահմեդական խանից կարգուած եւ մահմեդականի հյու էին: Մենք տեսանք, որ Մեղք-Մէջլումի եւ Մեղք-Աբովի Ղարաբաղից հեռանալուց յետոյ, նրանց հպատակներին Իբրահիմ-խանի օգնութեամբ սկսեցին տիրել նոր մեղքներ: Այդ օտար եւ խորթ մեղքներն անտանելի էին ժողովրդին:

Այդ էր պատճառը, որ Իբրահիմ-խանը կասկածելով, թէ Գիւլիստանի եւ Ջրաբերդի հայերը (այսինքն Մեղք-Մէջլումի եւ Մեղք-Աբովի հպատակները) կարող են միանալ Գանձակի հայերի հետ, եւ մեծ ուժ կազմելով, կարող են իրան վտանգ սպառնալ, այդ մտքով սկսեց նրանց Գանձակի սահմանների մօտից տեղափոխել ուրիշ տեղ: Գիւլիստանի բնակիչներին տարաւ Խաչէնի գաւառը, իսկ Ջրաբերդի բնակիչներին տարաւ Տիգակի գաւառը¹, եւ

¹ Այդ տեղափոխութիւններին պէտք է վերաբերել այն երեւոյթը, որ այսօր Ղարաբաղի զանազան վիճակներում հանդիպում ենք շատ միեւ-

այսպէս ցրուեց նրանց դէպի ամեն կողմեր: Այդ ժամանակներումն էր (1788) որ Մելքե-Աբովի հպատակներից (Գիւլիստանից) 500 ընտանիք, չկարողանալով համբերել իբրահիմ-խանի բռնութեանը, թողեցին իրանց հայրենիքը եւ գաղթեցին Գանձակի գաւառը: Ջաւադ-խանը նրանց բնակութեան տեղ տուեց Շամքօրի մէջ, որ իւր իշխանութեան տակ էր գտնվում: Դարձեալ այդ ժամանակներումն էր, որ Մելքե-Մեջլումի հպատակներից մօտ հազար ընտանիք թողեցին Ջրաբերդը, նոյնպէս գաղթեցին Գանձակի գաւառը: Ջաւադ-խանը նրանց բնակութեան տեղ տուեց Շամշադինում:

Այդ գաղթականները, թէեւ անցան մի օտար հողի վրայ, բայց դարձեալ գտնվում էին իրանց մեղքների հպատակութեան ներքոյ: Ջաւադ-խանը չէր իշխում նրանց վրայ: Մելքե-Մեջլումը տիրում էր իւր ժողովրդին, իսկ Մելքե-Աբովը տիրում էր իւր ժողովրդին: Նրանք բնակվում էին Գանձակի գաւառում որպէս ժամանակաւոր հիւրեր:

Այժմ ի դէպ է յիշել, որ ինչպէս Ղարաբաղում կային հինգ հայկական մեղքութիւններ, այնպէս էլ Գանձակի գաւառում կային չորս հայկական մեղքութիւններ¹,

¹ Նոյն անունով գիւղերի, որպէս են՝ Հին-Խնածակ, Նոր-Խնածակ, Հին-Չէյվա, Նոր-Չէյվա, եւ այլն:

1. Բարսումի մեղքները, որպէս էր Մելքե-Ռոստոմը եւ այլն. 2. Խաչակապի մեղքները, որպէս էր Մելքե-Մովսէսը եւ այլն. 3. Ուկանապատի մեղքները, որպէս էր Մելքե-Իւսուրը եւ այլն. 4. Գետաշէնի մեղքները, որպէս էր Մելքե-Եղիշարի որդի Մելքե-Մնացականը եւ այլն: Այդ մեղքները նոյնպէս ժառանգաբար իշխում էին իրանց ժողովրդի վրայ, միայն դրանց եւ Գանձակի խանի մէջ այն հակառակութիւնը չկար, որպէս Ղարաբաղի մեղքների եւ Շուշի խաների մէջ: Այդ մեղքները միշտ հաշտ են եղել Գանձակի խաների հետ եւ համարուել են նրանց ստորագրեալներ:

որոնց մասին մեր պատմութեան մէջ ոչինչ չենք խօսել:

Ղարաբաղի հայերի մի մասը խմբուելով Գանձակի գաւառում, իրանց վաղեմի մեղքների իշխանութեան ներքոյ, սկսեցին այստեղից արշաւանքներ դործել իբրահիմ-խանի վրայ: Նրանց երբեմն օգնում էին եւ Գանձակի գաւառի հայ մեղքները Ջաւադ-խանի դրդելով: Այդ արշաւանքները ոչ այնքան տիրապետական նպատակներով էին կատարվում, որքան ասպատակութեան եւ աւառութեան նպատակներով: Ամեն մի յարձակում վերջանում էր կոտորածով, հրդեհով, աւերածով եւ գերեվարութեամբ: Ղարաբաղի թուրքերն սկսեցին այդ ժամանակ հայի ձեւով հագնուել որ չճանաչուեն: Ամեն մի թուրք, որ հայերի ձեռքն էր ընկնում, անխնայ կերպով սպանվում էր: Արշաւանքներին առաջնորդում էին Դալի-Մահրասան, Թիւլի-Արզումանը եւ շուշեցի Ջարգար-Մելքումը: Նրանք այն աստիճան նեղը դրին իբրահիմ-խանին, որ բոլորովին կտրեցին Թարթար գետի անցքը եւ ոչ մի թուրք չէր համարձակվում դէպի Գանձակի կողմերն անցկենալ:

Իբրահիմ-խանը հարկադրուեցաւ մի քանի անգամ դիմել Ջաւադ-խանին, խնդրելով նրա միջնորդութիւնը, որ իրան հաշտեցնէ Մելքե-Մեջլումի եւ Մելքե-Աբովի հետ, որ նրանք դադարեցնեն իրանց թշնամական գործողութիւնները եւ վերադառնալով իրանց հայրենիքը, վայելեն իրանց վաղեմի իրաւունքները, տիրելով իրանց երկրներին: Բայց մեղքները չէին հաւատում խաբեբայի խոստմունքներին, առաջարկում էին, թէ իրանց հաշտութիւնը կը կայանայ միայն այն ժամանակ, երբ Շուշի բերդը կը քանդուի եւ իբրահիմ-խանը դուրս գալով այդ որջից, կը

հեռանայ Ղարաբաղից, հիմնելով իւր համար նոր բնակութիւն Զուանշերի անապատներում, ուր ապրում էին նրա նախնիքը: Այդ առաջարկութիւնը խիստ ծանր էր. զրկուել Շուշի բերդի ամրութիւններից, նշանակում էր զրկուել ամեն բանից: Պէտք է ասած, որ Զաւադ-խանը նոյնպէս համակրում էր այն մտքին, որ Շուշի բերդը դատարկուած եւ քանդուած լինի: Նրան անտանելի էր տեսնել իւր հարեւանութեան վրայ մի նորաբուսիկ խանութիւն, ամրացած Շուշի անմատչելի բարձրութեան վրայ: Նա անդադար կրկնում էր այս խօսքը. «Նզովեալ լինի Մելիք-Շահնազարը, որ կեանք տուեց սառած օձին՝ իւր կուրծքի վրայ ջերմացնելով նրան: Եթէ չլինէր Շուշի բերդը, չէր լինի եւ Զուանշերցիների խանութիւնը...»

Եւ իրաւ, այդ բերդը հիմնեց Մելիք-Շահնազարը եւ տուեց Փանահ-խանին: Նա Ղարաբաղի կրծքի վրայ սկսեց զարգացնել մի նենգաւոր, օձաբարոյ մահմեդական խանութիւն...:

Փանահ-խանը համեմատաբար աւելի լաւ էր. նա փոքր ի շատէ պահպանել էր իւր ցեղի պարզութիւնը, նա ազատ էր մահմեդական մոլեռանդութիւնից եւ հայոց մեղքների հետ վարվում էր ոչ իբրեւ իշխող, այլ որպէս դաշնակից: Բայց Իբրահիմ-խանը հօր նման չէր: Մանկութիւնից կրթուած լինելով Պարսկաստանում, աւժորել էր նա մահմեդական կրօնի բոլոր մոլեռանդութիւնները: Նա ոչ միայն հալածում էր քրիստոնէութիւնը, այլեւ բռնութեամբ ստիպում էր շատերին ընդունել մահմեդականութիւն: Մեղքների տիրապետութեան ժամանակներում Ղարաբաղում ոչ մի թուրք բնակիչ չկար: Եթէ այսօր հանդիպում ենք Ղարաբաղում ամբողջ գիւղերի՝ հայ-մահմեդական բնակիչներով, եթէ տեսնում

ենք հայոց գիւղերում թուրք ընտանիքներ, որոնք խոստովանվում են, թէ իրանց նախնիքը հայեր են եղել, այդ բոլորը Իբրահիմ-խանի ժամանակների պտուղներն են:

Խանի այդ վարմունքը սաստիկ վերաւորում էր հայոց մեղքների կրօնական զգացմունքը: Նրանք մի այլ հնար չէին գտնում կրօնափոխութեան առաջն առնելու, այլ չէին գտնում կրօնական սպանում էին Բրիտտոսի միայն պատահած ժամանակ սպանում էին Բրիտտոսի հաւատքը ուրացողներին: Դալի-Մահրասան այլապէս էր վարվում: Նա երգուել էր, թէ որքան թուով Իբրահիմ-խանը հայերից մահմեդական կը դարձնէ, ինքը նոյնքան թուով թուրքեր պիտի կոտորէ: Իսկ Թիւլի-Արզումանը միասիօնէրի դեր էր կատարում: Նա իւր ձեռքն ընկած մահմեդականներին ստիպում էր խոստովանուել քրիստոնէական կրօնի ճշմարտութիւնը եւ մահմեդականութեան ստութիւնը, ի հարկէ ոչ թէ քարոզներով, այլ սրի ուժով: Մի դէպք, որ Ղարաբաղի հայերի բերանում առակի ձեւ է ստացել, արտայայտում է այդ մարդու կրօնական նախանձախնդրութեան յատկանիշները: Մի անգամ Արզումանը պատահում է մի բարձրաստիճան թուրք մօլլայի, որ իւր ծառաների հետ դնում էր Շուշի բերդը: Բռնում է մօլլային եւ իւր սուրը նրա պարանոցի վրայ դնելով, ասում է. «Եթէ կը խոստովանուես, որ Բրիտտոս Աստուած է, ես քեզ չեմ սպանի»: Մօլլան խոստովանվում է: Արզումանն այդ խոստովանութիւնը երեք անգամ կրկնել է տալիս եւ ապա բաց է թողնում մօլլային: Այդ անցքն իմացում են տալիս Իբրահիմ-խանին: Խանը մօլլային իւր մօտ կանչելով, բարահիմ-խանին հարցնում է. «Մի՞թէ դու խոստովանուեցար, որ Բրիտտոս Աստուած է»: — Այո, խոստովանուեցայ, պատասխանում է մօլլան. — իսկ եթէ դուք, վեհափառ

խան, Արզումանի ձեռքն ընկնէիք, կ'ասէիք ոչ թէ միայն քրիստոսը Աստուած է, այլեւ դու ինքդ, Արզուման, աստուածների աստուածն ես...:

XXV.

Մի քանի տարի Գանձակի գաւառում մնալուց յետոյ, Մելիք-Մէջլումի եւ Մելիք-Աբովլե մէջ տիրող միաբանութիւնն սկսեց փոքր առ փոքր խախտուել: Մելիք-Մէջլումը մի խոհեմ, զգաստ եւ սուր զատողութիւնով տղամարդ էր: Իսկ Մելիք-Աբովլե, թէեւ պատերազմների մէջ քաջ, աներկիւղ եւ անպարտելի էր, բայց բնաւ լութեամբ սաստիկ զիւրազրգիւ եւ անհեռատես էր: Ջաւադ-խանն աւելի յարգում էր Մելիք-Մէջլումին. այդ զրգուեց Մելիք-Աբովլե նախանձը:

Նրանց հակառակութիւնն աւելի սաստկացաւ այն պատճառով, որ Մելիք-Աբովլե ցանկանում էր իւր ժողովրդով թողնել Գանձակի գաւառը եւ գաղթել Վրաստան եւ Բոլնիսում նոր գաղթաշէնք հիմնել: Բայց Մելիք-Մէջլումը չէր համաձայնում այդ մտքի հետ: Նա այժմ բոլորովին ցանկութիւն չունէր թողնել հայրենիքը եւ ապաստան գտնել մի նոր գաղթականութեան մէջ: Նրանք առանց դրան եւս իրանց հայրենիքից դուրս էին ապրում: Բայց Գանձակի գաւառը, Մելիք-Մէջլումի մտածելով, աւելի մօտ էր Ղարաբաղին. այստեղեց աւելի հեշտ կը լինէր պատեհ ժամանակում կրկին անցնել Ղարաբաղ: Բայց Վրաստան գնալ եւ վրաց իշխանի դործ դրած ննդաւորութիւնից յետոյ վրացիների հետ դարձեալ դործ ունենալ, նա ամենեւին չէր կամենում:

Ջաւադ-խանի բոլոր ջանքերն իզուր անցան երկու մեղքների հաշտեցնելու համար: Մի անգամ ամենաջնջին

առիթով Մելիք-Աբովլե կռուեց Մելիք-Մէջլումի հետ: Երկուսն էլ Ջաւադ-խանի մօտ ճաշել էին հրաւիրուած. օրը պաս էր. Մելիք-Մէջլումն անխտիր ուտում էր բոլոր կերակուրներից, իսկ Մելիք-Աբովլե հրաժարվում էր, ասելով թէ ինքը մեղք է համարում պաս լուծել: Այդ առիթ տուեց վեճաբանութեան եւ Մելիք-Աբովլե սկսեց սաստիկ նախատել Մելիք-Մէջլումին, թէ նա մեղանչում է Հայոց կրօնի դէմ, եւ այլն: Այդ օրից նա թողեց Գանձակը եւ իւր ժողովուրդը վեր առնելով գնաց Բոլնիս:

Բոլնիսում եւս Մելիք-Աբովլե հակառակութիւն ունեցաւ վրաց իշխանների հետ, երկար այնտեղ մնալ չկարողացաւ: Յետոյ (1795) թողեց Բոլնիսը եւ Իբրահիմ-խանի հետ հաշտուելով, վերադարձաւ Ղարաբաղ, բնակուեցաւ իւր հայրենի երկրում — Գիւլիստանում: Բայց հանգամանքները, որպէս յետոյ կը տեսնենք, ստիպեցին նրան թողնել հայրենիքը...:

XXVI.

1791 թուին վախճանուեցաւ Մելիք-Շահնազար Բ-ը: Ղարաբաղն ազատուեցաւ իւր կործանողից: Բայց Մամայի մեղքութիւններին հասցրած նրա հարուածն այն աստիճան մահացու էր, որ այլեւս ոչնչով բժշկել չէր կարելի...:

Մահուան անկողնում զղջաց նա, կամեցաւ հաշտուել իւր խղճի եւ Աստուծոյ հետ: Եւ ինչպէս որ այդ տեսակ մարդիկ միշտ կրօնական բարեպաշտութեան մէջ են որոնում իրանց մեղքերի թողութիւնը, նա եւս ջրապատեց իրան արեղաներով, բաց արեց հարստահարութեամբ մթերած ցորենի ամբարները եւ մի սովի ժամանակ ձրի կերակրեց ժողովրդին իւր հացով:

Մեղք-Շահնազարը շատ հարուստ մարդ էր: Մա մտածեց աւելի նշանաւոր դործով քաւել իւր նշանաւոր յանցանքները: Ամարասայ վանքը, որի մէջ ամփոփուած էին Հոսաւորչի թողի՝ սուրբ Գրիգորիսի նշխարները, խիստ անշուք եւ կիսաւեր դրութեան մէջ էր նրա ժամանակում: Մա սկսեց այդ վանքի շինութիւնները վերանորոգել, շրջապատեց վանքն ամուր եւ բարձր պարիսպներով, աշտարակներով, միաբանութեան համար խուցեր, սենեակներ շինեց, վանքային տնտեսութեան համար ընդարձակ սեղանատուն, ամբարանոցներ եւ ակոսաւորներ հիմնեց՝ բոլորը սրբատաշ քարից, բոլորը մեծ եւ վայելուչ: Բայց դեռ տաճարի կառուցմանը չձեռնարկած, մահը վրայ հասաւ եւ նրա բաղձանքը թողեց անկատար: Հանգուցեալի արկղի մէջ դտան մի քանի քսակ լի ոսկով, որ կտակել էր տաճարի շինութեանը աւարտելու համար: Ժառանգները չկատարեցին կտակը:

Մեղք-Շահնազարը թողեց չորս որդի՝ Զումշուդ, Յուսէին Գ, Զհան-Բախշ եւ Զհանգիր:

Դեռ մեռնելուց առաջ նա կարգեց որդիների վրայ հոգաբարձու իւր բարեկամ Իբրահիմ-խանին, յանձնելով նրան, որ ժառանգներից որին որ յարմար կը համարէ, կարգէ իւր փոխարէն յաջորդ:

Օրէնքով պէտք է յաջորդէր Զումշուդը, որովհետեւ նա ծնուած էր Մեղք-Շահնազարի օրինաւոր ամուսնութեանից. բայց Իբրահիմ-խանը իւր կնոջ՝ Հուրի-Չատ-խանումի աղքեցութեամբ ընտրեց նրա հարազատ եղբորը՝ Յուսէինին¹: Մանի կամայականութիւնն առիթ առնեց

¹ Մեղք-Շահնազարն ուներ մի քանի կին. Թագուհի-խանումից ծնեց Մեղք-Զումշուդը. Սօնա-խանումից ծնեց Մեղք-Յուսէին Գ-ը եւ մի աղջիկ Հուրի-Չատ անունով, որին հայրը կնութեան

ժառանգների մէջ երկպառակութեան: Զհան-Բախշը դիմեց պարսից շահին, եւ նրանից Ֆիրման ստանալով, աշխատում էր ինքն իշխել: Բայց Մեղք-Յուսէինը, Իբրահիմ-խանի օգնութեամբ յարձակուեցաւ Զհան-Բախշի տան վրայ, նրա կայքը կողոպտեց, եւ Զհան-Բախշը հազիւ կարողացաւ իւր կեանքն ազատել, իւր եղբայր Զհանգիրի հետ փախչելով Շամախի Մուստաֆա-խանի մօտ: Ժառանգների մէջ այդ երկպառակութիւնները տեւեցին մինչեւ Աղա-Մահմադ-խանի գալուստը, երբ ինքը՝ Իբրահիմ-խանը՝ իւր կեանքը պարսից ներքինի Շահի ձեռքից ազատելու համար, ստիպուեցաւ փախչել Բալաքան:

XXVII.

Մեղք-Շահնազարի մեռնելուց յետոյ Իբրահիմ-խանի զօրութիւնը թո՛ւլացաւ: Այդ մարդու ձեռքումն էր բռնած այն շղթայի մի ծայրը, որով հայոց մի քանի նորաբուսիկ մեղքներ հնազանդվում էին թիւրք խանին: Այդ մեղքները՝ որոնք առաջ իշխանութեան եւ աստիճանի տէր լինելու բաղձանքով դիմեցին թիւրք խանի օգնութեանը եւ նրան անձնատուր եղան,՝ Մեղք-Շահնազարի մահից յետոյ սկսեցին փոքր առ փոքր զգալ իրանց սխալը, սկսեցին վերջապէս հասկանալ, որ իրանք իրանց ձեռքով քանդեցին իրանց տունը եւ մահմեդական բռնաւորին բարձրացրին իրանց գլխի վրայ:

Այդ ինքնաճանաչութիւնն առաջ եկաւ զանազան հանգամանքներից, որոնց մասին հարկաւոր ենք համարում համառօտ կերպով անցնել, ցոյց տալու համար, թէ իսկապէս ինչ նշանակութիւն ունէին Շուշի բերդի խաները,

տունեց Իբրահիմ-խանին, իսկ Մալայիկ-խանումից ծնեց Զհան-Բախշը, Զհանգիրը եւ մի աղջիկ Հումայի անունով:

եւ իրանց յարաբերութիւնների մէջ հայոց մեղքների հետ որ աստիճան իրաւունքների ունէին, եւ արդեօք կարելի է համարել նրանց երկրի տէրը կամ իշխանը:

Մենք գիտենք Փանահ-խանի ծագումը. մենք գիտենք եւ այն, որ Պարսկաստանը կառավարող Զէնդ-Բէրիմ-խանը (որ թագաւոր չէր, այլ Պարսկաստանի մի մասը բռնութեամբ տիրացած մի աննշան լռեցի¹, Փանահ-խանին սպանել տալուց յետոյ, նրա որդի Իբրահիմին խանութեան աստիճան շնորհեց եւ կարգեց Շուշի բերդի կառավարիչ: Ուրեմն Իբրահիմ-խանը ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ պարսիկներից կարգուած, պարսից մի հասարակ խան, որ Պարսկաստանի նոյն ժամանակուայ երկպառակութիւնների եւ անիշխանութեան պատճառով կարողացաւ երկար ժամանակ իւր տեղում մնալ, կարողացաւ հայոց միաբան մեղքների հաշուով նրանց զլխին նստել: Բայց իսկապէս նա երկրի տէրը կամ իշխանը չէր. նա մի ժամանակաւոր կառավարիչ էր, որի նմաններին պարսից կառավարութիւնն անդադար փոփոխում էր: Նա ինքը պարսից հարկատու էր. իւր պաշտօնի մէջ մնալու համար ամէն տարի ահագին փեշքէշներ եւ ընծաներ էր ուղարկում Պարսկաստան:

Մեղքների անմիաբանութեան շնորհիւ նա կարողացաւ եւ կարողանում էր իւր զիրքը պահպանել: Եթէ մեղքներից մի քանիսը նրան թշնամի էին, ընդհակառակն՝ մի քանիսն էլ բարեկամներ էին, եւ այսպիսով նրա կացութեան հաւասարակշռութիւնը պահպանվում էր:

Իբրահիմ-խանը գեռ չէր գիպել հայոց մեղքների ուղղակի եւ զգալի շահերին: Թէեւ նրա հայրը եւ ինքը,

¹ Այդ մեր Լօռին չէ. հարաւային Պարսկաստանում մի գաւառ նոյնպէս կոչվում է Լօռի կամ Լօռխտան:

օրինակ՝ Մաշէնում եւ Զրաբերդում երկու նոր մեղքներ վերականգնեցին, բայց այդ կատարեցին նրանք որպէս օգնողներ եւ ոչ որպէս կարգողներ կամ հիմնողներ: Այդ պատճառով խաների յարաբերութիւնները դէպի այդ մեղքներն աւելի դաշնակցական էին, քան թէ իշխողի եւ ստորադրեալի յարաբերութեան բնաւորութիւնն ունէին:

Բայց Մեղք-Շահնազարի մահից յետոյ Իբրահիմ-խանը յետ քաշեց դիմակը, եւ օգուտ քաղելով հանգուցեալի դէպի ինքն ունեցած հաւատարմութիւնից, որով իրան հոգաբարձու էր կարգել իւր ժառանգների վրայ, — նա բացարձակ իրաւունք համարեց յաջորդ նշանակելու մեղքի որդիներից նրան, որ բոլորից անընդունակն էր, բայց իւր կնոջ եղբայրը լինելով, աւելի հաւատարմութեամբ կը ծառայէր իրան: Այդ էր պատճառը, որ վրդովեցրեց ժառանգներին, որովհետեւ խանի միջամտութիւնը միանգամայն հակառակում էր նրանց աւանդական սովորութիւններին յաջորդութեան կարգերի վերաբերութեամբ:

Բայց Իբրահիմ-խանն աւելի հեռու գնաց. նա դիպաւ ժողովրդի եւ մեղքների ամենագգալի շահերին. նա սկսեց միջամտութիւն գործել երկրի հողային խնդիրների մէջ, որոնք մինչեւ այնօր թողուած էին անձեռնմխելի եւ կառավարվում էին միմիայն հայոց վաղեմի սովորութիւններով, որոնք օրէնքի ձեւ էին ստացել: Մեր պատմութեան նպատակից դուրս է մանրամասնաբար բացատրել, թէ ինչ դրութեան մէջ էր հողային հարցը Ղարաբաղում, կամ ինչ պարտաւորութիւններ ունէին գիւղացիները մեղքների վերաբերութեամբ ընդհանրապէս, իսկ խանի վերաբերութեամբ մասնաւորա-

պէս¹։ Միայն այսքանը կ'ասենք, թէ այն աղէտալի անցքերը, որ նկարագրեցինք XXIV-րդ գլխում, միջոց տուին իբրաահիմ խանի կամայականութեանը բացարձակ կերպով հողային բաշխումներ եւ կարգադրութիւններ անելու. մի իրաւունք, որից նա առաջ զուրկ էր։ Մենք տեսանք, որ Զրաբերդի Մելիք-Մէջլումը եւ Գիւլիստանի Մելիք-Աբովը, իրանց ժողովուրդի մի մասն առնելով, գաղթեցին Գանձակի գաւառը։ Նրանց գիւղերը, նրանց հողերը մնացին անտէր, գատարկ։ Այդ ժամանակ խանն սկսեց նրանց հողերը բաժանել ում որ կամեցաւ. նրանց տեղերում բնակեցրեց նոր գաղթականներ²։ Եւ այսպիսով, հանգամանքների շնորհիւ նա իրաւունք գտաւ հայոց հողերի վրայ, որ մինչեւ այնօր չունէր։

Այդ կամայականութիւնը վրդովեցրեց մինչեւ անգամ խանին անձնատուր եղած մելիքներին առաւել այն ժամանակ, երբ տեսան, որ խանը հայոց հողերի վրայ բնակեցրեց եւ թուրք գաղթականներ, որպէս էին գօլանիները, մի վայրենի եւ աւաղակ ցեղ, որ թափառում էր Զուանշիւրի անապատներում։ Բողոքովին հայաբնակ Ղարաբաղում մտան թուրք բնակիչներ, որոնք առաջ չկային։ Խանի այդ վարմունքը յուզեց ընդհանուր դժգոհութիւն թէ՛ Ղարաբաղի հայ ժողովուրդի եւ թէ՛ խանի բարեկամ մելիքների մէջ։

Բայց այդ մելիքները դեռ եւս ոչնչով չէին ցոյց տալիս իրանց անբաւականութիւնը, միայն իրանց սրտերում

¹ Այդ հարցերը մենք դիտաւորութիւն ունենք հրատարակել առանձին բրոշիւրով, որ կը կրէ այսպիսի վերնագիր՝ «Հողային հարցը Ղարաբաղում մելիքների տիրապետութեան ժամանակ»։

² Խանի այդ բաշխումներն այնքան անհիմն եւ անհաստատ էին, որ երբ հայոց գաղթականների մի մասը վերադարձաւ, կրկին տէր դարձան իրանց հողերին եւ արտաքսեցին խանի նոր բնակեցրած գիւղացիներին։

անուցանում էին մի խուլ բողոք եւ սպասում էին յարմար ժամանակի։

Առաջին բողոքը բարձրացրեց Վարանդայի Մելիք-Շահնազարի որդի Մելիք-Զումշուդը, որ իւր բոլոր եղբայրների մէջ աւելի յառաջադէմը եւ աւելի խելացին էր։ Նա արդէն հասկացել էր, թէ որքան կորցրեց իւր հայրը եւ որքան կորցնել տուեց Ղարաբաղի միւս մելիքներին՝ բարեկամութիւն պահպանելով Շուշի բերդի խաների հետ։

Հասարակութեան վրայ տարածուած բռնութիւնն այնքան զգալի չէ լինում անհատներին, մինչեւ որ իրանց անձի վրայ դեռ չեն փորձում նրա ճնշող ներգործութիւնը։ Մելիք-Զումշուդն անձամբ նրա փորձն առաւ։ Բռնաւորը նրան զրկեց օրինաւոր յաջորդութիւնից եւ նրա փոխարէն կարգեց անարժան եղբօրը։ Նրա երկու միւս եղբայրները՝ Զհանգիրը եւ Զհան-Բախշը, հալածուած նոյն բռնաւորից, փախան Մուստաֆա-խանի մօտ։ Ինքը մնաց միայնակ եւ անօգնական։

Նրա տոհմային հպարտութիւնը սաստիկ վերաւորուած էր։ Նրա նախնիքը՝ Մելիք-Շահնազար մեծը, ամբողջ Գեղարքունեաց տէրը, բարեկամութիւն ունէր Շահ-Աբասի հետ, որից սարսափում էր արեւելքը։ Նրա պապը, Մելիք-Յուսէին մեծը, յարաբերութիւն ունէր կայսրների հետ։ Իսկ այժմ այդ մեծ մարդկանց աւելի քան մի քանի հարիւր տարի զոյութիւն ունեցող հոյակապ տան մէջ կարգադրութիւններ էր անում մի նորեկուկ ջուանշիւրցի խան, որի իշխանութեան թուականը իւր հասակի տարեթիւից հեռու չէր անցնում։ Բայց ով բարձրացրեց ջուանշիւրցուն, ով օգնեց նրա գործանալուն։ — Դարձեալ մի հայ, մի անբարիշտ եւ խռովարար հայ, որ հայրենիքի

աղատութիւնը զոհեց իւր մանր անձնական շահերին եւ նրա աւերակների պատճառը դարձաւ: Մեղք-ձուճուղը չէր կարող առանց վրդովմունքի յիշել, որ այդ հայը իւր հայրն էր....:

Այդ բոլորն անվերադառնալի կորուստներ էին: Բայց Մեղք-ձուճուղը մտածում էր կարելոյն չափ կորուստը յետ դարձնել եւ դարման տանել հայրենիքի վերքերին: Նա պարզ տեսնում էր, որ այդ վերքերն առաջ եկան անմիաբանութիւնից, երկպառակութիւնից եւ հային յատուկ օտարասիրութիւնից: Մեղք-ձուճուղը բաւական կարգացած երիտասարդ էր: Նա չէր զարմանում, երբ յիշում էր, որ մի ժամանակ հայոց նախարարները դիմելով պարսից արքային, խնդրում էին նրանից, որ հայաստանի հարազատ թագաւորին վեր առնէ եւ նրա տեղը պարսիկ մարզպան կարգէ: Նա չէր զարմանում, նա միայն ցաւում էր հայերի օտարասիրութեան վրայ, նա միայն վրդովվում էր, երբ նոյնը տեսնում էր կատարուած իւր ժամանակում, իւր աչքի առջեւ:

Նրա հայրը անմատչելի Ղարաբաղի մէջ մտցրեց մի օտար ցեղ, որ ուտելով, մաշելով խախտեց տեղային բոլոր հայկական իշխանութիւնների հիմքը եւ վերջապէս կործանեց այն հաստատուն շէնքը, որ դարերով կառուցուած էր: Այդ աւերմունքին գլխաւորապէս նպաստեցին իրանց՝ հայերի գործակցութիւնները: Մեղք-ձուճուղը մտածում էր վերականգնել խորտակուած շէնքը: Նա գիտէր, որ կործանման պատճառը եղաւ նոյն իսկ հայ մեղքների երկպառակութիւնը. ուրեմն շինութիւնը կարող էր յաջողուել դարձեալ նոյն մեղքների միաբանութեամբ: Նա աշխատում էր կրկին նորոգել միաբանութեան խզուած կապերը մեղքների մէջ: Բայց ո՞րտեղ էին մեղքները:

Մէկը՝ Տիգրակի Մեղք-Բախտամը, շղթաների մէջ պահուած էր Արգաւիլի բերդում, երկուսը՝ Գիւլիստանի Մեղք-Աբովը եւ Ջրաբերդի Մեղք-Մէջլումը, գտնվում էին հայրենիքից դուրս եւ պանդխտութեան ու զաղթականութեան մէջ էին ապահովութիւն որոնում: Երկրի նշանաւոր եւ հիմնական ոյժերը ցրիւ էին եկած օտար աշխարհներում. իսկ հայրենիքի մէջ մնում էին դաւաճանները — խանին անձնատուր եղած մեղքները: Մեղք-ձուճուղը մտածում էր այդ վերջիններին իւր կողմը ձգել եւ նրանց բարեկամական յարաբերութիւններն անջատել խանից: Մի դէպք նպաստեց նրա ցանկութեանը: Այդ դէպքը թէեւ ընտանեկան էր, բայց քաղաքական կերպարանք ստացաւ:

Իբրահիմ-խանը սաստիկ անբարոյական մարդ էր, նրա հարեմը լի էր հայոց աղջիկներով. եւ ամեն տեղ, եթէ գտնվում էր մի գեղեցիկ հայ աղջիկ, հազիւ էր կարողանում ազատ մնալ նրա կրքերից: Մենք զիտենք, որ նրա հաւատարիմ մեղքներից մէկը, Ռուստամը, ամուսնացած էր կսապատցի Ապրես-աղայի դստեր՝ Վարդ-խաթունի հետ: Երբ Վարդ-խաթունը դեռ օրիորդ էր, Իբրահիմ-խանը ցանկացաւ նրան իւր կին ունենալ: Օրիորդի հայրը՝ աղջկան մահմեդական հարեմից ազատելու համար տուեց Մեղք-Ռուստամին, թէեւ աղջիկը դեռ փոքր էր եւ կին լինելու հասակին չէր հասած: Բայց դրանով Իբրահիմ-խանը չհանգստացաւ. նա շատ բաներ էր լսած Վարդ-խաթունի գեղեցկութեան մասին, ցանկանում էր նրան իւր մօտ ունենալ:

Մենք տեսնեք, որ երբ Մեղք-Մէջլումը եւ Մեղք-Աբովը հեռացան Ղարաբաղից, Իբրահիմ-խանը նրանց ընտանիքներից մի քանի հոգի բերեց Շուշի բերդը եւ պա-

հեց այնտեղ իբրեւ պատանդ: Այդ ժամանակ պահանջեց նա Մելիք-Ռուստամից պատանդի անունով նրա կնոջը՝ Վարդ-խաթունին: Մելիք-Ռուստամն անձարացած տուեց, թէ եւ նրան լաւ յայտնի էր, որ խանն աւելի իւր համար սիրուհի է տանում, քան թէ պատանդ, որովհետեւ իւր հաւատարմութեան վրայ կասկածելու առիթ չունէր նա:

Մենք զիտենք եւ այն, որ Մելիք-Ռուստամը յսամսայի մելիքութիւններից չէր, այլ Մելիք-Խորայեղեան Մելիք-Մէջլումի կեանքի դէմ դաւադրութիւն սարքելու համար, որպէս վարձատրութիւն, ստացաւ խանից Զրաբերդի իշխանութիւնը: Իսկ այժմ յիշեալ ընտանեկան անպատուութիւնը այն աստիճան վիրաւորեց նրան, որ նա թողեց Իբրահիմ-խանի ծառայութիւնը եւ իւր մնացած ընտանիքով՝ գնաց Մուխի Սելիմ-խանի մօտ, որ այդ ժամանակ թշնամական յարաբերութեան մէջ էր Իբրահիմ-խանի հետ:

Սելիմ-խանը սիրով ընդունեց Մելիք-Ռուստամին եւ Դաշ-Բուլաղ անունով դիւղն ընծայեց նրա բնակութեան համար: Այնտեղից Մելիք-Ռուստամն սկսեց յարձակումներ գործել Շուշի բերդի վրայ եւ շատ փնասներ տալ Իբրահիմ-խանին:

Թէեւ մի առանձին մեծ նշանակութիւն չունէին նրա յարձակումները, որովհետեւ Իբրահիմ-խանին ոչնչացնելու համար, հարկաւոր էր, որ հայոց բոլոր մելիքները հաւաքական ուժերով պատերազմէին, բայց այդ էլ բաւական էր, որ խանի հաւատարիմ մելիքներից մէկը ոչ միայն անջատուեցաւ նրանից, այլեւ թշնամացաւ նրա հետ:

¹ Ղարաբաղի մելիքներից շատերը բազմակնութեան սովորութիւն ունէին. Մելիք-Ռուստամն ունէր երկու կին՝ մէկը վերեւ յիշած Վարդ-խաթունը, միւսը Մարիամ անունով մի կին:

Խանին բարեկամ մնացին միայն երկու մելիքներ, Մնղիրիստանի Մելիք-Միրզախանեան Մելիք-Ալահվերդին եւ Վարանդայի Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Յուսէին Դ-ը, որ Իբրահիմ-խանի կնոջ (Հուրի-Ջատ խանումի) հարազատ եղբայրն էր, եւ քրոջ ազդեցութեամբ իւր ձեռքը ձգեց Վարանդայի իշխանութիւնը: Այդ անցքը, որպէս ցոյց տուինք, սաստիկ դրդուեց Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Ջումշուդի թշնամութիւնը, եւ նա սկսեց այնուհետեւ մտածել Իբրահիմ-խանի կործանման վրայ, միայն սպասում էր մի յարմար ժամանակի: Նա սկսեց զաղտնի թղթակցել Մելիք-Մէջլումի, Մելիք-Աբովի եւ Մելիք Ռուստամի հետ, որոնք՝ խանից հալածուած, նոյնպէս թշնամի էին խանին:

XXVIII.

Ռուս-տաճկական երկրորդ պատերազմի հետ (1787—1791) միաժամանակ ծագեց շվեդական պատերազմը: Ռուսաց կառավարութիւնն այն աստիճան զբաղուած էր այդ պատերազմներով, որ ամենեւին ժամանակ չունէր մտածելու Անդրկովկասի քրիստոնեաների վրայ, թէ եւ այդ վերջիններն անդադար տեղեկութիւններ էին տալիս իրանց աննախանձելի դրութեան մասին: Իշխան Պատեօմկինը եւ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը մասնակցում էին ռուսաց արշաւանքներին. դրանք եւս, որ խիստ հետաքրքրուած էին Անդրկովկասով, այդ ժամանակ հազիւ թէ կարողանային իրանց ցանկութիւններն իրագործել:

Իսկ վերոյիշեալ պատերազմների ընթացքում, որպէս տեսանք, Ղարաբաղում կատարուեցան մի շարք աղէտալի անցքեր: Իբրահիմ-խանը ձեռք բերելով հայոց մելիքների ռուսաց հետ ունեցած թղթակցութիւնները, սկսեց հա-

լածել նրանց: Նոյն խանի ձեռքով Յովհաննէս կաթողիկոսն սպանուեցաւ, Գանձասարի վանքը կողոպտուեցաւ, Տիգակի Մելիք-Բախտամն աքսորուեցաւ, Խաչէնի Հասան-Ջալալեաններից երկու մելիքներ սպանուեցան, եւ ամենացաւալին այն էր, որ նշանաւոր մելիքներից երկուսը, Մէջլումը եւ Աբովը, իրանց ժողովրդի հետ դուրս եկան Ղարաբաղից, այնտեղ մնացին խանին համակրող, կամ նրանից վախեցող մելիքները:

Այդ բոլոր տխուր անցքերն առիթ տուին Յովսէփ արքեպիսկոպոսին շտապել՝ կրկին ողորմած կայսրուհու ուշադրութիւնը դարձնելու հայերի վրայ:

Այդ ժամանակ արքեպիսկոպոսը կազմեց իւր նշանաւոր պատմական տեղեկագիրը, որ բովանդակում էր իւր մէջ Ղարաբաղի տիրապետող մելիքների յարաբերութիւնը ռուսաց կառավարութեան հետ՝ սկսած Պետրոս Մեծի օրերից, եւ նրանց մատուցած նշանաւոր ծառայութիւնները Ռուսաստանին, եւ հասցրեց մինչեւ իւր օրերը: Երկու տեղեկագիրն իշխան Պատեօմկինի միջնորդութեամբ ներկայացուեցաւ կայսրուհուն 1790—23 յունուարի:

Այդ տեղեկագիրը իւր առանձին ազդեցութիւնն ունեցաւ: Օսմանցոց հետ ունեցած պատերազմը միայն արգելք էր լինում կայսրուհուն Անդրկովկասի քրիստոնեաների վերաբերութեամբ մի վճռական գործ սկսելու: Այդ պատճառով եռանդոտ արքեպիսկոպոսի խնդրքները յետաձգվում էին, յուսադրելով նրան, թէ իւր բաղձանքները կը կատարուեն, միայն հարկաւոր է փոքր ինչ եւս համբերել:

Բայց մի ցաւալի կորուստ թէ արքեպիսկոպոսին եւ թէ Ղարաբաղի մելիքներին սաստիկ յուսահատութիւն պատճառեց: Թուրքաց պատերազմը վերջանալու վրայ էր,

երբ իշխան Պատեօմկինը կռուի դաշտից կանչուեցաւ Ս. Պետրբուրգ, եւ ապա կրկին յետ ուղարկուեցաւ (1791) թուրքերի հետ հաշտութեան պայմանների մասին բանակցելու համար: Նոյն տարուայ աշնան սկզբում իշխանը վախճանուեցաւ: Նրա մահը սուգի մէջ դրեց հանգուցեալի մտերիմ բարեկամ Յովսէփ արքեպիսկոպոսին: Սրբազանը ոչինչով իրան մխիթարել չէր կարողանում. նա իւր հիմնած մեծ շէնքը բոլորովին կործանուած էր համարում եւ նրա աւերակների տակ խորտակուած էր տեսնում իւր սրտին խիստ մօտիկ ցանկութիւնները...

1791 թուի դեկտեմբերի 29-ին հաշտութեան պայմանը ստորագրուեցաւ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի մէջ: Կայսրուհին կրկին ուշադրութիւն դարձրեց Անդրկովկասի վրայ: Այդ ժամանակ թէ հայերը եւ թէ վրացիներն աւելի մեծ տաղնապի մէջ էին: Պարսկաստանում զօրացել էր Աղա-Մամադ-խան ներքինին, եւ մի քանի տարի անդադար արշաւանքներ էր գործում դէպի Արարատեան նահանգը եւ վտանգ էր սպառնում Վրաստանին: Վրաց Հերակլ իշխանը մի կողմից, Թիֆլիզի հայերը միւս կողմից, սարսափած ներքինի-խանի բարբարոսութիւններից, սկսեցին օգնութիւն խնդրել: 1795—4 սեպ. բարձրագոյն հրովարտակով հրամայուեցաւ կոմս Գուրովին, ռուսաց զօրքով օգնութեան հասնել եւ պաշտպանել Վրաստանը: Բայց նա ուշացաւ...

XXIX.

Աղա-Մամադ-խանի արշաւանքը:

Կուրացրած Շահ-Ռուսից յետոյ Պարսկաստանն ամբողջ ութը տարի խռովութեան մէջ էր, կեղեքվում էր զանազան ինքնիշխան տիրապետողների ձեռքում, որոնք

շարունակ միմեանց հետ պատերազմելով, երկիրը դարձրել էին արեան ընդարձակ դաշտ: Այդ տիրապետողներն էին Ալի-Մուրադ-խանը, Ջէնդ-Քէրիմ-խանը, Աղա-խանը, Մուհամէդ-Հասան-խանը եւ ուրիշ շատերը:

Վերջը յաղթող հանդիսացաւ լոռիստանցի Ջէնդ-Քէրիմ-խանը եւ նստեց Շիրազ քաղաքում, թէեւ ոչ իբրեւ թագաւոր, բայց Պարսկաստանի իշխող: Այդ միջոցներում նրա մօտ իբրեւ պատանդ Շիրազ քաղաքում պահվում էր ներքինիացրած Աղա-Մամադ-խանը, որ վերոյիշեալ Մուհամէդ-Հասան-խանի որդին էր, ցեղով զաջար, իսկ տեղով մազանդարանցի:

Քէրիմ-խանի մահից յետոյ (1779) Աղա-Մամադ-խանը փախաւ Շիրազից, եւ գալով Մազանդարանի կողմերը, հաւաքեց իւր շուրջը մեծ բազմութիւն, ապստամբութեցաւ, եւ տիրելով Արաղստանին, իրան պարսից թագաւոր հրատարակեց, Թէհրան քաղաքը իւր համար աթոռանիստ ընտրելով¹:

1795 թուի գարնանը Աղա-Մամադ-խանը Թէհրանից արշաւանք գործեց դէպի Ատրպատական, նուաճեց այդ պարսկական ընդարձակ նահանգը, տիրեց Թաւրիզ եւ ուրիշ շատ քաղաքներ, յետոյ իւր եղբայր Ալի-Ղուլի-խան սարգարին ուղարկեց դէպի Նրեւանի կողմը: Այդ վերջինը, տիրելով Նախիջեւանը, նոյն տարուայ յուլիս ամսում, բանակ դրեց Նրեւանի պարիսպների մօտ: Ս. Էջմիածնի Ղուկաս կաթողիկոսը, սարսափելով նրա մօտ եկաւ, ներկայացնելով ծանրագին ընծաներ, աղաչում էր խնայել իւր վանքը: Ներքինի Շահի եղբայրը պատուով ընդունեց կաթողիկոսին, խոստանալով, թէ ոչ հայերին

¹ Աղա-Մամադ-խանի տոհմից սկսուեցաւ Պարսկաստանի այժմեան թագաւորող տան գահակալութիւնը,

եւ ոչ վանքին վնաս չի հասցնի, եթէ հայերը հաւատարիմ կը մնան Պարսկաստանին, ինչպէս միշտ եղել են:

Նրեւանն առանց պատերազմի անձնատուր եղաւ. տեղային խանը իւր կնոջը եւ որդիներին պատանդ տալով, հպատակութիւն խոստացաւ: Այդ միջոցին ինքը Աղա-Մամադ-խանը, ուրիշ ճանապարհով դիմում էր դէպի Ղարաբաղի կողմերը, որ այնտեղից անցկենայ Թիֆլիզ: Նա խուրափիրինի կամրջով անցաւ Նրասի գետը, եւ լուր տուեց եղբորը, որ դադարեցնէ արշաւանքը եւ Նրեւանի կողմով շտապէ իւր մօտ: Նրկուսի նպատակն էլ այն էր, որ նուաճէին Վրաստանը եւ պատժէին Հերակլ իշխանին:

Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ Վրաստանն այն ժամանակ եւ նրանից առաջ, ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ մի պարսկական նահանգ, որ հարկ էր վճարում Պարսկաստանին: Նրա մի մասը օսմանցիների ձեռքումն էր եւ Ախալքալայի մէջ նստած էր թիւրք փաշա: Իսկ երբ Հերակլը, պարսիկներից ազատուելու համար, Վրաստանը դրեց ռուսների հովանաւորութեան ներքոյ, նրա վարմունքը, ի հարկէ, չէր կարող չգրգռել պարսից Շահի բարկութիւնը, որ ճանաչում էր Վրաստանն իբրեւ պարսից պետութեան մի մասը, իսկ վրաց իշխաններին՝ իբրեւ պարսից Դռնից նշանակուած կառավարիչներ կամ վալիներ:

Աղա-Մամադ-խանը մտադիր էր անցկենալ դէպի Թիֆլիզ Ղարաբաղի եւ Գանձակի գաւառների միջով: Ահարկու ներքինի արշաւանքը մի նոր եւ ամենասաստիկ հարուած պիտի տար Ղարաբաղի մեղքների նպատակներին եւ միանգամայն պիտի ոչնչացնէր նրանց ունեցած յոյսերը իրանց հայրենիքի ազատութեան մասին: Նրանք վաղուց իմացում էին տուել ռուսաց կառավարութեանը

ներքինիի դէպի Հայաստան եւ դէպի Վրաստան կատարելը արշաւանքների մասին¹։ Թէեւ կոմս Գուրովիչին հրամայուած էր հայերին եւ վրացիներին օգնութեան հասնել, բայց Աղա-Մամադ-խանի բանակն արդէն դրած էր Շուշի բերդի մօտ, իսկ կոմսը տակաւին չէր յայտնուել։

Զպէտք է մոռանալ, որ Աղա-Մամադ-խանը թէեւ սիրում էր իւր նախկին «խան» տիտղոսով կոչուել, բայց նա արդէն Պարսկաստանի ինքնակալ Շահն էր։ Նրան յայտնի էին Ղարաբաղի մելիքների ձգտումները, նրանց յարաբերութիւնները ռուսների հետ եւ այդ վերջինների խոստմունքները հայերի վերաբերութեամբ, եւ այլն։ Նրան յայտնի էին նաեւ Իբրահիմ-խանի բռնակալութիւնը եւ նրա գործ դրած բարբարոսութիւնները հայերի դէմ։ Այդ էր պատճառը, որ դեռ Նրասիս գետից չանցած, նա հրաման ուղարկեց Ղարաբաղի մելիքներին, հրաւիրելով նրանց որ խոնարհուեն իրան, խոստանալով, որ ինքը կը վերահաստատէ նրանց իրանց վաղեմի իշխանութիւնների եւ արտօնութիւնների մէջ եւ կը ոչնչացնէ Իբրահիմ-խանին։

Աղա-Մամադ-խանը թէեւ բարբարոս, միայց միեւնոյն ժամանակ խելացի եւ քաղաքագէտ մարդ էր։ Նա շատ լաւ հասկանում էր, որ հայերի առաջնորդութեամբ ռուսներն աւելի հեշտութեամբ կարող էին մուտք գործել իւր տէրութեան մէջ. ուրեմն հայոց մելիքներին գոհացնելով, նա կը փակէր ռուսների յառաջընթացութեան ճանապարհը դէպի Պարսկաստան։

¹ Աղա-Մամադ-խանը մի քանի անգամ պատրաստուեցաւ արշաւանք գործելու դէպի Հայաստան եւ Վրաստան, բայց ժամանակ չունեցաւ անցնելու Երասխ գետը, որովհետեւ ամեն անգամ Պարսկաստանի խորքերում նորանոր ապստամբութիւններ էին ծագում եւ նա ստիպուած էր լինում յետ դառնալ, ապստամբութիւնները զսպելու համար։

Բայց հայոց մելիքներն աւելի բարւոք համարեցին հաւատարիմ մնալ ռուսներին, եւ Աղա-Մամադ-խանին ընդդիմադրելու համար միացան մինչեւ անգամ իրանց վաղեմի թշնամի Իբրահիմ-խանի հետ, մտածելով որ նրան յետոյ հեշտ կը լինի ոչնչացնել, բայց եթէ միանգամ հպատակուեն Աղա-Մամադ-խանին, այնուհետեւ անհնարին կը լինի հայրենիքն ազատելու պարսից լծից։ Միայն Մելիք-Խորայեղեան Մելիք-Մէջլումը չհամաձայնուեցաւ միւս մելիքների հետ։

Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Ջումշուդը եւ Մելիք-Բեգլարեան Մելիք-Աբովը հայոց զօրքերով ամրացան Շուշի բերդի մէջ եւ Իբրահիմ-խանի հետ միասին սկսեցին պաշտպանել բերդը։

Բերդի պաշարումը տեւեց ամբողջ քառասուն օր։ Հայ եւ թիւրք զօրքերի քաջութիւնը՝ միացած բերդի բնական ամրութիւնների հետ, ի չիք դարձրին Աղա-Մամադ-խանի բոլոր ջանքերը բերդը գրաւելու համար։

Այդ ժամանակ Աղա-Մամադ-խանի բանակի մէջ իւր զօրքերով գտնվում էր Մելիք-Խորայեղեան Մելիք-Մէջլումը եւ Գանձակի Ջաւադ-խանը, որոնք երկուսն էլ Իբրահիմ-խանի թշնամիներն էին եւ միացած էին Աղա-Մամադ-խանի հետ։

Մելիք-Մէջլումի վարմունքը բացատրութեան կարօտ է։

Մելիք-Մէջլումն ազնիւ երիտասարդ էր, բայց չափազանց վրէժխնդիր եւ ոչ մի միջոցների դէմ չգողացող՝ թշնամուն ոչնչացնելուն համար։ Մենք յիշում ենք այն սպառնալիքը, երբ Թիֆլիզից վերաւորուած դուրս գալու ժամանակ, վրացի սայլապանների բերանով լուր ուղարկեց նա իշխան Հերակլին. «ասեցէք ձեր իշխանին, որ Մելիք-Մէջլումը չի մոռանայ նրա հիւրասիրութիւնը...»։

Այդ երիտասարդը վշտացած եւ դառնացած էր ան-
դադար իւր բարեկամներից խաբուած լինելուց: Հօր մահից
յետոյ նա տարիներով շարունակ պատերազմում էր իբրա-
հիմ-խանի հետ: Նրան յոյսեր էին տալիս, օգնութիւններ
էին խոստանում, բայց խաբում էին...: Վերջը դարձեալ
մեծ խոստումներով նա հրաւիրուեցաւ Թիֆլիզ. իսկ
Հերակլը փոխանակ իւր խոստումները կատարելու, կա-
մենում էր իւր հիւրին կալանաւորել եւ մատնել նրա
թշնամու՝ իբրահիմ-խանի ձեռքը...:

Մախրնթաց գլուխներում տեսանք, որ ամեն կողմից
խաբուած, ամեն տեղից յուսահատուած, Մելիք-Մէջ-
լումն ապաստան գտաւ իւր հօր վաղեմի բարեկամին՝ Գան-
ձակի Զաւար-խանի մօտ: Նրա ժողովուրդը թողեց Ղա-
րաբաղը եւ հիւրասիրուեցաւ նոյն խանի երկրում: Զրա-
բերդի հայրենազուրկ իշխանը իւր ժողովուրդի հետ օտար
հողի վրայ էր բնակվում որպէս մի ժամանակաւոր
հիւր, իսկ նրա հայրենի երկրին տիրել էր իբրահիմ-
խանը...:

Մելիք-Մէջլումը խելացի երիտասարդ էր: Նա շատ
լաւ էր իմանում, որ եթէ իրանց նախնիքն ունեցել են
եւ պահպանել են Ղարաբաղի լեռների մէջ մի ինքնուրոյն
հայկական իշխանութիւն, այդ եղել է ոչ թէ քրիստո-
նեայ թագաւորների օգնութեամբ, այլ պարսից Շահերի
շնորհիւ: Այդ էր պատճառը, որ երբ Աղա-Մամադ-խանն
անցաւ Երասխ գետը եւ հրաւէր կարդաց Ղարաբաղի
մելիքներին, խոստանալով որ եթէ կը միանան իւր հետ,
նա կը ոչնչացնէ իբրահիմ-խանին եւ կը հաստատէ նրանց
իրանց հայրենական իշխանութիւնների մէջ, բոլոր մելիք-
ները մերժեցին Շահի հրաւէրը, եւ միայն Մելիք-Մէջ-
լումը միացաւ նրա հետ:

Պէտք է խոստովանուել, որ բացի ընդհանուր շա-
հերից, Մելիք-Մէջլումն ունէր եւ իւր նեղ, անձնական
հաշիւները եւս: Նա իբրահիմ-խանի հին թշնամին էր,
նա դեռ նոր թշնամացել էր Հերակլ իշխանի հետ. Աղա-
Մամադ-խանի ձեռքով նա կամենում էր պատժել թէ
առաջինին եւ թէ երկրորդին:

Բայց Շուշի բերդի պաշարումը՝ երկար տեւեց: Այդ
բերդը, որ Ղարաբաղի մելիքութիւնների քայքայման պատ-
ճառը դարձաւ, այժմ միեւնոյն մելիքները նոյն բերդի
միջից պատերազմում էին պարսից Շահի դէմ, որ խոս-
տանում էր կրկին վերանորոգել նրանց վաղեմի իշխանու-
թիւնը, եթէ կը թողնեն իբրահիմ-խանին եւ կ'անցնեն
իւր կողմը:

Ժամանակ չկորցնելու համար Մելիք-Մէջլումը խոր-
հուրդ տուեց Շահին թողնել Շուշի բերդի պաշարումը,
ասելով, թէ աւելի նպատակայարմար կը լինի նախ դնալ
Թիֆլիզը գրաւել, իսկ Շուշին այնուհետեւ ինքն իրան
անձնատուր կը լինի:

Աղա-Մամադ-խանին հաւանական երեւեցաւ Մելիք-
Մէջլումի խորհուրդը, նա իւր զօրքերի մի մասը թողեց
Շուշի բերդի մօտ, իսկ մնացածը իւր հետ առնելով,
դիմեց դէպի Թիֆլիզ: Նրան առաջնորդում էին Մելիք-
Մէջլումը եւ Գանձակի Զաւար-խանը:

XXX.

Աղա-Մամադ-խանը դեռ Գանձակից չէր անցել, իսկ
Թիֆլիզն արդէն սարսափի մէջ էր գտնվում: Հերակլը
հրաւիրեց իւր աղնուականներին, որ պատրաստուեն թշնա-
մու առաջն առնելու: Բայց նրա հրաւէրքին ոչ ոք ուշա-
դրութիւն չդարձրեց: Աղնուականներն զբաղուած էին

իրանց քէֆերով : Նրան օգնութեան հասաւ միայն իմե-
րէթիայի Սօլումոն իշխանը մի քանի հազար հոգով :

Բայց պէտք է ասած, որ Հերակլէ երկչոտութիւնը
սաստիկ վհատեցրեց նրա զօրքերին : Նա իւր ընտանիքը
Թիֆլիզից տեղափոխեց Վրաստանի խորքերը : Այդ տես-
նելով, նրա զօրապետները եւ զօրքերը նոյնը խնդրեցին
որ իրանց ընտանիքները հեռացնեն, յետոյ կը գան
պատերազմելու : Բայց գնացողն այլեւս յետ չդարձաւ : Եւ
այսպէս, դեռ թշնամուն չհանդիպած, զօրքերի մեծ մասը
ցրիւ եկաւ :

Իւր մօտ մնացած զօրքերով Հերակլը դուրս եկաւ
Թիֆլիզից, եւ Ղազախի ինջա կոչուած գետի մօտ բանակ
դնելով, սպասում էր թշնամուն : Բայց երբ լսեց, որ
Աղա-Մամադ-խանն արդէն անցաւ Գանձակից, նա թողեց
իւր զիւրքը, եւ վերադառնալով կրկին մտաւ քաղաք :

Նա սկսեց կարելոյն չափ ամրացնել քաղաքը : Այս-
տեղ նրան օգնութեան եկած իմերէթները քաղցածու-
թիւննից սկսեցին, նախքան թշնամու աւարառութիւնը,
իրանք կողոպտել քաղաքացիներին :

1795 թ. սեպտեմբեր ամսի 12ին Աղա-Մամադ-
խանը հասաւ Սօղանլուղ գիւղի մօտ, եւ գիշերն այնտեղ
բանակ դնելով, վաղ-առաւօտեան յարձակուեցաւ Թիֆ-
լիզի վրայ : Հերակլը դուրս եկաւ նրա առաջ, բայց մի
փոքրիկ ճակատամարտից յետոյ վրացիները ջարդուեցան
եւ փախչելով մտան քաղաք :

Այդ միջոցին պարսից զօրքերի մի մասը Մեղիք-Մէջ-
լումի առաջնորդութեամբ Սօլուակի կողմից, իսկ միւս
մասը իւր՝ Աղա-Մամադ-խանի առաջնորդութեամբ բա-
ղանիքների կողմից, նոյնպէս մտան քաղաք : Հերակլը Հաւ-
լաբարի կամուրջով մի ջրեպանի հետ փախաւ դէպի Կա-

խէթիայի կողմերը եւ թագնուեցաւ լեռների մէջ : Իսկ
նրա աւելի եւս երկչոտ զօրքերը բոլորը ցիրուցան եղան :

Անպաշտպան քաղաքը մնաց զազանաբարոյ պարսիկ-
ների ձեռքում : Ամբողջ ութ օր շարունակվում էր կոտո-
րածը եւ աւարառութիւնը : Աղա-Մամադ-խանը՝ 12 հա-
զար գերի իւր հետ առնելով, հեռացաւ աւերակ քաղա-
քից : Մեղիք-Մէջլումի առաւ իւր վրէժը Հերակլ իշխա-
նից, բայց նրա անգթութիւնը ոչինչով արդարացնել չէր
կարելի : Մինչեւ այսօր Հաւլաբարի հին կանանց բերա-
նում կարգացվում է մի այսպիսի անէծք .

“Մեղիք-Մէջլումը շուն դառնայ :

Հաւադ-խանը — պստիկ կուճի¹ .

Մեղիք-Մէջլումի ազգէմէն

Թո՛ղ չմնայ մէկը Շուշի . . . :”

Որովհետեւ Աղա-Մամադ-խանը իւր յաղթութիւնով
առաւել պարտական էր Մեղիք-Մէջլումին, ճանապարհին,
հէնց առաջին իջեւանում, հրամայեց իւր զօրապետներին,
որ աւարից նրա մարդկանց համար բաժին հանեն, ասե-
լով՝ “քրիստոնեային պատկանածը քրիստոնեային տուե-
ցէք” : Մեղիք-Մէջլումի ձիաւորներն իրանց եափնջիները
տարածեցին գետնի վրայ, եւ պարսից զօրքերը որքան
խաչեր, եկեղեցական անօթներ եւ զգեստներ էին կողոպ-
տել Թիֆլիզի եկեղեցիներից, բոլորը թափեցին նրանց
եափնջիների վրայ : Մեղիք-Մէջլումը այս բոլորը յետ ու-
ղարկեց Թիֆլիզ . բայց դրանով չկարողացաւ գրաւել
Թիֆլիզեցիների սիրտը . . . :

Շահը շնորհեց Մեղիք-Մէջլումին այս երեք արտօ-
նութիւնները՝ ա. երբ եւ կամենայ, կարող է անարգել

¹ կուճի = լակոտ (ծան. հրատ.)

կերպով ել եւ մօտ գործել իւր մօտ. բ. ինչ որ խըն-
դրելու լինի, նրա կամքը կը կատարուի. գ. արքունի գան-
ձարանը նրա տրամադրութեան ներքոյ կը լինի:

Բայց Մելիք-Մէջլումն այն աստիճան հպարտ եւ
անշահասէր երիտասարդ էր, որ Շահից ուրիշ ոչինչ
չպահանջեց, այլ միայն Թիֆլիզն աւերակ դարձնելուց
յետոյ խնդրեց նրա օգնութիւնը Շուշի բերդը նոյնպէս
կործանել, Իբրահիմ-խանին ոչնչացնել եւ աւելի հաստա-
տութիւն տալ Ղարաբաղի մելիքների իշխանութեանը:

Շահը յօժարուեցաւ ուղղակի գնալ Ղարաբաղ՝ Շու-
շին գրաւելու եւ Մելիք-Մէջլումի ցանկութիւնները կա-
տարելու համար, բայց դժբախտաբար այդ միջոցներում
Ղանդահարի եւ Հերաթի կողմերում խռովութիւններ
ծագեցան, եւ նա ստիպուեցաւ շտապել դէպի Պարսկաս-
տան ապստամբութիւնները զսպելու համար: Նա յանձնեց
Ջաւադ-խանին եւ Մելիք-Մէջլումին սպասել, խոստանա-
լով որ շուտով կը վերադառնայ:

Ջաւադ-խանը Մելիք-Մէջլումի հետ գնացին Գանձակ,
իսկ Շահը ուրիշ ճանապարհով դիմեց դէպի Պարսկաստան:

Թիֆլիզն աւերակ դառնալուց 25 օրից յետոյ Հե-
րակը մտաւ մոխիր դարձած քաղաքը:

XXXI.

Աղա-Մամադ-խանի հեռանալուց յետոյ, Հերակը
իւր դժբախտութիւնը յայտնելով Եկատերինա կայսրու-
հուն, սկսեց նրանից օգնութիւն խնդրել: Բոլորը սարսա-
փելով սպասում էին, որ այդ գազանը կրկին պիտի վե-
րադառնայ:

Աղա-Մամադ-խանի արշաւանքը մեծ հարուած տը-
ւեց ռուսաց արեւելեան շահերին: Ռուսներն աշխատում

էին իրանց ազդեցութիւնը տարածել Անդրկովկասի ոչ
միայն քրիստոնեաների, այլեւ մահմեդականների վրայ.
Բայց Աղա-Մամադ-խանը բոլորովին վայր ձգեց նրանց
վարկը: Դեռ 1783 թուին, Եկատերինայի թագաւորու-
թեան հէնց առաջին տարում, իշխան Պատեօմկինի աշխա-
տութեամբ, Վրաստանն ընդունեց իւր վրայ Ռուսաստանի
գերիշխանութիւնը եւ մտաւ նրա հովանաւորութեան
ներքոյ: Հասկանալի է, թէ ռուսները որքան պիտի կորցը-
նէին իրանց համարումը, որ չկարողացան պաշտպանել
իրանց հոգաբարձութեան ներքոյ առած երկիրը, որին շատ
բան էին խոստացել:

Իրանց համարումը վերականգնելու համար ռուսներն
ստիպուած էին սկսել մի նոր արշաւանք պարսիկների
դէմ: 1796 թ. 19 փետրուարի գրուած հրովարտակով
հրամայուեցաւ գեներալ կոմս Վ. Ա. Զուբովին, որ Ան-
դրկովկասի քրիստոնեաներին օգնութեան հասնէ: Նոյն
հրովարտակի մէջ ի թիւս այլոց յիշուած էր, որ Ռու-
սաստանը գէնք է բարձրացնում յանուն ճնշեալ ազգերի
ազատութեան:

Ռուսաստանի հայոց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որպէս
երեւում է նրա Հերակը իշխանին դրած մխիթարական
նամակներից, սաստիկ յուսահատուած եւ վշտացած էր
Աղա-Մամադ-խանի բարբարոսութիւններից եւ Թիֆլիզն
աւերակ դառնալուց: Բայց ռուսաց զօրքերի նոր արշա-
ւանքը պարսիկների դէմ նրան կրկին սիրտ եւ հոգի տուեց,
կրկին կենդանացան նրա յոյսերը հայրենիքի ազատութեան
մասին:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը հրաւիրուեցաւ ռուսաց կա-
ռավարութիւնից, որ անձամբ մասնակցէ արշաւանքին:
Ժերացած, ուժից ընկած արքեպիսկոպոսը պատրաստ էր

ամեն զոհողութիւններ յանձն առնել, միայն թէ ռուսաց սուրբ յաջողութիւն գտնէր. այն սուրբ, որ պիտի պատե-
րազմէր Անդրկովկասի քրիստոնեաների ազատութեան եւ
նրանց մի խաղաղ կեանք տալու համար:

1796 թ. մարտ ամսում, Ղզլարում արքեպիսկոպոսը տեսնուեցաւ կոմս Զուբովի հետ՝ արշաւանքի մասին խոր-
հրդակցելու եւ զանազան նախապատրաստութիւններ կար-
գադրելու համար: Այնտեղեց արքեպիսկոպոսը զաղտնի
նամակներ գրեց հայոց մեղքներին, որոնց աւետում էր
ռուսաց զօրքերի դալուստը, յորդորում էր պատրաստուել
թէ՛ զէնքով եւ թէ՛ պաշարներով ռուսներին օգնելու
համար: Բայց արքեպիսկոպոսի մասնաւոր նամակներէց,
լոյս ընծայուեցաւ կայսրուհու՝ հրովարտակի բովանդակու-
թեան մօքով մի շրջաբերական հրաւերք, որ ուղղուած
էր Անդրկովկասի եւ Պարսկաստանի բնակիչներին: Արքե-
պիսկոպոսն այդ շրջաբերականի թարգմանութիւնը հաշ-
տարխանում տպել տուեց եւ մի քանի հազար օրինակ
տարածեց հայերի մէջ:

Նոյն տարուայ դարունքին ռուսաց զօրքը Ղզլարից
ճանապարհ ընկաւ:

Զուբովը մօտեցաւ Դերբէնդին (մայիս ամսին), տե-
ղային Փաթալի-խանի որդի Շխալի-խանն ընդդիմացաւ
նրան եւ պատրաստովում էր պատերազմելու: Բայց Դեր-
բէնդի հայ բնակիչները քաղաքը մատնեցին Զուբովի ձեռ-
քը. բացի դրանից, բռնեցին Շխալի-խանին եւ նոյնպէս
մատնեցին Զուբովի ձեռքը: Ռուսները համարեա առանց
պատերազմի՝ հայերի աջակցութեամբ տիրեցին Դերբէնդին:

Զուբովը Դերբէնդից անցաւ Ղուբա, իւր հետ տա-
նելով Շխալի-խանին: Ղուբան նոյնպէս առանց արիւնի
գրաւուեցաւ: Այստեղ մի օր, ձիարշաւի հանդէս կա-

տարելու ժամանակ, որին հանդիսատես էր ինքը Զուբովը,
Շխալի-խանը մօրակելով իւր նժոյգին ասպաբէզից դուրս
եկաւ, փախաւ դէպի Պարսկաստան. ոչ ոք չկարողացաւ բռնել
նրան: Բայց Բագուի մէջ նրան կալանաւորեցին, երբ այդ
քաղաքը առանց պատերազմի անձնատուր եղաւ ռուսներին:

Նոյն թուի յուլիս ամսում Զուբովը մօտեցաւ Շա-
մախի քաղաքին: Տեղային Մուստաֆա-խանը պատրաստուել
էր պատերազմելու: Բայց Յովսէփ արքեպիսկոպոսն առա-
ջուց անձամբ զնաց նրա մօտ, աշխատեց համոզելու, որ
ընդդիմութիւնն ապարդիւն կը լինէր, աւելի լաւ էր առանց
արիւնհեղութեան ընդունել ռուսաց հպատակութիւնը:
Մուստաֆա-խանը համաձայնուեցաւ ընդունելու արքե-
պիսկոպոսի առաջարկութիւնը, բայց երբ նրանից մի յու-
սալի պատանդ պահանջեցին, նա դրժեց իւր խոստմունքին,
եւ դիմեց Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանին, որ միանայ իւր
հետ, եւ երկուսը միասին պատերազմեն ռուսաց դէմ:
Այդ ժամանակ (օգոստոս ամսում) արքեպիսկոպոսը կրկին
ուղարկուեցաւ Մուստաֆա-խանի մօտ եւ տեսնուեցաւ
նրա հետ սուրբ Ստեփաննոսի վանքում: Այս անգամին
արքեպիսկոպոսին կատարելապէս յաջողուեցաւ կատարել
իւր միջնորդութեան խորհուրդը, եւ Շամախին՝ նրա
աշխատութեամբ առանց արիւնհեղութեան անցաւ ռուս-
ների ձեռքը:

Վերոյիշեալ քաղաքները դիւրութեամբ գրաւելուց
յետոյ, ձմեռն անվտանգ անցկացնելու համար, Զուբովը
անցաւ Մուղանի անապատը եւ ձմերեց Սալխանում:

Հետեւեալ տարուայ դարունքին Զուբովը դիմեց դէպի
Գանձակ:

Մեղք-Աբովը այդ ժամանակ գտնվում էր Գանձա-
կում, տեղային Ջաւադ-խանի մօտ: Մինչեւ ռուսաց զօր-

քերի հասնելը Մելք-Աբովը Յովսէփ արքեպիսկոպոսի խորհրդով կամեցաւ համոզել Զաւադ-խանին, որ առանց պատերազմի անձնատուր լինի ռուսներին: Զաւադ-խանը պատրաստեց իւր սեպհական պալատը եւ յարգանքով ընդունեց թէ կոմս Զուբովին եւ թէ Յովսէփ արքեպիսկոպոսին իւր քաղաքում:

Այդ ժամանակ Զաւադ-խանն ընծայեց նորին սրբազնութեանը Կենաց փայտնի մի մասը, որ Հաղբատայ վանքից բերուած էր Թիֆլիզ եւ այդ քաղաքի աւարառութեան ժամանակ ընկել էր պարսից զինուորների ձեռքը, որոնցից գնել էր խանը:

Այդ միջոցներում Շուշի բերդի իբրահիմ-խանը տեսնելով որ հայերը միասիրտ եւ միահոգի կերպով միացած են ռուսների հետ, տեսնելով որ միւս գաւառների մահմեդական խաները հնազանդուեցան, ինքն եւս անձար մնալով, իւր որդի Աբդուլ-Փաթիհ-խանին ուղարկեց կոմս Զուբովի մօտ եւ յայտնեց իւր հպատակութիւնը: Կոմսը սիրով ընդունեց նրա որդուն եւ յարգանքով ճանապարհ դրեց, ուղարկելով նրա ձեռքով ընծաներ իբրահիմ-խանին, այլեւ մի թանկագին գաւազան Շուշի բերդի մահմեդական հոգեւորականների գլխաւոր մօլա Փանահին:

Կոմսի բարեկամական ցոյցերը դէպի Շուշի բերդի բռնակալը բաւական խախտեցին Ղարաբաղի հայոց մելքեների հաւատը դէպի ռուսները: Նրանք բոլորովին ուրիշ բան էին սպասում. նրանք յոյս ունէին, որ իբրահիմ-խանի իշխանութիւնը կը ոչնչացնեն, եւ Ղարաբաղում կրկին կը հաստատեն մելքեների վաղեմի իշխանութիւնը: Դրա համար էլ մելքեներն ամեն զոհողութիւն յանձն առան ռուսների տիրապետութիւնը հեշտացնելու համար: Բայց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը դարձեալ հանդատեցնում

էր նրանց, ասելով, թէ դա քաղաքագիտական առժամանակեայ խաղ էր միայն, թէ իբրահիմ-խանը երկար չէ մնայ իւր տեղում եւ թէ մելքեները դարձեալ տէր կը լինին Ղարաբաղին, ինչպէս միշտ եղել են, եւայլն:

Դուցէ արքեպիսկոպոսի յոյսերը երազներ չէին, գուցէ այդ բոլորը կը կատարուէր, բայց երեւում է, որ ինքը Նախախնամութիւնը վճռել էր պատժել հայերին իրանց մեղքերի համար....:

Յանկարծ հասաւ Եկատերինա կայսրուհու մահուան բօթը (1796 թ. 6 նոյեմ.): Եւ մինչդեռ կոմս Զուբովը պատրաստվում էր կատարելու իւր արշաւանքի այլ խորհուրդները, հրաման ստացաւ վերադառնալու Ռուսաստան: Նրա հետ ռուսաց զօրքերը թողեցին Անդրկովկասը (1797 թ. դարունքին):

Այդ անակնկալ դժբախտութիւնից յետոյ, հասկանալի է Յովսէփ արքեպիսկոպոսի անմխիթար սրտի դառնութիւնը: Նրա ողորմած կայսրուհին վախճանուեցաւ, նրա բոլոր բարձր գաղափարները, որոնցով ոգեւորուած առաջնորդում էր նա ռուսաց զօրքերին, նրա բոլոր ծրագիրները հայրենիքի ազատութեան մասին, միանգամայն խորտակուեցան:

Նա անմխիթար, յուսահատ սրտով ինքն եւս վերադարձաւ Ռուսաստան:

XXXII.

Ռուսաց զօրքերի յանկարծ հեռանալը բոլորովին այլ կերպով էին բացատրում Անդրկովկասի մահմեդականները: Արդէն Պարսկաստանից լսվում էր, որ Աղա-Մամադ-խանը պատրաստվում է մի նոր արշաւանք գործելու դէպի Անդրկովկաս: Այդ պատճառով ռուսների հեռանալը վե-

րաբերում էին նրանց վախենալուն, նրանց երկչոտութեանը, իբր թէ Շահի գալուստը լսածին պէս, սկսեցին փախչել: Թէեւ այդ ենթադրութիւնը պարծենկոտ մահմեդականների երեւակայութեան ցնորքն էր միայն, այսուամենայնիւ ռուսաց հեռանալը մեծ հարուած տուեց Անդրկովկասեան քրիստոնեաներին, առաւելագէս հայերին:

Մենք տեսանք, թէ որպիսի եռանդով եւ որքան անձնազոհութեամբ աշխատում էին հայերը ռուսաց յաղթութիւնները հեշտացնելու համար: Բոլոր գաւառների տիրապետող խաները, համարեա առանց պատերազմի, անձնատուր եղան: Ինչո՞ւ. — որովհետեւ ժողովուրդը խաների դէմ էր եւ ռուսների բարեկամ: Իսկ ժողովուրդը բաղկացած էր ըստ մեծի մասին հայերից: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այդ խաները եւ առհասարակ մահմեդական ամբօրը, ռուսների հեռանալուց յետոյ, պիտի սկսէին իրանց բոլոր վրէժխնդրութեան թոյնը թափել հայերի վրայ:

Մենք տեսանք, որ Ղուբայի եւ Դերբէնդի հայ բնակիչները իրանք բաց արին այդ քաղաքների դռները ռուսաց զօրքերի առջեւ, եւ տեղային Շխալի-խանին բռնելով, մատնեցին կոմս Զուբովի ձեռքը: Ի հարկէ ռուսաց զօրքերի հեռանալուց յետոյ նոյն հայերն այլեւս չէին կարող մնալ իրանց տեղերում. նրանք թշնամացան մահմեդականների հետ. նրանք դաւաճան յայտնուեցան խանի աչքում: Եւ այդ էր պատճառը, որ Դերբէնդի ու Ղուբայի հայերը համարեա բոլորը գաղթեցին ռուսաց զօրքերի հետ եւ գնացին Ռուսաստան: Դրանցից աւելի քան հազար ընտանիք կոմս Զուբովը բնակեցրեց Ղզարի գաւառում:

Շամսխու Մուստաֆա-խանը նոյնպէս՝ որ վերաւորուած էր իւր քաղաքի հայերից, նրանց դէպի ռուսներն

ունեցած համակրութեան մասին, սկսեց հալածել նրանց: Նա սպանել տուեց Յովհաննէս վարդապետին, որ դըռգում էր հայերին խանի դէմ յօգուտ ռուսների:

Իբրահիմ-խանը միայն լուռ մնաց, պահելով իւր սրտում Ղարաբաղում գտնուած մելիքների վերաբերութեամբ սաստիկ ռիսակալութիւն: Նա խորամանկ եւ միեւնոյն ժամանակ իւր դործը հասկացող մարդ էր. նա դեռ եւս մելիքների շատ պէտք ունէր. մի կողմից լավում էր Աղա-Մամադ-խանի նոր արշաւանքի ձայնը դէպի Ղարաբաղ, միւս կողմից նա մտադիր էր վրէժխնդիր լինել Մելիք-Մեջլումից, որ Աղա-Մամադ-խանի հետ միանալով, պաշարեց նրա բերդը՝ Շուշին:

XXXIII.

Վրաց Հերակլ իշխանը չէր մոռացել Թիֆլիզի աւերումը Մելիք-Մեջլումի եւ Զաւադ-խանի ձեռքով: Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանը նոյնպէս չէր մոռացել, որ յիշեալ երկու անձինքը, առաջնորդելով Աղա-Մամադ-խանին, պաշարեցին իւր բերդը եւ ահագին վնասներ պատճառեցին: Ուստի երկուսն էլ միաբանելով, կամեցան իրանց այդ ռիսերիմ թշնամիներից վրէժխնդիր լինել:

Համարեա կոմս Զուբովի Դերբէնդը տիրելուց մի ամիս յետոյ (1796 թ. ապրիլ ամսում) Հերակլը վրացի եւ վարձուած լէզզի զօրքերով, այլեւ իւր հետ վեր առնելով Թիֆլիզում գտնուած ռուսաց զօրքերի մի մասը, իսկ Իբրահիմ-խանը Ղարաբաղի հայ եւ թուրք զօրքերով պաշարեցին Գանձակի բերդը: Նրանց օգնութեան հասաւ եւ Աւարիայի Օմար-խանը:

Իբրահիմ-խանի զօրախմբի մէջ գտնվում էր Մելիք-Ռուստամը. բացի դրանից, Ղարաբաղի միւս մելիքներից

ոչ ոք չմասնակցեց խանի արշաւանքին: Այդ փոփոխա-
միտը, որպէս տեսանք XXXVII գլխում, իւր կնոջ պատճա-
ռով թշնամացաւ խանի հետ, բայց Մեղեք-Մէջլումի
դէմ պատերազմելու համար կրկին հաշտուեցաւ: Նա վա-
ղեմի թշնամութիւն ունէր Մեղեք-Մէջլումի հետ, որով-
հետեւ այդ վերջինը, որպէս ցոյց տուինք XXXVI գլխում,
մի դաւադրութեան համար հրացանի բռնել տուեց Մե-
ղեք-Ռուստամի եղբորը եւ փեսային:

Գանձակի բերդի մէջ իւր զօրքերով գտնվում էր
Մեղեք-Մէջլումը, տեղային Զաւադ-խանի մտերիմ բարե-
կամը: Բայց նրանից, Գանձակի հայ մեղեքները իրանց
մարդկանցով նոյնպէս բերդի մէջն էին, պաշտպանում էին
նրան: Բերդի ութն աշտարակներից չորսը հայերի պաշտ-
պանութեան ներքոյ էր, իսկ մնացածը պաշտպանում էր
ինքը Զաւադ-խանը:

Պաշարումը տեւեց երկար, աւելի քան չորս ամիս:
Ռուս, թուրք, վրացի եւ լեզգի զօրքերը, ահագին քա-
նակութեամբ շրջապատել էին բերդը եւ անդադար յար-
ձակումներ էին գործում, բայց պաշարուածները քաջու-
թեամբ պատասխանում էին նրանց: Վերջը հերակլ իշ-
խանն անճարացած մի դաղտնի պատգամաւորութիւն ու-
ղարկեց Զաւադ-խանի մօտ, յայտնելու նրան, որ եթէ
Մեղեք-Մէջլումին իւր ձեռքը կը տայ, զրանով ամեն ինչ
կը վերջանայ:

Զաւադ-խանը խիստ արհամարհանքով պատասխա-
նեց ասելով թէ մի այդպիսի վարմունք միայն իրան՝ Հե-
րակին կը վայելէ, իսկ ինքը չէ կարող իւր բարեկամին
եւ դաշնակցին մատնել թշնամու ձեռքը: Այդ խօսքերով
Զաւադ-խանը կամեցաւ յիշեցնել վրաց իշխանին նրա
անազնիւ վարմունքը Մեղեք-Մէջլումի վերաբերութեամբ,

երբ նա Թիֆլիզում կամենում էր կալանաւորել իւր
հօտին եւ մատնել իբրահիմ-խանի ձեռքը, որի համար
եւ սաստիկ պատժուեցաւ, Թիֆլիզը աւերակ դարձաւ....:

Այդ պատասխանից յետոյ Հերակլը եւ իբրահիմ-
խանը սաստկացրին իրանց յարձակումները: Երկու կողմից
եւս սարսափելի կռիւներ էին լինում, բայց բերդի զրա-
ւելն օրըստօրէ անհնարին էր դառնում: Թշնամին սկսեց
աւարի առնել, աւերակ դարձնել Գանձակի շրջակայ գիւղերը:

Կռիւների մէջ առանձին հերոսութեամբ հանդիսա-
ցան Մեղեք-Մէջլումի երկու քաջերը՝ Դալի-Մահրասան
եւ Թիւլի-Արզումանը. առաջինը լեզգիների դէմ, իսկ
երկրորդը վրացիների դէմ: Այդ երկուսը իրանց խմբերով
շատ անգամ դուրս էին գալիս պաշարուած բերդից, եւ
կայծակի նման նետուելով թշնամու բանակի վրայ, սար-
սափելի կոտորածներ գործելով, յետ էին դառնում:
Բայց երկու քաջերը եւս իրանց յանդուգն յարձակում-
ների զոհ դարձան. Թիւլի-Արզումանը գնդակի հարուած
ստացաւ Գանձակի այգեստանի մէջ տեղի ունեցած կռու-
ւում, իսկ Դալի-Մահրասան, որպէս նկարագրեցինք
XII գլխում, սպանուեցաւ Գանձակի գերեզմանատան մէջ:
Այդ քաջերի կորուստը Մեղեք-Մէջլումին սաստիկ ցաւ
պատճառեց:

Երեք ամիս անցաւ, բայց բերդը դեռ աներկիւղ
պաշտպանվում էր: Այդ միջոցներում մի ծերունի, որ
չնայած գլխի ալեւոր մազերին, դեռ պահպանել էր մար-
մնի ժրութիւնը եւ սրտի աշխոյժը, թշնամու բանակից
բաժանուելով, աննկատելի կերպով մօտաւ բերդի մէջ:
Նա մօտեցաւ այն աշտարակներից մէկին, որ գտնվում էին
հայերի պաշտպանութեան ներքոյ: Այդ ծերունու ներ-
կայութիւնը կարծես մի դիւթական զօրութեամբ ազդեց

աշտարակի հայ պահակների վրայ, որոնց թիւը մի քանի հարիւր հոգի էր, եւ գիշերը բոլորն էլ ապստամբութեան, աշխատում էին բաց անել թշնամու առջեւ բերդի դռները: Մեղք-Մէջլումն այդ լսելով թողեց իւր բռնած դիւքը, շտապեց զսպելու ապստամբութիւնը: Գիշերային խռովութեան մէջ նա գնդակի հարուած ստացաւ. նրան վերաւորուած տարան Զաւադ-խանի պալատը: Ժերունին բռնուեցաւ: Ո՞վ էր այդ չարագործը:

Դա Խարայէլ կաթողիկոսի հայր Ապրես-աղան էր: Նրա օծեալ որդին դաւաճանութիւն գործեց Ղարաբաղի բոլոր հայ մեղքների դէմ եւ նրանց թղթերը բռնելով, մատնեց Իբրահիմ-խանին եւ Ղարաբաղի կործանման պատճառը դարձաւ. այժմ ծերունի հայրը նոյն եղեռնագործութեան դերը կատարեց: Նրա փեսան¹ Մեղք-Ռուստամը, որ թշնամու բանակի մէջն էր, կամեցաւ նրան եւ Իբրահիմ-խանին մի մեծ ծառայութիւն անել:

Նոյն գիշերուայ առաւօտեան պահուն Զաւադ-խանը Ապրես-աղայի գլուխը կտրել տուեց եւ որպէս ընծայ ուղարկեց թշնամու բանակը նրա փեսայ Մեղք-Ռուստամին. ապստամբներից շատերը նոյնպէս պատժուեցան:

Մեղք-Մէջլումը, այդ վերաւոր առիւծը, խնամվում էր Զաւադ-խանի պալատում: Նրորորդ օրը նա վախճանուեցաւ: Բայց Զաւադ-խանը երկու ամիողջ շաբաթ նրա մարմինը պահեց իւր տան մէջ. բժիշկը գնում-գալիս էր, իւր ժամանակին նրա սենեակը ընթրիք եւ ճաշ էին տանում, եւ ամեն օր Զաւադ-խանն ուրախութեամբ յայտնում էր հայոց զօրքերին, թէ շուտով Մեղք-Մէջլումը բոլորովին առողջացած դուրս կը գայ: Դրանով խանը

¹ Ապրես-աղայի աղջիկը՝ Վարդ-խանուհի, Մեղք-Ռուստամի կինն էր:

կամենում էր պահպանել հայոց զօրքերի եռանդը, որպէս զի իրանց իշխանի մահը լսելով չվհատուեն, մինչեւ ինքը թշնամու հետ գործը վերջացնէ:

Դանձակի բերդի պաշարման չորրորդ ամիսը լրանալու մօտ էր, երբ Զաւադ-խանը, առանց որեւիցէ զինում անելու, հաշտուեցաւ իւր թշնամիների հետ: Իբրահիմ-խանը հեռացաւ դէպի Ղարաբաղ, Հերակը գնաց Թիֆլիզ, իսկ Օմար-խանը դէպի Դաղստան: Մեղք-Մէջլումի մահն իմացան նրանք այն ժամանակ միայն, երբ հաշտութեան պայմաններն արդէն կնքուած էին:

Ձնայելով որ Թիֆլիզն աւերակ դարձնելուց յետոյ Մեղք-Մէջլումը փոքր ինչ կորցրել էր իւր համարումը հայ հասարակութեան աչքում, բայց Զաւադ-խանը, յարգելով իւր հանգուցեալ բարեկամի յիշատակը, ուշադրութիւն չդարձրեց հայերի դժգոհութեան վրայ եւ նրա մարմինը հանգիստւոր կերպով թաղել տուեց Դանձակի մայր եկեղեցու տաճարի աջակողմեան խորանի մէջ: Նոյն եկեղեցու գաւթում ամրոփուեցան Դալի-Մահրասայի եւ Թիւլի-Արզումանի մարմինները:

Զաւադ-խանը իւր հոգաբարձութեան ներքոյ առաւ Մեղք-Մէջլումի միակ որդի Մեղք-Աթամ Բին:

Նրա հայրը, դեռ Թիֆլիզում եղած ժամանակ, նշանադրել էր իւր որդու համար տեղացի երեւելի ազնուական Նասսէի¹ կրտսեր աղջկան, գեղեցիկ Ռեհանին:

¹ Այդ Եասսէն չգիտենք Թիֆլիզի հայոց որ ազնուականների տոհմիցն էր (Բաֆֆի):

(Ծան. հրատ.) «Ռուստայ Եասէնը (որ այժմ ասեն-Նազարով), վրաց իշխանների դրամ հատանելոյ վարպետներն էին: Նրանց տներն են երբեքն Մնացականովի, իսկ այժմ Համբարցում Էնֆիաճեանցի տանը կից՝ վերելի կողմից անկիւնաւոր տունը:» (Երեւելի Հայկազունքի պարսկաստան. — աշխ. գալուստ Շերմազանեանի) տպ. 1890 թ.

Նրբ Մեղք-Մէջլումի մահից յետոյ Զաւադ-խանը հարմանախօսաներ ուղարկեց Թիֆլիզ Ռեհանին բերելու, նրա հայրը փոխանակ գեղեցիկ Ռեհանին տալու, տուեց նրա երէց քրոջը՝ Թամարին, որ բաւական տղեղ էր: Այդ դժբախտ ամուսնութեան պատճառով Մեղք-Աթամ Բ-ը երկար չապրեց. նա մեռաւ երիտասարդական հասակում, թողնելով մի աղջիկ միայն Սհար-Նազ անունով:

Իսկ Թամարը թէեւ շատ գեղեցիկ չէր, բայց խելացի եւ ճարպիկ կ'ին էր: Ամուսնու մահից յետոյ նա երկար կարողացաւ կառավարել Մեղք-Խորայէլեանների թողած մեծ ժառանգութիւնը եւ նրանց հպատակներին, որ այն ժամանակ գտնվում էին Գանձակի գաւառում: Յետոյ իւր աղջկան՝ Սհար-Նազին, կնութեան տալով՝ նախընտանցի Ասրի-բէկի որդի Սայի-բէկին, տիկին Թամարն ընտրեց նրան իբրեւ տնային փեսայ, եւ Մեղք-Խորայէլեանների ժառանգութիւնն անցաւ այդ Սայի-բէկի ձեռքը, որ սկսեց այնուհետեւ կրել իւր կնոջ տոհմանունը:

XXXIV.

Մեղք-Մէջլումի մահը զրկեց Զաւադ-խանին իւր լաւ դաշնակցից, իսկ Ղարաբաղը զրկուեցաւ իւր քաջ հայրենասէրից: Նա իւր հետ գերեզման տարաւ աւելի ընդարձակ եւ հիմնաւոր ծրագիրը Ղարաբաղի մելիքութիւնների վերականգնման մասին, որ բոլորովին տարբերվում էր միւս մելիքների եւ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի զաղափարներից: Նրբ միանգամ նրա նիզակակից Դալի-Մահրասան համարձակուեցաւ յասգիմանել նրան Թիֆլիզի աւերակ դարձնելու պատճառով, երիտասարդ մելիքը դառնացած կերպով պատասխանեց նրան. «Բաւական խաբուեցանք... մինչեւ երբ պէտք է երազներով հրա-

պուրուենք... մեր բարերարները մեզ կռուեցնում են իրանց թշնամիների հետ, իսկ իրանք մէջտեղեց շահվում են...: Մենք աւելի հաստատ պատճառներ ունինք հաւատալու պարսից Շահերին, քան թէ ուրիշներին: Շահ-Աբասը հաստատեց Ղարաբաղի մելիքութիւնները, Նադիրը վերահաստատեց, իսկ Աղա-Մամադ-շահը խոստացել է ինձ աւելի, քան թէ իւր նախորդները...:

Ինչ էլ որ լինէր Աղա-Մամադ-խանի խոստմունքը, Մեղք-Մէջլումն այժմ նրանից օգուտ քաղել չէր կարող: Նրա թշնամիները — Իբրահիմ-խանը եւ Հերակլ իշխանը — աւելի լաւ էին հասկանում այդ բոլորը. եւ այդ էր պատճառը, որ մինչեւ Աղա-Մամադ-խանի կրկին վերադարձը, աշխատեցին Մեղք-Մէջլումին ոչնչացնել:

Հերաթի եւ Ղանդահարի ապստամբութիւնները զսպելով, Աղա-Մամադ-խանը վայելում էր իւր յաղթութիւնների փառքը իւր նոր աթոռանիստ Թէհրան քաղաքում, երբ Գանձակի Զաւադ-խանից նամակ ստացաւ Անդրկովկասում պատահած անցքերի մասին: Նամակագիրը տեղեկացնում էր նրան կոմս Զուբովի արշաւանքների եւ խանների ուսուց հպատակութիւնն ընդունելու մասին, յետոյ կոմս Զուբովի անակնկալ վերադարձի մասին դէպի Ռուսաստան. տեղեկացնում էր Հերակլ իշխանի միաբանութեան մասին Իբրահիմ-խանի հետ, եւ իւր բերդի, Գանձակի, պաշարման մասին յիշեալ երկու դաշնակիցներից, եւ վերջապէս Մեղք-Մէջլումի սպանման մասին, որ շատ սիրելի էր Շահին: Այդ բոլորը լսելով, Աղա-

¹ Մի հին ձեռագրի մէջ կարդում ենք, որ Աղա-Մամադ-խանը խոստացել էր Մեղք-Մէջլումին՝ ոչ միայն Իբրահիմ-խանին ոչնչացնելով բարձրացնել Ղարաբաղի մելիքութիւնները, այլեւ պիտի յանձնէր նրան եւ Վրաստանի կառավարութիւնը:

Մամադ-խանը 1797 թուի ամառը կատարեց մի նոր արշաւանք դէպի Անդրկովկաս:

Դեռ նա Նրասիս գետից չէր անցած, որ իբրահիմ-խանը տեսնելով թէ չէ կարող ընդդիմադրել պարսից ահագին զօրութեանը, եւ մանաւանդ յոյս չունենալով, որ հայոց մելիքներն այս անգամ եւս կ'օգնեն իրան Աղա-Մամադ-խանի դէմ, վեր առաւ իւր ընտանիքը եւ զիւ շերով թողնելով Շուշի բերդը, փախաւ Բալաքան իւր աներոջ՝ Օմար-խանի մօտ:

Այդ ժամանակ հայոց մելիքները նոյնպէս մեծ երկիւղէ մէջ ընկան: Նրանք դեռ Աղա-Մամադ-խանի առաջին արշաւանքի ժամանակ մերժել էին Շահի հրաւերքը, որով կոչում էր նրանց ընդունել Պարսկաստանի հովանաւորութիւնը, խոստանալով ոչնչացնել իբրահիմ-խանին եւ վերահաստատել Ղարաբաղում մելիքների վաղեմի իշխանութիւնը: Բայց մելիքներն այնքան անխոհեմ գտնուեցան, որ բռնեցին իբրահիմ-խանի կողմը եւ որպէս տեսանք XXIX գլխում, սկսեցին իրանց բոլոր ուժերով պաշտպանել նրան եւ Շուշի բերդը Շահի ահագին զօրութեան դէմ: Իսկ այժմ ի՞նչ պիտի անէին, երբ նոյն Շահը աւելի մեծ պատրաստութեամբ յարձակուեցաւ Ղարաբաղի վրայ:

Մելիքների զօրքերը իրանց ժողովուրդն էր, իսկ ժողովուրդն սկսել էր ցրիւ գալ ոչ այնքան Աղա-Մամադ-խանի երկիւղեց, որքան մի նոր եւ աւելի անգութ թշնամուց, որ այդ միջոցներում վրայ հասաւ: Դա էր Ղարաբաղի սարսափելի սովը, որին հետեւեց ժանտախտը:

Մենք յետոյ ցոյց կը տանք, թէ սովն ու ժանտախտը՝ խառնուելով քաղաքական տագնապների հետ, որպէս կործանիչ ներգործութիւն ունեցան Ղարաբաղի հայ իշխա-

նութիւնների վրայ, իսկ այժմ այսքանը կ'ասենք, որ մելիքները՝ որքան էլ ցանկանային, չէին կարող դէմ դնել Աղա-Մամադ-խանին, որովհետեւ նրանց ժողովուրդն այդ ժամանակ միայն հացի համար էր մտածում եւ վաղում էր դէպի այն կողմը, ուր կարող էր հաց գտնել:

Դեռ Աղա-Մամադ-խանը չհասած Շուշի բերդին, Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Աբովը գնաց Վրաստանի կողմերը, իսկ Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Ջումշուդը կամենում էր գնալ Թիֆլիզ, բայց ճանապարհին պատահեց Աղա-Մամադ-խանի խմբերին, եւ նրանց հետ կռիւ ունենալով, գլխից վէրք ստացաւ: Նրան վիրաւոր բերեցին Աղա-Մամադ-խանի մօտ, երբ նա արդէն բանակ էր դրած Ասկարանի աւերակների մօտ, Շուշի բերդից մի քանի մղոն հեռաւորութեան վրայ:

Քսան հազար թուման տուգանքը հազիւ կարողացաւ ազատել Մելիք-Ջումշուդի դուխը Շահի դահիճների ձեռքից: Նրա տունը կողոպտուելուց ու կայքը յափշտակուելուց յետոյ Շահը նրան ներում շնորհեց:

Մելիք-Ջումշուդն անձամբ առաջնորդեց նրան, տարաւ Շուշի բերդը, որ առանց ընդդիմութեան իւր դռները բաց արաւ ներքինի թագաւորի առջեւ: Հայոց հոգեւորականութիւնը հանդէսով դուրս եկաւ նրա առաջ եւ տարաւ իբրահիմ-խանի պալատը:

Այդ հանդիսի ժամանակ Շահի մանկահասակ սենեկապետներից մէկի՝ որ կոչվում էր Սաֆար-Ալի-բէկ, ուշադրութիւնը գրաւեց սուրբ Աստուածածնի պատկերը, ոսկեզօծ շրջանակի մէջ, որ կրում էր իւր կրծքի վրայ մանուկ Յիսուսին: Նա հարցրեց՝ ո՞ւմ պատկերն է այդ. երբ պատասխանեցին, մօտեցաւ եւ համբուրեց: Նոյն րոպէս նրա աչքերում երեւեցան մի քանի կաթիլ ար-

տասուք, իսկ այդ մի քանի կաթիլները պատճառ եղան շատ արեան կաթիլների...:

Աղա-Մամադ-խանը մնաց Շուշի բերդում 25 օր: Այդ ժամանակ կամեցաւ նա պատժել այն բոլոր հայ եւ թուրք աւագներին, որոնք իրան ընդդիմութիւն էին դործել Շուշի բերդի առաջին պաշարման ժամանակ եւ որոնք իբրահիմ-խանի կուսակիցներ էին: Դրանց թուումն էին՝ Մելիք-Ռուստամը, Մելիք-Միրզախանեան Մելիք-Ալաս-վերդին եւ մի քանի հայ հոգեւորականներ, իւզբաշներ եւ տանուտէրներ. ինչպէս նաեւ իբրահիմ-խանի եղբոր որդի Մամադ-բէկը եւ մի քանի ուրիշ բէկեր: Ամենքն էլ բանտարկուած էին:

Մի գիշեր, որի առաւօտը բանտարկեալներին պիտի դուրս բերէին հրապարակի վրայ գլխատելու համար, Շահի մօտ մտաւ մեր վերեւ յիշած սենեկատէր՝ պատանի Սաֆար-Ալի-բէկը: Նա այնքան սիրելի էր Շահին, որ համարձակուեցաւ նրա ոտները համբուրելով աղաչել, որ ներումն շնորհէ այն դատապարտեալներին, որոնց միւս օրը պիտի գլխատէին: Երբ Շահից մերժում ստացաւ, նա սկսեց խնդրել, որ զոնէ խնայէ հայերին...: Վերջին խնդիրը սաստիկ բորբոքեց Շահի բարկութիւնը եւ նա ասաց հետեւեալ խօսքերը. «Կարմիր արիւնով ցողելով՝ սեւ ալգին», եւ նրան վարդի գոյն պիտի տամ...: Առաւօտեան այն բոլոր դաւաճանների գլուխները հրապարակի վրայ մի աշտարակ պիտի կազմել տամ, իսկ քո գլուխը, Սաֆար-Ալի-բէկ, աշտարակի գագաթի վրայ պիտի դնեմ...:

Պատանին սարսափած դուրս եկաւ Շահի սենեակից:

¹ Ղարա-բաղ թուրքաց լեզուով նշանակում է սեւ ալգի:

Նրան ծանօթ էր իւր թագաւորի խստասրտութիւնը. նա գիտէր՝ ինչ որ ասաց նա, անպատճառ կը կատարէ: Յղացաւ մի չար խորհուրդ...:

Նոյն գիշերը պալատում տեսնուեցաւ նա Շահի մի այլ սենեկատէրի հետ, որ իրան խիստ մտերիմ էր: Այդ վերջինը կոչվում էր Աբաս-բէկ: Դեռ առաւօտեան լոյսը չբացուած, երկուսն էլ մտան Շահի քնարանը: Աբաս-բէկը այնքան սրտի արիութիւն չունենալով, երկիւղեց ու շաթափ եղաւ եւ ընկաւ քնարանի յատակի վրայ: Շահը խորին քնի մեջ էր. նրա թանկագին մահճի չորս կողմում, ոսկեայ աշտանակների վրայ, դեռ վառվում էին ճրագները: Սաֆար-Ալի-բէկը մօտեցաւ եւ խէնջարի մի քանի հարուածով վերջացրեց դործը...:

Առաւօտեան ամբողջ բերդի մէջ շուկ տարածուեցաւ թէ Աղա-Մամադ-խանը սպանուած է: Բայց ոչ ոք չէր հաւատում, մինչեւ նոյն Սաֆար-Ալի-բէկը, թագաւորի կտրած գլուխը իւր ձեռքին բռնած, դուրս եկաւ պալատից եւ բերեց ու դրեց հրապարակի վրայ: Այդ միջոցին բերդի հայ եւ թուրք բնակիչները թափուեցան պալատի վրայ ու սկսեցին կողոպտել Շահի դանձերը:

Պարսից զօրքերն անմիջապէս թողեցին բերդը եւ փախան դէպի Պարսկաստան: Սատղ-խան շաղաղին, որ Աղա-Մամադ-խանի նշանաւոր զորապետներից էր, հազիւ կարողացաւ երկու արքայասպաններից մէկին միայն՝ Աբաս-բէկին, կարանաւորել եւ իւր հետ տանել Պարսկաստան, իսկ Սաֆար-Ալի-բէկը թաղնուեցաւ:

Մեզ համար շատ պարզ է այդ արքայասպանի ինչ ազդից կամ ով լինելը. միայն մի ձեռագիր պատմութեան մէջ, որ գրուած է Ղարաբաղի վանքերից մէկում, կարդում ենք, որ Սաֆար-Ալի-բէկը ազգով հայ էր. ման-

կութեան հասակում իբրեւ գերի տարուած էր Պարսկաստան եւ այնտեղ բռնի մահմեդականութիւն էին ընդունել տուել: Բայց նրա սրտում դեռ բոլորովին չէին հանգած հայութեան եւ քրիստոնէական կրօնի կայծերը, որոնք իսկոյն բորբոքուել սկսան, երբ նա Շուշի բերդը մտնելու ժամանակ տեսաւ հայոց եկեղեցական հանդէսը եւ համբուրեց սուրբ Աստուածածնի պատկերը: 1. . . .

Զնայելով, որ Աղա-Մամադ-խանի սպանման լուրը տարածուեցաւ ամեն տեղ, բայց իբրահիմ-խանը տակաւին չէր համարձակվում Բալաքանից վերադառնալ Շուշի բերդը: Նրա բացակայութիւնից օգուտ քաղելով, բերդին սկսեց տիրել իբրահիմ-խանի եղբորորդի Մամադ-բէկը:

1 Մեր ծանօթութեան մէջ հարկաւոր ենք համարում դնել մի քանի քաղաքներ յիշեալ ձեռագիր պատմութիւնից. «Բայց նա (Աղա-Մամադ-խանը) զօրօքն եկն մտանել ի բերդաքաղաքն Շուշի, Հայք վասն երկիւղի ելին ընդ առաջ նորա դասուք քահանայից, խաչիւ եւ խաչվառաւ եւ ամենայն վարդիւք: Իբրեւ ետես զխումբս հայոց մեծ բռնաւորն, զկայ առեալ անդ ի տեղի, եւ եհարց ի մերձակայ նախարարաց իւրայնոց. թէ արդեօք ո՞րք են դոքա, զի այսպէս հրաշափառ զգեստուք եւ զարդուք գան ընդ առաջ մեր: Եւ որք հմուտք էին եւ տեղեակք իրացն գործելոց, ետուն զարժանն պատասխանի. թէ ի հայս կան հնական սովորութիւնք այսպիսիք, գնալ ընդ առաջ թագաւորաց ի մեծարանս եւ ի պատիւ երեսաց նոցա, առ ի շարժել ի գլխածութիւն եւ ի խնամս վասն ողորմելի ազգին իւրեանց: Առ այս պատասխան սիրայորդոր բանիւք մխիթարեաց եւ քաջալերեաց զազգս մեր տառապեալ, բայց վերին երեսօք, զի գաղեալ նենգութիւնն ծրարեալ պահէր ծածկարար ի մտի իւրում:»

«Մինչ խօսէր բռնաւորն ընդ ազգիս մերոյ իշխանաց, ընդ իւր ունեւ լով պատանեակ մի մտերիմ, եւ ամենայն ինչ ի ձեռս նորա էր. ի ձեռաց նորա կերակրելու: Պատանին էր յազգէս հայոց ի վաղուց գերեալ եւ տարեալ ընծայեալ էին նմա: Ետես ի նմին ժամու զպատկեր Տիրամօրն որ ունէր ի գիրկս զմանկացեալն Յիսուս, կարի իմն գեղեցկազարդ եւ ոսկեզօծ նկարեալ: Եհարց պատանին թէ պատկերս այս որո՞յ է. նոքա չժաննան, զի անդ յիշեաց զտառապանս ազգի մերոյ»

Յետոյ մանրամասնաբար նկարագրում է այն շարժառիթները, որ դրդեցին պատանուն սպանելու թագաւորին:

Այդ Մամադ-բէկն առաջարկեց Հայոց Մելիք-Ռուստամին միանալ իւր հետ, հակառակել իբրահիմ-խանին, պայման դնելով, որ Ղարաբաղի հայերի գլխաւորը ինքը՝ Մելիք-Ռուստամը կը լինի, իսկ թուրքերի գլխաւորը՝ Մամադ-բէկը:

Հայերն ըստ մեծի մասին տիրասէր են դէպի օտարները, իսկ անհաւատարիմ դէպի իրանց հարապատ ազգայինները. այդ իսկ պատճառով Մելիք-Ռուստամը մերժեց Մամադ-բէկի առաջարկութիւնը եւ չկամեցաւ անհաւատարիմ լինել իբրահիմ-խանին, որ այնքան չարիքներ էր հասցրել Ղարաբաղի հայ ժողովրդին:

Մելիքը նամակով յայտնեց իբրահիմ-խանին բոլոր անցքերը, խոստացաւ նրան իւր օգնութիւնը, փութացրելով, որ առանց ժամանակ կորցնելու վերադառնայ Բալաքանից եւ կրկին ձեռք առնէ Շուշի բերդի իշխանութիւնը: Իբրահիմ-խանն ինքը չվստահացաւ գալ, այլ ուղարկեց իւր որդի Մէհտի-խանին: Մելիք-Ռուստամը կէս ճանապարհի վրայ իւր ձիաւորների խմբերով հանդիպեց Մէհտի-խանին, եւ նրան զիշերով մոցնելով Շուշի բերդը, ուղղակի տարաւ նրա հօր պալատը, որի մէջ այդ ժամանակ բնակվում էր Մամադ-բէկը:

Մամադ-բէկն իրան արդէն բերդի տէրը համարելով, ընդունեց Մէհտի-խանին իբրեւ մի հիւր: Բայց Մելիք-Ռուստամը՝ առանց ժամանակ կորցնելու հայերից պահապաններ դրեց նրա տան վրայ եւ կալանաւորեց Մամադ-բէկին:

Այդ միեւնոյն Մելիք-Ռուստամը՝ որ նոյն տարուայ մէջ իբրահիմ-խանին առաջնորդելով, պաշարեց Դանձակի բերդը եւ Մելիք-Մէջլումին սպանել տուեց, — այժմ նոյն մարդը, Մամադ-բէկին կալանաւորելով եւ իբրահիմ-

խանի որդուն պաշտպանելով, կրկին հաստատեց Ղարաբաղի բռնակալների իշխանութիւնը մի այնպիսի ձգնաժամի ժամանակ, երբ խիստ յարմար միջոցներ կային ոչնչացնելու նրանց...

Երբ ամեն ինչ խաղաղացած էր Շուշի բերդում Իբրահիմ-խանը վերադարձաւ Բալաքանից: Մամուդ-բէկն այդ ժամանակ բանտից փախաւ, գնաց Շամախի Մուստաֆա-խանի մօտ: Այնտեղից երկու աչքերը կուրացրած կրկին յետ բերին փախստականին:

Աւելորդ չէր լինի մի երկու խօսք ասել, թէ ինչ եղաւ արքայասպան Սաֆար-Ալի-բէկը:

Աղա-Մամուդ-խանի սպանումից յետոյ պարսից գահը ժառանգեց Փաթալի-շահը:

Իբրահիմ-խանը ցոյց տալու համար, թէ սպանութիւնը կատարուել է ոչ միայն առանց իւր կամքի, այլեւ հակառակ իւր կամքի, վատութեամբ կալանաւորեց նրան եւ ուղարկեց Պարսկաստան: Այստեղ մէջ ենք բերում աշխարհաբար Թարգմանութիւնը այն տողերի, որ քաղում ենք վերոյիշեալ անտիպ պատմութիւնից.

«Բռնելով ողորմելի պատանու ձեռքից, տուեցին մարդախանձ եւ գիշատիչ գազանների ձեռքը: Այդ կատաղիները կանչեցին նոյն ժամում մի պայտառ¹ արհեստաւոր. պատուիրեցին նրան կտրել եւ շինել մի նոր օրինակով պայտ, որ վշտակիր պատանու ոտների չափին համեմատ լինէր: Նա փութաց անմիջապէս կատարելու նրանց պատուէրը: Յետոյ նրա ոտները մերկացնելով, եւ ամեն կողմից երկաթէ կապանքներով պնդացնելով, դրեցին մահացու պայտերը նրա ոտների տակ եւ սրածայր մեխերով գամեցին: Առուակի նման վազում էր հորդա-

¹ Պայտառ նշ. պայտ — նալ շինող:

հոս արիւնը տանջուողի վէրքերից եւ ներկում էր այն տեղը: Յետոյ շղթաներով կապեցին նրա ձեռները, ոտները, նաեւ պարանոցը եւ վեր առնելով տարան Դավրէժ քաղաքը: Այնտեղ կանգնացրին նրան ատեանում դատաւորի առջեւ, եւ բազմատեսակ հարցաքննութիւններից յետոյ, մահուան դատապարտեցին, հրամայելով որ չարաչար կերպով տանջեն նրան եւ անդամ-անդամ կտրատեն, յետոյ թողնեն գազանների ու թռչունների ուտելու համար: Դատաւորի հրամանի համեմատ արիւնարբու դահլիճները խստագոյն չարչարանքներով տանում էին նրան կատարման տեղը: Այդ միջոցին մահապարտը բացեց իւր բերանը, սկսեց անարգել Մուհամէդի աղանդը, եւ խոստովանուեց թէ իսկապէս ինքը հաւատում էր քրիստոնեաների կրօնին: Երբ որ լսեցին նրա հայհոյութիւնները, կատաղի գազանների նման յարձակուեցան նրա վրայ եւ ամեն մարդ իւր սրի ծայրը ներկում էր նրա արիւնով: Այսպէս տանջելով, հասցրին նրան մահապարտների տեղը, քաղաքից դուրս: Այնտեղ անտանելի չարչարանքներ տալով, մասմաս կտրատեցին նրա մարմինը, եւ թողեցին այնտեղ, որ արքունի հրամանի համեմատ թռչունների ու գազանների կերակուր դառնայ:

«Որովհետեւ հայերը վաղուց գիտէին նրա քրիստոնեայ զաւակ լինելը, նաեւ Զրիստոսին հաւատալը, այդ պատճառով մեծ աղաչանքով խնդրում էին, որ նահատակի մարմինը տան իրանց թաղելու համար: Ասացին նախարարները, թոյլ տուեցէք, որ հայերը իրանց անարգ օրէնքի համեմատ թաղեն: Որովհետեւ աւելի վատթար էին համարում հայոց թաղումը, քան գազանների կերակուր լինելը»:

Շարունակութեան մէջ նկարագրուած է, թէ ինչպէս գիշերը լոյս ծագեց նրա գերեզմանից, եւ այն:

Բայց ինչ որ ճշմարիտ է, այն է, որ այդ սենեկապետը առանձին համակրութիւն ունէր դէպի հայերը. նա Մելիք-Մէջլումի լաւ բարեկամն էր, եւ մեղքը նրա միջնորդութեամբն էր ազդում Աղա-Մամադ-շահի վրայ:

XXXV.

Մենք համարեա մոռացութեան տուեցինք, թէ ինչ եղաւ Տիգակի իշխան Մելիք-Աւանեան Մելիք-Բախտամը, որ իբրեւ քաղաքական յանցաւոր աքսորուած էր Պարսկաստանի Արդաւիլ բերդում (տես գլ. XXI):

Այն օրից անցել էր ամբողջ տասն տարի, այդ հերոսը դեռ մաշվում էր հեռաւոր բանտարկութեան մէջ:

Երբ Աղա-Մամադ-խանը վերջին անգամ արշաւանք գործեց դէպի Ղարաբաղի կողմերը եւ Շուշի բերդում սպանուեցաւ (1797), նա գալու ժամանակ անցաւ Արդաւիլի բերդաքաղաքով: Այստեղ գտնվում է այն երեսելի մէջեղը, որի մէջ զետեղուած են Շէյխ-Սէֆիի եւ միւս Սէֆէվի թագաւորների շերիմները: Պարսից նոր թագաւորների սովորութեան համեմատ, Աղա-Մամադ-խանը, որպէս ուխտաւոր, այցելութիւն գործեց արքաների գերեզմաններին: Այդ ծէսը կատարելուց յետոյ, նա պէտք է այցելութիւն անէր բերդի բանտարկեալներին՝ նաեւ ում որ արժան էր ներումն շնորհելու համար:

Այդ բերդում պահվում էին նշանաւոր քաղաքական յանցաւորները միայն: Աղա-Մամադ-խանը նրանց շատերին ներումն շնորհեց, որոնց թուում եւ Մելիք-Բախտամին, մանաւանդ երբ իմացաւ, որ նա Մելիք-Աւան-խանի թոռն է, որի նախնիքը Պարսկաստանին մեծ ծառայութիւններ են արել:

Շահն առաջարկեց Մելիք-Բախտամին իւր հետ գնալ Ղարաբաղ եւ այնտեղ վարել իւր հայրենի իշխանութիւնը: Իսկ մեղքը թէեւ քաջ, պատերազմական մարդ էր, բայց ունէր եւ իւր կրօնական մոլեռանդութիւնները: Երկար տարիներ պարսկական աքսորանքի մէջ ապրելով, զուրկ եկեղեցուց, զուրկ պահեցողութիւնից, — այդ համարում էր նա մի մեծ յանցանք կրօնի եւ եկեղեցու դէմ: Այդ պատճառով փոխանակ Աղա-Մամադ-խանի զօրքերի հետ իւր հայրենիքը գնալու, նա ուղղակի դիմեց Ս. Էջմիածին իւր մեղքերը քաւելու համար:

Ս. Էջմիածնից վերադարձաւ նա Ղարաբաղ այն ժամանակ, երբ Աղա-Մամադ-խանը Շուշի բերդում սպանուած էր եւ իբրահիմ-խանն աւելի մեծ վստահութեամբ վարում էր տեղային իշխանութիւնը:

Մելիքը գտաւ իւր հայրենիքը թշուառ վիճակի մէջ. սովը սարսափելի կոտորածներ էր անում եւ ժողովրդի մեծ մասը ցրիւ էր եկած: Իսկ ինքն աւելի անբաղդ գտնուեցաւ. իբրահիմ-խանը լսելով նրա գալուստը, սկսեց բարեկամական կեղծ ցոյցերով հրապուրել նրան, մինչեւ իւր սեղանի վրայ կարողացաւ թունաւորել նրան¹:

Տիգակի տիրապետողների իշխանութիւնը ամենավտանգաւորն էր իբրահիմ-խանի համար: Նրանք Պարսկաստանին աւելի մօտ լինելով, ուղղակի յարաբերութիւններ ունէին պարսից բարձր Դռան հետ: Մելիք-Բախտամի ազատութիւն գտնելը Արդաւիլի բանտից Աղա-Մամադ-խանի շնորհիւ եւ վերջինի սպանուելը Շուշի բերդում, շատ

¹ Նրա գերեզմանի արձանագրութեան մէջ պահանջուած է նենգաւոր խանի ցած դաւաճանութեան յիշատակը. «Յայտմ տապանի հանգչի մարմին՝ քաջ եւ արի Մելիք-Բախտամին. սա էր որդի Մելիք-Արամին. մահ եւ վախճան պատմեն սորին՝ մահահաղով իբրահիմ-խանին. եւ որք հանդիպիք ի տապան սորին, միով բանիւ ողորմի ասէք. ամէն»:

հասկանալի է, որ աւելի կը սաստկացնէր իրրահիմ-խանի երկիւղը Տիգրակի տիրապետողներից, եւ այդ պատճառով Մելիք-Բախտամին տմարդութեամբ ոչնչացնելուց յետոյ, սկսեց նա որոգայթներ լարել նրա ժառանգների համար։

Մելիք-Բախտամին յաջորդեց նրա որդին՝ Մելիք-Աբասը։

Մեր ձեռքում գտնուած մի ձեռագիր պատմութիւնից քաղում ենք հետեւեալը Մելիք-Աբասի յատկանիշների մասին.

“Նրանց (Մելիք-Աւանեանների) ազգի եւ սերունդների մէջ տակաւին չէր ծնուած, արդարեւ, մի այնպիսի տղամարդ պարթեւական, հսկայազօր կերպարանքով եւ ահազնակերպ հասակով։ Իւր քաջագործութիւններով սկսեց հետզհետէ նուաճել նա ոչ միայն իւր բոլոր հայրենիքը, այլեւ մահմեդականների ազգը։ Այդ պատճառով, տարածուելով սփռուեցաւ նրա քաջութեան եւ անաչառ դատաստանների համբաւը, որով պատժում էր յանցաւորներին եւ վնասակար անձինքներին։ Առանց արծաթասիրութեան եւ կաշառքի էր կատարում նա իւր դատովճիւղները. մահապարտներին պատժում էր առանց խնայելու. շատերին կախում էր մեծ ճանապարհների վրայ կախաղաններից եւ շատերին տալիս էր իւր ծառաների ձեռքը, որ սրախողխող անեն հասարակութեան եւ աւագակ մարդկանց աչքի առջեւ, որպէս զի ոչ ոք այնուհետեւ չվստահանայ նոյն չարութիւնները գործելու։ Արդարեւ, սարսափելով դողում էր ամբողջ գաւառը նրանից։ Նրա քաջագործութիւնների համբաւը շատ վաղ հասել էր մեծ բռնաւորի (Իբրահիմ-խանի) ականջին...։ Բայց նա իւր սրտի ոխը ծածկած ունէր, չէր կամենում յանկարծ յայտնել մեր նախարարին (Մելիք-Աբասին), որով-

հետեւ նրա նպատակն այն էր, որ դարձնի նրան հայկական դաւանութիւնից մահմեդական դէնին...”

Յետոյ երկար խօսվում է այն միջոցների մասին, որ իբրահիմ-խանը գործ դրեց իշխանի հաւատքը խախտելու համար։

Իբրահիմ-խանը, արդարեւ, այժմ փոխել էր իւր քաղաքականութեան եղանակը հայոց մեղքների վերաբերութեամբ։ Նա տեսնում էր, որ դաւադրութիւնը, սպանութիւնը, թոյնը եւ այլ որոգայթները նրանց կեանքի դէմ, չեն հասցնում իւր ցանկացած նպատակին։ Սպանուած հօր փոխարէն իշխում էր որդին, կամ նրա սահմակիցներից մէկը։ Վերջ ի վերջոյ համոզուեցաւ, որ փոխանակ թոյնի, աւելի լաւ էր նրանց ընդունել տալ մահմեդական կրօնը։ Կրօնը փոխելով՝ նրանք աւելի հեշտութեամբ կը ոչնչանային եւ կը խառնուէին թուրքերի հետ։

Առաջին փորձը կատարեց նա Մելիք-Աբասի վրայ, բայց նրա բոլոր խորամանկութիւնները փշուրեցան առաքինի իշխանի հաստատամտութեան առջեւ։ Իբրահիմ-խանը մինչեւ անգամ աշխատեց հրապուրել նրան իւր աղջիկների գեղեցկութեամբ. բայց երբ նկատեց, որ նրա հաւատքը խախտելու հնար չկայ, կրկին ձեռք առաւ սպանութեան հնարները...

Մի անգամ Մելիք-Աբասն անձամբ գնացել էր Յորդիւղը մի քրէական գործ քննելու համար. գիշերն ստիպուեցաւ այնտեղ մնալ եւ հիւրասիրուեցաւ տեղային աւագ քահանայի տանը։ Դիշերը նոյն տան վրայ յարձակուեցան մի խումբ ձիաւորներ, որ պատրաստուած էր իբրահիմ-խանից։ Նրանք գտան մեղքին քնած եւ անպատրաստ վիճակի մէջ։ Սրերի տակ կտրատեցին նրան։

Սպանուածի մարմինը բերուեցաւ իւր Տող բերդը: Նոյն ժամուս, երբ եկեղեցու մէջ պատարագ էր մատուցւում եւ պատրաստւում էին թաղման հանդէսը կատարելու, իբրահիմ-խանի հրամանով կատարուեցաւ մի այլ չարագործութիւն: Յանկարծ եկեղեցի ներս մտան խանի զինուած մարդիկը եւ աշխատում էին յափշտակել հանգուցեալի մարմինը, ասելով, թէ նա կենդանութեան ժամանակ խոստովանուել էր մահմեդական կրօնը, ուստի իրաւունք չէ նրան քրիստոնէական ծէսով թաղելու: Զայրացած ժողովուրդը մի կողմից, հանգուցեալի բարեկամները միւս կողմից, յարձակուեցան խանի մարդկանց վրայ, նրանցից շատերին կոտորեցին, ջարդեցին. տեղի ունեցան բաւական մեծ թուով սպանութիւններ: Խանի մնացած մարդիկը փախչելով, իրանց ջարդուելու մասին լուր տարան Շուշի բերդը: Այս անգամ զայրացած խանը զօրքեր ուղարկեց: Բայց մինչեւ զօրքերի հասնելը թաղման խորհուրդը կատարուած էր:

Նրանք կամեցան գերեզմանից դուրս հանել հանգուցեալի մարմինը: Այդ յանդգնութիւնը պատճառ տուեց մի աւելի սարսափելի կռուի հայերի եւ թուրքերի մէջ: Բայց որովհետեւ հայերն անպատրաստ էին եւ չէին սպասում մինչեւ այս աստիճան բռնութիւն խանի կողմից, այս պատճառով յաղթուեցան: Հանգուցեալի մարմինը դուրս հանեցին իւր տոհմային գերեզմանատնից¹ եւ տարան մահմեդականների գերեզմանատան մէջ թաղեցին:

Ի՞նչ նպատակ կար այդ բարբարոսութեան մէջ: — Այն, որ յետոյ իբրահիմ-խանն առիթ ունենայ ասելու հանգուցեալի ժառանգներին, թէ ձեր հայրը մահմեդա-

¹ Մեղք-Աւանեանների տոհմային գերեզմանատունը գտնւում է Տող բերդի եկեղեցու դաւթում:

կան էր եւ մահմեդականութեան մէջ մեռաւ, դուք եւս պէտք է ընդունէք նոյն կրօնը: Այդպէս էլ եղաւ: Այնուհետեւ խանը, կալանաւորելով Մեղք-Աւանեանների արդէն բաւական ուժից ընկած ժառանգներին, սկսեց բացարձակ կերպով կրօնական հալածանքի ենթարկել նրանց:

Այդ միջոցներին Ղարաբաղում սովը եւ ժանտախտը սարսափելի կոտորածներ էին անում: Գիւղերը հետզհետէ դատարկւում էին. ժողովուրդը դաղթում էր: Այդ ժամանակն էր, որ հանգուցեալ Մեղք-Աբասի որդի Մեղք-Ղահրամանը (որ եւ կոչւում էր Բաղը-բէկ) Տիզակի ժողովրդի մի մասը իւր հետ առնելով դաղթեց դէպի Վրաստան:

Մեղք-Աւանեան Բաղդադ-բէկը (Մեղք-Եսայու որդին)¹ մնաց իբրահիմ-խանի բանտում: Նրկար չարչարանքներ կրելուց յետոյ, ստիպուեցաւ նա իւր երկու որդիներին հետ, որոնք կոչւում էին Ասլան եւ Վահան, ընդունել մահմեդականութիւն: Դրանց իշխանութիւնը կարճատեւ եղաւ, որովհետեւ Բաղդադ-բէկը մի հակառակութեան համար խեղդամահ եղաւ նոյն իբրահիմ-խանի ձեռքով: Իսկ նրա որդի Ասլանը, կամենալով կրկին վերադառնալ դէպի քրիստոնէական կրօնը, նոյն խանի մահադեղով սպանուեցաւ: Վահանի վախճանը մեզ յայտնի չէ:

Եւ այսպէս՝ Մեղք-Աւանեանների Տիզակի հզօր տիրապետողների, համարեա ամբողջ սերունդը կամ մահադեղով կամ սպանութիւնով ոչնչացաւ իբրահիմ-խանի ձեռքով: Եւ չմոռանանք, որ այդ նշանաւոր տոհմի առաջին ներկայացուցիչն էր այն մեծ մարդը, որ Պետրոս Մեծի հետ թղթակցութիւններ ունէր, որ փառաւոր ընդունելութիւն գտաւ Աննա Իվանովնա եւ Նիզալետա

¹ X, XI եւ հետեւեալ գլուխներում:

Պետրովնա կայսրուհիների պալատում, որ ռուսաց կառավարութիւնից ստացաւ գէներալի աստիճան, իսկ Յադիր-Շահից — խանութեան աստիճան: Դա գէներալ Մեղիք-Աւան-խանն էր, որի կատարած մեծագործութիւնների հետ ծանօթացանք մեր պատմութեան սկզբի գլուխներում:

Մեղիք-Աւանեանների տոհմի վերջին ներկայացուցիչների մի ճիւղը մահմեդական դարձաւ, միւսը մնաց քրիստոնեայ: Նրանց ընդարձակ կալուածներին, Շուշի բերդի խաների օգնութեամբ, տիրեցին մահմեդական ժառանգները, իսկ քրիստոնեայ մնացածները զրկուեցան ժառանգութիւնից¹: Այդ տոհմի մի այլ ճիւղը, որպէս էին՝ իշխան Մեղիքովները, իշխան-Սումբատովները, Հայրապետեանները, Ռուսաստանում մեծ-մեծ պաշտօնների մէջ մտան, փայլեցին, իսկ թէ յետոյ ինչ եղան, մեզ յայտնի չէ:

XXXVI.

Սովը, ժանտախտը եւ Ղարաբաղի գաղթականութիւնը:

1795 թուից մինչեւ 1798 թուի սկիզբը պարբերաբար կատարուեցան մի քանի միւր միւսից աւելի կորստաբեր, աւելի փոթորկալի արշաւանքներ: Ղարաբաղը եւ նրա շրջակայ գաւառներն անընդհատ պատերազմների, ասպատակութեան եւ արեան ասպարէզ դարձան: Աղա-

¹ Տոյ բերդում, Մեղիք-Աւան-խանի պալատում այժմ բնակվում է մի ֆարհադ-բէկ անունով թուրք ազնուական, որ պարծանքով յիշում է, թէ ինքը Մեղիք-Աւանեանների նշանաւոր տոհմի ժառանգներիցն է: Եւ իրաւ, նա Բաղդադ-բէկի թոռը եւ Մեղիք-Աւանի որդին է: Իսկ Մեղիք-Աւանեանների քրիստոնեայ մնացած ժառանգները այժմ թշուառ աղքատութեան մէջ բնակվում են նոյն Տոյ բերդում, թէեւ ազնուականներ են համարվում:

Մամադ-խանի առաջին արշաւանքից յետոյ տեղի ունեցաւ կոմս Զուբովի արշաւանքը, յետոյ Գանձակի պաշարումը, յետոյ Աղա-Մամադ-խանի երկրորդ արշաւանքը: Այդ արիւնահեղ կռիւների ժամանակ, որ տեւեցին ամբողջ երեք տարի, շինականների կեանքն այն աստիճանն ապահով դրութեան մէջ էր, որ չկարողացան էջ իւր ժամանակին ցանել եւ ոչ իւր ժամանակին հնձել: Եւ երբ տեղի ունեցաւ 1797 թուի սարսափելի երաշտութիւնը, որ ցամաքացրեց բոլոր բուսականութիւնը, այդ ժամանակ եղած ցանքերն էլ իսպառ ոչնչացան:

Կարծես, ինքը բնութիւնը միաբանուել էր մարդկային զազանութիւնների հետ Ղարաբաղը բոլորովին ամայի եւ անապատ դարձնելու համար: Մարդիկ սպառեցին բոլորը, ինչ որ կարելի էր ուտել, յետոյ անասունների նման սկսեցին կերակրուել խոտերով եւ արմատներով: Դա այն զարհուրելի սովերից մէկն էր, որոնց սարսափելի նկարագրութիւնները մեծ տեղ են բռնում Հայաստանի պատմութեան մէջ, Հանկ-Թէմուրների եւ այլ այսպիսի մարդկային հրէշների կատաղի արշաւանքներից յետոյ:

Անկարգ, անսովոր սնունդի պատճառով երկրները ծածկուեցան դիակներով: Սովից յետոյ տեղի ունեցաւ 1798 թուի ժանտախտը, որ լրացրեց ժողովրդի դժբախտութեան պակասը:

Վաթսուն հազար տուն հայ բնակիչ ունեցող Ղարաբաղը համարեա թէ դատարկուեցաւ: Այդ ժամանակ տեղի ունեցաւ Սիւնեաց աշխարհի մեծ գաղթականութիւնը: Սարսափած ժողովուրդն սկսեց ցրիւ գալ, սկսեց թողնել հայրենիքը եւ հեռանալ դէպի Տաճկաստան, դէպի Պարսկաստան, դէպի Ռուսաստան եւ դէպի Վրաստան:

Թէ ինչ եղան Տաճկաստան, Պարսկաստան եւ Ռուսաստան գաղթողները, մենք նրանց մասին խիստ փոքր տեղեկութիւններ ունինք, բայց զրանից մեր պատմութեան նպատակից դուրս է նրանց վրայ խօսելը. միայն կը խօսենք Վրաստանի գաղթականների մասին:

Ղարաբաղի հայոց գաղթականութիւնը գլխաւոր պատճառը դարձաւ Ղարաբաղի հայկական իշխանութիւնների կործանման: Փանահ-խանը, Իբրահիմ-խանը եւ այլ զրանց նմաններն այնքան չվնասեցին հայոց մեղքութիւններին, որքան վնասեցին իրանք մեղքները, երբ թողնելով հայրենի հողը, սկսեցին իրանց ժողովրդի հետ օտար հողի վրայ ապահովութիւն որոնել: Կտրուելով հայրենի աշխարհից, նրանք զրկուեցան ամեն բանից...:

Թէեւ Ղարաբաղի մեղքներն այն նախատեսութիւնն ունէին, որ ամեն անգամ եւ հայրենիքում կեանքն անտանելի էր դառնում եւ ստիպուած էին լինում գաղթել մի օտար երկիր, նրանք միշտ պահանջել են թէ իրանց եւ թէ իրանց ժողովրդի համար առանձին արտօնութիւններ: Բայց այդ արտօնական կացութիւնը մի օտար հողի վրայ չէր կարող կատարելապէս լրացնել այն կորուստը, որ նրանք պիտի կրէին հայրենիքը թողնելով:

1798 թուի յունուար ամսում վախճանուեցաւ վրաց Հերակլ իշխանը. նրան յաջորդեց որդին՝ Գիօրգի ԺԲ-րդը:

Հերակլ մահից յետոյ իշխանական ընտանիքի թէ տղամարդկանց եւ թէ կանանց մէջ ծագեցան անհաշտ կռիւներ եւ անվերջանելի երկպառակութիւններ: Ռուսաստանի Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որ վրաց իշխանական գերդաստանի մտերիմ բարեկամներից մէկն էր, շատ աշխատեց միաբանութիւնն ու խաղաղութիւնը նրանց մէջ

վերականգնելու համար, բայց նրա բոլոր ջանքերը ցանկալի արդիւնքը չունեցան: Արքեպիսկոպոսն այդ երկպառակութիւնները վնասակար էր համարում Վրաստանի համար:

1797 եւ 1798 թուականներին, այսինքն սովի եւ ժանտախտի ամենասաստիկ ժամանակներում, Վրաստանում խմբուեցաւ Ղարաբաղի հայերի ահազին բազմութիւն: Հայերի եւ վրացիների այդ միախմբումը Յովսէփ արքեպիսկոպոսն աւելի նպատաւոր էր համարում իւր նպատակների իրագործմանը: Բայց այդ բոլորը շատ ուշ էր արդէն: Եթէ յարգել արքեպիսկոպոսը իւր անչափ եռանդի եւ հայրենասիրութեան հետ փոքր ինչ լուրջ քաղաքագիտութիւն եւս ունենար, կարելի է այն սխալանքների մէջ չընկնէր, որոնց հանդիպեց նա իւր ամբողջ քաղաքական գործունէութեան ասպարիզում: Նա սաստիկ շուտ յափշտակուող եւ հեշտ խաբուող մարդ էր...:

Եկատերինա Բ-ի վախճանուելուց եւ Պողոս Ա կայսրի գահակալութիւնից յետոյ ռուսաց կառավարութեան քաղաքական հայեացքը Անդրկովկասի քրիստոնեաների վերաբերութեամբ բոլորովին փոխուեցաւ: Այժմ ոչ ոք չէր մտածում իրագործելու Պետրոս Մեծի եւ Եկատերինա Բ-ի ունեցած նպատակները արեւելքի քրիստոնեաների մասին: Այժմ Վրաստանը ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ մի ռուսական նահանգ:

Այդ էր պատճառը, որ երբ Ղարաբաղի հայոց երկու իշխանները՝ Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Ջումշուդը եւ Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Փրէյդուհը, կամեցան Վրաստանում հաստատ գաղթարաններ հիմնել, նրանք վշտացած Հերակլ իշխանի եւ նրա յաջորդ Գիօրգիի վարմունքից, այլեւս չկամեցան վերջինի հետ բանակցութիւններ

ունենալ, այլ ուղղակի դիմեցին Ս. Պետերբուրգ Պօղոս Ա կայսրին:

Վրաստան գաղթած Ղարաբաղի հայերն սկզբում խիստ անմարդասիրաբար ընդունուեցան վրացիների կողմից: Սովից տանջուած, աղքատ եկան նրանք այդ երկիրը. շատերը վրացիների դռներն ընկած մուրացկանութիւն էին անում: Վրաց իշխաններն ստիպում էին նրանց որ ճորտ գրուեն, որպէս զի փոխարէնը կերակրեն նրանց: Ողորմելիները մի կտոր հացի համար վաճառում էին իրանց զաւակներին եւ ստրկութեան էին մատնում¹: Վրաց աղնուականների այդ անողորմ վարմունքն էր գրեթե անուշադր, որ ստիպեց հայոց մեղքներին Ս. Պետերբուրգ դիմել:

Հայոց մեղքներն իրանց հպատակների հետ² գաղթել էին մի երկիր, ուր այդ ժամանակ տիրում էր ճորտութիւնը: Բայց հայ ժողովուրդը սովորած չէր ճորտութեան: Թէ՛ Հայաստանի անկախութեան ժամանակ, թէ՛ պարսից եւ թէ՛ օսմանցիների տիրապետութեան ժամանակներում հայ գիւղացին վայելում էր կատարեալ ազատութիւն: Մեղքները ցանկանում էին, որ իրանց ժողովուրդը պահպանէր իւր վաղեմի ազատութիւնը, իսկ իրանք վայելէին նոյն իրաւունքները, որ միշտ ունեցել են իրանց հպատակների վերաբերութեամբ: Նրանք պահան-

¹ Վրաստանում մինչեւ վերջին ժամանակները գտնուած հայ ճորտերի մեծ մասն այս տեսակ հանգամանքների զոհ պէտք է համարել:

² Վրաստան գաղթեցին գլխաւորապէս Գիւլիստան եւ Վարանդա գաւառների ժողովուրդը, այսինքն Մեղք-Բեգլարեանների եւ Մեղք-Շահնազարեանների հպատակները: Մեղք-Մեջլումի (որ արդէն մեռած էր) հպատակները մնացին Գանձակի գաւառում քաւադ-խանի հովանաւորութեան ներքոյ: Իսկ Խաչէնի եւ Տիգակի ժողովուրդը մասամբ մնացին իրանց տեղերում, մասամբ գաղթեցին ուրիշ երկրներ եւ մասամբ եկան Վրաստան եւ խառնուեցան վերոյիշեալ երկու մեղքների ժողովուրդի հետ:

ջում էին, որ Վրաստանի սահմաններում, որ այդ ժամանակ գտնվում էր ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ, տային իրանց ազատ հողեր, որպէս մշտական սեպհականութիւն, եւ այդ հողերի վրայ նրանք հիմնէին իրանց գաղթարանները, եւ բնակուէին իրանց վաղեմի օրէնքներով ու սովորութիւններով:

Այդ նպատակներով Մեղք-Բեգլարեան Մեղք-Փրէյդունը¹ եւ Մեղք-Շահնազարեան Մեղք-Ջումշուդը գնացին Ս. Պետերբուրգ² անձամբ աղերսամատոյց լինելու կայսրին իրանց պահանջների մասին:

Մեղքները Ս. Պետերբուրգում արժանաւոր ընդունելութիւն գտան: Պօղոս Ա կայսրի 1799 թ. 2 յունիսի բարձրագոյն հրովարտակով հրամայուեցաւ տալ մեղքներին Ղազախի գաւառը բնակութեան համար, եւ պահպանել իրանց հպատակների վերաբերութեամբ միեւնոյն իրաւունքները, որ նրանք վայելում էին իրանց հայրենիքում: Այդ հրովարտակը գրուեցաւ Վարանդայի իշխան

¹ Մեղք-Փրէյդունը Մեղք-Աբովի եղբոր՝ Մեղք-Բեգլար Բ-ի որդին էր (տես գլ. XVI):

² Մեղքների շքախմբի մէջ գտնվում էր եւ պատանի Ռոստոմը, որը Մեղք-Շահնազարի ջորեպանի որդին էր: Նրա հօրը կոչւում էին Մեհրաբէն Գիւլբի: Գեռ 14 տարեկան հասակում Ռոստոմը Ղարաբաղից փախչելով գնաց Հաշտարխան, այնտեղ մի «պօլկովոյ մարկիտանտի» մօտ աշակերտ դարձաւ: Այդ պարագանքը միջոց տուեց նրան սովորելու ռուսաց լեզուն: Երբ մեղքները Հաշտարխանից անցնում էին Ս. Պետերբուրգ գնալու, պատանի Ռոստոմը խառնուեցաւ նրանց շքախմբի հետ, որ բաւական բաղմամբ էր: Նրան վեր առան, մտածելով թէ ճանապարհին հարկաւոր կը լինի, որպէս ռուսաց լեզուի թարգման: Ս. Պետերբուրգն այն աստիճան գրաւեց պատանի Ռոստոմին, որ նա այլեւս վերադառնալ չցանկացաւ: Մեղք-Ջումշուդը իւր հօր ջորեպանի որդուն աղնուականութեան թուղթ շնորհեց եւ նրա խնդրելով պատանի Ռոստոմը մտաւ զինուորական գպրոց: Ահա այդ պատանին էր, որ վերջը դարձաւ հռչակաւոր իշխան գեներալ Մաղաթովը, որ այնքան նշանաւոր գործեր կատարեց ռուսաց տաճկական, ֆրանսիական եւ պարսկական արշաւանքների ժամանակ:

Մեղք-Ջուճուղ Մեղք-Շահնազարեանի եւ Գիւլիստանի իշխան Մեղք-Փրէյդուլն Մեղք-Բէգլարեանի անունով : Նոյն մեղքներին շորհուեցան գերազանցութեան մեղալներ եւ նշանակուեցաւ մշտական թոշակ. Մեղք-Ջուճուղի համար տարեկան 1400 ռ., նրա որդու համար 600 ռ., իսկ Մեղք-Փրէյդուլնի համար 1000 ռ.:

Յիշեալ բարձրագոյն հրովարտակի մօքի համեմատ կայսրը նոյն թուով առանձին հրովարտակ ուղղեց վրաց իշխան Գիօրգին. բացի դրանից նոյն թուի ապրիլի 16-ից առանձին բարձրագոյն հրահանգով հրամայուեցաւ ստատակի սովետնիկ Կովալենսկուն (որ այդ ժամանակ նշանակուած էր Վրաստանի մինիստր) հետեւեալը.

«Հայոց մեղքները՝ Ջուճուղ եւ Փրէյդուլն, որոնք գտնվում են այստեղ (Ս. Պետերբուրգ) եւ միւսները, որոնք մնացել են Վրաստանում եւ Պարսկաստանում (Ղաւրաբաղում) իրանց այլ հայրենակիցների հետ, դիմեցին Նորին Կայսերական Մեծութեան հովանաւորութեան ներքոյ եւ ստացան ամենաողորմած թոյլտուութիւն բնակուելու Վրաստանում այն պայմանով, որ թագաւորը (վրաց Գիօրգի ԺԲ) պէտք է տայ նրանց հողեր բնակութեան համար թէ իրանց հպատակների հետ եւ թէ Պարսկաստանի այն բնակիչների հետ, որոնք կարող կը լինին հետ դուրս գալ այնտեղից: Թագաւոր Կայսրը ցանկանալով, որ մի այսպիսի քրիստոնէայ ժողովուրդ, որքան կարելի է, ծաղկէր Վրաստանում հէնց նոյն իսկ երկրի օգուտների համար, — դուք (Կովալենսկին) պէտք է աշխատէք, որ թագաւորը (Գիօրգին) հողերի այնպիսի զեջումներ անէր, որ մեղքների համար ամենաշահաւետ պայմաններով լինէր. եւ որովհետեւ մի այսպիսի հասարակութիւն չէ կարող բնակութեան հաստատ հիմք ունենալ եւ ընդարձակել

իւր յառաջագիմութիւնը, մինչեւ որ պահպանուած չլինին նրա սովորութիւնները եւ կառավարութեան ձեւերը, որոնք հին ժամանակներից յատուկ են եղել նրան, այդ պատճառով եւ ցանկալի կը լինէր, որ նա (հայոց հասարակութիւնը) ոչ այլ տեսակ կախումն ունենար Վրաստանից, բայց միայն վասալներ լի տեսակով, վճարելով այնուամենայնիւ թեթեւ հարկ թագաւորին, եւ բաժանելով նրա հետ այն ամենը, ինչ որ հարկաւոր կը լինի թէ ծախքերի վերաբերութեամբ եւ թէ մարդկանց գործակցութեամբ երկրի պաշտպանութեան դէպքերում»:

Վրաստանն այդ ժամանակ այն աստիճան խռովեալ դրութեան մէջ էր, որ իշխան Գիօրգին խիստ նպաստաւոր համարեց հայոց մեղքների եւ նրանց հպատակների ահադին բազմութեամբ վրաց հողը վրայ բնակութիւն հաստատել: Մեղքները կարող էին նրան զօրաւոր դաշնակիցներ լինել: Կովկասեան լեռնաբնակների յարձակումները մի կողմից, վրաց իշխանական գերդաստանի անդամների երկպառակութիւնները միւս կողմից, երկիրն անդադար ալէկոծութեան մէջ էին պահում: Գիօրգիի եղբայրները, նրա ազգականները ամեն օր նորանոր խռովութիւններ էին յարուցանում: Նղբայրներից մէկը՝ իշխանազն Աղէքսանդրը, հակուած էր պարսիկների կողմը եւ գործում էր հակառակ ռուսների եւ հակառակ իւր եղբոր:

Այդ հանգամանքներն էին պատճառ, որ մեղքների պահանջը կատարուեցաւ: Մեղք-Շահնազարեան Մեղք-Ջուճուղն ստացաւ Գիօրգի իշխանից Լօռիի գաւառը իւր սահմաններով եւ Բօրչալուի մի մասը, որոնց մէջ նա իւր հպատակների հետ բնակութիւն հաստատեց: Մեղք-Բէգլարեան Մեղք-Փրէյդուլնն ստացաւ Բօրչալուի մնացած

մասը եւ Աղջա-Ղալան: Իսկ Մեղիք-Աբովը (Մեղիք-Փրէյ-դունի հօրեղբայրը) ստացաւ Բօլնիսը իւր սահմաններով: Այնուհետեւ մեղիքները ձեռք բերեցին եւ ուրիշ հողեր այն չափով, ինչ չափով որ հետզհետէ աւելանում էր նրանց հպատակների թիւը:

XXXVII.

Երբ Ղարաբաղի հայ ժողովրդի մի մասն իրանց մեղիքների հետ զետեղուեցան Վրաստանում, այդ ժամանակ Ղարաբաղի երեք կաթողիկոսները գտնվում էին զանազան տեղերում: Նրանցից երկուսը մնացին Ղարաբաղում. իսկ երայել կաթողիկոսը նստած էր Ամարասայ վանքում, իսկ փոքր Սիմոն կաթողիկոսը Նրիցմանկանց վանքում. երրորդը Հասան-Ջալալեան Սարգիս կաթողիկոսը գտնվում էր Ղարաբաղի սահմաններից դուրս՝ Գանձակ քաղաքում (տե՛ս գլ. XVII):

Բայց մի ճակատագրական դժբախտութեամբ կարծես անխուսափելի էր դարձել, որ Ղարաբաղի մեղիքները ուր եւ գնային, պէտք էր որ մի եկեղեցական կռիւ չար դեւի նման հետեւէր նրանց:

Հէնց նոյն տարուայ մէջ, երբ մեղիքներն իրանց ժողովրդի հետ գաղթեցին Վրաստան, Հասան-Ջալալեան Սարգիս կաթողիկոսը, իւր եղբորորդի Բաղդասարի (որ արդէն վարդապետ էր ձեռնադրուած) եւ իւր այլ ազգականների ու մերձաւորների հետ, Գանձակից տեղափոխուեցան Թիֆլիզ (1797 թ. 25 մարտի): Հերակլ իշխանը սիրով ընդունեց կաթողիկոսին եւ մեռնելուց առաջ յանձնեց իւր ժառանգ Գիօրգիին, որ աւելի յարգանք ցոյց տուեց իւր վեհափառ հիւրին:

Թիֆլիզում այդ ժամանակ, որպէս Վրաստանի հայոց առաջնորդ, Ս. Էջմիածնի բարձր իշխանութեան կողմից

նստած էր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս պօլսեցին, որ յայտնի էր «Գեղարդակիր» մականունով: Դա խիստ գործունեայ եւ հաստատուն բնաւորութեան տէր մի եկեղեցական էր եւ մեծ ազդեցութիւն ունէր Ս. Էջմիածնում:

Սարգիս կաթողիկոսի Թիֆլիզում բնակութիւն հաստատելը, ի հարկէ, շատ հաճելի չէր կարող լինել «Գեղարդակիրին», մանաւանդ երբ նկատում էր նա իշխան Գիօրգիի համակրութիւնը դէպի կաթողիկոսը եւ վերջինի ձգտումները՝ Վրաստանում այդ ժամանակ զետեղուած Ղարաբաղցի գաղթականների հովիւը լինելու:

Պէտք է ասած, որ Ղարաբաղցի գաղթականների ցանկութիւնն էլ հէնց այդ էր: Այդ ժողովուրդը սովորած էր Ս. Էջմիածնից անկախ իւր առանձին հոգեւոր կառավարութիւնն ունենալ, որպէս էր բազմադարեան Աղուանից կաթողիկոսութիւնը: Իսկ Սարգիսն այդ կաթողիկոսութեան ներկայացուցիչներից մէկն էր:

Ղարաբաղի հայերը մի ժամանակ Գանձակի դաւառում զետեղուելով, նոյն Սարգիսն իրանց համար կաթողիկոս օծել տուին: Այժմ Վրաստան գաղթելով, դարձեալ ցանկանում էին ունենալ իրանց առանձին իշխանութիւնը անկախ Ս. Էջմիածնից, նոյն Սարգիսի հովուութեան ներքոյ:

Իշխան Գիօրգիի յարաբերութիւններն այդ ժամանակ Ս. Էջմիածնի հետ լարուած լինելով, նպաստում էր Ղարաբաղցոց ցանկութեան իրագործելուն¹:

¹ Իշխան Գիօրգիի յարաբերութիւնների՝ Ս. Էջմիածնի հետ լարուած լինելու պատճառները թէեւ ինքն ըստ ինքեան շատ հասարակ բաներ էին, բայց կրօնական կէտից նայելով, մեծ նշանակութիւն ունէին: Ղարաբաղում ժանտախտ յայտնուելու ժամանակ, երբ ժողովուրդը տեղափոխուեցաւ Վրաստան, այդ սարսափելի ախտը տարաւ իւր հետ: Այդ ժամանակ վրաց Գիօրգի իշխանը դիմեց Ս. Էջմիածին, խնդրելով Ղուկաս կաթողիկոսից որ ուղարկէ Թիֆլիզ Գեղարդը, որ Ս. Էջմիածնի հրաշագործ սրբութիւններից

Այդ բոլորը, յայտնի բան է, պիտի հակառակէին «Գեղարդակիր», որպէս Վրաստանի հայոց առաջնորդի, շահերին մի կողմից, իսկ Ս. Էջմիածնի իրաւասութեանը միւս կողմից: Այդ էր պատճառը, որ երբ իշխան Գիօրգին առաջարկեց Ս. Էջմիածնի Ղուկաս կաթողիկոսին, խնդրելով որ Սարգիս կաթողիկոսը Ղարաբաղի գաղթականների առաջնորդ նշանակուի, Ղուկասը բացարձակապէս մերժեց իշխանի խնդրիւքը, եւ այդ առիթ տուեց երկար դժգոհութիւնների վրաց իշխանի եւ Ս. Էջմիածնի միջեւ:

Գիօրգին Ղուկասի յամառութիւնից վշտացած, յայտնեց, որ եթէ իւր խնդրիւքը չկատարուի, ինքն այնուհետեւ կարգելէ, որ Ս. Էջմիածնից ոչ մի հոգեւորական իրաւունք չունենայ Վրաստանի սահմաններից անց կենալու եւ տեղային հայերից հոգեւոր տուրք հաւաքելու:

Ղուկաս կաթողիկոսը տեսնելով, որ դրանով Վրաստանի հայերը բոլորովին պիտի կտրուեն Ս. Էջմիածնից, ստիպուեցաւ զիջումն անել: Նա խոստացաւ, թէ իշխանի ցանկութիւնը կը կատարէ, միայն պէտք է Սարգիս կա-

մէկն է, եւ հռչակուած է որպէս փարատող վարակիչ հիւանդութիւնների: Ղուկաս կաթողիկոսը չկատարեց իշխանի խնդրիւքը, նախ այն պատճառով, որ ժանտախտը Վաղարշապատում էլ յայտնուել էր եւ սուրբ Գեղարդի օգնութեան իրանք աւելի կարօտութիւն ունէին, իսկ երկրորդ պատճառն այն էր, որ վստահութիւն չունէր վրաց իշխանի վրայ, թէ կարող էր յիշեալ սրբութիւնը Վրաստանից կրկին յետ ստանալ:

Երբ Գիօրգին սկսեց աւելի եւ աւելի թախանձել, կաթողիկոսն ստիպուած եղաւ յիշեալ «Գեղարդակիր», Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի ձեռքով ուղարկել: Բայց սրբութիւնը Թիֆլիզ հասնելուց եւ հանդիսաւոր թափօրներ կատարելուց յետոյ կալանաւորուեցաւ: Ս. Էջմիածնից քանիցս անգամ խնդրեցին յետ ուղարկել, բայց վրաց իշխանը, միշտ զանազան պատճառներ բերելով, խաբոււմ էր: Վերջը Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը Մեկեք-Աբովի օգնութեամբ մի գիշեր վեր առաւ սրբութիւնը եւ մի քանի ձիաւորների հետ ծածուկ փախաւ Ս. Էջմիածին: Գուցէ այդ դէպքի պատճառով նա ստացաւ «Գեղարդակիր», մականունը:

Թողիկոսն անձամբ գնաց Ս. Էջմիածին, իւր խոնարհութիւնը յայտնելու եւ իւր պաշտօնն ստանալու համար:

Սարգիս կաթողիկոսը իւր եղբորորդի Բաղդասար վարդապետի հետ գնացին Ս. Էջմիածին: Թէեւ այնտեղ խիստ սառն ընդունելութիւն գտան, այսու ամենայնիւ Ղուկաս կաթողիկոսը՝ վրաց իշխանի հետ ունեցած վիճաբանութիւններին վերջ տալու համար, Սարգսին կարգեց Հաղբատու վանքի վանահայր եւ միեւնոյն ժամանակ Ղարաբաղի գաղթականների առաջնորդ: Նոյնը հաստատեց իշխան Գիօրգին իւր երկու հրովարտակներով, որոնցից մէկն ուղղած էր Ղարաբաղի գաղթականների հասարակութեանը, իսկ միւսն իրան՝ Սարգսին:

Բայց Ս. Էջմիածնում Սարգսից խոստումն առան, որ նա իրաւունք չունենայ կաթողիկոսական կնիք կամ տիտղոս գործ ածելու, այլ պէտք է կրէ արքեպիսկոպոսի աստիճան եւ գործ ածէ առաջնորդական կնիք: Թէեւ Սարգիսը պահպանեց այդ պայմանները, այսուամենայնիւ նրա հակառակութիւնները Թիֆլիզի Էջմիածնական ներկայացուցիչների հետ իսպառ չվերջացան:

Սարգսի գործը հաղիւ թէ փոքր ինչ կարգի էր դրուած, որ Ղարաբաղից յայտնուեցաւ մի նոր կաթողիկոս: Դա էր Նրիցմանկանց վանքի փոքր Սիմոն կաթողիկոսը, որ Իբրահիմ-խանից նեղուելով, փախաւ Թիֆլիզ:

Բայց այս անգամ Թիֆլիզի Էջմիածնականները նրա հետ «ցերեմօնեա» չարեցին: «Շահագէդան» Յովհաննէս վարդապետի՝ քթախոտի տուփը՝ ձեռնածուի արկղիկի

1 Մեզ յայտնի չէ Յովհաննէս վարդապետի ով լինելը, կամ ինչու էր կրում նա «շահագէդան» մականունը, որ նշանակում է Շահի մօտ գնացող: Միայն այսքանը յայտնի է, որ նա Եփրեմ կաթողիկոսի ժամանակ Ս. Էջմիածնում դեր խաղացող միաբաններից մէկն էր:

նման երկու խորշ ունէր, մէկից ինքն էր քաշում, միւսից առաջարկում էր այն անձինքներին, որոնց հարկաւոր էր ուղարկել ոգիների աշխարհը: Սիմոն կաթողիկոսին վեճակուեցաւ վերջին խորշն մէջ ածած քթախոտով կազդուրել իր ռնգերը: Նա թունաւորուեցաւ. թողեց թիֆլիզը եւ գնաց Գանձակ: Սակայն դեռ տեղը չհասած, կաթողիկոսի մօրուքի եւ գլխի մազերը թափուեցան եւ Գանձակում վախճանուեցաւ: Դա Նրիցմանկանց վանքի վերջին կաթողիկոսն էր:

XXXVIII.

Մեր պատմութեան նախընթաց գլուխներից մէկում Ղարաբաղի մինը միւսին հակաթու բազմաթիւ կաթողիկոսների առիթով նկատեցինք, թէ դարերի ընթացքում, ամեն անգամ, երբ ծագել են բուն աղգային կամ ժողովրդական ամենակարեւոր խնդիրներ, միեւնոյն ժամանակ սատանան մէջ է գցել մի որեւիցէ եկեղեցական կռիւ, երկպառակութիւն: Այդ թէեւ շատ տխուր է, բայց փաստ է:

Ռուսներն արդէն տիրել էին Վրաստանին եւ պէտք է տիրէին ամբողջ Անդրկովկասին: Հայերի համար սկսվում էր մի նոր կեանք. պարսկական բռնապետութիւնը քայքայվում էր եւ տեղի էր տալիս քրիստոնեայ պետութեան կառավարութեանը: Հայոց մելիքներն աշխատում էին պահպանել իրանց վաղեմի իրաւունքներն այդ նոր պետութեան հովանաւորութեան ներքոյ: Ժողովրդի կեանքը գտնվում էր փոխանցական տագնապի մէջ. հազար ու մէկ կարիքներ կային, հազար ու մէկ հարցեր պիտի վճռուէին, իսկ հէնց այդ ժամանակ Ս. Էջմիածնում սկսուեցան կաթողիկոսական կռիւները, որ զբաղեցրին հայոց մտքերը

այնքան ժամանակ, մինչեւ ռուսները բոլորովին հաստատուեցան Անդրկովկասում:

1799 թ. 27 դեկտեմբերի վախճանուեցաւ Ս. Էջմիածնի Ղուկաս կաթողիկոսը: Հայրապետական աթոռը ժառանգելու համար յայտնուեցան բազմաթիւ նախանձորդներ, որոնք մինը միւսին տեղի տալով, կռուի դաշտի վրայ քնացին հինգը: Դրանք էին՝ Ռուսաստանի արքեպիսկոպոս Յովսէփը, Կ. Պոլսի պատրիարք Դանիէլը, Հաշտարխանի եպիսկոպոս Նփրեմը եւ էնագետցի Դաւիթ եպիսկոպոսը, որ սաստիկ խորամանկ մարդ էր եւ միջոցների ընտրութեան մէջ ամենեւին խտրութիւն անել չգիտէր, իսկ հինգերորդն էր թիֆլիզցի «բոկոտն» (բորելի) կոչուած Ստեփան արքեպիսկոպոսը¹:

Ռուսաց կառավարութեան նպատակն այն էր, որ Ս. Էջմիածնի հայրապետական աթոռի վրայ նստէր մի մարդ, որ նշանաւոր ծառայութիւններ էր մատուցել Ռուսաստանին, մանաւանդ նրա արեւելեան պատերազմների ժամանակ թէ պարսիկների եւ թէ օսմանցիների հետ: Դա էր մեզ նախածանօթ Արղութեան Յովսէփ արքեպիսկոպոսը: Այդ գործունեայ, եռանդոտ եկեղեցականը դեռ եւս պէտք էր ռուսաց տիրապետութիւններն առաջ տանելու համար: Պարսիկների հետ գործը տակաւին վերջացած չէր. Նրեւանեան նահանգը եւ ուրիշ շատ խանութիւններ դեռ մահմեդականների ձեռքումն էին:

Ինքը Յովսէփ արքեպիսկոպոսը վաղուց ձգտում էր այդ նպատակին, որ ընդհանուր հայոց կաթողիկոսը դառնայ, եւ նրա մի այդպիսի փառասիրական ձգտումը սաս-

¹ Համարեա այդ ժամանակից սկսուեցան Դաւիթի եւ Դանիէլի կռիւները, որոնք Ս. Էջմիածնի վերջին կաթողիկոսների պատմութեան մէջ խիստ տխուր, միեւնոյն ժամանակ բաւական ընդարձակ տեղ են բռնում:

տիկ վայր ձգեց նրա համարումը մտածող հայերի աչքում, երբ նա իւր աւելի ընդարձակ եւ աւելի ազդեցուն դադարները թողնելով, սկսեց հետեւել իւր նեղ, եսական շահերին...:

Թէեւ նա Ս. Էջմիածնում եւ հայ հասարակութեան մէջ բազմաթիւ հակառակորդներ ունէր, բայց ռուսաց կառավարութեան եւ օսմանցոց Բ. Դռան հաճութիւնն ստացած, Ռուսաստանից ծանապարհ ընկաւ դէպի Անդրկովկաս, որ գնայ Ս. Էջմիածին հայրապետական օժումն ընդունելու համար: Արքեպիսկոպոսի վարմունքը, որ բողոքովին հակառակ էր հայոց վաղեմի ընտրողական կարգերին, շատ կարելի է, որ մեծ խռովութիւնների պատճառ տար, եթէ ճակատագիրն այլ կերպ չտնօրինէր: 1801 թ. փետրուարի 10-ին փառաւոր հանդէսով մտաւ նա Թիֆլիզ: Նա գտաւ իւր բարեկամ վրաց Գիօրգիի իշխանին արդէն դրած դադաղե մէջ¹: Իշխանի մահն արքեպիսկոպոսին սաստիկ տխրութիւն պատճառեց: Նրա հետ մեռան սրբազանի սրտին խիստ մօտ՝ խորին բաղձանքները...:

Իշխանի դադաղը դեռ դրուած էր Սիօնի մայր եկեղեցում, երբ 1801 փետրուարի 16-ին նոյն եկեղեցում կատարուեցաւ Վրաստանի Ռուսաստանի հետ միաւորութեան տօնախմբութիւնը եւ կարգացուեցաւ Պողոս Ա կայսրի հրովարտակը, որ աւետում էր այդ միաւորութիւնը:

Այդ ժամանակ Թիֆլիզում էր գտնվում գեներալ-մայոր Լազրեւիլը, որ կարգուած էր իբրեւ Վրաստանի զինուորական իշխանութեան ներկայացուցիչ:

¹ Գիօրգիին վախճանուեցաւ 1800 թ. դեկտեմբեր ամսում:

Կայսրի հրովարտակի ընթերցումից երեք օր յետոյ կատարուեցաւ իշխան Գիօրգիի թաղման հանդէսը, որին ներկայ էր ինքը Յովսէփ արքեպիսկոպոսը: Գիօրգիի թաղման հետ վրաց իշխանութիւնը վերջացաւ:

Այդ թաղմանից յետոյ ինքը Յովսէփ արքեպիսկոպոսն անկողին մտաւ եւ կարճատեւ հիւանդութիւնից յետոյ վախճանուեցաւ, առանց Ս. Էջմիածինը տեսնելու, առանց կաթողիկոսական ս. օժումն ընդունելու: Նրա հետ մեռան եւ հայոց մեղիքների մնացած յոյսերը...:

Նոյն տարուայ մէջ (1801 թ. 12 մարտի) վախճանուեցաւ Պողոս Ա կայսրը եւ ռուսաց զահի վրայ նստեց Աղէքսանդր Ա:

Գիօրգիի մահից յետոյ աւելի սաստիկ կերպով յուլուեցաւ երկպառակութիւնը վրաց իշխանազն ժառանգների մէջ: Գտնուեցան նրանց մէջ այնպիսիները, որ սկսեցին բողոք յայտնել Վրաստանի Ռուսաստանի հետ միաւորութեան մասին, սկսեցին զրգուել Կովկասի լեռնաբնակներին եւ պարսիկներին ռուսների դէմ¹:

Այդ բողոքողներից ամենանշանաւորը եւ ամենահաստատամիտն էր հանդուցեալ Գիօրգիի եղբայր Աղէքսանդրը: Նրա գործողութիւնները բաւական մեծ տեղ են բռնում այդ ժամանակի պատմութեան մէջ. բայց մենք համառօտ կերպով մէջ կը բերենք այնքանը միայն, ինչ որ վերաբերում է հայոց մեղիքներին:

Վրաստան գաղթած հայոց մեղիքներից աւելի ոյժ եւ նշանակութիւն ստացաւ Մեղիք-Բէգլարեան Մեղիք-Աբովը: Նա ինչպէս որ քաջ եւ պատերազմասէր էր Ղարաբաղում, նոյնը եղաւ եւ Վրաստանում: Բացի Ղարաբաղից

¹ Այդ ժամանակ տեղի ունեցաւ Աւարիայի Օմար-խանի երկրորդ արշաւանքը Վրաստանի վրայ:

իւր հետ բերած հպատակներից, նա սկսեց հետզհետե իւր իշխանութեան ներքոյ հաւաքել եւ այն գաղթականներին, որոնք Հայաստանի զանազան կողմերից փախչելով, Վրաստանում ապաստան էին գտնում: Այդպիսով նա այնքան բազմացրեց իւր ժողովրդի թիւը, որ կարող էր ամեն անգամ մի քանի հազար ձիաւոր կռուի դաշտը դուրս բերել: Դրանով չբաւականալով, Մելիք-Աբովն աշխատում էր 1000 հայ ընտանիքներ Ախալքալայի վեճակից (որ այդ ժամանակ օսմանցոց իշխանութեան ներքոյ էր գտնվում) տեղափոխել Վրաստան իւր կալուածների վրայ: Այդ մտքով նա իւր ձիաւորների խմբերով անդադար արշաւանքներ էր զործում, անցնում էր Տաճկաստանի սահմաններից եւ ամեն անգամ ահազին աւարով յետ էր դառնում: Շատ անգամ նրա ասպատակները հասնում էին մինչեւ Էրզրումի պարիսպների մօտ: Եւ որովհետեւ այդ բոլորն այն ժամանակ սովորական իրերի կարգումն էր, այդ պատճառով Մելիք-Աբովի վստահութիւններին սահման չէր դրվում:

Մելիք-Աբովն այնքան նշանակութիւն ստացաւ իւր քաջ ձիաւորների խմբերով, որ երկրի մէջ վաճառականական յարաբերութիւններն ապահով դրութեան մէջ պահելու եւ ճանապարհների վրայ կարաւանների երթեւեկութիւնն աւազակների յարձակումներից անվտանգ պահպանելու համար յանձնուեցաւ նրան քարվանսբաշիութեան պաշտօնը: Այդ պաշտօնի նշանակութիւնն այն էր, որ նա պիտի պահէր ճանապարհների վրայ պահականոցներ, նրա ձիաւորները պէտք է ուղեկցէին կարաւաններին մի իջեւանից մինչեւ միւսը, որ վտանգ չպատահէր: Այդ հսկողութեան համար Մելիք-Աբովի մարդիկը իւրաքանչիւր բեռից հարկ էին ստանում 1 ուրբլի, յօ-

գուտ մելիքի, որի տարեկան գումարը հասնում էր 500 թումանի¹, որպէս խոստովանվում է Մելիք-Աբովը իւր նամակներից մէկի մէջ:

Վրաց իշխանազն Աղեքսանդրը՝ այդ բոլորը նկատելով տեսնում էր Մելիք-Աբովի մէջ մի լաւ օգնական իւր նպատակներն իրագործելու համար: Դեռ Գիօրգիի կենդանութեան ժամանակ նա թափառում էր երբեմն Դաղստանի լեռնաբնակների մէջ, երբեմն Ղազախի եւ Շամշադինի թարաքամանների մէջ եւ երբեմն Երեւանի կողմերում, եւ ամեն տեղ զրգռում էր մահմեդականներին ռուսների եւ իւր եղբայր Գիօրգիի դէմ:

Նա շատ անգամ՝ թէ նամակներով եւ թէ առանձին պատուիրակներ ուղարկելով, գիմում էր Մելիք-Աբովին, առաջարկելով միանալ իւր հետ եւ ռուսների հակառակ զործել: Թէեւ Մելիք-Աբովը, հաւատարիմ մնալով այն երդմանը, որ տուել էր ռուսաց կառավարութեանը, ամեն անգամ մերժում էր իշխանազն Աղեքսանդրի առաջարկութիւնները, այսուամենայնիւ Թիֆլիզի ռուս աստիճանաւորները կասկածելով Մելիք-Աբովի վրայ, նրան կալանաւորեցին: Նա մի քանի ամիս մնաց բանտում, մինչեւ Վրաստանի համար նշանակուած մինիստր Կովալենսկին Թիֆլիզ գալով (1800 թ.), արձակեց նրան:

Մելիք-Աբովն ունէր երեք որդի՝ Ռոստոմ-բէկ, Սայիբ-բէկ եւ Մանաս-բէկ: Դրանցից իւր քաջութեամբ նշանաւոր եղաւ Ռոստոմ-բէկը:

¹ 500 թումանը մօտաւորապէս հաւասար է 1500 ուրբլու: Եթէ իւրաքանչիւր բեռից ստացվում էր 1 ուրբլի, ուրեմն այդ հաշուով, ամբողջ տարուայ մէջ Վրաստան մտնող եւ դուրս եկող մթերքների քանակութիւնը պէտք է հաշուել 1500 բեռ: Այդ ցոյց է տալիս երկրի այն ժամանակուայ վաճառականութեան ամենաստոր աստիճանի վրայ կանգնած լինելը:

XXXIX.

1804 թուին ռուսաց զօրքերն իշխան Յիցիանովի հրամանատարութեան ներքոյ մօտեցան Երեւանի պարսիսպներին եւ բանակ զրեցին Ս. Էջմիածնի մօտ: Միեւնոյն ժամանակ պարսկական բազմաթիւ զօրքեր, պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզայի անձնական հրամանատարութեան ներքոյ, շտապեցին Երեւանն ազատելու եւ Յիցիանովի արշաւանքների առաջն առնելու: Պարսից զօրապետների թուում գտնվում էր վրաց իշխանազն Աղէքսանդր մի քանի վրաց ազնուականների հետ: Դրանք իրանց հետ առնելով մի քանի գունդ պարսկական հեծելազօր եւ միանալով Ղազախի ու Շամշադինի թարաքամանների հետ, եւ մի կողմից էլ ապստամբեցնելով լեզգիներին, բոլորովին կտրեցին Վրաստանի հաղորդակցութիւնը Յիցիանովի բանակի հետ, որ գտնվում էր Երեւանի պարսիսպների մօտ:

Յիցիանովը, որ կամենում էր պաշարել Երեւանը, ինքը պաշարման զրութեան մէջ մնաց: Պարսիկներն ամեն կողմից շրջապատեցին նրան: Այդ ժամանակ պակասեց Յիցիանովի զօրքի պաշարը: Թէեւ Ս. Էջմիածնի վանքը իւր հացի ամբարներից մեծ օգնութիւն մատակարարեց, բայց Յիցիանովը կարօտութիւն ունէր եւ ռազմամթերքի. վառօդը սպառուելու վրայ էր. նրան պէտք էին աւելի շատ թուով թնդանօթներ:

Այդ միջոցին Մելիք-Աբովի որդի Ռոստոմ-բէկը, իւր հետ առնելով 500 ռուսաց զինուոր, երկու անգամ զարմանալի քաջութեամբ անցաւ պարսիկների միջեց եւ Յիցիանովի բանակին թիֆլիզեց վառօդ, թնդանօթներ եւ այլ ռազմամթերք հասցրեց:

Երբ նա այդ նպատակով պիտի կատարէր իւր երրորդ արշաւանքը, Փամբակի ձորում, Ղուրսալու գիւղի սօտ

պատահեց պարսից զօրքերին: Նրանց թիւը 800 հոգի էր, գտնվում էին Փիր-Ղուլի-խան անունով մէկի գլխաւորութեան ներքոյ: Այդ միջոցին պարսից զօրքերի հետ միացաւ վրաց իշխանազն Աղէքսանդրը 3000 ձիաւորով: Չնայելով պարսից ուժերի անհամեմատ գերազանցութեանը, նրանք ամբողջ երեք օր կանգնած մնացին եւ չէին վստահանում կռիւ սկսել Ռոստոմ-բէկի փոքրաթիւ խմբի հետ: Երբ վերջապէս սկսուեցաւ կռիւը, Ռոստոմ-բէկն ընկած ռուսաց զօրքերի առաջ, երկար քաջութեամբ պատերազմում էր: Յանկարծ նրա ձին գնդակահար լինելով, ցած զորուեցաւ: Ռոստոմ-բէկը նստեց մի այլ ձիու վրայ եւ կրկին նետուեցաւ կռուի մէջ: Չնայելով որ նա արդէն երկու վէրք էր ստացել, բայց տակաւին շարունակում էր կռուել: Երբ երրորդ վէրք ստացաւ աջ ձեռքի վրայ, այդ ժամանակ արիւնաշաղախ ցած ընկաւ: Նրա ընկնելուց յետոյ պարսիկները մայօր Մօնտրազորին սպանեցին եւ ռուսաց բոլոր զինուորներին կոտորեցին:

Ռոստոմ-բէկին տարան պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզայի բանակը:

Վրաց իշխանազն Աղէքսանդրը լաւ ծանօթ էր Ռոստոմ-բէկի հետ, ճանաչում էր եւ նրա հօրը՝ Մելիք-Աբովին, որ, ինչպէս ցոյց տուինք նախընթաց գլխում, մերժեց Աղէքսանդրի առաջարկութիւնները, երբ նա խնդրում էր միանալ իւր հետ՝ ռուսների հակառակ գործելու համար: Այժմ յամառ մելիքի աւելի եւս յամառ որդին առաջնորդելով ռուսաց զինուորներին, ընկաւ թշնամու ձեռքը: Աղէքսանդրը կամեցաւ հօր վրէժն առնել որդուց: Առաջուց տեղեակ լինելով, թէ պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզան որ աստիճան ատելութիւն ունի դէպի Ղարաբաղի մելիքները, որոնք Աղա-Մամադ-

խանի սպանման պատճառը դարձան Շուշի բերդում, —
այդ մտածութեամբ, իբրեւ մի լաւ առարկայ Աբաս-
Միրզայի վրէժխնդրութեանը բաւականութիւն տալու, —
Աղէքսանդրն ուղարկեց Ռոստոմ-բէկին Աբաս-Միրզայի մօտ:

Պարսից թագաժառանգն իսկոյն սպանել չտուեց
նրան, այլ շղթայակապ ուղարկեց Թաւրիզ, հրամայելով
որ այնտեղ բանտարկեն եւ խնամք տանեն նրա վէրքերը
բժշկելու համար:

Այդ հերոսը երեք ամիս բանտարկուած մնաց Թաւ-
րիզում: Միեւնոյն բանտում կալանաւորուած էր այդ
ժամանակ եւ Ս. Էջմիածնի՝ ռուսաց կուսակից Դանիէլ
կաթողիկոսը: Այդ վերջինը յետոյ թաւրիզեցի Օհանէս-
աղայի երաշխաւորութեամբ ազատուեցաւ: Բայց Ռոստոմ-
բէկը մնաց բանտում այնքան ժամանակ, մինչեւ Աբաս-
Միրզան ռուսներէն յաղթուած եւ բարկացած, վերա-
դարձաւ Թաւրիզ: Նա իսկոյն տուեց քաջին դահլիճների
ձեռքը եւ հրամայեց գլխատել նրան: Թաւրիզի հայերը
մեծ սուգով նրա մարմինը թաղեցին իրանց եկեղեցու
բակում՝ գտնուած գերեզմանատանը, եւ սովորեցրին իրանց
զաւակներին երգել մի երգ, որ ինքը երիտասարդը գրել
էր բանտում եղած ժամանակ: Երեւում է որ Ղարա-
բաղի հերոսը որքան յաջողակ էր զէնք գործածելու մէջ,
նոյնքան հմուտ էր եւ բանաստեղծութեան մէջ: Այժմ
այդ երգը բոլորովին մոռացուած է: Վաղեմի տխուր յի-
շողութիւնները կրկին զարթեցնելու համար մենք կը գնենք
նրա ամբողջ օրինակը.

«Մունետիկն ի ձայն բարձր աղաղակէ,
Ժանտ դահլիճն սուր ի ձեռին անյադ սրէ,
Վազեր հանգոյն զիմ կենաց թել կտրել խնդրէ,

Ի կախաղան եւ կամ ի սպանդ, — ո՛ւր զիս տանէ:
Քաղաքս համայն մահմեդական, աստ խուռն դան,
զիմ մահ սգան,
Դառնագին լան զիս Աբովեան՝ քաջ ախոյեան:

Միթէ չիք ոք աստ քրիստոնեայ, զիս փրկեսցէ
Յայս ամէսի եւ մահագոյժ վայրագ դահլիճէ:
Ընդէր զանմեղ արիւն թափել, յէ՛ր¹ ցանկայ,
Եուրական զենման իմոյ լերուք վկայ:
Սէր հայրենեաց ի թշնամեաց ձեռս մատնեաց,
— ուրախ մեռայց,
Եւ դասեցայց ընդ զիւցազանց իմոյ նախնեաց:

Փշրանք մնացեալ եմ սիրելի հայոց ազգի,
Որք գտանիք ի ձեռս պարսից յայս քաղաքի,
Մի մոռասցիք պատմել եւ զայս յորդուոյ յորդի,
Թէ քաջն Ռոստոմ վասն հայրենեաց ի սպանդ վարի:
Թէպէտ ցաւիմ զի չմեռանիմ ի մարտ ընդդէմ
թշնամեաց իմ,
Այլ յօժարիմ, զի զոհ լինիմ այսպէս վսեմ:

Այս քաջ բազուկը յարեաց պարսից հսկայս հզօրս
Ցապաստ արկին ի բազում նուազս հարիւրաւորս.
Աւաղ, կնատ անդութ դահլիճի եղէ ես որս,
Պատմեսցիք զայս վեհ զիւցազան՝ զառամեալ հօրս.
Քաջ նահատակ որդիդ միակ ի ձեռս վայրագ
պարսից էանկ,
Իւր յաղթանակ մահ դժնդակ էառ պսակ:

¹ «Յերկիր», այս երգի մի այլ օրինակի մէջ, տպ. վէճնետիկի «Բազ-
մավէպ» 1847 թ. (Ծան. հրատ.)

Մեծդ յարեաց, արքայորդիդ Աբաս-Միրզա,
Սուլթի ձեռին դահլիճն հեզ առ ընթեր կայ,
Զիս թշնամիս քոյոյ ազգի պատրաստ ի մահ
Զիս արդ կամիս սպանանել՝ շուտ հրամայեա՛ւ:
Միայն սգամ, զի կապեալ կամ. թէ միւս անգամ

հրացան, սուր իմ

Ի ձեռս ունիմ, — զբազուկս իմ ձեզ ցուցանեմ...:

Սիրելի որդու աղետալի վախճանից յետոյ, նրա ալե-
ւոր հայրը՝ Մելիք-Աբովը, երկար չապրեց: Ծերունի հերոսի
վերջին օրերն անցան ցաւերով եւ արտառութեամբ...:

Ահա ինչ է գրում նա Ս. Պետերբուրգ իւր 1807 թ.
նոյեմբեր 23-ի նամակի՝ մէջ աղա Մինաս Լազարեանին,
որին, Յովսէփ արքեպիսկոպոսի վախճանուելուց յետոյ,
ստէպ ղիմում էին Ղարաբաղի մելիքները՝ իրանց զանա-
զան վշտերը յայտնելով:

«Իմ մատուցած մեծ ծառայութիւնները Ռուսաս-
տանի սուրբ զահին եւ Շուշիում իմ ցոյց տուած քա-
ջագործութիւնները, դեռ Զուբով զօրավարի ժամանա-
կից, — բոլորին յայտնի են: Կարելի է, որ ձեզ եւս ան-
յայտ չէ, թէ որպէս հալածական արինք եւ ցրուեցինք
երկրի երեսից Աղա-Մամադ-խանի ահարկու զօրախումբը:
Այս պատճառով Հերակլ թագաւորը կամենալով մեզ
(Ղարաբաղի մելիքներին) իրան օգնական ունենալ, երդում
ներով եւ թղթերով հաւատացրեց մեզ, որ դայինք իւր
մօտ, բնակուէինք իւր տէրութեան մէջ եւ համարուէինք
հաւասար նրա առաջնակարգ թաւադների ու կնեազների

¹ Այդ նամակի հայերէն բնագիրը մեր ձեռքում չունենալով, թարգ-
մանուած է ռուսերէնից, որ տպուած էր պ. Երիցեանի «Кавказская Ста-
рина» ամսագրի համար 2, գեկտեմբեր ամսի 1872 թուի տետրակում:

հետ: Մենք եկանք: Իւր խոստման համեմատ թագաւորը
տուեց մեզ Բօլնիսը, իսկ իւր պալատում մեզ տեղ նշա-
նակեց իւր բոլոր աւագներից բարձր: Մեր մի այսպիսի
գրութիւնը տեւեց Հերակլի եւ Գիօրգիի թագաւորու-
թեան ընթացքում: Իսկ այժմ մենք զրկուած ենք թէ
հողից, թէ կալուածներից եւ թէ յարգանքից. որովհե-
տեւ ամենքը նեղացնում են մեզ, աշխատում են խել
մեզանից Բօլնիսը եւ պահանջում են տասներորդ մասը
մեր հունձքերից: Այդ բոլորն այն աստիճան անախորժ է
մեզ, որ մենք այսուհետեւ ամենեւին ցանկութիւն չու-
նինք այլեւս բնակուել այստեղ (Բօլնիսում): Երբ որ ես
չինութիւններով եւ բնակիչներով ծաղկեցրի այս գաւառը,
մաքրեցի նրան բոլոր թշնամիներից եւ վայրենիներից, —
ապա այնուհետեւ միայն յայտնուեցան զանազան տէրեր,
որոնցից մէկը տէր է կանգնում ջրանցքներին, միւսն աշ-
խատում է սեպհականացնել իրան լեռները, երրորդը՝
հողը...: Այս բոլորից յետոյ, եթէ նոյն իսկ Բօլնիսի բո-
լոր քարերը ոսկի դառնալու լինին, այն ժամանակ եւս
հրաժարուելով կը հրաժարուէնք այս երկրից: Ո՛չ փող
մնաց մեր քսակներում եւ ոչ համբերութիւն...: Մեր
օրերն անց ենք կացնում ատենական տեղերի դռներում,
եւ ոչ մի տեղից օգնութիւն չենք գտնում...:

«Այդ բոլորի առիթով ես մատուցի յանուն Կայսրի
ամենախոնարհաբար խնդիր որպէս զի ամենաողորմածաբար
թոյլ տրուէր մեզ մեր ժողովրդի հետ տեղափոխուել մեր
հայրենիքը՝ Ղարաբաղ, ապրելու եւ բնակութիւն հաս-
տատելու այնտեղ: Բոլորը, ինչ որ ես թղթի վրայ խոս-
տացել եմ ամենաողորմած թագաւորին, միեւնոյնը այժ-
մեանից երդումով խոստանում եմ կատարել յօգուտ
արքունի զանձարանի:

«Թէ որքան մեծ է եղել իմ ծառայութիւնը իմ ամենաողորմած Թագաւորին, այդ մասին դեռ չգիտէ բարձր կառավարութիւնը: Այլեւ ի՞նչ է մնում ինձ անել: Ունէի ես անդրանիկ որդի — Ռոստոմ-բէկը, իմ ծերութեան զաւազանը եւ իմ նախնեաց ժառանգը, եւ նրան ես զոհ բերեցի իմ ամենաողորմած եւ ինքնակալ Կայսրին...: Ինչ որ ես դործել եմ եւ ինչ որ այժմ կատարում եմ, դրանից աւելին ոչ ոք կարող չէ անել:

«Ես ունիմ մի կաթիլ արիւն, եւ այն ամեն բոլե պատրաստ է թափուելու իմ Թագաւորի անուան համար: Դրանից աւել էլ ի՞նչ կարող եմ անել ես:

«Դսկապէս երեւում է մի բան միայն, այն է, որ ես հայ եմ, եւ այդ պատճառով բոլոր զխաւոր հրամանատարները եւ զօրավարները չարանում են ինձ վրայ՝ իմ կատարած յաղթութիւնների եւ քաջագործութիւնների համար: Իմ գործողութիւնների մասին նրանք չեն կամենում տեղեկութիւն տալ, ուր որ հարկն է, որովհետեւ ցանկանում են, որ ես յուսահատուեմ եւ տխրութիւնից մեռնեմ անյայտութեան մէջ: Աստուծոյ օգնութեամբն այդ չի լինի: Մինչեւ գերեզման չմանեմ, տխրութիւնն ու յուսահատութիւնը չեն կարող վհատեցնել ինձ: Ընդհակառակն, ես եւ այսուհետեւ նպատակ ունիմ կատարելու այնպիսի յաղթութիւններ, որ զարմացնեն բոլորին: Դսկ գերեզման կը մտնեմ իմ քաջագործութիւնների եւ արիութիւնների ժամանակ. երբէք չեմ մեռնի տկարների եւ հիւանդների նման, որոնք հոգի են տալիս անկողնու մէջ»:

Յետոյ մի առ մի թուելով իւր կատարած ծառայութիւնները Ռուսաստանին, ծերունի հերոսն աւելացրեւում է.

«Ես շատ անգամ խնդրել եմ կոմսին (Գուգովիչին) որ թոյլ տայ մեզ, Մեղք-Ջումշուդի նման տեղափոխուել մեր հայրենիքը՝ Ղարաբաղ: Բայց նա չօժարեցաւ, պատասխանելով որ եթէ մենք թողնելու լինինք այս երկիրը (Վրաստանը), այն ժամանակ Բօնիսը կը ոչնչանայ, իսկ ախալցխացիները, լեզգիները եւ այլ վայրենիներն ու աւազակները կը ոչնչացնեն Թիֆլիզի շրջակայ գիւղերը: Բայց երբ որ մենք ասում ենք՝ որովհետեւ Հերակլ թագաւորը շնորհել է մեզ Բօնիսը իւր բոլոր հողերով, ջրերով, անտառներով եւ այլ պատկանելիքներով, — ուրեմն խնդրում ենք ձեզ, որ այդ բոլորը հաստատեք մեր անունով, այն ժամանակ կոմսը մեր պահանջին պատասխանում է, ասելով՝ ես չեմ կարող ուրիշների կալուածները տալ ձեզ, եւ դրա նման խօսքեր: Ես չեմ կամենում ձանձրացնել ձեզ բոլոր մանրամասնութիւններով...:

Մեղք-Աբովը վերջացնում է նամակը, խնդրելով Լազարեանի միջնորդութիւնը Կայսրի մօտ իւր առաջարկած մի քանի պահանջների մասին, որոնց մէջ դառնացած ծերունին առանձին կերպով շեշտում է, որ թոյլ տրուի իրան իւր հպատակների հետ վերադառնալ Ղարաբաղ:

Մեր ընթերցողներին յայտնի է՝ որ Պօղոս Ա կայսրի բարձրագոյն հրովարտակի համեմատ վրաց Գիօրգի իշխանը իւր առանձին հրովարտակներով Բօնիսի դաւառը շնորհեց Մեղք-Աբովին, իսկ Լօռիի դաւառը շնորհեց Մեղք-Ջումշուդին, որոնց մէջ նրանք առանձին արտօնութիւններով դաղթականութիւն էին հիմնել դեռ Հերակլ իշխանի օրերում (տես գլ. XXXVI): Մեղք-Ջումշուդը, որպէս յետոյ կը տեսնենք, նկատելով Գիօրգիի մահից

յետոյ Վրաստանում տեղի ունեցած անախորժ հանգամանքները, եւ մեղքների յարաբերութիւնների՝ տեղային ռուս պաշտօնականների հետ աննպաստ կերպարանք ստանալը, վշտացաւ, եւ վաճառելով Լօռին ռուսաց կառավարութեանը, իւր հպատակների հետ վերադարձաւ Ղարաբաղ: Նոյնը, նոյն հանգամանքների պատճառով, կամենում էր անել Մելիք-Աբովը: Բայց նրան արգելում էին, որովհետեւ վրացիներն այժմ մեղքների շատ պէտք չունէին....:

Որքան էլ մեծ լինէր Մելիք-Աբովի ցանկութիւնը իւր հայրենիքը տեսնելու, իւր ժողովրդի հետ իւր նախահարց հողի վրայ ապրելու, այսուամենայնիւ նա իւր բաղձանքին հասնել չկարողացաւ:

Հետզհետէ նրա յարաբերութիւնները վրաց ազնուականների հետ՝ Բօլնիսի եւ այլ կալուածական խնդիրների պատճառով աւելի եւ աւելի թշնամական կերպարանք ստացան: Եւ որպէս պատմում են, մի հրաւերքի մէջ, Թիֆլիզում, թունաւորուած լոբին կարճատեւ հիւանդութիւնից յետոյ նրան գերեզման տարաւ (1808): Նոյն հրաւերքի մէջ թունաւորուելով մեռաւ նաեւ նրա քարտուղարը՝ Միրզա-Իսաբախը:

Մելիք-Աբովի մահից յետոյ, յաջորդութեան մասին երկպառակութիւններ ծագեցին Մելիք-Բեգլարեանների տոհմի մէջ: Հանգուցեալի անդրանիկ որդին՝ Ռոստոմ-բէկը, որ մեղքների սովորութեամբ պէտք է յաջորդէր նրան, որպէս տեսանք, Թաւրիզում մահուան դատապարտուեցաւ: Նրա միւս երկու որդիները՝ Մանաս-բէկը եւ Սայի-բէկը, դեռ բաւական երիտասարդ էին: Տոհմի մէջ նշանաւոր մնում էր հանգուցեալի եղբորորդի¹ Փրէյդունը,

¹ Մելիք-Փրէյդունը Մելիք-Բեգլար Բ-ի որդին էր:

որ շատ խելացի եւ քաջ տղամարդ էր, եւ դեռ Մելիք-Աբովի կենդանութեան ժամանակ յայտնի էր իւր արժանաւորութիւններով: Նա Ղարաբաղի մեղքների կողմից Ս. Պետերբուրգ ուղարկուած (1799 թ.) պատգամաւորներից մէկն էր, որ ներկայացաւ Պօղոս Ա կայսրին եւ արժանացաւ նրա ամենաողորմած շնորհներին (տե՛ս ԳԼ. XXXVI):

Ամենի ցանկութիւնն այն էր, որ Մելիք-Աբովի յաջորդը լինի Փրէյդունը եւ նա ընտրուեցաւ. բայց նրա իշխանութիւնը կարճատեւ եղաւ: Նա զորուեց իւր եղբոր՝ Սամի նախանձը, որ սաստիկ կատաղի մարդ էր: Մի անգամ տաք վիճաբանութեան ժամանակ, Սամը յարձակուեցաւ Փրէյդունի վրայ եւ խէնջալով այնպիսի սաստիկ զարկ տուեց նրա գլխին, որ սպանեց հարազատ եղբորը (1808): Այդ ցաւալի անցքից յետոյ եղբայրասպանն ատելի դարձաւ իւր տոհմի մէջ եւ չհասաւ այն փառքին, որին ձգտում էր: Մելիք-Փրէյդունի¹ փոխարէն յաջորդը ընտրուեցաւ յանգուցեալ Մելիք-Աբովի որդի Մանաս-բէկը:

Այդ վերջինի ժամանակ մեղքների նշանակութիւնը Վրաստանում բաւական ընկաւ: Հակառակ Պօղոս Ա կայսրի բարձրագոյն շնորհուած արտօնութիւնների, հակառակ այն իրաւունքների, որ նրանք վայելում էին Հերակլ եւ Գիօրգի իշխանների օրերից, — այժմ սկսեցին փոքր առ փոքր սահմանափակել նրանց իրաւունքները, իսկ յետոյ աշխատում էին իսպառ ոչնչացնել:

Այդ բոլորի պատճառն էր այն ժամանակուայ ռուս կառավարիչների կամայականութիւնը, որի դէմ սաստիկ

¹ Մելիք-Փրէյդունը Թողեց վեց որդի՝ Մելիք-Յովսէփ, Շամիրխան, Դաւիթ, որ տեղափոխուեցաւ Հնդկաստան, Թալիշ, Թեյմուրազ եւ Բեգլար Գ:

բողոքում էին մեղքները, շատ անգամ դիմելով ռուսաց բարձր կառավարութեանը: Երբ Մեղք-Աբովի եւ Մեղք-Փրէյդուհի մահից յետոյ Մանաս-բէկը դիմեց գլխաւոր հրամանատար զօրապետ Տօրմասովին, խնդրելով որ հաստատեն իրան ժառանգական տիրապետողի իրաւունքներով Բօլնիսի բնակիչներին վրայ, նրան բողոքովին մերժեցին, պատասխանելով, թէ ոչ Բօլնիսը եւ ոչ այդ գաւառի բնակիչները ոչ սքին չեն պատկանում, բայց թագաւորից: Եւ մինչեւ անգամ հրամայուեցաւ կալանաւորել Մանաս-բէկին եւ պահել Թիֆլիզում խիստ հսկողութեան ներքոյ, որ նա Բօլնիսի բնակիչների մէջ այլեւս վրդովմունք չյարուցանէ:

Յայտնի է, որ Բօլնիսը բնակեցրած էր զարաբաղի գաղթականներով, որոնք Մեղք-Բէգլարեանների հպատակներն էին եւ տեղափոխուած էին նրանց հայրենի Գիւլիստան գաւառից: Այն եւս յայտնի է, որ Բօլնիսը շնորհուեցաւ որպէս մշտական սեպհականութիւն Մեղք-Բէգլարեաններին իրանց հպատակների հետ բնակուելու համար: Վրաստանում այդ ժամանակ տիրում էր ճորտութեան իրաւունքը: Թէեւ մեղքները Վրաստան գաղթելով, չկամեցան իրանց հպատակների վերաբերութեամբ ընդունել ճորտութեան իրաւունքներ, այսուամենայնիւ նրանք պահպանեցին տիրապետողի եւ հպատակի իրաւունքները այն ձեւերի մէջ, որպէս վաղուց սովորական էին Ղարաբաղում: Երբ այդ իրաւունքներից եւս կամենում էին զրկել նրանց, այնուհետեւ ուրիշ ոչինչ չէր մնում, բայց միայն թողնել Վրաստանը եւ կրկին տեղափոխուել Ղարաբաղ:

Այդ էր պատճառը, որ Մեղք-Բէգլարեանների ժառանգները եւ նրանց հպատակները, երկու վերջին նշա-

նաւոր իշխողների՝ Մեղք-Աբովի եւ Մեղք-Փրէյդուհի մահից յետոյ սկսեցին հետզհետէ թողնել Վրաստանը եւ տեղափոխուել Ղարաբաղ: Նրանք մնացին Վրաստանում մօտաւորապէս տասնեւերկու տարի (1797—1809 թ.): Մեղք-Բէգլարեանների բացակայութեան ժամանակ նրանց զիւղերը, կալուածները, մի խօսքով՝ ամբողջ Գիւլիստանի գաւառը, որ այդ տոհմի հայրենական ժառանգութիւնն էր, անցել էր Իբրահիմ-խանի ձեռքը: Բայց Մեղք-Բէգլարեանները կրկին յետ խլեցին խանից բոլորը եւ իրանց հայրենի երկրի տէրը դարձան²:

XL.

Ղարաբաղի հայոց դաղթականութիւնը Վրաստանում³ բաղդաւոր լինել չկարողացաւ: Դրա պատճառներն այնքան մթին են, որ այժմ անյարմար կը լինէր ամբողջութեամբ երեւան հանել: Թէ մեղքները եւ թէ նրանց ժողովուրդը շատ դժբախտութիւնների հանդիպեցան: Ժանտախտը, որի պատճառով նրանք ցիրուցան եղան եւ եկան Վրաստան, այստեղ եւս յայտնուելով, շատ զոհեր տարաւ:

¹ Մեղք-Բէգլարեանների տոհմը Ղարաբաղի միւս տիրապետող մեղքների մէջ կարելի է առաջինը համարել, որ կարողացաւ պահպանել մինչեւ վերջին ժամանակները իւր հայրենի ժառանգութեան եթէ ոչ ամբողջը, գէթ նրա մեծ մասը: Այժմ Գիւլիստանի գաւառում, այդ տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքում մնացել են 18 գիւղ, որ գտնվում են աւելի քան հարիւրհազար դեսետտին տարածութեան վրայ: Գիւղերը բոլորը հայաբնակ են, մէկը միայն բնակեցրած է մալականներով:

² Ժողովրդի ամենափոքր մասը միայն մնաց Վրաստանում որ գաղթեց 1812 թուին դարձեալ դէպի Ղարաբաղ:

³ Թէեւ մենք անդադար գործ ենք անում Վրաստան բառը, բայց այն գաւառները, որպէս էին Բօլնիսը, Լօւին, Բօրչալուն, որ տուել էին հայ գաղթականներին բնակութեան համար, իսկապէս հայկական գաւառներ են:

Այնուհետեւ Մեղք-ձուհուդը միւս մեղքների հետ իրանց զօրքերով մասնակցեցին իշ. Յիցիանովի շերվանեան եւ երեւանեան արշաւանքներին եւ ոչ սակաւ ծառայութիւններ ցոյց տուին:

Մեղք-ձուհուդի խորհրդով եւ աշխատութեամբ Գանձակի բերդը գրաւելուց յետոյ, Շուշի բերդի իբրահիմ-խանը՝ Ղարաբաղի մեղքների վաղեմի թշնամին, բոլորովին առանց պատերազմի ընդունեց ռուսաց հպատակութիւնը (1805 թ.):

Իսկ երբ մի քանի ամսից յետոյ (1806 թ. 8 փետ.) իշ. Յիցիանովը սպանուեցաւ Բագուի Յուսէին-Ղուլի-խանի դաւադրութեամբ¹, այդ քաղաքը ներս մտնելու միջոցին, — նոյն ժամանակ, հէնց որ ռուսաց զօրքերի զլխաւոր հրամանատարի մահուան լուրը տարածուեցաւ, Անդրկովկասի ամբողջ մահմեդական ազգաբնակչութիւնը մեծ

¹ Իշխան Յիցիանովի սպանման մանրամասնութիւնները յայտնի են Անդրկովկասի պատմութեան մէջ. բայց մեզ՝ հայերիս համար, հետաքրքիր է այն, որ Բագուի ամբողջ հայ հասարակութիւնը պէտք է ռուսաց զւլ-խաւոր հրամանատարի վիճակին ենթարկուէր, եթէ մի բարեսիրտ պարսիկ չազատէր նրանց: Բայց Յիցիանովը Բագուին չհասած, տեղային հայերը ցոյց տուին ռուսներին սաստիկ համակրութիւն եւ աջակցութիւն այդ բերդը տիրելու համար: Բացի դրանից մի հայ, որ աւելի մօտ էր Յուսէին-Ղուլի-խանին, եւ տեղեակ նրա չար դիտաւորութիւններին, իւր գաղտնի նամակով առաջուց իմացում տուեց իշխանին, որ զգուշանայ, որովհետեւ նրա դէմ դաւադրութիւն կայ: Իշ. Յիցիանովը նրա նախազգուշութեան վրայ ուշադրութիւն չդարձրեց եւ պատժուեցաւ: Այնուհետեւ խանը կամեցաւ պատժել Բագուի ամբողջ հայ հասարակութիւնը, նրանց ռուսներին ցոյց տուած համակրութեան համար: Նա խորհրդակցեց քաղաքի մահմեդականների նշանաւորների հետ եւ ստացաւ նրանց հաւանութիւնը բոլոր հայերին հաւաքուելու եկեղեցիների մէջ: Բայց մի պարսիկ հաջի, որ խոհեմ եւ բարեսիրտ մարդ էր, շտապում է խանի մօտ, եւ ցոյց տալով նրա բարբարոսութեան վատ հետեւանքները, կարողանում է ամբել նրա բարկութիւնը եւ ազատում է հայերի կեանքը: Այնուհետեւ Բագուի հայերը միշտ մեծ յարգանքով եւ երախտագիտութեամբ են վերաբերուել դէպի այդ մարդու տունը:

յուզմուների մէջ ընկաւ. համարեա ամեն տեղ սկսեցին ապստամբական ցոյցեր անել:

Այդ ժամանակ պարսից զօրքերը գտնվում էին Երասխ գետի աջ ափերի վրայ, պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզայի անձնական հրամանատարութեան ներքոյ:

Նոյն ժամանակ Շուշի բերդի իբրահիմ-խանը, չնայելով որ մի քանի ամիս առաջ հպատակութեան երդում էր տուել ռուսաց կառավարութեան, հէնց որ լսեց իշ. Յիցիանովի մահը, կրկին դաւաճանեց իւր երդումը: Նա գաղտնի կերպով ուղարկեց իւր որդի Մամադ-Հասան-աղային Աբաս-Միրզայի մօտ, եւ յայտնելով նրան երկրի թափուր դրութիւնը ռուսաց զօրքերից, այլեւ մահմեդականների կատաղութիւնը ռուսների դէմ, հրաւիրեց նրան փութով անցնել Երասխը, խոստանալով թէ ինքն էլ կը միանայ պարսից զօրքերի հետ եւ կ'առաջնորդէ նրանց ռուսներին ջարդելու:

Աբաս-Միրզան զօրքերի ահագին բազմութեամբ անցաւ Երասխը եւ մօտեցաւ Շուշի բերդին: Այնտեղ գտնվում էին մի քանի հարիւր ռուս զինուոր միայն փոքրաթիւ կազակների հետ, փոխ-գնդապետ Լիսանեւիչի հրամանատարութեան ներքոյ, որ յայտնի էր տեղացիներին անուշովս դալի-մայօր, որ նշանակում է գիժ-մայօր:

Աբաս-Միրզան արդէն բանակ էր դրած Շուշի գիւղի մօտ գտնուած լեռան բարձրաւանդակի վրայ եւ այնտեղից պատրաստվում էր ումբակոծել Շուշի բերդը: Այդ միջոցին իբրահիմ-խանը, իւր հետ առնելով իւր ընտանիքը, որ բաղկացած էր 24 հոգուց, զիշերով ծածուկ դուրս եկաւ բերդից, եւ կամենում էր դիմել դէպի Աբաս-

¹ Շուշի հայաբնակ գիւղը գտնվում է մօտաւորապէս երեք վերստ հեռաւորութեան վրայ Շուշի բերդից:

Միրզայի բանակը: Ոչ ոք չկարողացաւ նկատել այդ բացի Մելիք-Ջուլուզդից, որին առաջուց յայտնի էին խանի դիտաւորութիւնները: Մելիք-Ջուլուզդն այդ ժամանակ իւր հեծելախմբով գտնվում էր բերդի մէջ: Նա անմիջապէս իմացում տուեց փոխ-գնդապետ Լիսանեւիչին, եւ երկուսը միասին վերառնելով իրանց հետ մի խումբ ձիաւորներ, փութով հետամուտ եղան Իբրահիմ-խանին: Նրան բռնեցին կէս ճանապարհի վրայ: Խնայեցին կանանց եւ երեխաներին միայն, իսկ Իբրահիմ-խանին եւ հետը եղող նրա բոլոր ազգականներին կոտորեցին¹ (1806 թ. մայիս ամսում):

Հարաբաղի հայոց իշխանութիւնների կործանողը սպանուեցաւ: Մելիք-Ջուլուզդն առաւ ոչ միայն իւր, այլեւ բոլոր մելիքների վրէժը Իբրահիմ-խանից: Նրա հայրը՝ Մելիք-Շահնազարը, բարձրացրեց այդ գազանին եւ բոլոր զարաբաղցիների անէծքի ու նախատինքի առարկան դարձաւ: Իսկ անպիտան հօր պիտանի որդին քաւեց հօր մեղքերը...: Բայց արդէն շատ ուշ էր...: Իբրահիմ-խանի մահը չէր կարող բժշկել այն վէրքերը, որ ստացել էին Հարաբաղի մելիքները Շուշի բերդի խաներից...:

Այս բոլոր ծառայութիւնների համար Մելիք-Ջում շուրջն ստացաւ գնդապետի աստիճան:

Ահա ինչ է գրում Մելիք-Ջուլուզդը իւր 1806 թ. 2 դեկտեմբերի նամակի մէջ Ս. Պետերբուրգ Աղա-Մինաս Հազարեանին.

«Թէեւ օրանից առաջ մի քանի անգամ պատասխանել եմ ձեր նամակներին, բայց որովհետեւ չգիտեմ»

¹ Իբրահիմ-խանի որդի Մէհտի-խանը՝ հիւանդութեան պատճառով չկարողացաւ հետեւել հօրը, քանի որ Շուշի բերդում եւ այսպիսով ազատուեցաւ կոտորածից: Ուսումները յետոյ դրան նշանակեցին Իբրահիմ-խանի տեղը:

արդեօք հասնում են նրանք ձեր ձեռքը, այդ պատճառով հարկաւոր եմ համարում նորից պատասխանել ձեր բոլոր հարցերին:

«Նախ՝ դուք դժգոհ էք այն մասին, թէ ինչու մեր (մելիքների) անունները չեն յիշվում վրաց կնեազների անունների թուում, որոնք նշանաւոր են գտնուել զանազան կռիւներում:

«Այդ առարկայի մասին թէեւ ես ինքս վշտացած եմ, բայց դարձեալ կ'ասեմ, որ մենք՝ յՍ ա մ ա յ ի մելիքներս աւելի քան թէ նրանք (վրաց իշխանները) գերազանցել ենք պատերազմների մէջ եւ պէտք է արժանի լինէինք աւելի բարձր պարգեւների ու շնորհների, — բայց հանգուցեալ իշխան Յիցիանովի սրտում արմատացած ատելութիւնը դէպի հայոց ժողովուրդը (թէեւ Վրաստանում ծնուած հայերին նա վրացիներ էր համարում) թոյլ չէր տալիս նրան հասցնել ի տեղեկութիւն ամենաողորմած Թագաւորի մեր կատարած ամենադժուարին ծառայութիւնները, եւ այն քաջութիւնները, որ մենք ցոյց տուինք Գանձակի գրաւման ժամանակ, այլեւ Շիրվանի ու Երեւանի արշաւանքների միջոցներում: Այնտեղ իշխանը (Յիցիանովը) տեսնելով ինձ իմ գեղեցիկ կերպով կազմակերպուած զօրքերի հետ, որ ծառայում էին ուսաց կառավարութեանը առանց որեւէ շահի (ձրի, եւ այնպէս անձրիկ ստանալու), խոստացաւ աղերսամատոյց տալ ինձ համար կայսրից դրօշակ բերել տալու, որ կարելի է թէ ստանայի, եթէ չպատահէր իշխանի հետ մի այնպիսի դժբախտութիւն (Բագուի մէջ սպանուելը):

«Իշխան Յիցիանովի մահից յետոյ ես գտնուելով այնտեղ (Թիֆլիզում) եւ տեղեկ լինելով պարսիկների բոլոր չար դիտաւորութիւններին, — եւ որպէս զի կարելի

լինի հաստատել Ռուսաստանի տիրապետութիւնը Ղարաբաղին նոր զրաւած երկրի վրայ, — զրաւոր կերպով բացատրեցի իմ մի քանի խորհրդածութիւններս գեներալ-մայոր Նեւիլետայեւին, իսկ ես ինքս անձամբ գնացի Շուշի բերդը եւ միացայ ռուսաց զօրքերին:

«Նրբոր պարսիկները լեցին իշխան Յիցիանովի մահուան լուրը, իսկոյն՝ Բաբա-խանի՝ որդի Աբաս-Միրզայի առաջնորդութեամբ, նրանց բազմութիւն զօրքերը թափուեցան Ղարաբաղի վրայ, եւ միանալով տեղային թաթարների հետ, կամենում էին կոտորել ռուսաց ամբողջ զօրքերը եւ այն բոլոր հայերին, որ գտնվում էին բերդում (Շուշի): Այդ մտքի հետ համաձայն էր նաեւ Շուշիի տիրապետող Իբրահիմ-խանը, եւ այդ պատճառով էլ ստացաւ իւր արժանի պատիժը (սպանուեցաւ):

«Միեւնոյն ժամանակ գեներալ-մայոր Նեւիլետայեւին հաճոյ թուեցան իմ զրաւոր առաջադրութիւնները, եւ նա իմ խորհրդով ուղարկեց Տրոյիցկիյ զօրագունդը Ղարաբաղ՝ օգնութիւն այնտեղ գտնուած ռուսաց զօրքերի: Յիշեալ զօրագունդը, Գանձակից անցկենալու միջոցին, առաւ իւր հետ զնդապետ Կարեագինին նրա զօրքերի հետ եւ շտապեց մեզ մօտ (Շուշի) օգնութիւն հասցնելու: Բայց դեռ ճանապարհի վրայ գտնուած ժամանակ նրանք զրեցին ինձ, որ իմ ձիաւորների խմբով դուրս գամ նրանց առաջ: Թողնելով իմ զօրքից բաւականաչափ թուով բերդի (Շուշի) պահպանութեան համար, ես վեր առայ իմ ձիաւորների մի մասը եւ գնացի, միացայ նրանց հետ. իսկ երեք օրից յետոյ մենք ամենքս միասին կովում էինք, եւ Ամենաբարձրեայի օգնութեամբ կատա-

¹ Բաբա-խան կամ Բաբա-խան-շահ կոչում էին պարսից Ֆաթալի-շահին:

րելապէս յաղթեցինք մեր թշնամիներին (պարսիկներին) եւ նրանց հալածեցինք մի այնպիսի արագութեամբ, որ (Աբաս-Միրզայի) 20.000ի չափ հեծեալօրքը սարսափելի երկիւղով անցաւ Նրասխի միւս կողմը:

«Գեներալ-մայոր Նեբոլսինը, միեւնոյն Տրոյիցկիյ զօրագնդի շէֆը, եւ զնդապետ Կարեագինը՝ Նգերեան զօրագնդի շէֆը, տեսան ինձ կռուելու ժամանակ, տեսան իմ եւ իմ զօրքի քաջութիւնները, վերջապէս տեսան իմ հաւատարմութիւնը, — որովհետեւ հացի պակասութեան ժամանակ ես մատակարարեցի պաշար ռուսաց զօրքերին եւ ցոյց տուի նրանց բազմութիւն ծառայութիւններ, — այդ բոլորը խիստ հաճելի թուեցան նրանց եւ այդ պատճառով հաղորդագրելով իմ մատուցած բոլոր ծառայութիւնների մասին, նրանք խնդրեցին գեներալ-մայոր Նեւիլետայեւից, որ նա հասցնէ ի տեղեկութիւն մեր ամենաողորմած Թագաւորին: Բայց դժբախտաբար եւ ինձ անյայտ պատճառներով նա (Նեւիլետայեւը) չներկայացրեց:

«Իսկ երբոր ես եկայ այստեղ (Թիֆլիզ), այն ժամանակ խնդիր մատուցի նորին պայծառափայլութեան կոմս Դ. Վ. Գուդովիչին, որ, յոյս ունիմ, այն սիրոյ համար, որ ունի դէպի ձեզ եւ դէպի մեր ժողովուրդը (որին նա խնամք է ցոյց տալիս) կը վարձատրէ ինձ այն ամենի համար, ինչ որ ես մինչեւ այսօր կատարել եմ, ի հարկէ եւ զրկուած չեմ լինի այդ դէպքում Ամենաբարձրեայի օգնութիւնից եւ ձեր ողորմածութիւնից:

«Նրկրորդ՝ դուք զրում էք, թէ ինչո՞ւ մենք չենք կազմակերպում կանոնաւոր զօրագնդեր: Դուք հաւատացած եղէք, որ մենք հեշտութեամբ կարող էինք անել այդ եւ այն եւս առանց ուրիշ օգնութեան, եթէ մենք այժմ տէր լինէինք մեր առաջուայ հարստութեան եւ

ժողովուրդին, որ սովի եւ ժանտախտի պատճառով ցրիւ եկաւ դէպի Շիրվան եւ Վրաստան: Իմ հայրը (Մելիք-Շահնազարը) եւ մեր նախնիքը միշտ պահում էին իրանց մօտ այգւիսի զօրագնդեր, որոնց կազմակերպելը դուք ինձանից էք պահանջում: Բայց այն ժամանակ նրանք տիրում էին ամբողջ Ղարաբաղի վրայ, եւ բոլոր հայերն ու թուրքերը նրանց հպատակներն էին: Ուրեմն եթէ դուք ցանկանում էք, որ հայոց ժողովուրդն ազատուէր ընդհանրապէս (թաթարների) բռնակալութիւնից, եթէ ցանկանում էք, որ բոլորը (գաղթականները) կրկին վերադառնային դէպի իրանց հայրենիքը, պահանջէին կանոնաւոր զօրագնդեր եւ լաւ ծառայութիւններ մատուցանէին մեր ամենաողորմած Թագաւորին, պէտք է դուք միջնորդէք. ինչ հրամայէին մեր ցրիւ եկած ամբողջ ժողովուրդին, որոնք գտնվում են Շիրվանում եւ Վրաստանում, որ նրանք կրկին վերադառնային իրանց հայրենիքը (Ղարաբաղ)՝ շրջա՝ որ նրանք ազատ լինէին բոլոր հարկերից եւ տուրքերից երեք տարի ժամանակով. իսկ Յրդն այն է, որ հայերը չլինէին թուրքերի իշխանութեան ներքոյ, որովհետեւ դրանք չեն կարող միշտ հաւատարիմ մնալ մեր քրիստոսապաւ թագաւորի կառավարութեանը¹:

¹ Ռուսները Ղարաբաղի մելիքների ջանքերով տիրելով Ղարաբաղին, նոյն մելիքների վաղեմի թնամի Իբրահիմ-խանին թողեցին որպէս այգւերի գլխաւոր կառավարիչ: Իբրահիմ-խանը դաւաճանեց ռուսներին եւ սպանուեցաւ: Նրա տեղը նշանակեցին դաւաճանի մեծ որդուն՝ Մէհտի-խանին, աւելի ընդարձակ իրաւունքներով. դա եւս աւելի մեծ դաւաճանութիւն գործեց. 1822 թուին Ղարաբաղից փախաւ Պարսկաստան եւ պարսից զօրքերի հետ վերադառնալով, սկսեց պատերազմել ռուսների հետ: Անհասկանալի է, թէ նոյն ժամանակուայ ռուսաց պաշտօնականներն, ինչ էին գտնում այդ նենգաւոր խաների մէջ, որ նրանց գերադասում էին հայոց մելիքներից, որոնք ամենայն զոհաբերութեամբ անձնատուր էին եղած Ռուսաստանին:

այլ ընդհակառակն աշխատում են օրըստօրէ ուժաթափ անել հայոց ժողովուրդը, որպէս զի դիւրութեամբ կարողանան կատարել իրանց չար դիտաւորութիւնները. 4րդ՝ որ նշանակէին մեզ համար մի գումար, որով մենք կարողանայինք պատրաստել հարկաւոր եղած զէնքերը այն զօրագնդերի համար, որ պէտք է կազմակերպել, որպէս զի միշտ առանց որեւիցէ պակասութեան պատրաստ լինէին պատերազմ գնալու ռուսաց զօրքերի հետ:

«Եթէ մեր ամենաողորմած Թագաւորը ցոյց կը տայ մեզ այսպիսի զթածութիւն, այն ժամանակ դրանով Յա իրականապէս կը վերանորոգէ հայերի ուժերը եւ կը հարկադրէ նրանց ամեն կողմից դիմել Նորին Կայսերական Մեծութեան քաղցր հովանաւորութեան ներքոյ:

«Ես հարկաւոր չեմ համարում այդ մասին երկար ձանձրացնել ձեզ իմ խնդիրքներով, որովհետեւ դուք հազար անգամ աւելի քան թէ ես, աշխատում էք հայոց ժողովուրդի ծաղկելու համար, եւ զիշը ու ցերեկ չէք դադարում այդ մասին հոգ տանելուց: Դրա համար ես յուսով եմ, որ առանց իմ խնդրելու եւս դուք եռանդով կ'աշխատէք այդ գործի ի կատար ածելու համար, որով կը թողնեք ձեզանից յետոյ յաւիտենական յիշատակ՝ ձեր մի այսպիսի բարեգործութեան համար...:

Ստորագրած է Մելիք-Ջուլուզ Մելիք-Շահնազարեան¹:

1806 թուին, Ղարաբաղի տիրապետող հինգ մելիքները², բոլորը միասին համարեա միեւնոյն բովանդակու-

¹ Թէ այս նամակը եւ թէ հետեւեալը, որից քաղուածքներ ենք անում, թարգմանուած են պ. Երիցեանի «Кавказская Старина» ամսագրի Թիւ 2. 1872 թուի տետրակից:

² Այդ նամակին ստորագրել են. 1. Վարանդայի տիրապետող փոխ-գնդապետ Մելիք-Ջուլուզ Մելիք-Շահնազարեանը. 2. Զրաբերդի

Թեամբ նամակ են գրում Աղա-Մինաս Լազարեանին Ս. Պետերբուրգ: Այդ նամակի մէջ մեղքները դարձեալ արտայայտում են միեւնոյն զանգատները, թէ նրանց մատուցած ծառայութիւնները ոչ միայն չեն գնահատւում, այլ մինչեւ անգամ հարկաւոր չեն համարում հաղորդել ի տեղեկութիւն Թադաւոր կայսրի, եւ այլն:

«Դուք (Լազարեանը) ասում էք, թէ ամսոսում էք եւ միանգամայն զարմանում էք, որ մեր անունները եւ մեր մատուցած ծառայութիւնները ոչ մի տեղ չեն յիշատակւում, եւ թէ մեր աշխատութիւնները ի զուր կորչում են: Այդ հարցին մենք պատասխանում ենք, թէ ահա հէնց դրա մէջն է կայանում մեր ցաւն ու դժբախտութիւնը. որովհետեւ մենք մինչեւ մեր արեան վերջին կաթիլը չենք խնայում մեր անձը ռուսաց հայրենիքի համար եւ միշտ աշխատում ենք, որ մեր ամենահաւատարիմ հպատակութեան զգացմունքները հասնէին մինչեւ Նորին Կայսերական Մեծութեան ամենաողորմած գահը, բայց ինչ օգուտ, որ այդ բոլորը մնում է ծածկուած վարագոյրի տակ:

Յետոյ իրանց նամակում ի միջի այլոց մեղքները խնդրում են. 1ին՝ որ թոյլ տրուի նրանց հաւաքել իրանց զանազան երկրներում ցրիւ եղած ժողովուրդը Ղարաբաղում, իրանց՝ մեղքների կառավարութեան ներքոյ. 2րդ՝ որ նրանք ազատ լինէին խանի իշխանութիւնից եւ նրանց ժողովուրդը բաժանուած լինէր թուրքերից, եւ խանի փոխարէն նշանակուած լինէր մի ռուս աստիճա-

տիրապետող Մելիք-Ագամ Մելիք-Մէջլումեանը, 3. Գիւլիստանի տիրապետող Մելիք-Բաղիրը (հանգուցեալ Մելիք-Ֆրէյդունի եղբայրը) եւ Մելիք-Աբով Մելիք-Բէգլարեանը, 4. Խաչէնի տիրապետող Մելիք-Ալահվերդին եւ Մելիք-Միրզախանեանը եւ 5. Տիգրակի տիրապետող Մելիք-Ղահրաման Մելիք-Աւանեանը:

նաւոր. 3րդ՝ որ մեղքներին տրուէր, որպէս առաջուց խոստացել էին նրանց, նոյնպիսի ամենաողորմած արտօնութիւններ, որպիսին վայելում էր Նախիջեւան քաղաքը (Դօնի վրայ), այսինքն նրանց օրէնքները եւ դատարանները հիմնուած լինէին իրանց երկրի վաղեմի սովորութիւնների եւ աւանդութիւնների վրայ: Եւ եթէ նրանց այսպիսի արտօնութիւններ տային, մեղքները խոստանում էին կազմել աւելի կանոնաւոր զօրքեր՝ օգնելու համար ռուսներին ամեն դէպքերում: Բացի դրանից, խոստանում էին որպէս հարկ վճարել ռուսաց կառավարութեան իւրաքանչիւր տարի 4000 շետվերտ հաց եւ 4000 ոսկի փող:

Այդ նամակից երեւում է, որ մեղքներն այժմ իրանց պահանջները բաւական չափաւորել էին, նրանք այլեւս չէին մտածում Ղարաբաղի վաղեմի հայկական իշխանութիւնները վերականգնելու մասին, այլ պահանջում էին մի տեսակ ինքնավարութիւն, ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ, խոստանում էին պահպանել իրանց երկիրը իրանց զօրքերով, ամեն տարի վճարելով մի որոշեալ քանակութեամբ հարկ:

Մեղքների զօրութեան թուլանալու գլխաւոր պատճառը պէտք է որոնել նրանց հպատակների դադլթականութեան մէջ: Սովք, ժանտախտը, եւ զանազան քաղաքական հանգամանքներ նրանց ցիրուցան արեցին դէպի ամեն կողմը: Ամեն տեղ նրանց փայլուն խոստմունքներ արեցին եւ ամեն տեղ նրանք խաբուեցան իրանց յոյսերի մէջ:

Կրկին ի մի վայր գումարել այդ ժողովուրդը, հայրենի հողի վրայ՝ նրանց ոչ միայն թոյլ չէին տալիս, այլ մինչեւ անգամ արգելում էին: Այդ քաջ ժողովուրդն աւելի հարկաւոր էին համարում այն երկրների պահպա-

նութեան համար, ուր որ զետեղուած էին: Թէեւ Ղարաբաղի գաղթականների մի մասը Վրաստանից տեղափոխուեցաւ իւր հայրենիքը, բայց դարձեալ դեռ բաւական թուով մնացել էին այնտեղ: Շամախու գաւառը գաղթողներից դեռ ոչ ոք չէր վերադարձել:

Ամենակորստաբերն այն էր, որ գաղթականութեան պատճառով Ղարաբաղի հայ ժողովրդի բացակայութեան ժամանակ նրանց երկրները, դիւղերը, հողերը մնացին անտէր, դատարկ: Այդ դէպքից օգուտ քաղելով Շուշի բերդի իբրահիմ-խանը եւ նրա յաջորդ Մէհտի-խանը՝ զրաւեցին մելիքների երկրները եւ բնակեցրին մահմեդականներով: Երբ Ղարաբաղի գաղթականների մի մասը կրկին վերադարձաւ իւր հայրենիքը, մելիքներին մեծ ջանք էր հարկաւոր, որ կարողանային խաներից յետ խել իրանց գիւղերն ու հողերը, եւ նոր բնակեցրած մահմեդականներին հեռացնելով, նրանց տեղը հաստատէին երկրի վաղեմի բնակիչներին — հայերին: Ռուսաց նոր տիրապետութիւնն այդ ժամանակ դեռ այն աստիճան անհաստատ դրութեան մէջ էր, որ ռուսները ոչ միայն ժամանակ չունէին, այլ մինչեւ անգամ հարկաւոր չէին համարում մելիքների եւ խաների կալուածական վէճերի մէջ մտնել, եւ այդ էր պատճառը, որ մելիքներից շատերը կորցրին իրանց ընդարձակ կալուածները, կամ ձեռք բերեցին նրանց մի մասը միայն: Ինչպէս ասում են, խաների «խաթրին» այդ ժամանակ չէին ուզում դիպչել, իսկ հաւատարիմ, քրիստոնեայ մելիքներին շողոքորթելու հարկ չկար:

XLI.

Մնում է մեզ մի քանի խօսք ասել Գիւլ-Շաթաղ բերդի Մելիք-Ալահվերդեան Մելիք-Ռուստամի մասին,

եւ մենք շուտով կը վերջացնենք Մամաայի մելիքութիւնների պատմութիւնը:

Ընթերցողը յիշում է, որ Մելիք-Ռուստամը Մամաայի տիրապետող մելիքների կարգից չէր, այլ Շուշի բերդի մահմեդական խաներին մատուցած ծառայութիւնների համար մելիքութիւն ստացաւ: Նա իւր զօրքերով օգնեց իբրահիմ-խանին Գանձակի պաշարման ժամանակ եւ Մելիք-Մէջլումի սպանման պատճառը դարձաւ (տե՛ս գլ. XXXIII): Նա Աղա-Մամադ-խանի սպանուելուց յետոյ օգնեց իբրահիմ-խանին, եւ վերջինը կրկին Շուշի բերդի տէրը դարձաւ (տե՛ս գլ. XXXIV): Նա ուրիշ շատ ծառայութիւնների կատարեց Շուշի բերդի բռնակալի օգտին ի վնաս հայոց մելիքների. այդ բոլորն իրանց տեղերում պատմել ենք:

Ղարաբաղի մելիքների վերջին գաղթականութեան ժամանակ Մելիք-Ռուստամը իւր հայրենիքից չհեռացաւ: Նրա յարաբերութիւնները Շուշի բերդի իբրահիմ-խանի հետ այնքան լաւ էին, որ նա կարիք չունէր օտար երկրներում ապահովութիւն որոնելու: Բայց միւս կողմից նրան սպառնում էր մի վտանգ, այն է՝ Գանձակի Զաւադ-խանի վրէժխնդրութիւնը:

Զաւադ-խանը չէր կարող մոռանալ, որ նա իբրահիմ-խանի հետ միանալով, պաշարեց իւր բերդը, դաւաճանութեամբ իւր աներ Ապրես-աղային մտցրեց բերդի մէջ, տեղային հայերին ապստամբացրեց իւր դէմ, Մելիք-Մէջլումին սպանել տուեց, եւ այլն:

1799 թուին, այսինքն Մելիք-Մէջլումի մահից երեք տարի յետոյ, Զաւադ-խանը յարմար ժամանակ գտաւ Մելիք-Ռուստամից վրէժխնդիր լինելու: Նա իւր զօրապետներից մէկի առաջնորդութեամբ, որին կոչում էին

Մըրդ-հաջի, որ աւելի հսկայ էր, քան թէ հասարակ մարդ, բազմաթիւ ասպատակներ է ուղարկում Մեղք-Ռուստամի երկիրն աւերակ դարձնելու եւ նրան գերի բերելու համար: Մեղք-Ռուստամն այդ լսելով, վեր է առնում իւր ձիաւորների խումբը եւ դուրս է գալիս թշնամու հանդէպ: Մեղքի հետ է լինում իւր քաջ նիզակակից Տէր-Յարութիւն քահանան¹: Նրանք հանդիպում են թշնամուն Սուլթանի տափ կոչուած դաշտում²: Թշնամին մի քանի անգամ աւելի բազմաթիւ է լինում քան մեղքի զօրքերը: Բայց որովհետեւ այդ ժամանակուայ կռիւների մէջ հակառակ կողմերի բախտը վճռվում էր շատ անգամ առաջնորդող անձինքների մենամարտութեամբ, քան թէ զօրքերի հաւաքական պատերազմով, այդ պատճառով Մըրդ-հաջին կայծակի արագութեամբ նետվում է Մեղք-Ռուստամի վրայ: Վերջինը ժամանակ չէ տալիս նրան իւր մօտ հասնելու եւ հեռուից հրացանի գնդակով ցած է գլորում նրա ձին, եւ հսկան մնում է ձիու տակը: Այդ միջոցին Մեղք-Ռուստամն արծուի արագութեամբ վրայ է հասնում, թուրը մերկացնում եւ պատրաստվում է սպանել նրան: Բայց հսկան աղաչում է խնայել իւր կեանքին. յայտնելով թէ անձնատուր է լինում: Մեղքը մեծահոգութեամբ խղճում է նրան, սակայն իւր թուրը պատեանում դնելու միջոցին, ուխտազանց թուրքը, որ թաւալուած էր նրա ոտների մօտ, տակից յանկարծ արձակում է ատրճանակը եւ մեղքին մահացու վէրք է

¹ Այդ Տէր-Յարութիւնը Աստուածատուր քահանայի որդին եւ նշանաւոր Գալի-Մահրասայի տոհմից էր, Ջրաբերդի Մեծէն կոչուած գիւղից, ուր մինչեւ այսօր ապրում են Գալի-Մահրասայի ժառանգները եւ յայտնի են իրանց քաջութեամբ:

² Սուլթանի տափը գտնվում է Մարդակերտ գիւղի մօտ, Թարթար գետի աջ ափի մօտ:

պատճառում: Այդ միջոցին վրայ է հասնում մեղքի նիզակակից Տէր-Յարութիւնը, գտնում է նրան հոգեւ վարքի մէջ: Թողնելով նրան նոյն դրութեան մէջ, յարձակվում է Մըրդ-հաջի վրայ եւ սպանում է նրան: Բայց ինքը եւս սպանվում է նոյն կռուի մէջ, երբ կատաղած մահմեդականները՝ տեսնելով իրանց առաջնորդի դիակը, աւելի սաստկացնում են կռիւը:

Մեղք-Ռուստամի գլուխը կտրում են, տանում Գանձակ եւ նուիրում նրա թշնամի Զաւադ-խանին, որից տեղային հայերը խնդրելով առնում են քաջ մարդու գլուխը եւ թաղում իրանց եկեղեցու դռան մօտ: Իսկ մարմինը թաղվում է իւր հայրենի Գիւլ-Շաթաղ բերդի դերեզմանատանը¹:

Մեղք-Ռուստամը որդի չթողեց², այդ պատճառով նրա մահից յետոյ մեղք եղաւ նրա եղբայր Միրզա-բէկի որդի Ռովշանը:

Մեղք-Ռովշանը իւր նախորդների նման բարեկամ չմնաց Շուշի բերդի խաներին եւ մասնակցում էր ուսաց կռիւներին խաների դէմ: Գանձակի պաշարման ժամանակ նա իւր խմբով գտնվում էր իշ. Յիցիանովի բանակի մէջ եւ քաջութեամբ կռվում էր Զաւադ-խանի դէմ, որի հետ ունեցած թշնամութիւնը՝ թէ՛ Մեղք-Ռուստամի սպանման պատճառով եւ թէ՛ առաջ, մեր ընթերցողներին յայտնի է:

Նրբ իշ. Յիցիանովը զրաւեց Գանձակը, Մեղք-Ռովշանը թողեց Զրաբերդը եւ իւր ընտանիքով տեղափո-

¹ Մեղք-Ռուստամի եւ նրա քաջ նիզակակից Տէր-Յարութիւն քահանայի շերիմները կից են, դրած են միմեանց մօտ. երկուսի տապանաքարերը եւս կրում են միեւնոյն թուականը՝ հայոց ռ. մ. խ. ը. (1799):

² Մեղքի մահից չորս ամիս յետոյ նրա կինը՝ Վարդ խաթունը, ծնեց Բալա-բէկին:

խուեցաւ այդ քաղաքը, վայելում էր իշ. Յիցիանովի առանձին համակրութիւնը:

Այնուհետեւ նա շատ ծառայութիւններ արաւ ռուսաց զօրքերին՝ թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ իւր քաջ ձիաւորների խմբերով օգնելով նրանց: Երբ զնդապետ Կարեագինը՝ Շուշի բերդի մօտ ջարդուելով պարսից բաղնիսթիւ զօրքերից, փախաւ եւ ամրացաւ Շահ-բուլաղի բերդի¹ մէջ, այստեղ նրա հրամանատարութեան ներքոյ յանձնուած ռուսաց զօրագունըր, ամեն կողմից պաշարուած պարսից զօրքերով, անպատճառ կը ոչնչանար քաղցածութիւնից, եթէ Մելիք-Ռովշանը նրանց օգնութիւն չհասցընէր: Նա իւր ձիաւորների խմբով պատառեց, անցաւ պարսից զօրքերի միջով եւ Կարեագինի զօրագնդին ուտեստի պաշար հասցրեց:

Այդ բոլորն այն աստիճան հռչակեցին Մելիք-Ռովշանի անուընդ, որ ռուսները կամենում էին ուղարկել նրան իւր ձիաւորների հետ դէպի Կարսի կողմերը տաճկաց սահմանների վրայ: Երբ նա պատրաստուել էր գնալու, մի զիշեր Գանձակի կամուրջից անցկենալու միջոցին, անյայտ ձեռքից հրացանի մի զնդակ արձակուեցաւ եւ նա մէջքից վէրք ստացաւ:

Մելիք-Ռովշանը ոչ ոքի վրայ չէր կարող կասկածել, բացի Մելիք-Մէջլումի որդի փոքր Մելիք-Աթամից, որ այդ ժամանակ Գանձակում էր գտնվում: Հին տոհմային թշնամութիւնը նորից գրգռուեցաւ երկու ռիւսերիմ ընտանիքների մէջ, որոնք, որպէս տեսանք մեր պատմութեան ընթացքում, շատ չարիքներ էին գործել միմեանց

¹ Շահ-բուլաղի բերդը մի ամայի բերդ էր այդ ժամանակ, կառուցած Թառնագիւղտի (Տիգրանակերտի) հին աւերակների վրայ: Այդ բերդը շատ մօտ է Շուշի բերդին:

դէմ: Մելիք-Ռովշանը գանգատուեց եւ Գանձակի ռուս բերդապահը կալանաւորեց փոքր Մելիք-Աթամին: Բայց երբ ոչինչ չհաստատուեցաւ, մի քանի օրից յետոյ Մելիք-Աթամին արձակեցին: Այդ սաստիկ վերաւորեց Մելիք-Ռովշանին եւ նա բողոքեց ռուսաց բարձր կառավարութեանը բերդապահի դէմ: Վերջինս սաստիկ յանդիմանութիւն ստացաւ եւ մի քանի օր տնային բանտարկութեան ենթարկուեցաւ:

Բայց երբ իշ. Յիցիանովը Բագուի մօտ սպանուեցաւ, այնուհետեւ Մելիք-Ռովշանը կորցրեց իւր պաշտպանին, եւ նրա յարաբերութիւնները Գանձակի բերդապահի հետ հետզհետէ թշնամական դարձան: Մելիք-Ռովշանը մտածեց հեռանալ Գանձակից: Նա իւր հայրենիքը՝ Ջրաբերդ դնալ չկարողացաւ, որովհետեւ Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանի յաջորդ Մէհտի-խանի հետ նոյնպէս լաւ յարաբերութիւնների մէջ չէր: Կարեագինի անցքի պատճառով նա հրաւիրել էր իւր վրայ Շուշի բերդի խաների ատելութիւնը, որոնք թէեւ ռուսներին առերես հպատակութիւն էին ցոյց տալիս, բայց սրտով կապուած էին պարսիկների հետ:

Իւր անձնանուէր, բայց չվարձատրուած ծառայութիւնների համար վշտացած, Մելիք-Ռովշանը թողեց Գանձակը եւ դնաց Շաքի Դաշ-բուլաղ գիւղը. որ հիմնել էր մի ժամանակ (տես գլ. XXVII) նրա հօրեղբայր Մելիք-Ռուստամը, եւ այնտեղ առանձնացաւ, իրան առժամանակ հեռու պահելով պատերազմի դաշտից: Դաշ-բուլաղում դեռ բնակվում էին Մելիք-Ռուստամի Ջրաբերդից տարած հայ գաղթականները: Մելիք-Ռովշանը նրանց իւր հպատակութեան ներքոյ առաւ եւ խաղաղ կեանք էր վարում: Այնտեղ մի քանի տարուց յետոյ վախճանուե-

ցաւ նա այն վերքի պատճառած հիւանդութիւնից, որ ստացել էր Գանձակի կամուրջի վրայ: Նա թողեց մի որդի Ալահվերդի-բէկ անունով, որ այդ տոհմի մէջ Մեղիք-Ալահվերդի Բ-ն էր¹, որի հետ այդ տոհմի մեղքութիւնը վերջացաւ:

Խօսելով Կարեազինի անցքի մասին, մենք չենք կարող չսիշել մի քաջ տղամարդի անուն, որ նշանաւոր եղաւ ռուսաց զանազան կռիւների մէջ: Դա էր կսապատցի Մեղիք-Վանի Աթաբէկեանը:

Թէեւ Աթաբէկեանները հայոց հին ազնուականների ծագումից էին, բայց Վանիի հայրը, Զարգար-Թունին (Յարութիւն) մի հասարակ արհեստաւոր էր, պարապում էր ոսկերչութեամբ: Վանին իւր պատանեկութեան հասակում աշխատում էր հօր արհեստանոցում եւ նրա լաւ օգնականն էր: Բայց այդ զբաղմունքը շուտով ձանձրացրեց նրան, երբ Ղարաբաղում ամեն բոլեւ լավում էր գէնքի շառաչիւնի ձայնը, որոտում էր պատերազմների աղմուկը: Նրա տոհմային արիւնը եռ եկաւ, մտածեց թողնել ոսկերչի փութն ու մուրճը, վճռեց գէնք կրել եւ նետուել կռուի դաշտը: Նա առանց իւր դիտաւորութիւնը յայտնելու իւր ծնողներին, ծածուկ հեռացաւ հայրենի տնից: Մի ժամանակ իմացան, որ Վանին Զրաբերդի Մեղիք-Ռովչանի մօտ ծառայութեան է մտել, նրա հեծելազօրքի խմբերից մէկի գլխաւորն է դարձել եւ կոչվում է Վանի-իւզբաշի (հարիւրապետ Վանի):

1804 թուին Զրաբերդի բնակիչներից 300 ընտանիք, իբրահիմ-խանի գազանութիւնից ազատուելու համար, գաղթեցին Գանձակ եւ բնակուեցան այդ քաղաքի շրջա-

¹ Մեղիք-Ալահվերդի Բ-ից մնացին երեք որդի՝ Միսայել-բէկ, Ղահրաման-բէկ եւ Մէջլում-բէկ:

կայքում: Տօթի եւ անսովոր կլիմայի պատճառով նոյն տարուայ ամառն այդ գաղթականներից մօտ 500 հոգի մեռան, մնացածները փախան Գանձակի գաւառի Ոսկանապատ գիւղը, ուր օդը համեմատաբար աւելի հովասուն էր:

Այդ գաղթականների հետ գտնվում էր եւ Վանի-իւզբաշին: Գանձակում նա ծանօթացաւ գնդապետ Կարեազինի հետ այն ժամանակ, երբ Կարեազինին հրամայուած էր Շուշի բերդին օգնութեան հասնել: Այդ այն ժամանակն էր (1805 թ.), երբ պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրվան բազմաթիւ զօրքերով պաշարել էր Շուշի բերդը, եւ տեղային իբրահիմ-խանը, թէեւ ռուսաց կառավարութեանը հպատակութեան երդում էր տուել, բայց հէնց որ Աբաս-Միրզայի զօրքերը մօտեցան Շուշի բերդին, նա իւր ընտանիքով դիմեց ռուսաց նենգաւոր թշնամու՝ Աբաս-Միրզայի բանակը եւ կէս ճանապարհի վրայ սպանուեցաւ Մեղիք-Ջումշուդի եւ մայոր Լիսանեւիչի ձեռքով (տե՛ս գլ. XL): Բայց Շուշին դարձեալ պաշարուած մնաց Աբաս-Միրզայի բազմաթիւ զօրքերով: Մայոր Լիսանեւիչը եւ Մեղիք-Ջումշուդը, փակուած բերդի մէջ, ունէին իրանց ձեռքի տակ խիստ աննշան թուով զինուորներ՝ թշնամուն ընդդիմադրելու համար: Նրանց գլխաւորապէս օգնում էին բերդի մէջ բնակուող հայերը եւ դրսից օգնութիւն էին սպասում:

Օգնութիւնը պիտի հասցնէր գնդապետ Կարեազինը, որ արդէն Գանձակից ճանապարհ էր ընկել եւ հայ հեծելախմբով նրան առաջնորդում էր Վանի-իւզբաշին: Ռուսաց զօրախումբը բաղկացած էր 600 զինուորից եւ ունէր երկու թնդանօթ միայն: Նրանք Կարգար գետի մօտ հանդիպեցին պարսից առաջապահ զօրքերին, թուով աւելի

քան 10.000, որ գտնվում էին Փիր-Ղուլի-խանի հրամանատարութեան ներքոյ: Կռիւն սկսուեցաւ յիշեալ գետի ափերի մօտ: Չնայելով որ թշնամու զօրքը թուով անհամեմատ աւելի էր, քան թէ ռուսաց զինուորները եւ Վանի-իւղեաշու հեծեալութեամբ, այնուամենայնիւ պարսիկներն սկզբում սարսափելի կերպով ջարդուեցան, եւ իրանց թնդանօթներն ու այլ ռազմամթերքը թողնելով պատերազմի դաշտի վրայ, պատրաստվում էին փախչել, երբ նրանց օգնութեան հասաւ ինքը Աբաս-Միրզան աւելի բազմաթիւ զօրքերով: Վանի-իւղեաշու հեծեալութեամբ եւ ռուսաց զինուորները մի քանի օր քաջութեամբ պաշտպանվում էին. բայց ինչ կարող էր անել մի բուռն զօրքը Աբաս-Միրզայի ահագին բազմութեան դէմ: Կարեազինը վերք ստացաւ. նրա զինուորներից կէսը չմնաց, մեծ մասն ընկաւ կռուի դաշտում, մնացածներն ամրացան մերձակայ Շահ-Բուլաղի ամայի բերդում¹:

Ռուսաց զօրքը բոլորովին կը ոչնչանար այդ ամայի բերդի մէջ՝ թէ քաղցածութիւնից եւ թէ թշնամու կրակից, եթէ ութն օրուայ սարսափելի պաշարումից յետոյ Վանի-իւղեաշին նրանց դիշերով դուրս չբերէր այնտեղից եւ չազատէր բոլորին՝ փախցնելով հայոց Մոխրաթաղ գիւղը: Այստեղ նա իւր սեպհական ծախքով բաւական ժամանակ պահեց եւ կերակրեց ռուսաց զօրքերին, մինչեւ նրանք նոր օգնութիւն ստացան, եւ Աբաս-Միրզայի ահագին զօրութիւնը ցրիւ տալով, հալածեցին մինչեւ Նրասխ գետի աջ կողմը: Այդ կռիւների ժամանակ

¹ Այդ ժամանակն էր. որ Մելիք-Րովշանը՝ ուտեստի պաշար հասցնելով, ազատեց նրանց սովամահ լինելուց: Իսկ Մելիք-Ջումշուդը, Շուշի բերդից իւր ձիաւորների խմբով վրայ հասնելով, ազատեց նրանց խալաւ կոտորուելուց:

մեծ քաջութիւններ գործեցին Մելիք-Ջումշուդը, Մելիք-Րովշանը եւ Վանի-իւղեաշին:

Այնուհետեւ Վանի-իւղեաշին իւր սեպհական հեծեալութեամբ մասնակցում էր ռուսաց զանազան կռիւների մէջ եւ ամեն տեղ յայտնվում էր իւր զարմանալի քաջութիւններով: 1812 թուին ձմեռը Աբաս-Միրզան զօրքերի ահագին բազմութեամբ կրկին անգամ յարձակուեցաւ Ղարաբաղի վրայ: Այդ ժամանակ ռուսաց Տրոյիցկի գնդի ջոկատը (բատալիօն) մայօր Ժինէի զօրապետութեան ներքոյ, գտնվում էր Թարթար գետի մօտ, Սուլթան-Բուդ կոչուած ձմերանոցում: Պարսից հեծեալները Զաֆար-Ղուլի-խանի¹ առաջնորդութեամբ յարձակվում են յիշեալ ձմերանոցի վրայ եւ ջարդում ռուսաց ամբողջ զօրագունդը: Այդ միջոցին Շուշի բերդից օգնութիւն ուղարկեցին Վանի-իւղեաշուն 200 ռուս զինուորով, 2 թնդանօթով եւ իւր սեպհական հայ ձիաւորներով: Բայց մինչեւ նրա հասնելը պարսիկները գործն արդէն վերջացրել էին: Վանի-իւղեաշին այդ տեղեկութիւնն ստացաւ կէս ճանապարհի վրայ այն ժամանակ, երբ պարսիկները վերադառնում էին կոտորածից եւ պատահեցան նրան: Մա ստիպուեցաւ ամրանալ Շահ-Բուլաղի բերդում, որ իսկոյն պաշարուեցաւ Զաֆար-Ղուլի-խանի զօրքերով: Մեծ քաջութիւն էր հարկաւոր Վանի-իւղեաշուն, որ կարողանար իւր փոքրաթիւ զօրքով պատերազմել պարսից ահագին բազմութեան դէմ, իսկ այդ քաջութիւնն ունեցաւ նա, մի քանի օր շարունակ պատասխանելով թշնամու ամեն կողմից տեղացող կրակներին:

¹ Զաֆար-Ղուլի-խանը Մամադ-Հասան-աղայի որդին էր, իսկ այդ վերջինը Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանի որդին:

Վերջը թնդանօթների հարուածներից բերդի դռները խորտակվում են, պարսից զօրքերը կատաղութեամբ ներս են թափվում, բայց մեծ է լինում նրանց զարմացքը, երբ բերդի մէջ ոչ ոքի չեն գտնում: Վանի-իւղբաշին մի օր առաջ իւր զօրքերը գիշերով դուրս էր բերել բերդից եւ լեռների վրայով, սարսափելի բարձրաւանդակներից տարել էր հայոց Փարուղ կոչուած գիւղը: Բերդի մէջ թողել էր նա իւր մարդկանցից մի քանի հոգի միայն, որոնք թշնամուն խաբելու համար ժամանակ առ ժամանակ պատասխանում էին: Հէնց որ պարսիկները ներս մտան, այդ մարդիկը սատանայի նման աներեւութացան:

Իրանց կամաւոր զօրքերով ոռոսաց տիրապետութիւնը Անդրկովկասում հաստատելու գործին ամենայն անձնանուիրութեամբ նպաստող հայոց քաջերից մէկն էր Վանի-իւղբաշին: Երբ 1812 թուի հոկտեմբերի 2ին զօրապետ Կօտլարեւսկին ջարդեց Աբաս-Միրզայի զօրքերը Երասխի աջ ափի վրայ, Ասլան-Դիւզի ճակատամարտում, Վանի-իւղբաշին իւր մարդկանցով կռվում էր պարսից դէմ: Հետեւեալ տարին (1813 թ. 1 յունուարի), Լենքօրանի բերդը գրաւելու միջոցին, Վանի-իւղբաշին նոյն զօրապետ Կօտլարեւսկու քաջ գործակիցներից մէկն էր:

Բայց հայերն առհասարակ օտարի ծառայութեան մէջ մի առանձին համեստութիւն ունին՝ մեծ գործեր կատարել, բայց փոքր պահանջներով բաւականանալ:

Վանի-իւղբաշին իւր մատուցած ծառայութիւնների համար ստացաւ ոռոսաց կառավարութիւնից յիսնապետի (պրապօրչիկի) աստիճան, մեղալ եւ մշտական թոշակ: Իսկ Շուշի բերդի Մէհտի-խանը (Իբրահիմ-խանի որդին) ընծայեց Վանի-իւղբաշուն որպէս սեպհականութիւն նրա հայրենի Կօտլարեւսկու գիւղը եւ շնորհեց

մեւ լիք ու թեան տիտղոս: Նա կոչուեցաւ պնուհետեւ Մեղիք-Վանի:

Ջրաբերդի հին տիրապետող մեղիքների (Մեղիք-Խարայէլեանների) վերջին ժառանգը (Մեղիք-Աթամ Բ-ը) տեղափոխուած լինելով Գանձակի գաւառը, իսկ նոր մեղիքների (Մեղիք-Ալահվերդեանների) վերջին ժառանգը (Մեղիք - Րովշանը) տեղափոխուած լինելով Նուխուայ գաւառը, Ջրաբերդը մնացել էր առանց մեղիքների կառավարութեան: Իւր արժանաւորութիւններով Ջրաբերդը կառավարելու եւ այդ գաւառը ժամանակի փոթորիկներից պահպանելու համար ընդունակ էր միայն Մեղիք-Վանին, եւ նա ստացաւ Մէհտի-խանից ամբողջ Ջրաբերդի մեղքութիւնը:

Մեղիք-Վանին իւր պատերազմական արժանաւորութիւնների հետ ունէր եւ կառավարչական ընդունակութիւններ: Նա ամբողջ 42 տարի խաղաղութեամբ վարեց Ջրաբերդի մեղքութեան պաշտօնը, աշխատեց այդ երկրի ցրուած բնակիչներին հետգհետէ վերադարձնել իրանց հայրենիքը եւ ծաղկացրեց երկրագործութիւնն ու արհեստը: Նա վախճանուեցաւ խորին ծերութեան մէջ (1854 թ.) եւ նրանից յետոյ Աթաբէկեանների տոհմն աւելի եւ աւելի նշանակութիւն ստացաւ Ղարաբաղում:

XLII.

1808 թուին վախճանուեցաւ Ղարաբաղի Խարայէլ կաթողիկոսը: Դա այն չարագործն էր, որ մատնեց հայոց

¹ Մեղիք-Վանին թողեց չորս որդի՝ Յովսէփ-բէկ, Սարգիս-բէկ Աթա-բէկ (գնդապետ) եւ Միքայէլ-բէկ: Իսկ Մեղիք-Վանիի եղբայր Յակօբ-իւղբաշին ունէր մի որդի միայն՝ Ասլան-բէկը. դրանից ծնուեցան՝ Ներսէս-բէկ, Մովսէս-բէկ եւ Նիկօլա-բէկ:

մելքներին, Յովհաննէս կաթողիկոսին սպանել տուեց եւ իւր դաւաճանութեամբ իբրահիմ-խանի սիրելին դարձաւ (տե՛ս գլ. XX եւ XXI):

Մեզ յայտնի է, որ նոյն չարագործից հալածուելով, սպանուած Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբայր Հասան-Ջալալեան Սարգիս կաթողիկոսը Ղարաբաղի գաղթականների հետ ապրում էր Վրաստանի Հաղբատայ վանքում: Այնտեղ մնաց նա ամբողջ 14 տարի (տե՛ս գլ. XXXVII):

Երբ Սարգիս կաթողիկոսը լսեց իւր ռիսերիմ հակառակորդի՝ Խարայէլ կաթողիկոսի մահը, երբ իմացաւ որ իբրահիմ-խանը՝ հայերի անհաշտ թշնամին, սպանուած է, եւ երբ տեսաւ որ հայոց մելքներն իրանց հպատակների հետ Վրաստանից կրկին տեղափոխուեցան Ղարաբաղ, ինքը եւս մտածեց վերադառնալ Գանձասարի վանքը, եւ կրկին տիրանալ Աղուանից կաթողիկոսութեան աթոռին, որից բաւական ժամանակ անջատուած էր:

Նախ ուղարկեց նա իւր եղբորորդի Բաղդասար վարդապետին, որ Գանձասարի վանքը կարգի դնէ, որ յետոյ ինքը գնայ:

1808 թուին, այսինքն հէնց նոյն տարուայ մէջ երբ Խարայէլ կաթողիկոսը վախճանուեցաւ, Բաղդասար վարդապետը Թիֆլիզից ճանապարհ ընկաւ դէպի Ղարաբաղ¹: Նա գտաւ Գանձասարի վանքը բոլորովին ամայի դրու-

¹ Բաղդասար վարդապետի հետ Ղարաբաղ գնաց Սարգիս կաթողիկոսի միւս եղբոր (Գարբէլ-բէկի) որդի Մելիք-Վրիգորը: Այս ծանօթութեան մէջ հարկաւոր ենք համարում նկատել եւ այն, որ Սարգիս կաթողիկոսի ազգականների թուում վրաստանում գտնվում էր եւ նրա եղբայր Ալազ-Ղուլի-բէկը: Այդ դաւաճանը նոյն անձնաւորութիւնն է, որ իբրահիմ-խանի մօտ մատնեց Ղարաբաղի մելքներին՝ նրանց ուստաց կառավարութեան հետ ունեցած գաղտնի յարաբերութիւնների համար (տե՛ս գլ. XX): Վրաստանում նա մի ժամանակ անպատիւ կերպով թափառում էր, մինչեւ Ղարաբաղի մելքները վրէժխնդիր եղան նրանից եւ գլուխը կտրելով մարմինն անհետացրին...:

թեան մէջ: Եռանդոտ, գործունեայ եւ ժրաջան վարդապետը կարողացաւ կարճ ժամանակում ոչ միայն կարգի դնել վանքը, այլեւ նրան յաջողութեամբ մասամբ յետ խել վանքի ընդարձակ կալուածները, որ զանազան թուրք բէկեր, կամ հայ ազնուականներ տիրացել էին:

Երբ Գանձասարի վանքում ամեն ինչ կարգի էր դրուած, Սարգիս կաթողիկոսը թողեց Վրաստանը եւ Հաղբատայ վանքից տեղափոխուեցաւ Ղարաբաղ (1812): Նրա հետ գնացին Ղարաբաղի գաղթականներից նրանք, որ դեռ եւս մնացել էին Վրաստանում:

Սարգիս կաթողիկոսը Գանձասար տեղափոխուելով, շուտով նրա եւ Ս. Էջմիածնի մէջ նոր վիճաբանութիւններ ծագեցան: Այդ վիճաբանութիւններին առիթ տուեց կաթողիկոսի փառասիրական վարմունքը:

Մեր պատմութեան XXXVII գլխում տեսանք, որ Սարգիս կաթողիկոսը Վրաստանում գտնուած ժամանակ, այնտեղից Ս. Էջմիածին գնալով, խոստումն տուեց, որ այլեւս չպիտի գործածէ կաթողիկոսական կնիք եւ տիտղոս, այլ պիտի բաւականանայ միայն արքեպիսկոպոսական տիտղոսով ու կնքով, եւ դրա համար նրան յանձնեցին Հաղբատայ վանքի վանահայրութիւնը եւ Վրաստանում գտնուած Ղարաբաղի գաղթականների առաջնորդութիւնը: Եւ ամբողջ 13 տարի Վրաստանում կառավարում էր իւր հօտը որպէս արքեպիսկոպոս: Բայց հէնց որ վերադարձաւ Ղարաբաղ, կրկին սկսեց իրան Աղուանից կաթողիկոս կոչել եւ կաթողիկոսական իրաւունքներ ի գործ դնել: Սարգսի այդ վարմունքը, ի հարկէ, պէտք է յուզէր մի նոր կռիւ՝ նրա եւ Ս. Էջմիածնի միջեւ:

Ս. Էջմիածնից նրան ազդարարեցին, որ պահպանէ իւր խոստումները, բայց նա ոչ միայն ուշադրութիւն չդար-

ձրեց, այլ դիմելով իբրահիմ-խանի յաջորդ Մէհտի-խանի պաշտպանութեանը, իրան բողոքովին Ս. Էջմիածնից անկախ յայտնեց: Այդ երկպառակութիւնները տեւեցին երեք տարի, մինչեւ 1815 թ., երբ Ս. Էջմիածնի բարձր հոգեւոր կառավարութիւնը, ռուսաց իշխանութեան ուժով, հարկադրեց Սարգսին հրաժարուել կաթողիկոսական տիտղոսից եւ տուեց նրան մի տրապօլիտութեան տիտղոս արքեպիսկոպոսի աստիճանով: Այնուհետեւ վերջացաւ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը, որ սկսուած էր Լուսաւորչի թոռ Գրիգորիսի ժամանակից:

Դեռ իւր կենդանութեան ժամանակ Սարգիս միտրապօլիտը իւր եղբորորդի Բաղդասար վարդապետին ուղարկեց Ս. Էջմիածին, որ եպիսկոպոս ձեռնադրուի, որպէս զի իւր յաջորդը նա լինի: Որպէս Աղուանից կաթողիկոսութիւնը դարերով շարունակվում էր Հասան-Ջալալեանների տոհմի մէջ, Սարգիսը ցանկանում էր որ Աղուանից միտրապօլիտութիւնը եւս, որ իրանից սկսուեցաւ, նոյնպէս շարունակուէր նոյն տոհմի մէջ:

Բաղդասարը Ս. Էջմիածին գնալով, 1820 թուին Նփրեմ կաթողիկոսի ձեռքով եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, եւ վերադառնալով Գանձասարի վանքը, Սարգսի ծերութեան պատճառով համարեա ինքն էր կառավարում վիճակի հոգեւոր իշխանութիւնը:

1826 թուին Ղարաբաղը ենթարկուեցաւ մի նոր դժբախտութեան, պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզան 80.000 հոգով անցաւ Նրասխը, տիրեց Ղարաբաղին. տեղային մահմեդականները միացան պարսիկների հետ. Շուշի բերդապահ զնդապետ Րէուտը ռուսաց փոքրաթիւ զօրքով մնաց փակուած բերդի մէջ: Աբաս-Միրզան 48 օր պաշարուած դրութեան մէջ պահեց բերդը: Մի-

եւնոյն ժամանակ Փաթալի-շահի փեսայ Ամիր-խան սարգարը եւ Աբաս-Միրզայի երէց որդի Մահմադ-Միրզան զօրքերի ահագին բազմութեամբ անցան Գանձակի դաւառը, տիրեցին Գանձակի բերդին, ու այնտեղից առաջացան մինչեւ Շամքօր. պատրաստվում էին գնալու, որ Թիֆլիզը եւս տիրեն: Նրկրի քրիստոնեայ ազգաբնակութիւնը գտնվում էր սարսափի եւ մահուան տաճնապի մէջ:

Մեր պատմութեան հետագայ զուտներում ցոյց կը տանք, թէ որպէս հայազգի իշխան գեներալ Մաղաթովի փառաւոր յաղթութիւններով պարսիկները ջարդուեցան եւ կրկին փախան դէպի Պարսկաստան, իսկ այժմ կ'սենք այնքանը միայն, ինչ որ վերաբերում է Սարգիս միտրապօլիտին:

Հայերին սպասում էր ընդհանուր կոտորած: Սարսափած ժողովուրդը, ամեն ինչ թողած, ցրիւ էր եկել, թափնուել լեռների ու անտառների մէջ: Աբաս-Միրզան, Պարսկաստանի այդ հայրենասէր թագաժառանգը, Ղարաբաղի ռուսաց զօրքերով զրաւուիլը վերաբերում էր ոչ այնքան ռուս զինուորների յաղթական սուլիներին, որքան հայերի գործակցութեանը յօգուտ ռուսների. (եւ իրաւ ռուսները Ղարաբաղը տիրելու համար ամենեւին արիւն չեն թափել): Այդ էր պատճառը, որ նա կամենում էր պատժել հայերին, որոնք, նրա կարծիքով, դաւաճանել էին Պարսկաստանի դարեւոր հպատակութեան դէմ:

Աբաս-Միրզայի բարկութիւնն ամոքելու եւ հայ ժողովրդին նրա վրէժխնդրութիւնից ազատելու համար՝ ծերունի Սարգիս միտրապօլիտը վեր առաւ իւր հետ Զրաբերդի իշխող Մելիք-Վանի Աթաբէկեանին եւ Գիւլիստանի իշխող Մելիք-Յովսէփ Բ՝ Մելիք-Բէգլարեանին, եւ

1 Մելիք-Յովսէփ Բ-ը հանգուցեալ Մելիք Ֆրէյդունի երէց որդին էր:

երեքը միասին գնացին Աբաս-Միրզայի մօտ: Պարսից թագա-
ժառանգն ընդունեց նրանց Ման-Քէնգի գլուղում, որ գտնվում
է Շուշի բերդից մի քանի վերստ հեռավորութեան վրայ:

Ծերունի միտրապօլիտը իւր արտասուքով եւ Աթա-
բէկեան Մելիք-Վանին իւր պերճախօսութեամբ կարողա-
ցան ոչ միայն ամօքել թագաժառանգի բարկութիւնը,
այլեւ արժանացան նրա առանձին յարգանքին: Աբաս-
Միրզան շնորհեց նրանց փառաւոր «խալաթներ», եւ հան-
գըստացնելով ճանապարհ դրեց, խոստանալով թէ հայոց
ժողովրդին ոչինչ վնաս չի հասցնի, եթէ հայերը հաւա-
տարիմ կը մնան Պարսկաստանին եւ կը դադարեն ռուս-
ներին օգնելուց:

Ի հարկէ հայերը չէին կարող չհամակրել ռուսնե-
րին, եւ որպէս յետոյ կը տեսնենք, նրանք եղան, որ ա-
մեն հնարներով նպաստեցին իշխան Մադաթովի յաղ-
թութիւններին Աբաս-Միրզայի դէմ եւ Ղարաբաղը բոլորո-
վին մաքրեցին պարսից զօրքերից: Այսուամենայնիւ Սարգիս
միտրապօլիտի եւ նրա ընկեր երկու մելիքների տեսութիւնը
Աբաս-Միրզայի հետ բաւական թանգ նստեց նրանց համար:

Նրբ պարսից զօրքերը հեռացան Ղարաբաղից, իշխան
Մադաթովը նրանց երեքին էլ կալանաւորել տուեց: Ռուս-
աց անհաշտ թշնամու հետ տեսութիւն անելը համա-
րուեցաւ նրանց համար մի տեսակ դաւաճանութիւն: Սար-
գիս միտրապօլիտին ուղարկեցին Թիֆլիզ, ուր նա բան-
տարկուեցաւ. իսկ Աթաբէկեան Մելիք-Վանին եւ Մե-
լիք-Բէգլարեան Մելիք-Յովսէփին աքսորեցին Բագու, որ
այնտեղից տանեն Սիբիր:

Ութն ամիս թէ մելիքները եւ թէ Սարգիս միտրա-
պօլիտը բանտարկուած մնացին: Վերջը նրանց անմեղու-
թիւնը յայտնուելով ազատուեցան:

Սարգիս միտրապօլիտն ազատուեցաւ Ներսէսի (վերջը
կաթողիկոս) աշխատութեամբ: Բայց այն ասնջանքները,
որ նա կրեց իւր բանտարկութեան ժամանակ, սաստիկ
մաշեցին նրա ծերացած կազմուածքը: Նա բոլորովին հի-
ւանդ վերադարձաւ Թիֆլիզից եւ նոյն հիւանդութիւնով
1828 թուին վախճանուեցաւ:

Սարգսի մահից երկու տարի յետոյ (1830) Ղարա-
բաղի մելիքները խնդիրքով դիմեցին Ս. Էջմիածնի Եփրեմ
կաթողիկոսին, որ հանգուցեալն եղբորորդի Բաղդասար
եպիսկոպոսը նրա փոխարէն միտրապօլիտ նշանակուի: Բաղ-
դասարը կանչուեցաւ Ս. Էջմիածին եւ նոյն տարուայ մէջ
ստացաւ միտրապօլիտութեան աստիճան:

Պէտք է մի առանձին բախտ համարել, որ այն ժա-
մանակներում, երբ ռուսները տիրեցին Ղարաբաղին եւ
Նրեւանեան նահանգին, Ս. Էջմիածնում գտնվում էր
Ներսէսի նման մի եկեղեցական, իսկ Գանձասարի վանքում
Բաղդասար միտրապօլիտը: Այդ երկուսն իրանց գործու-
նէութեամբ բաւական նման էին միմեանց, այն զանազա-
նութեամբ միայն, որ Ներսէսն ունէր քաղաքական իդէալ-
ներ, իսկ Բաղդասարը եկեղեցական եւ վանքային բարե-
կարգութեան եռանդ:

Եթէ չլինէր Բաղդասար միտրապօլիտը, այսօր Գան-
ձասարի վանքը եւ Ղարաբաղի միւս վանքերը չէին ունե-
նալ մի քանի հարիւր հազար դեսեատին տարածութեամբ
վանքային կալուածներ:

Ղարաբաղի մելիքների եւ Սարգիս միտրապօլիտի
Վրաստանում գաղթած ժամանակ Ղարաբաղի վանքա-
պատկան կալուածները անտէր մնալով, ընկել էին զանա-
զան թուրք բէկերի ձեռքը: Բաղդասար միտրապօլիտի մեծ
ջանքներին ենք պարտական, որ կարողացաւ ազատել եւ

կրկին վանքերի անունով հաստատել եթէ ոչ կորուսած կալուածների ամբողջը, այլ գոնէ նրանց մեծ մասը:

Պատմութեան դէմ չմեղանչելու համար պէտք է խոստովանել եւ այն, որ Բաղդասար միտրապօլիտը, որպէս առ հասարակ մեր բոլոր բարձրաստիճան եկեղեցականները, ունէր եւ իւր թոյլ կողմերը: Այն է՝ իւր աղքատ ազգականների — Հասան-Ջալալեանների — վիճակը ապահովելու համար, նրանց օգտին վանքային կալուածներից փոքրիկ բաժիններ հանեց...: Այդ բաժիններից իւր մասն ստացաւ եւ միտրապօլիտի վէճերը:

Բայց այդ բոլոր թուրութիւնները համեմատելով այն մեծ ծառայութիւնների հետ, որ նա կատարեց՝ վանքապատկան կալուածները կորցնելով զանազան յափշտակիչների ձեռքից, — այդ թուրութիւնները, կրկնում ենք, պէտք է ներել համարել...:

Ղարաբաղի վանքապատկան կալուածների վերաբերութեամբ աւելի անազնիւ կերպով վարուեցաւ Խորայէլ կաթողիկոսը, Սարգիս կաթողիկոսի (յետոյ միտրապօլիտի) ժամանակակիցը: Չմոռանանք, որ այդ Խորայէլ կաթողիկոսը՝ Իբրահիմ-խանի սիրելին, հայոց մեղքների մատնիչը, Գանձասարի վանքի Հասան-Ջալալեան կաթողիկոսների տոհմից չէր, այլ Նրիցմանկանց վանքի ինքնիշխան եւ հակաթու կաթողիկոսներից մէկն էր: Ընթերցողը յիշելիս կը լինի, որ Ղարաբաղի մեղքների եւ Սարգիս կաթողիկոսի Վրաստան գաղթած ժամանակ, Իբրահիմ-խանի պաշտպանութեամբ, այդ Խորայէլն էր վարում Աղուանից կաթողիկոսութեան իշխանութիւնը: Այդ դաւաճանը վախճանուեցաւ իւր ազգականներից մէկի տանը, որի մույլտ անունը յիշելու ցանկութիւն չունինք: Նոյն տան մէջ կաթողիկոսը հաւաքած ունէր Ղարաբաղի մի քանի հա-

րուստ վանքերի արծաթեղէն անօթները, սրբութիւնները եւ թանկագին զգեստները: Կաթողիկոսի վախճանուելուց յետոյ այդ բոլորը մնացին որպէս սեպհականութիւն նրա ազգականի: Սակայն այդ մի մեծ կորուստ չէր լինի, եթէ նոյն տան մէջ չմնային եւ զանազան վանքերի կալուածագրերը:

Եթէ Բաղդասար միտրապօլիտին չյաջողուեցաւ ձեռք բերել Ղարաբաղի վանքապատկան բոլոր կալուածները, դրա գլխաւոր պատճառներից մէկն էլ այն էր, որ կալուածագրերը, մնացել էին նոյն մարդու մօտ, որի տանը վախճանուեցաւ Խորայէլ կաթողիկոսը: Այդ անպիտանը զանազան զարտուղի եւ միջին ճանապարհներով կամ ինքը տէր եղաւ նոյն կալուածքներին եւ կամ թոյլ տուեց որ թուրքերը տիրեն, ծածուկ նրանցից փողեր ստանալով եւ վանքային կալուածագրերը ոչնչացնելով, որ իւր գողութիւնը չյայտնուի:

Բաղդասար միտրապօլիտը սկզբում ուշադրութիւն դարձրեց Խաչէնի գաւառում գտնուող եւ Գանձասարի վանքին պատկանող կալուածները թափել յափշտակողների ձեռքից: Այդ կալուածներն այնքան լայնատարած էին, որ նրանց վրայ զետեղուած էին 60-ի չափ վանքապատկան գիւղեր՝ իրանց հարուստ անտառներով, արգաւանդ վարելահողերով եւ արօտատեղիներով: Բայց նա կարողացաւ միայն 30,000 դեսեատինի չափ կրկին սեպհականացնել վանքին, իսկ մնացեալ մեծ մասը մնաց վիճելի:

Բաղդասար միտրապօլիտի աշխատութիւնների նպատակը վանքապատկան կալուածների վերաբերութեամբ այն չէր, որ նա դրանցով ապահովացնէր վանականների եւ վանքերի գոյութիւնը, այլ գլխաւորապէս այն էր, որ նրանք լինէին եկամուտների մշտական եւ հաստատուն

աղբիւր Ղարաբաղի զանազան տեղերում դպրոցներ հիմնելու համար:

Ինքը, Բաղդասար միտրապօլիտը, թէեւ անուս եւ որպէս զարաբաղցի՝ կոշտ-կոպիտ մարդ էր, բայց որպէս զարաբաղցի, ունէր եւ բնական խելք, տոկունութիւն եւ հեռատեսութիւն¹: Մա ուսում չունէր, բայց սաստիկ ուսումնասէր էր: Սկզբում հիմնեց նա Գանձասարի վանքում մի դպրոց եւ Մուխի կողմերից հրաւիրեց ճարտասան եւ լաւ հայկաբան Յովսէփ վարդապետին² որպէս վարժապետ եւ նոյն դպրոցի կառավարիչ:

1836 թուին Շուշի բերդում հաստատուեցաւ վեճակային հոգեւոր կառավարութեան կոնսիստորիա: Բաղդասար միտրապօլիտը հրաւիրուեցաւ Ս. Էջմիածին, եւ այնտեղ հաւատարմութեան երդում տալով, Կարպեցի Յովհաննէս կաթողիկոսից նշանակուեցաւ Ղարաբաղի թեմական առաջնորդ (1837 թ.): Շատ հասկանալի է, որ դրանով Բաղդասարի իրաւունքները սահմանափակուեցան: Մինչեւ այն օր նա համարվում էր Աղուանից միտրապօլիտ եւ ազատ էր իւր հոգեւոր իշխանութեան մէջ, բայց կոնսիստորիայի հաստատուելուց յետոյ, նա բոլորովին ենթարկուեցաւ Ս. Էջմիածնի իրաւասութեանը, որ ոչ սակաւ խոչընդոտներ դրեց միտրապօլիտի ազատ գործունէութեանը...

¹ Բաղդասար միտրապօլիտի զուարճախօսութիւնները, նրա կեանքից ստեղծուած անեկդոտները, Ղարաբաղի հայի հասարակութեան մէջ նոյն ժողովրդականութիւնն են ստացել, որպէս Մօլա-Նասրադղինի առակները:

² Այդ Յովսէփ վարդապետը — որ բաղմաթիւ հասցրած աշակերտներ ունի եւ մինչեւ այսօր լաւ անուն է թողել Ղարաբաղում, որպէս յետոյ իմացուեցաւ, — իսկապէս եպիսկոպոս է եղել, բայց իւր բարձր աստիճանը թաղցնելով, պարապում էր մանկավարժութեամբ իբրեւ մի հասարակ վարդապետ:

Կոնսիստորիայի հաստատուելուց յետոյ նա հարկադրուեցաւ թողնել Գանձասարի վանքը՝ Աղուանից բաղմադարեան կաթողիկոսարանը եւ տեղափոխուել Շուշի բերդը: Այստեղ սպասում էր միտրապօլիտի գլուխնէութեանն ընդարձակ ասպարէզ եւ միեւնոյն ժամանակ ծանր աշխատանք:

Միտրապօլիտի առաջին ջանքն եղաւ դուրս կորզել Մէհտի-խանի Մուրշիտ անունով դպրեր եւ ուրիշ մի քանի թուրք բէկերի ձեռքից Մօթայ վանքի¹ լայնատարած կալուածները, որոնց՝ միեւնոյն հանգամանքների պատճառով, որպէս Ղարաբաղի միւս վանքերի կալուածները, անիրաւութեամբ տիրել էին:

Այս անգամ միտրապօլիտի հակառակորդները բաւական զօրաւոր եւ ազդեցութեան տէր անձինք էին. բայց տոկուն եւ ոչ մի դժուարութիւնից չյուսահատուող Բաղդասարը մի քանի տարի շարունակ դատ վարեց խանի դստեր եւ միւս բէկերի հետ, մինչեւ կարողացաւ վերջապէս նրանցից յետ խլել յիշեալ վանքի կալուածները, որոնք մօտ 150.000 դեսեսաւանի չափ ընդարձակութեամբ տարածվում են Թարթար գետի հիւսիսային եւ հարաւային ափերի երկարութեամբ եւ ընդհանուր անունով կոչվում են Դոդխու-Քալաջար, Լեւա եւ Մարջումակ: Իւր դատավարութեան ծախքերի համար միտրապօլիտը գործ դրեց մինչեւ 30.000 ռուբլի, որ այն ժամանակ մեծ գումար էր:

¹ Մօթայ կամ խութայ վանքը գտնվում է Վերին-Խաչէնի մէջ, Թարթար գետի շափի մօտ: 1214 թուին իւր սեպհական ծախքով այդ վանքը հիմնեց իշխանուհի Արզու-խաթունը Թաղէոս առաքելայի անունով: Չնայելով որ մի հարուստ լօրդի չափ կալուածքներ ունի այդ վանքը, բայց այսօր՝ մեր ծոյլ եկեղեցականների անհոգութիւնից, գտնվում է բոլորովին ամայի դրութեան մէջ եւ ծառայում է խաչնարած թուրքերի համար որպէս գոմանոց:

Խօթայ վանքի կալուածները՝ այդ միլիոնների արժէք ունեցող ազգային մեծ հարստութիւնը, կարելի է մի ամբողջ գաւառ համարել: Նրանց մէջ բացի հրաշալի, կուսական անտառներից, բացի ընդարձակ արօտատեղերից ու լեռներից, բացի լայնատարած եւ արգաւանդ վարելահողերից, զետեղուած էին թուով մինչեւ 100 գիւղ: Նրանց լեռների բարձրաւանդակների վրայ եւ հովիտներում թափառում էին թուով մինչեւ 20 զանազան խաշնարած ցեղեր, զանազան անուներով: Դրանք Խօթայ վանքին (այսինքն Ղարաբաղի հոգեւոր իշխանութեանը) չնչին հարկ էին վճարում. եթէ ասեմ որքան, շատ ծիծաղելի կը լինի...:

Բաղդասար միտրապօլիտն՝ արդարեւ թողեց ազգի համար մի մեծ հարստութիւն, բայց նրա անպիտան յաջորդները հետզհետէ վատնեցին այդ հարստութիւնը¹...:

Բաղդասար միտրապօլիտի օգտաւէտ աշխատութիւնների թուում կարելի է յիշել նրա 1843 թուին կառուցած հոյակապ առաջնորդարանը, որ Շուշի բերդի փա-

¹ Մեր՝ 1881 թուի Սիւնեաց աշխարհի ճանապարհորդութեան մէջ, որ գեռ եւս ի լոյս ընծայուած չէ, գտնվում են Ղարաբաղի վանքապատկան կալուածների թշուառ դրութեան նկարագիրներն ընդհանրապէս, իսկ Խօթայ վանքի կալուածների բարբարոսաբար վատնումը մասնաւորապէս: Իսկ առ այժմ այսքանը կ'ասենք, որ Բաղդասար միտրապօլիտի վախճանուելուց յետոյ, Ս. Էջմիածնի բարձր հոգեւոր իշխանութեան անհոգութիւնից եւ Ղարաբաղի թեմական առաջնորդների մի քանիսի կաշառակերութիւնից, Խօթայ վանքի կալուածների մի մասը դարձեալ անցաւ Մէհտի-խանի խուրճիկ անունով դստեր ձեռքը, մի մասին տիրեց զենեքալ Հասան-բէկ Աղալարովը, մի մասն անցաւ ուրիշ բէկերի ձեռքը, մի մասը եւս անտէր, անխնամ մնալով, տիրեցին կամ մասնաւոր անձինք եւ կամ արքունի գանձարանը: Այժմ դուտ, անվիճելի կալուածք Խօթայ վանքի տիրապետութեան ներքոյ մնացել է մօտ 100.000 զեսեատին, իսկ մնացեալ կէսը վիճելի է, եւ այս մի քանի տարի է, որ հոգեւոր կառավարութիւնն սկսել է նորից դատ վարել, գուցէ յետ դարձնէ իւր կորուստը:

ռաւոր տներից մէկը կարելի է համարել: Նոյն առաջնորդարանին կից գնեց նա ընդարձակ գետին, որի վրայ դիտաւորութիւն ունէր իւր արդէն բաց արած հոգեւոր դպրոցի համար առանձին շէնք կառուցանել, բայց վաղահաս մահը միտրապօլիտի այդ ձեռնարկութիւնը թողեց անկատար¹:

Բաղդասար միտրապօլիտի աշխատութիւններից մէկն էլ այն եղաւ, որ թուրքերի եւ ռուսների ձեռքից ազատեց Ամարասայ սուրբ Գրիգորիսի վանքը: Այդ վանքը բաւական ժամանակ անտէր մնալով, թուրքերը գրաւել էին, եւ տալով նրան իրանց հասկանալի մի անուն՝ Աղ-Օղլան², համարում էին իրանց սրբավայր: Վանքի շրջակայ հողերը եւ Ամարասայ ձորի ամբողջ կալուածները թուրքերի տիրապետութեան ներքոյ էին: Իսկ վանքի ընդարձակ սենեակները եւ ամբողջ շինութիւնը, բացի տաճարից, ռուսները ծառայեցնում էին որպէս մաքսատուն:

Միտրապօլիտի աշխատութեամբ 1848 թուին ռուսաց կառավարութեան հրամանով մաքսատունը տեղափոխուեցաւ Նրասիի ամի մօտ, Զաբրայէլ, իսկ վանքը իւր կալուածներով դարձաւ սեպհականութիւն հայոց հոգեւոր կառավարութեան:

Բացի հոգեւոր դպրոցից Բաղդասար միտրապօլիտը հիմնեց Շուշի բերդում տպարան, որի մասնաւորները եւ

¹ 1872 թուին Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալեանն աւարտեց դպրոցի շէնքը եւ առաջնորդարանի շինութիւնն աւելի ընդարձակեց: Այն օրից այդ տան մէջ զետեղուեցան Շուշիի թեմական դպրոցը, առաջնորդարանը եւ կոնսիստորիան:

² Աղ Օղլան նշանակում է սպիտակ տղայ: Ամարասայ վանքում ամփոփուած է Լուսաւորչի թուր Գրիգորիսի մարմինը, որ իւր մանկութեան հասակում կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ: Երեւի հէնց դրա համար էլ այլազգիք նրան կոչեցին «սպիտակ տղայ»:

տառերը զնեց նա Ղարաբաղում այն ժամանակ գտնուած գերմանացի միսսիօնարներից, երբ նրանց՝ ռուսաց կառավարութեան հրամանով հեռացրին Ղարաբաղից: Նա բաւական նշանաւոր գումար ուղարկեց Վենետիկի Մխիթարեանների վանքը եւ բերել տուեց մի-մի օրինակ նրանց բոլոր հրատարակութիւններից, եւ կազմեց հոգեւոր դպրոցին կից մի հարուստ գրադարան, այնտեղ հաւաքելով եւ Ղարաբաղի վանքերում գտնուած նշանաւոր գրչագիր մատեանները: Այդ գրքերը հետզհետէ տպագրելու դիտաւորութիւն ունէր իւր սեպհական տպարանում¹:

Գուցէ այդ գործունեայ եւ եռանդոտ մարդն աւելի մեծ օգուտներ կը հասցնէր Ղարաբաղին, եթէ մի քանի տարի աւելի եւս ապրելու լինէր: Մաշող յօգացաւ, որ ստացել էր նա վերջին ժամանակներում, սկսեց սաստկանալ եւ 1854 թ. յունիսի 27ին նրան գերեզման տալու 79ամեայ հասակում: Նրա մարմինը թաղուեցաւ Գանձասարի վանքի գաւթում, իւր երկու հօրեղայրների՝ Յովհաննէս կաթողիկոսի եւ Սարգիս միտրապօլիտի շերիմների մօտ²: Նրա մահից յետոյ Աղուանից միտրապօլիտութիւնը բոլորովին վերջացաւ:

¹ Այդ հարուստ գրադարանն այժմ համարեա բոլորովին կողոպտուած է. բաղմաթիւ գրչագիր մատեաններն այս եւ այն անձանց ձեռքն են անցել. մենք գտանք այնտեղ մի գրչագիր Աղուանից պատմութիւն միայն, որի կէս մասը կտրած է:

² Գերեզմանը կրում է հետեւեալ տապանագիրը.

«Այս է տապան միտրապօլիտին՝
Բաղդասարայ մեծի Արհին,
կայսերապօսկ հովուապետին,
Տան Աղուանից հայոց ազգին:
Յաղգէ Ջալալ մեծ իշխանին,
Տեառն արցախական աշխարհին:

Թուին ռ. յ. գ. 1854, յուլիս 9:

Բաղդասար միտրապօլիտից յետոյ, Ջալալեանների տոհմից միայն¹ Սարգիս արքեպիսկոպոսը բաւական ժամանակ վարեց Ղարաբաղի թեմական առաջնորդի պաշտօնը. նրա մահից յետոյ Հասան-Ջալալեաններից այլեւս նշանաւոր եկեղեցականներ չյայտնուեցան:

Խաչէնի Հասան-Ջալալեան վերջին մեկեքներից նշանաւոր եղաւ Բաղդասար միտրապօլիտի եղբայր Մեկեք-Ալլահվերդի Բ-ը, որ վախճանուեցաւ 1827 թուին եւ նրանից յետոյ այդ տոհմի մեկեքութիւնը վերջացաւ: Նա թողեց չորս որդի՝ Նրեմիա քահանայ, Մովսէս վարդապետ, Աբրահամ-բէկ եւ Յովսէփ-բէկ:

XLIII.

1813 թ. հոկտեմբերի 12ին կայացաւ Գիւլիստանի դաշնադրութիւնը Զէյվա բերդի² մօտ, որի զօրութեամբ պարսից պետութիւնը թողեց յօգուտ Ռուսաստանի՝ Ղարաբաղի, Շամախու, Գանձակի, Շաքիի, Թալիշի, Բազուի, Լուբայի եւ Դերբէնդի խանութիւնները:

Նրեւում էր, որ այդ դաշնադրութեամբ պիտի վերջանային պարսից կռիւները ռուսաց հետ, եւ պիտի դադարէին պատերազմասէր Աբաս-Միրզայի անընդհատ յարձակումները ռուսաց նոր զրաւած երկրների վրայ: Բայց հաշտութիւնը երկար չտեւեց: Այդ հաշտութիւնը Աբաս-Միրզայի կողմից աւելի ժամանակ վաստակելու համար էր, որ Պարսկաստանը կազդուրէ իւր ուժերը եւ նորոգուած զօրութեամբ յետ խլէ իւր կորցրած գաւառները:

¹ Որպէս յետոյ ստուգեցինք, Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանը Հասան-Ջալալեանների տոհմից չէ:

² Զէյվա բերդը Մեկեք-Բէկարեանների բերդն է:
ՍԵՄՍՏՅՈՒՆ. ՄԵԼԻՔ.

Վերոյիշեալ խանութիւնները պահպանելու եւ դեռ չզգալուած Կովկասեան լեռնաբնակներին նուաճելու համար հարկաւոր էր մի մարդ, որ ծանօթ լինէր տեղային պայմաններին հետ:

Այդ միջոցներին իւր զարմանալի յաղթութիւններով արդէն մեծ փայլ եւ հռչակ էր ստացել հայազգի իշխան գեներալ Մաղաթովը՝ մանաւանդ այն կռիւների մէջ, որ Ռուսաստանն ունեցաւ թիւքերի հետ: Այդ հերոսը համարվում էր ռուսաց քաջ եւ ընդունակ զօրավարներից մէկը, եւ նրա արեւելեան ազգերի սովորութիւններին եւ նրանց հետ պատերազմելու եղանակներին ծանօթ լինելը միշտ նպաստում էր նրա անվնաս յաջողութիւններին:

Իշխանի այդ յատկութիւններն ի նկատի առնելով, գեներալ Նրմովի առաջարկութեամբ, երբ այդ վերջինը նշանակուեցաւ Անդրկովկասի գլխաւոր կառավարիչ, միեւնոյն ժամանակ, 1816 թուին, բարձրագոյն հրամանով իշխան Մաղաթովը նշանակուեցաւ Անդրկովկասի առանձին զօրաբաժնի հրամանատար:

Իսկ 1817 թ. նշանակուեցաւ նա Ղարաբաղի, Շաքիի եւ Շիրվանի խանութիւնների զինուորական-նահանգային գլխաւոր: Նրան յանձնուած էր հսկել յիշեալ խանութիւնների կառավարութեան եւ բարեկարգութեան վրայ:

Իշխան Մաղաթովը դուրս էր եկել Ղարաբաղից տրեխներով, բայց վերադարձաւ իւր հայրենիքը գեներալ-լէյտենանտի աստիճանով, կուրծքը զարդարած բազմաթիւ շքանշաններով: Բոլորը՝ ինչ որ ունէր նա, ստացել էր տոկուն զինուորի եւ քաջ պատերազմողի աշխատութեամբ: Հայրենիքը ուրախութեամբ ողջունեց նրան. բոլոր հայերի սրտերը լցուած էին պարծանքով եւ հպար-

տութեամբ: Մեղքների ոգեւորութեանը չափ չկար. բոլորը յոյս ունէին, թէ իշխանի շնորհիւ կը վայելեն իրանց վաղեմի իրաւունքները:

Երկու տարի զբաղուեցաւ իշխանը Կովկասեան լեռնաբնակների հետ ամենադժուարին կռիւներով եւ նա պսակեց իւր յաղթութիւնները ամբողջ հիւսիսային Դաղստանը նուաճելով եւ տեղային կիսավայրենի, աւազակաբարոյ ցեղերը հանգստացնելով:

Վերադառնալով Ղարաբաղ, նա սկսեց զբաղուել իւր հսկողութեանը յանձնուած երեք խանութիւնների բարեկարգութիւններով. հիմնեց նրանց մէջ դաւառական դատարաններ կամ դիւաններ, եւ ինքը շատ անգամ ներկայ էր գտնվում գործերի քննութեանը:

Իսկ Ղարաբաղի կառավարիչը դարձեալ ֆնացել էր Ռբրահիմ-խանի յաջորդ Մէհտի խանը, որ այդ ժամանակ ռուսներից գեներալի աստիճան էր ստացել եւ պահպանում էր խաների՝ թէեւ սահմանափակուած, բայց վաղեմի իրաւունքները: Սահմանափակուած ասում ենք նրա համար միայն, որ նրան արգելուած էր պատժել, մահուան դատապարտել, իսկ միւս արտօնութիւնների վերաբերութեամբ, կարելի է ասել՝ որ նա այժմ աւելի իրաւունքներ էր բանացնում, քան թէ ունէր պարսից տիրապետութեան ժամանակներում: Նա ինքնակամ կերպով հողեր, գիւղեր, կալուածներ էր ընծայում, ում որ ցանկանում էր (ի հարկէ ոչ իւր սեպհականութիւնից), կամ խլում էր մէկից եւ միւսին էր տալիս, մի խօսքով, վարվում էր երկրի, հողի եւ հպատակների հետ իբրեւ նրանց լիակատար տէրը:

Մէհտի-խանի այդ կամայականութիւնն առաջ եկաւ Ղարաբաղի նոր տիրապետող ռուսների սխալ հասկացո-

ղութիւնից առհասարակ խաների նշանակութեան եւ նրանց իրաւունքների որ աստիճան տարածուելու մասին: Ռուսները, որ իրանց երկրում տեսել էին ճորտութիւն, տեսել էին կալուածատերի անսահման իրաւունքներն իրանց հողերի եւ ճորտերի վերաբերութեամբ, որոնց մինչեւ անգամ որսորդական շների հետ էին փոխում, — հասկանալի է, որ ռուսներին չէր կարող օտարոտի երեւալ խանի վարմունքը, մանաւանդ որ արդէն համարում էին նրան իբրեւ Ղարաբաղի տիրապետող եւ ժառանգական իշխան:

Այդ ժամանակ ռուսները շատ փոքր ծանօթութիւններ ունէին Պարսկաստանի կառավարչական կարգերի, օրէնքների ու սովորութիւնների մասին: Մանր եթէ ունէր մի գիւղ կամ այլ կալուածք, իբրեւ հասարակ սեպհականատէր, կարող էր վաճառել. բայց նա երկրի տէրը եւ թագաւորը չէր, որ իրաւունք ունենար հասարակաց հողերը բաշխելու, ընծայելու ուժ որ ցանկանար, կամ յետ խլելու ուժից որ ցանկանար: Կրկնում ենք, որ խանի այդ կամայականութիւնն առաջ եկաւ ռուսաց այն ժամանակուայ պաշտօնականների սխալ հասկացողութիւնից խաների նշանակութեան մասին, եւ այդ սխալից աշխատեցին օգուտ քաղել խաները: Այդ կը տեսնենք յետոյ:

Մեր պատմութեան նպատակից դուրս է եւ շատ երկար կը լինէր բացատրել, թէ այն ժամանակ կալուածական կամ հողատիրական (մուլքադարութեան) որպիսի օրէնքներ կամ սովորութիւններ էին տիրում Պարսկաստանում ընդհանրապէս եւ Ղարաբաղում՝ իբրեւ պարսկական մի գաւառ, մասնաւորապէս: Բայց այսքանը կ'ասենք, որ Ղարաբաղում, ինչպէս ամբողջ Պարսկաստանում, հողը համայնքի (էլլեգի) սեպհականութիւն էր ոչ այն

կարգով, որ համայնքը պարտաւորուէր իւրաքանչիւր ընտանիք կազմող անդամների թուի համեմատ հողը բաժանել գիւղացիների մէջ, այլ իւրաքանչիւր գիւղացի իւր ձեռքում գտնուած հողի տէրն էր. նա իրաւունք ունէր վաճառելու, գրաւ դնելու կամ իւր գրացուց աւելին գնելու: Իսկ միեւնոյն ժամանակ իւրաքանչիւր գիւղ ունէր իւր գիւղատէրը. այդ գիւղատէրը կարող էր լինել մի որեւիցէ մեկը, խան կամ այս եւ այն վանքը: Գիւղատէրը վայելում էր այն իրաւունքը միայն, որ ստանում էր գիւղացիների վարուցանքի կամ առհասարակ մշակութեան բերքի մի որոշ մասը (չօփբաշի): Բայց նա իրաւունք չուներ մէկ գիւղացու ձեռքում գտնուած հողը խլել եւ միւսին տալ, եւ մինչեւ անգամ եթէ ինքը՝ գիւղատէրը ցանկանալու լինէր իրան պատկանող գիւղին հողերի վրայ վարուցանք անել, գիւղացիները նրան թոյլ չէին տալ: Դրա համար գիւղատէրն ունէր իւր ազատ հողերը, որոնց վրայ նա վարուցանք էր անում:

Ամբողջ Ղարաբաղի գիւղատիրութիւնը¹ պատկանում էր կամ հայոց մեկընդին կամ հայոց վանքերին: Մաներն սկզբում ոչ գիւղեր եւ ոչ մասնաւոր կալուածներ ունէին:

Մի քանի փաստեր բաւական են այդ իրողութիւնն ապացուցանելու համար: Փանահ-խանը, որպէս մեր ընթերցողներին յայտնի է, առաջինն եղաւ, որ հետզհետէ տկարացնելով մեկընդին գորութիւնը, Ղարաբաղի մահմեդական խանութեան հիմքը դրեց: Նա Ղարաբաղի ամբողջ գաւառում մի տեղ չուներ, որի վրայ բերդ հիմնէր. Շուշի բերդի տեղը գնեց Վարանդայի իշխան Մելիք-

¹ Գիւղատիրութիւն պէտք է հասկանանք մշակութեան բերքից մի որոշ մասն ստանալու իրաւունքը:

Շահագործող: Նա ամբողջ Ղարաբաղում մի կտոր գետին չունէր, որ ծառայեցնէր իւր տոհմային գերեզմանատան համար, եւ այդ պատճառով Սաչէնի Հասան-Ջալալեան իշխաններից գնեց Աղբամը (Ասկարանի մօտ), որ մինչեւ այսօր ծառայում է նրա ժառանգների համար իբրեւ տոհմային գերեզմանատուն:

Փանահ-խանի որդի իբրահիմ-խանը, որ աւելի զօրաւոր եղաւ քան թէ իւր հայրը, նոյնպէս զուրկ էր կալուածներից. Ղարաբաղում հողեր չունէր նա, թէեւ համարվում էր այդ գաւառի իշխող խանը: Իւր ժառանգների եւ եղբայրների ապրուստն ապահովացնելու համար, Ղարաբաղի սահմաններից դուրս, Բարդայի մահալում, նա կալուածներ գնեց Նուխուայ բէկերից: Այդ բոլորից երեւում է, որ խաները ոչ թէ երկրի տէրերն էին, այլ երկրի կառավարիչները՝ նշանակուած պարսից պետութիւնից:

Երկրի արմատական տէրերը հայոց հինգ մեղեքական տների ներկայացուցիչներն էին, որոնք դարերով, սերունդից սերունդ, ժառանգաբար տիրում էին Ղարաբաղին:

Երբ հայոց մեղեքներն իրանց հպատակների հետ, որպէս ցոյց տուեցինք նախընթաց գլուխներում, գաղթեցին Վրաստանի, Շիրվանի եւ Գանձակի գաւառները, այդ ժամանակ նրանց հողերն ու գիւղերն անտէր ու դատարկ մնալով, իրաւ է, իբրահիմ-խանը տիրապետեց եւ գաղթածների տեղը լրեց մահմեդական բնակիչներով, բայց երբ, տարիներից յետոյ, մեղեքներն իրանց ժողովրդի հետ վերադարձան գաղթականութիւնից, այդ ժամանակ հեռացրին մահմեդականներին եւ կրկին տէր եղան իրանց վաղեմի գիւղերին եւ հողերին:

Բայց որովհետեւ գաղթականների մի մասը մնաց օտար երկրներում եւ մեղեքներից մի քանիսի (որպէս էին Զրաբերդի Մելիք-Պարայէլեանները եւ Տիգլակի Մելիք-Աւանեանները) վերջին ժառանգները բոլորովին ոչնչացան, այդ պատճառով նրանց հողերն անտէր մնալով, իբրահիմ-խանը տիրեց, այսինքն՝ սկսեց ինքն ստանալ մշակութեան բերքի այն մասը, որ առաջ ստանում էին այն հողերի նախկին տիրապետողները: Բայց իսկապէս իբրահիմ-խանը միայն վայելող էր եւ ոչ թէ սեպհականատէր իւր ընդարձակ նշանակութեամբ: Բացի բերքի մի որոշեալ մասն ստանալուց նա ուրիշ իրաւունքներ չունէր ոչ հողեւ եւ ոչ հողը մշակող գիւղացիների վրայ: Գիւղացիներն ազատ հպատակներ էին պետութեան, իսկ հողը սեպհականութիւն էր գիւղական համայնքի նոյն ձեւով, որպէս ցոյց տուինք վերեւում:

Իբրահիմ-խանի յաջորդ Մէհտի-խանի ժամանակ հանգամանքները փոխուեցան: Այն ժամանակ ուսաները թէեւ տիրել էին Ղարաբաղին, բայց կալուածական հարցը եւ խաների իրաւունքների չափը դեռ եւս որոշուած չէր: Թողեալ այդ, ուսաները, որպէս յիշեցինք, խիստ բարձր կարծիք ունէին խաների նշանակութեան մասին: Այդ հանգամանքներից օգուտ քաղելով Մէհտի-խանը, սկսեց աւելի իրաւունքներ բանեցնել, քան որ ունէր առաջ:

Թէ՛ խանը եւ թէ՛ նրա շրջապատողները շատ լաւ հասկանում էին, որ իրանց իշխանութիւնն արդէն անցել է, հասկանում էին, թէ որքան ժամանակաւոր եւ անհաստատ է իրանց դրութիւնը, այդ պատճառով շտապեցին ժամանակից օգուտ քաղել:

Մէհտի-խանն սկսեց աջուձախ իւր մերձաւորներին, բարեկամներին, ազգականներին՝ ամբողջ գիւղեր, կա-

լուածներ եւ հողեր պարգեւել: Նրա կամայականութեանն աւելի վստահութիւն տուողը եղաւ ինքը իշխան Մադաթովը, որ իբրեւ նահանգային-զինուորական զխաւոր, ռուսաց կառավարութիւնից նշանակուած էր խանի գործողութիւնների վրայ հսկելու եւ նոր գրաւած երկրի մէջ կարգ պահպանելու համար:

Իշխան Մադաթովի ծագումը մենք մասնաւորապէս ցոյց տուինք մեր պատմութեան XXXVI-րդ գլխի մի ծանօթութեան մէջ: Նրա հայրը՝ Մեհրաբէնց Գիւքին, հասարակ գիւղացի էր, բնակվում էր Զանախի (Աւետարանոց) բերդում եւ մի ստորին պաշտօն էր կատարում Վարանդայի տիրապետող Մելիք-Շահնազարեանների տանը: Նրա մօրեղբայր Պետրոս-իւզըաշի Մադաթեանը Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Ջումշուդի տան նազիրը (տնտեսն) էր: Իշխանը կրեց իւր մօր տոհմի ազգանունը, որ փոքր ինչ պատուաւոր էր, եւ իւր Ռոստոմ անունը փոխելով, կոչուեցաւ Վալերիան Գրիգորեւիչ Մադաթով:

Ինչպէս որ իւր իշխանական տիտղոսն ստացաւ Ս. Պետերբուրգում Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Ջումշուդի շնորհած վկայականով (տես գլ. XXXVI), նա այժմ իւր բարձր փառքով իւր հայրենիքը՝ Ղարաբաղ, վերադառնալուց յետոյ, ցանկացաւ նոյն Մելիք-Շահնազարեանների՝ իւր բարերարների, հայրենական կալուածքների վրայ ինքը կալուածատէր լինել: Մէհտի-խանն ընծայեց նրան Վարանդայի գաւառում 15 գիւղ իրանց ընդարձակ հողերով, սահմաններով եւ բնակիչներով: Այդ գիւղերը Մելիք-Շահնազարեանների դարեւոր կալուածներն էին: Ամբողջ Վարանդան, որպէս ընթերցողին յայտնի է, ամենահին ժամանակներից Մելիք-Շահնազարեանների տիրապետութեան ներքոյ էր գտնվում:

Յիշեալ 15 գիւղերի թուում գտնվում էր եւ Զանախի (Աւետարանոց) բերդը, որի մէջ զետեղուած էին Մելիք-Շահնազարեանների ամրոցները. այնտեղ էին՝ Մելիք-Յուսէին Ա-ի, Մելիք-Բաղիի եւ Մելիք-Շահնազար Բ-ի պալատները: Իշխան Մադաթովն այդ վերջինի պալատը քանդել տուեց եւ նրա տեղում իւր համար մի նոր պալատ հիմնեց: Նրբ նրանից հարցրին, թէ ինչու է քանդել տալիս, նա ծիծաղելով պատասխանեց. «Նրբ Մելիք-Շահնազարն այդ պալատը շինել էր տալիս, ես դեռ մանուկ էի. նա ինձ շատ քարեր է կրել տուել այդ պալատի շինուածքի համար. մինչեւ այսօր էլ այն ցաւն զգում եմ մէջքիս վրայ...»:

Մէհտի-խանի պարգեւագրի բովանդակութիւնը, որով յիշեալ 15 գիւղերն ընծայուեցան իշխան Մադաթովին, ինքն ըստ ինքեան ցոյց է տալիս այդ պարգեւագրի ինչ բնաւորութեամբ հեղինակուած լինելը: Խանը իւր պարգեւագրի մէջ յայտնում է՝ որովհետեւ իշխան Մադաթովի նախնիքը վաղեմի ժամանակներից Ղարաբաղում տիրապետում էին յիշեալ 15 գիւղին իրանց ընդարձակ սահմաններով, իսկ իշխանի բացակայութեան ժամանակ այդ կալուածքները խլուեցան (սկսեցին խլեցին), ուստի ինքը խանը այդ գիւղերը կրկին վերադարձնում է իշխանին, որպէս իւր նախնիքների օրինաւոր ժառանգին, եւ այլն:

Իսկ սկսեցին էին նրա նախնիքը, — յայտնի է: Ունէին արդեօք նրանք կալուածներ, — այն եւս յայտնի է...:

Թէ որ աստիճան իշխան Մադաթովի մատը գործել էր այդ պարգեւագրի խմբագրութեան մէջ, յայտնի է նրանից, որ իշխանն ստացաւ այդ գիւղերը իրանց բնակիչների հետ ճորտութեան իրաւունքներով: Ծորտութիւնը

Թէ պարսկական եւ Թէ տաճկական Հայաստանում երբեք գոյութիւն չէ ունեցել:

Իշխանը Թէեւ ծնուած էր Ղարաբաղում, բայց իւր կրթութիւնն ստացած լինելով ռուսաց մայրաքաղաքների բարձր ազնուական շրջաններում, նոյն ժամանակուայ արխտոկրատիայի ոգևով էլ զարգացած էր: Ռուսաստանում այն ժամանակ ճորտութիւն կար. իսկ ճորտութիւնը նրա համար մի անհրաժեշտութիւն էր. նոյնը ցանկացաւ մտցնել իրան ընծայուած գիւղերի մէջ:

Հասկանալի է, որ մի այսպիսի օտարոտի, միեւնոյն ժամանակ անմարդասէր նորաձեւութիւնը պիտի գրգռէր նրա դէմ գիւղացիների դժգոհութիւնը մի կողմից, իսկ Մելիք-Շահնազարեանների ժառանգների բողոքը միւս կողմից, որովհետեւ յիշեալ կալուածները նրանց տոհմին էին պատկանում:

Բայց ամենամիտասկարն այն էր, որ իշխան Մադաթովի վարմունքը Թուրքիոյ Ղարաբաղի բոլոր տիրապետող մելիքների ժառանգական իրաւունքները, եւ դրա հակառակ բարձրացրեց խանի նշանակութիւնը:

Երբոր նա խանի պարգեւագրով ընծայ ստացաւ 15 գիւղ, շատ հասկանալի է, որ այդ պարգեւագիրը վաւերական դարձնելու համար, ինքը իբրեւ տեղային նահանգային-զինուորական գլխաւոր, որ կարգուած էր խանի գործողութիւնների վրայ հսկելու համար, ոչ միայն ստիպուած էր ճանաչելու խանի մէջ բաշխելու եւ ընծայելու իրաւունք, այլ պիտի աշխատէր այդ իրաւունքը ճանաչել տալ եւ ռուսաց կառավարութեանը, որ դեռ եւս տեղային գործերի հետ լաւ ծանօթ չէր: Միւս կողմից նա պիտի աշխատէր ոչնչացնել մելիքների տիրապետական իրաւունքները՝ երկրի տէր եւ իշխանը ցոյց տալով միայն խանին: Այդպէս էլ վարուեց նա:

Դրա հետեւանքն այն եղաւ, որ Մէհտի-խանն սկսեց Ղարաբաղի բուն, արմատական կալուածատէրերին (որպէս էին հայոց մելիքները, վանքերը եւ հայ ժողովուրդը) զրկել եւ նրանց հողերը աջ ու ձախ բաժանել իւր ազգականներին եւ մերձաւորներին: Հայոց մելիքներից այդ ժամանակ նշանաւոր մարդիկ չէին մնացել, որ կարողանային խանի ղեղճումների մասին բողոքել, տեղեկութիւններ տալ ուր որ հարկն էր: Իսկ իշխան Մադաթովը, որպէս ասում են, մատների միջեց էր նայում խանի անկարգութիւնների վրայ, եւ Թոյլ էր տալիս նրան բաշխումներ անել, պարգեւներ տալ, որպէս զի իւր ստացածը եւս օրինական ձեւ ստանայ, այսինքն՝ խանի մէջ հաստատուի ընծայելու, պարգեւելու իրաւունքը:

Ով որ ուշի-ուշով քննել է Ղարաբաղի խոշոր կամ մանր կալուածատէրերի ձեռքում գտնուած Թղթերը, անպատճառ նկատած կը լինի, որ այդ Թղթերը, խիստ մասնաւոր բացառութեամբ, գրուած են Մէհտի-խանի ժամանակներում եւ վաւերացրած են նրա կնիքով: Իսկ Մէհտի-խանի նախորդների՝ Փանահ-խանի եւ Իբրահիմ-խանի ժամանակներից, որոնք աւելի զօրաւոր մարդիկ էին եւ մի ժամանակ ամբողջ Ղարաբաղն իրանց իշխանութեան ներքոյ ունէին, — այդ խաններից տուած խիստ հազիւ են գտնվում այնպիսի Թղթեր, որ դրանք որեւիցէ մէկին գիւղ կամ մի մեծ կալուածք ընծայած լինէին:

Այդ առատ բաշխումները կատարուեցան Մէհտի-խանի ժամանակ, երբ ռուսները տիրել էին Ղարաբաղին եւ երբ իշխան Մադաթովը կարգուած էր տեղային նահանգային-զինուորական գլխաւոր եւ նրան յանձնուած էր հսկել խանի գործողութիւնների վրայ:

Թէ որպիսի մարդիկ էին ստանում գիւղեր, ընդարձակ կալուածներ, մենք կը բերենք մի քանի օրինակ:

Փարաջուլա-բէկ, Ռահիմ-բէկ, Իբրահիմ-բէկ եւ Հասան-բէկ եղբայրներն ստացան Մէհտի-խանից 8 զիւղ: Դրանց հայրը (Ուղուրլուն) Մէհտի-խանի հօր մօտ դահճի պաշտօն էր կատարում:

Մէհտի-խանի զաւթը (ջորեպան) Մուրադի որդիքը՝ Վալի-բէկն ու Թայիր-բէկը, նոյնպէս ստացան մի քանի զիւղ:

Տեղ անունով հայաբնակ գիւղը, որ մի քանի հարիւր տուն բնակիչ ունի, պատկանում էր հայազգի Մեղք-Գէորգին: Այդ գիւղից մի հասարակ հայ մշակ տարել էին Շուշի բերդի պարիսպների վրայ բանեցնելու. որովհետեւ նրան շատ էին աշխատեցնում, նա բարկութիւնից մահճականութիւն ընդունեց եւ կոչուեցաւ Ղասըմ: Այդ Ղասըմի որդի Ռոստոմ-բէկը դարձաւ Մէհտի-խանի տան նազիրը (տնտեսը), իսկ վերջինի որդի Ասատ-բէկը խանից պարգեւ ստացաւ Տեղ գիւղը:

Պատմում են, երբ Մէհտի-խանի եղբորորդի Զաֆար-Ղուլի-խանը նկատեց, որ նա Ղարաբաղի գիւղերն այսպէս առատութեամբ բաժան-բաժան է անում, ինքը եւս 12 զիւղի ցուցակ կազմեց, եւ որովհետեւ նրա յարաբերութիւնները իւր հօրեղբոր հետ լաւ չէին, վերոյիշեալ նազիր Ռոստոմ-բէկի միջնորդութեամբ ներկայացրեց Մէհտի-խանին, խնդրելով որ իւր անունով հաստատէ ցոյց տուած գիւղերը: Ռոստոմ-բէկը 12 զիւղի պարգեւագիրը գրել տուեց եւ խանի կնքով վաւերացնելով, յանձնեց Զաֆար-Ղուլի-խանին: Իսկ այդ վերջինը մի քանի օրից յետոյ փոշմանեց, թէ ինչո՞ւ հայոց Մնածակ գիւղը եւս չէ մտցրել այն ցուցակի մէջ, որովհետեւ այդ գիւղը Շուշի բերդին բաւական մօտ էր եւ կարող էր իւր համար լաւ ամարանոց լինել: Նա կրկին դիմում է նազիր

Ռոստոմ-բէկի միջնորդութեանը: Նազիրը՝ պարսից սովորութեան համեմատ խանի պարգեւագրի լուսանցքի (հաշիւ) վրայ աւելացնում է Մնածակ գիւղի անունը եւ ներկայացնում է կնքելու: Բայց Մէհտի-խանը զարմանում է, նա բնաւ չէ յիշում, որ մի այդպիսի պարգեւագիր տուած լինէր իւր եղբորորդուն, որին սաստիկ ատում էր: Նա փոխանակ կնքելու, թուղթը պատառում է եւ մի կողմ ձգում: Բանից դուրս է գալիս, որ սկզբում այդ թուղթը խանին վաւերացնել էին տուել այն ընկերների մէջ, երբ նա բնական դրութեան մէջ չէր եղել...:

Մէհտի-խանը սովորութիւն ունէր սաստիկ մեծ քանակութեամբ ուսմ գործ ածելու եւ խիստ հազիւ էր պատահում, որ նա զգաստ դրութեան մէջ գտնուէր:

Եւ այսպէս Մէհտի-խանի ազգականները, ջորեպանները, ախոռապանները եւ այլ մերձաւորները, «բէկ» տիտղոս ստանալով, միեւնոյն ժամանակ ստացան գիւղեր, ընդարձակ հողեր, եւայլն: Իսկ այդ բոլորը խլուեցաւ հայոց մեղքների սեպհականութիւնից:

Բայց այդ անկարգութիւնները երկար շարունակուել չէին կարող: Ամենքը գիտէին, որ ուսաց կառավարութիւնը վերջիվերջ կը հասկանար այդ ղեղճումները եւ խանի կամայականութեանը սահման կը դնէր:

Միեւնոյն ժամանակ գիտէին եւ այն, որ մշտական արբեցութեան մէջ գտնուող Մէհտի-խանը խիստ վատ յիշողութիւն ունի. նա իւր երեկուայ տաած խօսքը, տուած թուղթը կարող է այսօր մերժել: Այդ էր պատճառը, որ խանի դրութիւնից օգուտ քաղողներն աշխատեցին մի կերպով հեռացնել նրան Ղարաբաղից, որպէս զի նրանից ստացած թղթերը պահպանէին իրանց նշանակութիւնը:

Մէհտի-խանը բաւական երկչոտ մարդ էր: Ամեն կողմից սկսեցին վախեցնել նրան, թէ ռուսները դիտաւորութիւն ունին նրան սպանել տալու, Սիբիր ուղարկելու՝ եւայլն: Ասում են, թէ ինքը իշխան Մադաթովը նոյնպէս կողմնակի կերպով նպաստում էր խանի անվստահութեանը:

1822 թուին Մէհտի-խանը փախաւ Պարսկաստան¹: Բայց նրա փախուստը ճանապարհ բաց արաւ պարսից թագաւանգ Աբաս-Միրզայի 1826 թուի մի նոր արշավանքին դէպի Ղարաբաղի եւ Գանձակի կողմերը, որ ռուսներին բաւական հոգսեր պատճառեց, եւ որի ժամանակ հայերը դարձեալ ցոյց տուին իրանց անձնանուիրութիւնը:

XLIV.

1826 թուի ամառը պարսից թագաւանգ Աբաս-Միրզան 80.000 զինուորով դարձեալ անցաւ Նրասխ գետը: Փաթալի-շահի անձնավստահ որդին, որ առաջին փորձն էր արել իւր զօրքերի մէջ մոցնելու եւրոպական կրթութիւն, որ իրան նպատակ էր դրել վերականգնելու Պարսկաստանի վաղեմի փառքը, չէր կարող համբերել, որ Պարսկաստանի մի ամենալաւ մասին, որպիսին էր Անդրկովկասը, տիրէին ռուսները:

Նրա բանակի մէջ գտնվում էին Ղարաբաղի Մէհտի-խանը, Շաքիի Սէլիմ-խանը եւ Շիրվանի Մուստաֆա-խանը, որոնք առաջ ռուսաց կառավարութեանը հպատակութեան երդում էին տուել, իսկ յետոյ դաւաճանելով, փախել էին Պարսկաստան եւ պարսից զօրքերի հետ

¹ Պատմում են, թէ խանի փախուստն այն աստիճան շտապով կատարուեցաւ, որ կնիքը մոռացութեամբ թողեց իւր քարտուղար Միրզա-Ջամալի մօտ. եւ խանի բացակայութեան միջոցին այդ կնիքը երկար ժամանակ գործ էր անվում...:

վերադառնալով, աշխատում էին ապստամբացնել Անդրկովկասի մահմեդականներին ռուսների դէմ: Նրա զօրապետների թուում գտնվում էր եւ վրաց իշխանազն Աղէքսանդրը մի քանի վրացի ազնուականների հետ, որոնք յուզում էին Ղազախի, Բօրչալուի եւ Շամշադինի թաւաքամաններին ռուսների դէմ:

Անցնելով Նրասխ եւ մտնելով Ջանգեզուրի մահալը, Աբաս-Միրզան բոլորովին ջարդեց ռուսաց մի ջոկատ (բատալիօն), որ գտնվում էր Կորիս գիւղում: Այստեղից արագութեամբ մտաւ նա Ղարաբաղի գաւառը եւ տիրեց ամեն տեղ:

Ղարաբաղի պահպանութեան համար ռուսները թողել էին Նգերեան զօրազնդից վեց վաշտ (ռօտա) միայն, գնդապետ Ի. Ա. Բէուտի հրամանատարութեան ներքոյ, որոնք գտնվում էին Չանախչի աւանում, որ այդ ժամանակ պատկանում էր իշխան Մադաթովին: Նրբ պարսից զօրքերը մօտեցան, գնդապետ Բէուտը թողեց Չանախչին եւ իւր զինուորների հետ փախչելով, հազիւ կարողացաւ ամրանալ Շուշի բերդում:

Պարսիկները գրաւեցին Չանախչին եւ Աբաս-Միրզայի առաջին գործն եղաւ հրամայել, որ քանդեն իշխան Մադաթովի պալատը, որ կառուցել էր նոյն աւանում:

Նախընթաց զխում տեսանք, որ իշխան Մադաթովն ստացաւ Մէհտի-խանից 15 զիւղ, որոնց թուում գտնվում էր նաեւ Չանախչին: Այդ գեղեցիկ աւանը Մեղք-Շահնազարեանների ամրոցն էր. այնտեղ էին գտնվում այդ տոհմի վաղեմի պալատները: Իշխան Մադաթովն այդ պալատները քանդել տալով, նրանց աւերակների վրայ հիմնեց իւր նոր պալատը, որի փառքը երկար վայելել չկարողացաւ նա...:

Աբաս-Միրզան Չանախչին աւերակ դարձնելով, անցաւ եւ պաշարեց Շուշի բերդը: Իւր առաջապահ զօրքերը իւր երէց որդի Մահմադ-Միրզայի եւ Ամիր-խան-սարգարի¹ առաջնորդութեամբ ուղարկեց նա դէպի Գանձակի գաւառը, որոնք տիրեցին Գանձակի բերդին, բոլորովին ոչնչացրին մերձակայ գերմանական կալօնիաները, առաջացան մինչեւ Շամքորի գետը եւ այնտեղից պատրաստվում էին գնալ նաեւ Թիֆլիզ տիրելու:

Ամբողջ Անդրկովկասեան քրիստոնեաները գտնվում էին սարսափի մէջ. ամենքն էլ սպասում էին, որ Աղա-Մամադ-խանի բարբարոսութիւնները պէտք է կրկնուեն: Տեղային մահմեդականութիւնը մեծ յուզմունքի մէջ էր. բոլորը պատրաստուած էին միանալու պարսիկների հետ՝ ռուսներին ջարդելու եւ պարսկական իշխանութիւնը կրկին Անդրկովկասում վերականգնելու համար:

Իշխան Մադաթովն այդ ժամանակ գտնվում էր Կովկասեան հանքային ջրերում, ուր գնացել էր իւր առողջութիւնը կազդուրելու: Այնտեղ տեղեկութիւն ստացաւ Վրաստանի գլխաւոր հրամանատար զօրապետ Նրամովից, թէ որպիսի վտանգ էր սպառնում Անդրկովկասին: Նա մոռացաւ իւր հիւանդութիւնը եւ երկու օրուայ մէջ ջրերից հասաւ Թիֆլիզ: Անմիջապէս (10 օգոստոսի) նրան առաջարկուեցաւ ընդունել այն զօրքերի հրամանատարութիւնը, որ պատրաստել էին ուղարկելու պարսիկների դէմ: Իշխանը մեծ ուրախութեամբ ընդունեց, որովհետեւ վտանգը գլխաւորապէս իւր հայրենիքին էր սպառնում:

Մինչեւ իշխան Մադաթովի հասնելը դառնանք դէպի Շուշի բերդը, տեսնենք այնտեղ ինչ էր կատարվում:

¹ Ամիր-խան սարգարը Աբաս-Միրզայի հօր Գաթալի-շահի փեսան էր:

Աբաս-Միրզայի բոլոր ջանքերը բերդը տիրելու համար իզուր անցան: Իզուր նրա մօտ գտնուած Ֆրանսիացի ու իտալացի ինժեներները գործ էին դնում իրանց բոլոր արհեստը: Բնութիւնից անառիկ ստեղծուած բերդը գրաւելու հնար չկար: Նա ընդդիմացաւ 48 օրուայ սարսափելի պաշարման:

Բայց միայն բերդի բնական ամրութիւնը չէր, որ նրան պահպանեց թշնամու յարձակումներից: Նրան պահպանեց գլխաւորապէս հայերի անձնազոհութիւնը:

Բացի բերդի մէջ բնակուող հայերից, այնտեղ շրջակայ գիւղերից հաւաքուել էին բազմաթիւ հայեր: Այնտեղ կային, որպէս յիշեցինք, վեց վաշտ ռուս զինուոր միայն, զնդապետ Րէուտի հրամանի ներքոյ: Թէ ինչպէս էին գործում հայերը, մենք իբրեւ ապացոյց մէջ կը բերենք մի փոքրիկ կտոր իշխան Մադաթովի կենսագրութիւնից.

«Ոչինչ չէր կարող խռովեցնել մի բուռն ռուսներին, որոնք ընկերաբար միանալով հայերի հետ (դրանք ըստ մեծի մասին իշխան Մադաթովի կալուածներին էին), քաջութեամբ պատասխանում էին պաշարուած բերդի բոլոր կէտերի վրայ թշնամու յարձակումներին, որ թուով երեսուն անգամ աւելի էր, քան թէ բերդի մէջ գտնուած պահապան զօրքը (գարնիզօն), որ չունէր ոչ բաւականաչափ ուտելու պաշար եւ ոչ հրանոթներ, որոնք մնացել էին Չանախչիի մէջ, 42րդ Եգեթեան զօրաւորի բնակութեան տեղում: Տեսնելով գարնիզօնի այդքան յամառ ընդդիմադրութիւնը եւ յոյս չունենալով ուժով նուաճելու նրան, Աբաս-Միրզան աշխատում էր տկարացնել նրան գիշերային անընդհատ յարձակումներով եւ կրակ թափելով...: Վերջապէս դրա մէջ եւս յաջողութիւն չգտնելով, սկսեց զանազան խոստ-

մունքներով հրապուրել բերդի մէջ գտնուած հայերին, աշխատելով համոզել նրանց, որ բաժանուին ռուսներից: Բայց եւ այդ ձեռնարկութեան մէջ հանդիպեց հայերի կողմից միահոգի եւ հաստատուն մերժման: Մահմանագլխի այդ նշանաւոր բերդի գրաւումն անպատճառ կ'ունենար մեզ (ռուսների) համար չափազանց վատ հետեւանքներ. որովհետեւ, Աբաս-Միրզան տիրելով նրան, այլեւս արգելք չէր ունենայ կանգնեցնել իւր արշաւանքը, եւ ուղղակի առաջ կը խաղար դէպի Թիֆլիզ, ուր կարող էր հասնել, նախ քան մեր զօրքերը ժամանակ կը գտնէին միանալու, որ պաշտպանէին այդ քաղաքը: Շուշիի մէջ կատարուած գործողութիւնները սքանչելի էին: Դիշերով պատրաստուած վառօդի եւ գնդակների քանակութիւնը գործ էր ածվում ցերեկով: Մինչեւ անգամ (հայոց) կնիկները եւ մանկահասակ աղջիկները ցոյց էին տալիս եռանդ եւ քաջութիւն. օգնում էին պաշարուածներին հէնց պատնէշների վրայ՝ կռուելու ժամանակ բաժանելով նրանց պատրօններ: Դեռ մինչեւ այսօր պատմվում են շատ զրոյցներ Շուշիի բնակիչների այդ ժամանակի ինքնազոհութիւնների մասին¹:

Այդ ինքնազոհութեան օրինակներից մենք կը յիշենք մէկը միայն, որի մէջ փայլում է Ղարաբաղցի կնոջ հերոսութիւնը.

Հէնց նոյն օրը, երբ Աբաս-Միրզայի զօրքերը պաշարում են Շուշի բերդը, մի աղքատ կին իւր ամուսնուհետ մի պարկ ցորեն էր տարել ջրաղաց՝ աղալու համար: Շուշի բերդի ջրաղացները գտնվում են Գարգար գետի ձորի մէջ, Հիւնոտ անունով զիւղի մօտ: Ո՛վ որ տեսել

¹ „Жизнь генералъ-лейтенанта князя Мадатова“. Изданіе второе. Санктпетербургъ 1863. Երես 115—116.

է այդ անդնդախոր ձորը, ո՛վ որ տեսել է այն նեղ ճանապարհը, որ քարափների կրճքի վրայով, սարսափելի գահավէժներից բարձրանում է դէպի բերդը, կարող է երեւակայել, թէ որքան քաջութիւն, որքան սրտի ամրութիւն պէտք էր մի կնոջ, որ նա կարողանար այդ ճանապարհով զնալու ժամանակ ո՛չ միայն իւր անձն ազատել պարսիկ սարվազների ձեռքից, այլեւ կոտորել նրանցից շատերին:

Աղքատ կնոջ ամուսինը ալիւրի պարկը շալկած, երկուսը միասին բարձրանում էին քարափներից, որ յանկարծ վրայ են հասնում մի խումբ սարվազների: Ամուսինները պարկը ցած է դցում եւ սկսում է փախչել: Դակինը մնում է եւ սկսում է քարերով կռուել սարվազների հետ: Նրան յաջողվում է մէկին ցած գլորել եւ խել նրանից հրացանն ու սուրը: Այնուհետեւ մի կողմից պատերազմելով սարվազների հետ, միւս կողմից ալիւրի պարկը իւր ետեւից քարշ տալով, նա բարձրանում է դէպի բերդը: Բերդի միջից հեռուից տեսնում են նրա կռիւը եւ աղաղակներով քաջալերում են: Նա ազատում է իւր զաւակների ապրուստի պաշարը եւ մինչեւ բերդը մտնելը սպանում է մի քանի սարվազ:

Մինչեւ այսօր ամեն մի շուշեցի չէ մոռացել այդ կնոջ անունը. նրան կոչում էին Խաթայի¹:

Շուշի բերդը հայերի օգնութեամբ ամբողջ 48 օր պաշտպանուեցաւ Աբաս-Միրզայի բազմաթիւ զօրքերի դէմ: Այդ սահմանազիւսեան բերդը մի հզօր խոչընդոտն, մի մեծ արգելք էր նրա արշաւանքի առաջադիմութեանը դէպի Անդրկովկասի խորքերը: Եթէ Աբաս-Միրզան այս-

¹ Գնդապետ Բեուտի առաջարկութեամբ ռուսաց կառավարութիւնը նշանակեց այդ կնոջ համար ցմահ կենսաթոշակ:

տեղ աջողութիւն գտնէր, գործերի դրութիւնը շատ պիտի դժուարանար ռուսների համար: Ղարաբաղի Մէհ-տի-խանը, այդ՝ ռուսներից յարգուած եւ զօրապետի (գե-ներալ) աստիճանի հասցրած դաւաճանը, արդէն ոտքի էր կանգնացրել Ղարաբաղի մահմեդական բոլոր խաշնարած, կիսավայրենի ցեղերին ռուսների դէմ: Բայց ի Աբաս-Միր-զայի կանոնաւոր զօրքերից, ռուսաց սահմանների մօտ թա-փառող պարսից բոլոր աւազակ ցեղերը, ինչպէս էին շահ-սէվանները, զարադաղցիքը, ահագին խմբերով անցել էին Երասխը՝ աւարառութեան եւ կողոպուտի նպատակով:

Բայց Շուշին պաշտպանվում էր:

Այդ ժամանակ Աբաս-Միրզայի առաջապահ զօրքերը նրա երէց որդի Մահմադ-Միրզայի եւ Ամիր-խան-սար-դարի առաջնորդութեամբ, տիրելով Գանձակին անցել էին մինչեւ Շամքորի գետը. այդտեղից պատրաստվում էին գնալ Թիֆլիզը գրաւելու համար:

Դեռ օգոստոսի 4-ին ռուսաց զօրքերը Թիֆլիզից ճա-նապարհ էին ընկած թշնամու առաջն առնելու համար: Իշխան Մադաթովն սկզբում նրանց հետ չէր. նա արա-գութեամբ յետոյ հասաւ իւր հրամանատարութեանը յանձնուած զօրքերին Կարմիր-կամուրջի մօտ, եւ այնտե-ղից առանց ժամանակ կորցնելու ճանապարհ ընկաւ դէպի Գանձակ:

Զագամ գետի մօտ իշխան Մադաթովը հանդիպեց վրաց իշխանագն Ալեքսանդրին, որ 2000 պարսիկ զօրքով եւ մի քանի վրացի ազնուականների հետ կամենում էր անցնել դէպի Նուխուայ գաւառը՝ լեզգիներին եւ տեղային մահմեդականներին ապստամբացնելու ռուսների դէմ: Իւր զօրաբաժնից իշխան Մադաթովն առաւ փոքրաթիւ ձիա-ւորներ եւ յարձակուեցաւ Ալեքսանդրի վրայ: Կարճատեւ

կռուից յետոյ վրաց իշխանագը ստիպուեցաւ խոյս տալ դէպի Շամքորի լեռները:

Յաջողակ ձեռքով ջարդելով թշնամու առաջապահ զնդերը, իշխան Մադաթովը սեպտեմբերի սկզբներին հա-սաւ Շամքորի գետի մօտ, որի աջ ափի վրայ սպասում էր նրան պարսից գլխաւոր զօրութիւնը, պատերազմական կարգով: Նրանց թիւն անցնում էր 10.000-ից, չհաշուե-լով Ղազախի եւ Շամշադինի թուրքերին, որոնք ահագին խմբերով միացել էին պարսիկների հետ: Այդ խառնիճա-ղանձ բազմութեանն առաջնորդում էր Ամիր-խան-սար-դարը, որ Շահի փեսան եւ նրա լաւ զօրապետներից մէկն էր. բացի նրանից, զօրապետների թուում գտնվում էր եւ Աբաս-Միրզայի երէց որդին:

Իսկ իշխան Մադաթովն ուներ իւր հրամանի ներքոյ միայն երկու ջոկոտ (բատալիօն), 2 վաշտ (ռօտա) եւ 4 թնդանօթ: Բայց քաջ եւ փորձուած զօրավարի անձնա-վստահութիւնը փռեց թշնամու ահագին զօրութիւնը: Նրա ահարկու անունը, որ արդէն մահմեդականների մէջ առասպելական նշանակութիւն էր ստացել, բաւական էր թշնամուն սարսափեցնելու համար: Եւ իշխան Մադաթովը իւր պատերազմական ճարպկութիւնների մէջ գիտէր այնպիսի հնարքներ բանացնել, որ ազդէր արեւելքիների երեւակայու-թեան վրայ: Որպէս Հոմերոսի հերոսները Տրոյեան գրաւելու համար կազմեցին իրանց ամեհի փայտեղէն երկվարը, այնպէս էլ իշխան Մադաթովը սարքեց մի ահագին սայլ, որ իբրեւ մի հրէշաւոր մեքենայ, հանդարտ ընթացքով առաջ էր տանում իւր զօրքերի առջեւից: Սայլն միջից որոտում էին թնդանօթները, որ կապուած էին նրա վրայ: Սարսա-փած թշնամին կարծում էր թէ այդ վիթխարի հրէշը իւր բերանիցն էր հոսում անընդհատ կրակն ու գնդակները:

Պարսիկները չարաչար կերպով ջարդուեցան: Նրանց գլխաւոր հրամանատարը, Ամիր-խան-սարդարն ընկաւ կռուի դաշտում: Աբաս-Միրզայի որդի Մահմադ-Միրզան առաջինն եղաւ, որ փախչելով խոյս տուեց պատերազմի դաշտից: Նրան հետեւեցին յաղթուած սարվազները, թողնելով Շամքոր գետի ափերի մօտ իրանց բոլոր ռազմամթերքը:

Ռշխանն սկսեց հալածել թշնամուն, որ նա Գանձակի մօտ կանգ չառնէ տեղային հայերին վնասելու համար: Սեպտեմբերի 4-ին հասաւ նա Գանձակի պարիսպների մօտ: Քաղաքի հայ հասարակութիւնը մեծ հանդէսով հանդիպեց նրան, շնորհաւորելով նրա փառաւոր յաղթութիւնը: Ամբոխը երգում էր նրա անունով արդէն յօրինուած ժողովրդական երգերը:

Շամքորի յաղթութիւնն ազատեց Գանձակը թշնամու բարբարոսութիւնից¹ եւ փոքր ինչ հանգստացրեց յուզուած մահմեդականներին²: Բայց դեռ ամենագլխաւորը մնացել էր. Շուշի բերդը գեռ եւս գտնվում էր պաշարուած զրութեան մէջ Աբաս-Միրզայի զօրքերով, որոնց հետ միացան Շամքորի պարտութիւնից յետոյ փախած պարսիկները:

¹ Աբաս-Միրզայի Նազար-Ալի-խան անունով զօրապետը, 1500 մարդեցի սարվազներով թողուած էր Գանձակի բերդի պահպանութեան համար: Այդ գազանը պատրաստուել էր կոտորել տալ տեղային հայերին, բայց հէնց որ լսեց իշ. Մադաթովի Շամքորի յաղթութիւնը, շտապով թողեց Գանձակը եւ փախաւ:

² Պարսիկները տեղային մահմեդականներին յուզելու համար գործ էին դնում ամեն տեսակ միջոց: Պարսկաստանի նշանաւոր հոգեւորականներէց մէկը, որ իրան կոչում էր իմամ-Յուսէին, հաւատացնում էր տեղային մահմեդականներին, որ իւր աղօթքների զօրութեամբ ռուսների գնդակները չեն կարող վնասել նրանց: Իշ. Մադաթովը բռնել տուեց այդ երեւելի ֆանատիկոսին եւ հրամայեց խեղդել:

Ռշխան Մադաթովն արդէն պատրաստուել էր գնալու Շուշին ազատելու համար, երբ յանկարծ հրաման ստացաւ գեներալ Պասկեւիչէց (որ այդ ժամանակ եկել էր Թիֆլիզ), որ Գանձակում սպասէ իրան:

Սեպտեմբերի 11-ին ինքը Պասկեւիչն անձամբ եկաւ Գանձակ եւ ընդունեց բոլոր զօրքերի հրամանատարութիւնը:

«Սեպտեմբերի 13-ին, գիշերը, պարսից բանակից յայտնուեցան երկու հայ, որոնցից մէկը, իբրեւ ռուսաց լեզուի թարգման, գտնվում էր Աբաս-Միրզայի մօտ եւ մի ժամանակ ծառայել էր Ռշխան Մադաթովի տանը: Նրանք թախանձանօք պահանջում էին, որ իրանց թողնեն Ռշխանի (Մադաթովի) մօտ, որին հաղորդեցին թէ պարսիկները, իրանց բոլոր ծանրութիւնները թողնելով Թարթար գետի միւս կողմում, արդէն անցան Քիւրակչայ գետը, եւ առաջ են ընթանում, որ յանկարծակի յարձակում գործեն մեր (ռուսաց) զօրքերի վրայ: Ռշխան Մադաթովն անյապաղ այդ մասին տեղեկութիւն տուեց գեներալ-ադիւտանտ Պասկեւիչին, որի կողմից տրուեցան այդ դէպքի համար բոլոր հարկաւոր եղած հրամանները»¹:

Եւ իրաւ, Աբաս-Միրզան Շամքորի պարտութիւնից յետոյ իւր զօրքերի մի մասը թողնելով Շուշի բերդի մօտ եւ առնելով իւր հետ 15.000 կանոնաւոր հետեւակ եւ 20.000 ձիաւոր, 26 թնդանօթով, այնքան առաջ էր եկել, որ գտնվում էր 7 վերստ հեռաւորութեան վրայ Գանձակ քաղաքից: Եւ ռուսները նրա շարժման մասին հաղիւ թէ տեղեկութիւն կ'ունենային, եթէ վերոյիշեալ

¹ „Жизнь генералъ-лейтенанта князя Мадатова“. Издание второе. 1863. Երես 116:

երկու հայր, որոնք Աբաս-Միրզայի ծառայութեան մէջ էին գտնվում, լրտեսի պաշտօն չկատարէին:

Գանձակի մօտ ռուսաց զօրքերը բաղկացած էին միայն 6 ջոկոտ (բատալիօն) հետեւակներից եւ երեք գունդ (պոլկ) ձիաւորներից, ունէին 24 թնդանօթ: Զօրքերի այդ անհամեմատ սակաւութիւնը Աբաս-Միրզայի ահագին զօրութեան դէմ կարող էր միայն պաշտպանողական դիրք բռնել եւ ոչ յարձակողական, եւ այսպէս էլ վարուելու գիտաւորութիւն ունէր գեներալ Պասկեւիչը: Բայց իշխան Մադաթովը, որ աւելի լաւ ծանօթ էր արեւելքցիների հետ, համոզեց նրան, որ թշնամուն ժամանակ տալով, նրա զօրութիւնն աւելի կը բարդուի, տեղացի մահմեդականները կը միանան նրա հետ. բացի դրանից, հասկացրեց, որ ասիացիների հետ պատերազմելու համար զօրքերի թիւն այնքան նշանակութիւն չունի, որքան համարձակ եւ վճռական յարձակմունքը:

Վճռեցին կռուել: Իշխան Մադաթովի պատերազմական տաղանդը, որպէս Շամքորի ճակատամարտում, նոյնպէս եւ Գանձակի մօտ կատարուած կռուում, ցոյց տուեց նրա զինուորական բարձր արժանաւորութիւնները:

Աբաս-Միրզան յաղթուեցաւ: Պարսիկներն այնքան շտապով սկսեցին փախչել, որ պատերազմի դաշտում եւ ճանապարհների վրայ թողեցին իրանց բոլոր ծանրութիւնները: Աբաս-Միրզան սեպտեմբերի 15-ին, իսկ նրա ջարդուած զօրքերը նոյն ամսի 17-ին անցան Երասխ գետը: Իշխան Մադաթովը հալածեց նրանց մինչեւ պարսից սահմանները:

Թշնամու հեռանալովը Շուշի բերդի պաշարումն ինքն ըստ ինքեան լուծուեցաւ: Իշխան Մադաթովն շտապեց այնտեղ բերդի զրութիւնը տեսնելու համար: Մի

քանի վերստ հեռաւորութեան վրայ ահագին բազմութեամբ նրա առաջ դուրս եկաւ գնդապետ Ռէուտը հայոց հոգեւորականութեան հետ: Մինչեւ անգամ կանայքը, երեսաները ուրախութեան աղաղակներով արտայայտում էին իրանց շնորհակալութիւնը իրանց ազատչին:

Այստեղ իմացաւ նա, որ թշնամին ոչ միայն աւերակ էր դարձրել նրա Զանախչի ամրոցը, այլ բոլորովին ոչնչացրել էր նրա գիւղերից 6ը: Ինչ որ կարողացել էին տանել, տարել էին, ինչ որ չէին կարողացել, այրել էին:

Բայց կողոպտուած Ղարաբաղը տակաւին յուզման մէջ էր: Մէհտի-խանը դեռ եւս զրգուում էր մահմեդականներին զանազան անկարգութիւններ գործելու, յորդորում էր նրանց թողնել Ղարաբաղը, անցնել Երասխի միւս կողմը՝ պարսից հողը վրայ, եւ այնտեղից յարձակումներ գործել:

Իշխան Մադաթովը պէտք է իրան ցոյց տար Ղարաբաղի բնակիչներին, մանաւանդ որ պարսիկները նրա մասին սուտ լուրեր էին տարածել, որ կռուի մէջ սպանուած է:

Բայց նա իւր ձեռքի տակ զօրք չունէր, որովհետեւ նրա հրամանատարութեան ներքոյ գտնուած զօրքն այդ ժամանակ յանձնուած էին գեներալ Պասկեւիչին: Այդ դէպքում եւս նրան օգնութեան հասան հլու եւ հնազանդ հայերը: Շուտով կազմուեցան կամաւորների խմբեր, որոնց իւր հետ առնելով, իշխանն սկսեց թռչել դէպի Ղարաբաղի զանազան կողմերը, եւ ամեն տեղ հանգցնել Մէհտի-խանի բորբոքած խռովութիւնները:

Հայերի օգնութեամբ իշխանը խաղաղացրեց մահմեդականների խռովութիւնները, որոնց անհաւատարմութիւնը շուտով մոռացուեցաւ, մոռացուեցաւ եւ հայերի

անձնագրոհութիւնը: Այդ բաւական չէր, իշխանն սկսեց այնուհետեւ աւելի շողջորթել, աւելի նշանակութիւն տալ մահմեդականներին, որպէս դաստիարակութեան մէջ տղէտ մայրերը աւելի լրբացնում են չար երեխաներին՝ նրանց խոստումներ անելով, քաղցրաւենիք տալով, որ ձայները կտրեն, անկարգութիւն չգործեն: Այսպէս էին վարվում մահմեդականների հետ. իսկ հայերի համար ասում էին՝ «սրանք մերն են»...

XLV.

Բայց ովքեր էին այն երկու հայը, որ դեռ Գանձակի կռուից առաջ թողեցին Աբաս-Միրզայի բանակը եւ եկան իշխան Մադաթովի մօտ եւ նրան խիստ նշանաւոր տեղեկութիւններ հաղորդեցին պարսիկների գործողութիւնների մասին: — Նրանց անունները, կամ ով լինելը մեզ յայտնի չէ:

Մեզ յայտնի է միայն մէկ հայ երիտասարդի անունը, որ այդ միջոցներում թողեց Աբաս-Միրզայի ծառայութիւնը եւ եկաւ իշխան Մադաթովի մօտ: Բայց նախ քան նրա մասին խօսելը, մենք հարկաւոր ենք համարում խիստ համառօտ կերպով ցոյց տալ, թէ որպիսի հայեացք ունէր Աբաս-Միրզան իւր հպատակ հայերի վերաբերութեամբ եւ ինչ վիճակի մէջ էին նրա ժամանակ հայերը Պարսկաստանում:

Աբաս-Միրզան՝ պարսից գահի թագաժառանգը, միեւնոյն ժամանակ Պարսկաստանի մի նշանաւոր մասի՝ Ատրպատականի փոխարքան էր: Ատրպատականն աւելի խիտ բնակեցրած էր հայերով եւ այլ քրիստոնէայ ազգերով, որպէս էին ասորի նեստորականները: Ատրպատականը սահմանակից էր պարսկական այն նահանգներին, որ

ռուսները մասամբ գրաւել էին եւ ֆնացածը եւս ցանկութիւն ունէին գրաւելու, Երասխ գետը թողնելով իբրեւ սահմանագիծ երկու պետութիւնների մէջ:

Աբաս-Միրզան թէեւ Նադիրի, Աղա-Մամադ-խանի նման հզօր պատերազմող չէր, բայց լիւրացի քաղաքագէտ էր եւ երկրի լաւ կառավարիչ: Նա այն տեսակ անձնաւորութիւններից էր, որ գիտէր ամեն տեսակ ուժերից օգուտ քաղել: Իսկ Պարսկաստանի շինութեան համար մի մեծ ոյժ նա տեսնում էր հայերի մէջ: Այդ էր պատճառը, որ նա սկսեց հայերին օր ըստ օրէ բարձրացնել՝ նրանց լայն ասպարէզ եւ ընդարձակ արտօնութիւններ շնորհելով: Նրա ողորմածութիւնը հայերի վերաբերութեամբ համակրում էր եւ նրա հայրը, բարի եւ մարդասէր Փաթալի-շահը, որի թագաւորութեան ժամանակ Պարսկաստանի հայերը վայելում էին կատարեալ բախտաւորութիւն:

Որպէս Շահ-Աբաս Մեծը մի ժամանակ Պարսկաստանի վաճառականութիւնը ծաղկեցնելու համար Սպահանի հայերից առեւտրական ընկերութիւններ էր կազմում եւ ինքը եւս իւր սեպհական դրամազխով մասնակցում էր նրանց առեւտրական ձեռնարկութիւնների մէջ, այնպէս էլ Աբաս-Միրզան ունէր իւր հայ վաճառականները, որոնք գործում էին նրա դրամազխով:

Երկրի հայ ազգաբնակչութիւնը մահմեդական կառավարիչների հարստահարութիւններից ազատ պահելու համար նա բարձրացրեց հայոց մեղքների նշանակութիւնը, նրանց ընդարձակ իրաւունքներ տալով, նրանց համար ռոճիկներ սահմանելով, եւայլն:

Ճանաչելով որ հայ ժողովուրդը սերտ կերպով կապուած է իւր եկեղեցու եւ եկեղեցականների հետ, նա

սկսեց զսպել ոչ միայն մահմեդականների կրօնական հալածանքը քրիստոնեաների դէմ, այլ աշխատում էր աւելի ոյժ եւ խրախոյս տալ քրիստոնէութեանը: Եւ ինչպէս որ հայոց եկեղեցին, ներկայ էր գտնվում հայոց եկեղեցական հանդէսներին, որ իւր օրինակով ցոյց տայ, թէ հայերի կրօնական պաշտամունքները ամենայն յարգանքի արժանի են: Նրա ժամանակ հայոց եկեղեցիներն սկսեցին զանգակ հարկանել, որ առաջ արգելուած էր:

Սոյն ժամանակուայ Ատրպատականի իսրայէլ եպիսկոպոսը նրա ամենալաւ բարեկամն էր: Նա յատկացրեց եպիսկոպոսի համար նշանաւոր ռոճիկ. բացի դրանից, առաջնորդարանի ծախքերի համար, իբրեւ մշտական սեպհականութիւն, ընծայեց ընդարձակ կալուածներ, որ նրանց եկամուտներով պահպանուի առաջնորդարանը¹:

Ատրպատականի հայոց վանքերի գոյութիւնն ապահովացնելու համար շնորհեց նա, իբրեւ մշտական սեպհականութիւն, իւրաքանչիւր վանքին մի-մի դիւղ՝ իրանց բնակիչներով, հողերով ու սահմաններով: Այդ դիւղերն ազատ թողեց նա արքունի հարկերից, այնպէս որ կառավարութեան փոխարէն ինքը վանքն իրաւունք ունէր ստանալ ոչ միայն մշակութեան բերքերի մի մասը, այլեւ արքունի հարկերը²:

¹ Այդ ժամանակ Ատրպատականի հայոց հոգեւոր կառավարութեան առաջնորդարանը գտնվում էր Սարմատ գաւառի Հաւթի վանքում, եւ կալուածները այդ վանքի հողերիցն էին, որոնք հետզհետէ վաճառուեցան հետագայ թեմական առաջնորդների ազատութեամբ....

² Ատրպատականում երեք նշանաւոր վանք կայ. Նախավկայի վանքը, որ գտնվում է Երասխի ափի մօտ Հին-Ջուղայից ոչ այնքան հեռու. Թաղէոս առաքեալի վանքը, Մադուի գաւառում, եւ Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը Հաղբակի գաւառում. Այդ վանքերը գեո. պահպանում են Աբաս-Միրզայի շնորհած կալուածները, բայց հոգեւոր իշխանութեան անհոգութիւնից խիստ ողորմելի դրութեան մէջ են:

Թաւրիզը Աբաս-Միրզայի աթոռանիստն էր. այդ քաղաքի հայ հասարակութեան դրութիւնը բարւոքելու համար ազատեց նրանց ամեն տեսակ հարկերից: Սոյն ատոնութիւնը թաւրիզեցի հայերը վայելում են մինչեւ այսօր, իսկ նրանց հարեւան մահմեդականները հարկ են վճարում:

Ներկար կը լինէր մի առ մի թուել, թէ որքան ողորմած էր նա դէպի հայոց ժողովուրդը եւ որքան բարձրացրեց նա այդ ժողովուրդի դրութիւնը՝ նրան ամեն կերպ ապահովութիւններ շնորհելով: Բայց այն եւս պէտք է նկատել, որ Աբաս-Միրզան այդ բոլորի մէջ ունէր եւ իւր քաղաքական նպատակները: Նա ամեն հնար գործ էր դնում, որ հայերի սրտերն ամուր կերպով կապէ Պարսկաստանի հետ եւ նրանց համակրութիւնը դէպի ռուսները սառեցնէ: Այսուամենայն ինչ էլ որ լինէին նրա քաղաքական նպատակները, բայց դարձեալ նրա համակրութիւնը դէպի հայերը բոլորովին անկեղծ էր:

Աբաս-Միրզան եւ նրա նախորդները հայերի մէջ գտնում էին ոչ միայն լաւ երկրագործի, վաճառականի եւ արհեստաւորի արժանաւորութիւններ, այլ եւ զինուորական տաղանդ եւ կառավարչական ընդունակութիւններ եւս: Նրա ժամանակ կամ նրանից առաջ հայերից շատերը ոչ միայն զինուորական բարձր աստիճանների հասան, այլեւ վարում էին ամբողջ նահանգների փոխարքայութեան պաշտօն, դեր էին խաղում դիպլոմատիայի մէջ,

¹ Նրա անկեղծութեանը կարող է ապացոյց լինել այն, որ 1827 եւ 1828 թուերում Պարսկաստանի հայոց դէպի Անդրկովկաս գաղթականութեան ժամանակ շատ աշխատեց նա, որ հայերը չգաղթեն: Բայց ռուսաց սուլթանները, Ներսէսը եւ Լազարեանները նրա բոլոր ջանքերը թողեցին ապարդիւն եւ աւելի քան 40 հազար հայ գաղթեցին դէպի Արարատեան նահանգը եւ այլ տեղեր:

կառավարում էին պետական գանձը եւ մինչեւ անդամ իշխում էին շահերի կանանոցներում ներքինիների եւ ներքինապետների պաշտօնով¹:

¹ Պարսկաստանում այդ ժամանակուայ ծաղկած հայ աւագների պատմութիւնն առանձին գրքի կարօտ է. մենք կը յիշենք նրանց անունները միայն.

1. Իւսուֆ - խան՝ սպանդիար (մարդպան) Արաղստանի: 2. Միւս Իւսուֆ - խան՝ թօփչի-բաշին (թնդանօթածիգների գլխաւոր): 3. Մուսա - բէկ թօփչի-բաշին: 4. Աղա - Եւզուբ ներքինապետ շահի: 5. Աղա - Բրահիմ՝ զարաբաղցի, աղղեցութեան տէր ներքինի Ֆաթալի-շահի կանանոցում: 6. Միւս Աղա - Եւզուբ՝ երեւանցի, ներքինի եւ մատաւ կարար Ֆաթալի-շահի կանանոցում: 7. Բժշկապետ Դաւիթ - խան Մկրտչեան՝ նոր-ջուղայցի, Ֆաթալի-շահի եւ Մամադ-շահի ժամանակներում բարձր Դուան բժիշկ: 8. Խուսեդադա - խան՝ սալմաստեցի, կառավարիչ Ատրպատականի զանազան գաւառների: 9. Դաւիթ - խան ասպետ եւ Միրզա - Իւսուֆ - խան Մելիք-Շահնազարեան գը-Շապուր. առաջինն էր թարգման Ֆաթալի-շահի մօտ եւ իրրեւ Պարսկաստանի իրազօր դեսպան ուղարկուեցաւ Նապօլէօն Ա-ի մօտ. երկրորդը առաջինի հօրեղոր որդին էր. դա Պարսկաստանից դժգոհ լինելով եկաւ Թիֆլիզ, յետոյ գնաց Ս. Պետերբուրգ, ուր եւ վախճանուեցաւ: 10. Ջոհրաբ - խան՝ խաղնադար-շահիար՝ այսինքն արքունի գանձապետ. դա Ֆաթալի-շահի գանձապետը եւ փեսան էր: 11. Միւս Ջոհրաբ - խան՝ վարդա-նեանցը՝ արքունի գանձապետ էր Սպահանում: 12. Աղա - Բահրամ - ներքինի, ամիր-գիւսանխանէ, այսինքն պետական գիւսանի գլխաւոր: 13. Ջոհրաբ - խան՝ ղուլամ-փիշխամթ-բաշին — Շահի արքունիքի սենեկապետների գլխաւոր: 14. Իւսուֆ - խան՝ ամիր-թօփխանէ — պարսից թնդանօթածիգ զօրքի (արտիլերիայի) գլխաւոր, թիֆլիզցի, բաղկալ Գեւորդեանից: 15. Ջոհրաբ - խան՝ ամիր-թօփխանէ: 16. Սպանդիար խան իշխանազն Ամաստանի՝ թիֆլիզցի, ղուլամ-փիշխամթ-Շահի սենեկապետ: 17. Բէթան - խան զօրապետ: 18. Ալլահվերդի - բէկ զարաբաղցի, Մամադ-շահի մօտընդարձ կնքապահ. նրա հօրեղայրը՝ Մէհտի խան սարհանգը, Բահրամ կոչուած գնդի զօրապետն էր, իսկ Ռազա - Ղուլի - խանը Շահի փիշխամթ (սենեկապետ) էր: 19. Աղա - Զան - խան սարհանգ (գնդապետ): 20. Ոսկան - Սամուրի՝ սպահանցի, Ֆաթալի-շահի վաճառականը: 21. Մահտեսի Զովհանէս Ղազարեան՝ թաւրիզցի, Աբաս-Միրզայի վաճառականը. դա ազատեց Դանիէլ կաթողիկոսին բանտարկութիւնից: 22. Մանուչար - խան, որ կրում էր մօճթամէդ-ուղղովէ տիտղոսը, որ նշանակում է նեցուկ պետութեան: Դա Էնիկօլօփեանների տնիցն էր. Պարսկաստանում այն աստիճան բար-

Մենք վեր կ'առնենք Աբաս-Միրզայի մօտ գտնուած հայ ծառայողներից մի անձնաւորութիւն միայն, որի գործունէութիւնը մեր պատմութեան հետ կապ ունի, եւ

ձրացաւ, որ մի ժամանակ վարում էր հետեւեալ նահանգների փոխարքայութեան պաշտօնը՝ Ռաշտի, Սպահանի, Լոռիստանի, Բակտրիայի, Շուշ-թերի եւ Դասֆիջի: 23. Խոսրով - խան՝ վալի (տիրապետող իշխան)՝ թիֆլիզցի, Ղալթմադեանց տոհմից. դա չափազանց ուժեղ լինելով պատճառով կոչվում էր եւ Խոսրով-խան շիր (առիւծ): 24. Եւզուբ - խան՝ սուլթան (զօրապետ): 25. Սէթ - խան՝ բուշեցի. սկզբում ծառայում էր անգլիական դեսպանատանը, յետոյ պարսից ծառայութեան մէջ մտաւ. դրա որդի Ծատուր - խան սարհանգը (գնդապետ) այժմ թաւրիզի արտաքին գործոց նախարարի պաշտօնէութեան առաջին թարգմանն է: 26. Դաւիթ - խան կամ Ժան - Դաւութ - խան՝ զմիւսանցի, ներկայ Շահի առաջին թարգմանն է: 27. Թադէոս - խան կամ Թուրաբ - խան՝ թաւրիզցի, ջաւահիրջի-բաշին, Բ. Դուան ակնագործների գլխաւորը: 28. Ղուլամ - Զուսէին - խան՝ սպանդիար (մարդպան) Արաղստանի, Իւսուֆ - խան սպանդիարի որդին: 29. Իսմայիլ - խան Մելիք-Մինասեան թաւրիզցի, ջաւահիրջի-բաշին, Բ. Դուան ակնագործների գլխաւոր: 30. Միրզա - Ֆարրուխ Ամիրխանեանց՝ զարաբաղցի, նախ Ֆաթալի-շահի մօտ, իսկ յետոյ Մամադ-շահի մօտ քարտուղարի պաշտօն էր կատարում (որդին այժմ հայ-բողոքականների քարոզիչ է թիֆլիզում): 31. Միրզա - Ռոստոմ Էնիկօլօփեանց: 32. Աղալար - խան Էնիկօլօփեանց: Թէ առաջինը եւ թէ երկրորդը ծառայում էին Աբաս-Միրզայի մօտ: 33. Միրզա - Գիւրգին - խան Էնիկօլօփեանց՝ կուլամփիշխամթ (սենեկապետ) Աբաս-Միրզայի մօտ: 34. Իւսուֆ - բէկ Էնիկօլօփեանց, թիկնապահ Աբաս-Միրզայի: 35. Սուլէյման - խան Էնիկօլօփեանց՝ իբրեւ երեւելի զօրավար դա այն աստիճան բարձրացաւ Պարսկաստանում, որ կառավարութիւնը նրան շնորհեց սամը-դովէ տիտղոսը, որ նշանակում է սուր պետութեան: Երկար ժամանակ վարեց Շիրազի, Բակտրիայի, Լոռիստանի, Շուշթերի եւ Դասֆիջի փոխարքայութեան բարձր պաշտօնը: Դրա որդին էր, իսկ միւսը զօրապետ Ջահգիր - խանը այժմեան Շահի աջուղանաշին (համհարզների — ադիւտանտների գլխաւորն) է եւ միեւնոյն ժամանակ ամբողջ Պարսկաստանի արտիլերիայի գլխաւորը: 36. Դաւութ - խան սարթիփ (զօրապետ) եւ Ջալ - խան սարհանգ (գնդապետ), քաջ եւ նշանաւոր զինուորականներ էին: 37. Աւագ - խան Մելիք - Մեհրաբեանց՝ հին-նախիջեանցի, ծառայում էր թաւրիզի ռուսաց հիւպատոսարանում, միեւնոյն ժամանակ տեղային ռուսահպատակ վաճառականների թաջիրբաշին, այսինքն առեւտրական գիւսանի գլխաւորն էր. իւր կատարած նշանաւոր գործերով նա մեծ յարգանք եւ հաշակ ստացաւ Պարս-

գուցէ դա լինի այն երկու հայերից մէկը, որ յիշում է իշխան Մաղաթովի ռուս կենսագրողը: Այդ քաջը կոչվում էր Բայինդուրեան կամ Բահաթուրեան Ասրի-բէկ:

Մեր պատմութեան մէջ աշխատել ենք փոքր ինչ ընդարձակ տեղ տալ ոչ թէ նշանաւոր տոհմական ազնուականներին, այլ ժողովրդի ստորին ծալքերից յայտնուած, ժողովրդի զօրութիւնը եւ ոգին արտայայտող հերոսներին, որպէս էին՝ Դաւիթ-Մահարասան (Աւագ վարդապետը), Թիւրք-Արզումանը, Զալաղան-Իւզբաշին, Մելիք-Վանին եւ դրանց նմանները: Այդ տեսակ անձնաւորութիւններից մէկն էր եւ Բայինդուրեան Ասրի-բէկը, որ

կատանում եւ թողեց անմոռանալի յիշատակ տեղային քրիստոնեաների մէջ՝ երկու անգամ ազատելով Թաւրիզի հայերին մոլեռանդութիւնից կատաղած մահմեդականների սարսափելի կոտորածից: Դրա որդին՝ Սուլէյման-խանը թիֆլիզում՝ արեւելեան լեզուների աւագ գրաքննիչի պաշտօն ստացաւ: 38. Միրզա-Իւսուֆ Ներսէսեանց՝ զարաբաղցի, քարտուղար Շահի դիւանում (գա Մոսկուայի հանգուցեալ պրոֆեսոր Ներսէսեանի հայրն է): 39. Ասրի-բէկ Բահաթուրեանց՝ Աբաս-Միրզայի մօտ թիկնապահի պաշտօն էր կատարում. գա միեւնոյն անձնաւորութիւնն էր, որ թողեց պարսից ծառայութիւնը եւ եկաւ իշխան Մաղաթովի մօտ:

Բացի զինուորական, քաղաքական, դիւանագիտական ասպարէզներից, բացի Շահի Բարձր Դուան մօտ դանաղան նշանաւոր պաշտօններ վարելուց, հայերը երեւելի գտնուեցան եւ պարսից հոգեւորական դասակարգի մէջ, ի հարկէ կրօնափոխ լինելուց յետոյ: Դրանցից կը յիշենք Մուլա-բաշի (մուլաների գլխաւոր) Միրզա-Աբասի անունը եւ Հաջի-Մուլա-Քարիմ Տէր-Գրիգորեանի անունը, որի եղբոր թոռն այժմ թիֆլիզի Մոշնու եկեղեցում քահանայ է:

Աւելորդ չենք համարում նկատել, որ վերոյիշեալ անձնաւորութիւններից ոմանք Աղա-Մամադ-խանի՝ թիֆլիզից եւ Անդրկովկասի այլ տեղերից տարած (1795 թ.) եւ ոմանք Աբաս-Միրզայի՝ իշխան Յիցիանովի հետ ունեցած կռուի ժամանակ (1804 թ.) Աբարանից տարած գերիներից էին, որոնք իրանց բնական ձերքերով Պարսկաստանում այնքան առաջ գնացին, որ բարձր պաշտօնների հասան: Անունների պարսկական ձեւով փոփոխութիւնը թող չսխալեցնէ ընթերցողին, իբր թէ դրանք մահմեդականներ եղած լինին, ընդհակառակն միայն մի քանիսի բացառութեամբ, մնացած բոլորը պահպանեցին իրանց հայութիւնը եւ քրիստոնէական կրօնը:

Թողնելով Աբաս-Միրզայի ծառայութիւնը, եկաւ իշխան Մաղաթովի մօտ եւ նրա հետ մեծ քաջութիւններ գործեց:

Ասրի-բէկի նախապապը՝ Բայինդուրը կամ որպէս պարսիկները կոչում էին Բահաթուրը, դեռ Շահ-Սուլթան Եուսէինի թագաւորութեան ժամանակ Սիւնեաց աշխարհից գնաց Պարսկաստան եւ պարսից ծառայութեան մէջ մտնելով, Շահի քաջ եւ նշանաւոր զօրավարներից մէկը դարձաւ: Յետոյ Պարսկաստանից զգուշացնելով, եկաւ Վրաստան, այստեղ միացաւ Դաւիթ-բէկի հետ եւ գնալով իւր հայրենիքը, Սիւնեաց ապստամբութեան պարագլուխներից մէկը դարձաւ: Դա մեր «Դաւիթ-բէկ» վէպի հերոսներից մէկը՝ Բայինդուր իշխանն է, որ իրան միշտ պարսից թագաւորի «բաթման-ղլիճ» էր կոչում:

Այդ Բայինդուրի թոռներից մէկն էր Ասրի-բէկը: Նրա պապի քաջագործութիւններն աւանդութեամբ մնացել էին այդ տոհմի մէջ, եւ Ասրի-բէկը դեռ պատանեկութեան հասակում հրապուրուելով իւր պապի յիշատակներով, թողեց Ղարաբաղը եւ գնաց Պարսկաստան իւր բախտը փորձելու: Համարձակ, վայելչահասակ պատանուն յաջողուեցաւ մի ձիարշաւի ժամանակ Աբաս-Միրզայի ուշադրութիւնը դարձնել իւր վրայ եւ մտաւ պարսից թագաժառանգի համհարգների խմբի մէջ: Յետոյ զանազան դժուարին դէպքերում իւր ցոյց տուած քաջութիւններով նա աւելի եւ աւելի շնորհ գտաւ Աբաս-Միրզայի մօտ:

Ղարաբաղի արշաւանքների ժամանակ Ասրի-բէկը գտնվում էր թագաժառանգի թիկնապահների խմբի մէջ: Այդ միջոցին Աբաս-Միրզան յանձնեց նրան մի վտանգաւոր ծառայութիւն, որ իւր ամենամտերիմ պաշտօնեաներին միայն կարող էր հաւատալ: Անդրկովկասեան մահ-

մեղականներին ռուսների դէմ ապստամբացնելու համար Աբաս-Միրզան գրել էր շրջաբերական թղթեր զանազան խաների, բէկերի եւ ազդեցութիւն ունեցող անձանց անունով. այդ թղթերը յանձնեց ճարպիկ Ասրի-բէկին տեղ հասցնելու համար: Սա մի ընդարձակ շրջան պիտի գործէր Թալիշի, Բագուի, Շիրվանի եւ Շաքիի գաւառներով, իսկ յետոյ պիտի անցկենար դէպի Դաղստանի կողմերը: Բայց Ասրի-բէկը քրիստոնեայ ռուսների շահերը գերադասելով պարսիկների շահերից, դաւաճանեց իւր տիրոջը: Սա Աբաս-Միրզայի թղթերը փոխանակ իրանց նշանակած տեղը հասցնելու, ուղղակի դիմեց Գանձակ եւ բոլորը յանձնեց իշխան Մաղաթովին: Թէ որ աստիճան ծանրակշիռ նշանակութիւն ունէր ռուսների համար մի այդպիսի մատնութիւն պատերազմի ժամանակ, ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է: Թողեալ այդ, որպէս Աբաս-Միրզայի մերձաւորներից մէկը, Ասրի-բէկին յայտնի էին պարսից բանակի բոլոր գաղտնիքները, նրանց թոյլ եւ զօրաւոր կողմերը, թագաժառանգի դիտաւորութիւնները, եւայլն. այդ բոլորը հաղորդեց նա իշխան Մաղաթովին այն ժամանակ, երբ պարսից զօրքերը գտնվում էին Գանձակից 7 վերստ հեռաւորութեան վրայ, իսկ գեներալ Պասկեւիչը եւ իշխան Մաղաթովը՝ Գանձակում նստած, ամենեւին տեղեկութիւն չունէին:

Թէ որպէս վերջացաւ Գանձակի մօտի կռիւր, մեր ընթերցողներին յայտնի է: Այդ յաղթութեամբ իշխան Մաղաթովը եւ գեներալ Պասկեւիչը ազատեցին ամբողջ Անդրկովկասը:

Իշխան Մաղաթովը մեծ խոստմունքներով ընդունեց Ասրի-բէկին իւր թիկնապահների խմբի մէջ: Պարսից թագաժառանգի սիրելին դարձաւ. նրա ձեռքում մի լաւ գործիք:

XLVI.

Պարսիկներին մշտական սարսափի մէջ պահելու համար հարկաւոր համարուեցաւ նրանց մի սաստիկ հարուած տալ նոյն իսկ պարսկական հոգի վրայ: Այդ նպատակով 1826 թուի դեկտեմբերի սկզբներում իշխան Մաղաթովը զօրապետ Երմոլովից գաղտնի հրահանգ ստացաւ մի արշաւանք գործելու դէպի Երասխի միւս կողմը:

Չմեռային արշաւանքը՝ մի անծանօթ եւ լաւ ճանապարհներից զուրկ երկրում սաստիկ պիտի դժուարացնէր իշխան Մաղաթովին ցանկացած յաջողութիւնը գրտնելու, եթէ նա չունենար իւր հետ մի այնպիսի ճարպիկ առաջնորդ, որպիսին էր Ասրի-բէկը: Այդ երիտասարդը երկար ժամանակ Պարսկաստանում մնալով, ծանօթ էր պարսից թէ երկրի եւ թէ բնակիչների բոլոր դրութիւնների հետ:

Իշխանն ունէր իւր հետ 42-րդ Եգերեան զօրագնդից մի ջոկատ միայն, նրա մնացած զօրքը բաղկացած էր Ղաթաբաղի հայ հետեւակներից եւ ձիաւորներից: Դեկտեմբերի 28-ին նա արդէն գտնվում էր Խուզափիլինի կամուրջի մօտ, որ այդ կողմից միակ անցքն է Երասխ գետից: Այստեղ միացաւ նրա հետ գնդապետ Մեսէնկօն իւր զօրքով: Բայց կամուրջից անցկենալ անհնարին էր, պարսիկները նրա կամարներից մի քանիսը խորտակել էին: Չնայելով սաստիկ ցրտին, զօրքն անցաւ գետի միջով, ուր ջուրը հասնում էր մինչեւ նրանց թիկունքը:

Պարսից հոգի վրայ նրանց ոչ ոք չհանդիպեց եւ Դիլիւրտի ձորամիջով սկսեցին առաջ գնալ դէպի Սամբուր գետը: Տարուայ այդ ժամանակ, այդ կողմերում, իրանց անասունների հետ գետնափոր ձմերանոցներում խնկվում էին զանազան խաշնարած ցեղեր, որպիսիք էին

շահսէվանները, շաղաղիները, աջալեքցիները, եւայլն: Դրանք երբեմն ասպատակութիւններ էին գործում Ղարաբաղի եւ ռուսաց նոր պրաւած միւս գաւառների վրայ եւ աւարառութիւններ էին անում: Իշխան Մադաթովի առաջին գործն եղաւ պատժել զրանց՝ ասիացի աւազակների հետ վարուելով ասիական կերպով: Յարձակուեցաւ նրանց ձմերանոցների վրայ, յափշտակեց մինչեւ 20.000 ոչխար, բազմաթիւ ուղտ, ձի, տաւար եւ այլ իրեղէններ:

Մտնելով Միշկինի գաւառը եւ օգուտ քաղելով տեղային շահսէվանների միամտութիւնից, իշխանը լուր տարածեց, թէ կամենում է այնտեղեց անցնել դէպի Թալիշի խանութիւնը: Շահսէվանները հաւատալով, յօժարուեցան նրան ճանապարհ տալ իրանց երկրի միջով: Բայց իշխանը փոխանակ դէպի Թալիշի խանութիւնը գնալու, յարձակուեցաւ խաղաղ շահսէվանների ձմերանոցների վրայ եւ բարբարոսական կոտորածներից յետոյ, յափշտակեց նրանցից 2000 ուղտ, 10.000 կով եւ եզն, 60.000 ոչխար:

Դէպի ամեն կողմ սարսափ տարածելուց յետոյ նա մտաւ Միշկինի գաւառաքաղաքը, Լօռի, ուր ներկայացաւ նրան տեղային կառավարիչ խանը, խնդրելով խնայել իրանց: Այստեղ նա երգում ընդունեց մահմեդականների ներկայացուցիչներից, որ հաւատարիմ մնան ռուսաց կայսրին, թէեւ սրի ուժով առած երգումը մի առանձին նշանակութիւն չունէր:

Թողնելով Լօռիի մէջ մի ջոկատ հետեւակ եւ 600 կազակ, իշխանը մնացած զօրքերով սկսեց դիմել դէպի Ահար, որ Ղարաբաղի գլխաւոր քաղաքն է: Ճանապարհին, Նասիր-Աբադ գիւղում, նրա առաջն եկան

Ղարաբաղի խանի պատգամաւորները եւ յայտնեցին իրանց հնազանդութիւնը: Այստեղ հանդիպեցին նրան Ղարաբաղի հայոց քահանաները իրանց մեկեքների եւ տանուտէրների հետ, որոնք նոյնպէս հպատակութիւն յայտնեցին: Իշխանը պահեց նրանց իւր մօտ եւ յունուարի 6ին թնդանօթների որոտմունքով միասին կատարեցին սուրբ ծննդեան եւ Մկրտութեան տօնի հանդէսը: Բայց հայերն այդ համակրութեան համար սաստիկ պատժուեցան, երբ ռուսաց զօրքերը թողեցին պարսից հողը:

Յունուարի 7ին իշխանը գտնվում էր Ղարաբաղի գլխաւոր քաղաքի՝ Ահարի մօտ. 17 վերստ հեռաւորութեան վրայ հանդիպեցին նրան քաղաքի աւագները՝ յայտնելով իրանց հնազանդութիւնը: Ահարից նա առաջ չգնաց եւ նոյն ամսի 9ին կրկին վերադարձաւ դէպի Ղարաբաղ:

Այդ արշաւանքը կատարուեցաւ, որպէս վերելում յիշեցինք, տարուայ ամենացուրտ եւ վտանգաւոր ժամանակում: Ռուսաց զօրքերը մեծ արգելքների եւ անյաջողութիւնների պիտի հանդիպէին, եթէ չունենային մի այնպիսի ճարպիկ եւ քաջ առաջնորդ, որպիսին էր Ասրիբէկը:

Այդ արշաւանքն այն օգուտն ունեցաւ, որ իշխանը տարածեց սարսափ բոլոր սահմանակից ցեղերի վրայ, բացի զրանից ծանօթացաւ Պարկաստանի ներքին դրութեան հետ եւ իւր հաւաքած տեղեկութիւնները հաղորդեց կոմս Դիբիչին, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Թիֆլիզում: Արշաւանքն ունեցաւ եւ նիւթական օգուտ. նա բերեց իւր հետ ահազին աւար եւ կողոպուտ: Իւր աւարի մի մասը բաժանեց նա հայոց կամաւորներին, որոնք ռուսաց կառավարութիւնից ոչինչ չէին ստանում, իսկ մնացած մասը թողեց ռուսաց զօրքերի վայելման համար: 2000 ուղտը

գործ էին ածում նոր բորբոքուած ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ ծանրութիւններ տեղափոխելու:

Ռուս-պարսկական նոր պատերազմն սկսուեցաւ 1827 թուի գարունքին: Դեռ մարտի 17ին գեներալ Նրմովը յանձնեց իշխան Մաղաթովին մի առանձին զօրաբաժնի հրամանատարութիւնը եւ հրամայեց պատրաստ լինել գարնանային արշաւանքին մասնակցելու համար: Նրան պատուիրուած էր իւր զօրքի պակասը լրացնել Ղարաբաղէ կամաւորներով: Այդ պատուէրն արագութեամբ կատարեց նա եւ կամաւորների մէջ հայերը մեծամասնութիւն էին կազմում:

Դեռ իրան խոստացուած զօրքի մեծ մասը չհասած, իշխան Մաղաթովը իւր կամաւորներով եւ ձեռքի տակ գտնուած փոքրաթիւ պատրաստի զօրքերով առաջինն եղաւ, որ սկսեց յարձակողական գործողութիւններ դէպի Պարսկաստան: Ապրիլի 18ին նա արդէն գտնվում էր Մուղափիրինի կամուրջի մօտ: Այս անգամ գտաւ կամուրջը բոլորովին ոչնչացրած պարսիկներից. կամարների սիւներն էին մնացել միայն: Գարնանային հեղեղների յորդութեան պատճառով գետի միջով անցնել անկարելի էր: Թուով 5000 պարսիկ կանգնած էին գետի ափի մօտ: Նրանց զնդակների տարափի տակ իշխանը հրամայեց կամուրջը պատել տախտակներով, որի վրայից անցաւ զօրքը: Հէնց առաջին օրում նրան յաջողուեցաւ ցրուել պարսից զօրքը եւ ուրք դնել պարսից հողն վրայ Նրասխի աջ կողմում: Բայց այստեղից առաջ դնալ չկարողացաւ նա, հէնց այստեղ վերջացաւ նրա մասնակցութիւնը 1827 թուականի ռուս-պարսկական պատերազմին:

Ապրիլի 22ին յանկարծ հրաման ստացաւ նա գեներալ Պապկեւիչից, որ իւր հրամանատարութեանը յան-

ձնուած զօրաբաժինը յանձնէ գեներալ-մայոր Պանկրատեւին:

Տխուր, սրտաբեկ կերպով վերադարձաւ իշխանը Ղարաբաղ: Այստեղ կանգ չառաւ նա, եւ մինչեւ անգամ առանց իւր կալուածները տեսնելու, հեռուից վերջին անգամ հայեացք ձգելով իւր հայրենիքի, իւր ծննդեան տեղի վրայ, հեռացաւ. գնաց Թիֆլիզ:

Թէ ինչ էր իշխան Մաղաթովին այսպէս անակնկալ կերպով յետ կանչելու պատճառը, — այդ հարցը բացատրվում է միայն զանազան ենթադրութիւններով եւ զանազան տարակուսանքներով, որոնք ստուգութեան կարօտ են: Այսքանը կ'ասենք, որ նա ամբողջ հինգ ամիս մնաց Թիֆլիզում կատարեալ անգործութեան մէջ, մինչեւ վերջապէս իրաւունք ստացաւ դնալ Ս. Պետերբուրգ:

Դեռ ռուս-պարսկական պատերազմը բոլորովին վերջացած էր, երբ 1828 թ. ապրիլի 14ին հրատարակուեցաւ ռուս-թիւրքական պատերազմը: Իշխան Մաղաթովը նշանակուեցաւ առանձին զօրաբաժնի հրամանատար եւ Դուռնայի կողմից գնաց թիւրքերի հետ կռուելու: Այդ արշաւանքի մէջ եւս, որպէս կարելի էր սպասել նրանից, ամեն կռիւների մէջ փառաւոր յաղթութիւններ կատարեց: Բայց դեռ պատերազմի վախճանին չհասած, հիւանդացաւ եւ նոյն տարուայ սեպտեմբերի 4ին վախճանուեցաւ իւր բանակի մէջ Շումլայի պարիսպների մօտ, թշնամու երկրի վրայ: Նրա մարմինը հանդիսաւոր կերպով թշնամու երկրի վրայ: Նրա մարմինը հանդիսաւոր կերպով թաղուեցաւ նոյն բերդը, թաղուեցաւ սուրբ Դէորդ զօրատարուեցաւ նոյն բերդը, թաղուեցաւ սուրբ Դէորդ զօրավարի եկեղեցու գաւթում: Նրա թաղման հանդիսին

¹ Յետոյ հանգուցեալի ամուսնու խնդրելով, բարձրագոյն հրամանով մարմինը բերուեցաւ Ռուսաստան եւ դրուեցաւ Ալեքսանդր-Նեւեան մեծ նստանի մէջ (Александр-Невская Лавра):

ներկայ էին մինչեւ անգամ նրա թշնամիները, թուրք օֆիցերները եւ բազմաթիւ մահմեդականներ, որոնց նա շատ անգամ ռմբակոծել էր:

«Ճակատագրով վեճակուած էր իշխանին հանդիպել իւր խաղաղ վախճանին թշնամու երկրի վրայ, որ վկայ էր եղել նրա յաղթութիւններին նրա երիտասարդական հասակում, որ տեսել էր նրա փառաւոր դործերը նրա այրական հասակում: Նրա մարտակիցների անկեղծ տրտմութիւնը եւ յաղթուած թշնամիների խորին յարգանքը յուզարկաւորում էին նրան դէպի գերեզման:

«Այդ խիստ փաղաքշական է. այդ է պարգեւը կեանքի աշխատանքների եւ կռիւների:

«Մի հայեացք ձգելով նրա անցած ճանապարհի վրայ, նրա գործերի, բնաւորութեան եւ նրա թողած յիշատակների վրայ, համարձակ կարելի է յայտնել հետեւեալ կարծիքը նրա մասին՝ թէ բնութիւնն ստեղծել էր նրան միայն պատերազմի լինելու համար: Չնայելով կրթութեան պակասութեանը, բայց բնականից ունենալով անհամեմատ լուսաւոր խելք եւ հասկացողութիւն, ունենալով բնաւորութեան զօրութիւն եւ հաստատամտութիւն, նա իւր պարզ եւ սուր ըմբռնողութեամբ փոխարինում էր այն հմտութիւնները, որոնց ուրիշները հազիւ կարողանում են ստանալ արհեստի եւ գիտութեան շնորհիւ: Հայեացքների ճշտութիւնը երբեք չէր սխալեցնում նրան՝ ոչ պատերազմական դիրք ընտրելու ժամանակ եւ ոչ թշնամու ուժերն ու դիրքերը հետազօտելու ժամանակ: Նրա կշռադատութեան ձիրքը երբեմն զարմացնում էր մինչեւ անգամ նրանց, որոնք ճանաչում էին նրան: Բաւական էր հարեւանցօրէն հայեացք ձգել մի որեւիցէ անձանօթ երկրի վրայ եւ նա արդէն կատարեալ հաս-

կացողութիւն էր ստանում նրա տեղագրական գրութեան մասին: Մի քանի անգամ հանդիպելով իւր նոր ախոյեանին, նա արդէն կը չափէր նրա ուժերը: Նրբէք չէր սխալվում նա, երբ նշանակում էր այն կէտերը, թէ որտեղ պէտք էր ընդդիմադրել թշնամուն կամ որտեղ պէտք էր հարուածել նրան: Նրբ հասնում էր յարձակման վճռական լուպէն, որ նա միշտ սկզբից նախագուշակում էր, գտնում էր նրան միշտ պատրաստ:

«Բայց հայեացքների եւ ըմբռնողութեան այդ ճշտութիւնը, խելքի եւ հասկացողութեան այդ խորութիւնը գտնվում են նաեւ շատ զօրավարների մէջ, բայց մնում են ապարդիւն: Նրանք բաւական են մի խորհրդատուի համար, բայց բաւական չեն մի զինուորական առաջնորդի համար: Մաղաթովը միացնում էր զրանց հետ եւ ուրիշ ամենանշանաւոր յատկութիւններ. անձնական քաջութիւն, որ չէր վհատում ոչ մի վտանգի առջեւ, սառցային սառնասրտութիւն, որ չէր վրդովվում ոչ մի անակնկալ դէպքի ժամանակ, եւ այն, որ ամենից հազուադիւսն է, — այդ էր նրա բարոյական արիութիւնը, որ չէր վախենում ոչ մի պատասխանատուութիւնից: Վճռելու մէջ խիստ համարձակ էր նա, իսկ իւր դիտաւորութիւնները կատարելու մէջ չափազանց շուտափոյթ: Այդ արագութիւնը, որ մեծ զօրութիւն է պատերազմի դործի մէջ, որ նրա պաշտած հանձարների՝ Նապօլէօնի եւ Սուվօրովի գլխաւոր յատկանիշն էր, միեւնոյն ժամանակ հաստատ երաշխաւորութիւն էր իշխան Մաղաթովի բոլոր ձեռնարկութիւնների յաջողութեանը:

«Այդ եզրակացութիւնները յականայից ներկայանում են մեր մտքում, երբ քննում ենք իշխան Մաղաթովի մշտական յաջողութիւնները անհամեմատ գերազանց ու-

Ժերի դէմ, երբ տեսնում ենք այն նշանաւոր հետեւանքները, որոնց հասնում էր նա խիստ սահմանափակ միջոցներով, եւ երբ ի նկատի ենք առնում այն անհամեմատ փոքր կորուստը, որ կրում էին նրա զօրքերը ամենափառաւոր յաղթութիւնների մէջ: Նրիտանսարդական հասակում իւր ուրախ բնաւորութեամբ գրաւեց նա ընկերների սէրը. իւր ստորագրեալների հետ սրտաբաց էր նա. խիստ սաստիկ կարգապահութիւն պահպանելով հանդերձ, սիրում էր նա իւր զինուորներին, միշտ էլ նրանց մասին ջերմ հոգատարութիւն ունէր, բոլորքում էր նրանց ոգին, իւր վարմունքով բարձրացնում էր նրանց բարոյական զօրութիւնը եւ դրանով ներշնչում իւր եւ նրանց մէջ այն փոխադարձ հաւատարմութիւնը, որ տանում է դէպի քաջագործութիւններ: Բախտաւոր դանուելով իւր բոլոր ձեռնարկութիւնների մէջ, նա հաւատում էր իւր բախտին, որ երբեք չէր դաւաճանում նրան: Այդ հաւատը դէպի իւր աստղը շատ անգամ նկատուել է մեծ զօրավարների մէջ: Հարեւանցօրէն դատողները ծաղրում են այդ հաւատը, իսկ աւելի խոր քննողները յարգում են նրան, որովհետեւ նրա մէջ միանում են մարդու թէ՛ ճշմարիտ զօրութիւնը եւ թէ՛ զօրութեան զգացմունքը: Աւելացնում ենք, որ նա հաւատում էր ռուսաց զինուորի ոգուն եւ նրա համակրութեանը դէպի իւր գլխաւորը, եւ այդ պատճառով նրա հրամանատարութեան ներքոյ զօրքն առաջ էր գնում ուրախութեամբ, ասելով. «Մենք գիտենք, որ նրա հետ ոչ մի մարդ ի զուր չի կորչել»:

«Սկսած կապիտանի աստիճանից իշխան Մադաթովը իւր քաջութեամբ միայն ստացաւ այն բոլոր գերազանցութիւնները, այն բոլոր պատուանշանները, որ ունէր նա:

Այդպէս էր խօսում նա ինքը, եւ այդպէս կ'ասեն ամենքը, որոնք ծանօթ են նրա կատարած ծառայութիւններին հետ:

«Նա ապրեց եւ մեռաւ որպէս հայրենիքի հաւատարիմ որդի, իւր անձնագոհութեամբ միշտ նուիրուած մնաց իւր Թագաւորին, մշտապէս հոգ տանելով Ռուսաստանի փառքի համար»¹:

Մենք մեր կողմից կ'աւելացնենք, որ Ղարաբաղի իրաւունք ունի պարծենալով, որ սուեց Ռուսաստանին մի այդպիսի հերոս, բայց ցաւում ենք, որ այդ քաջը իւր հայրենիքի սէրը գրաւել չկարողացաւ...:

Իշխան Մադաթովն ուղղակի ժառանգ չթողեց: Մահից յետոյ նրա իշխանուհի տիկինը եկաւ Ղարաբաղ, որ հանգուցեալի ընդարձակ կալուածները բաժանէ նրա հեռաւոր եւ մերձաւոր ազգականների մէջ, եւ ինքն էլ իւր մասն ստանայ: Բայց ժառանգների եւ տիկնոջ մէջ անհամաձայնութիւններ ծագեցան, այդ պատճառով տիկինը վշտացած գնաց Ս. Պետերբուրգ եւ բոլոր 15 զիւղն էլ սուեց արքունի դանձարանին եւ փոխարէնն ստացաւ մի նշանաւոր գումար: Ժառանգները մնացին առանց բաւականութիւն ստանալու:

1827 թուի ռուս-պարսկական պատերազմը վերջացաւ յօգուտ Ռուսաստանի. Նրասխ գետը նշանակուեցաւ սահմանագիծ երկու պետութիւնների մէջ, եւ այդ գետի ձախ կողմում գտնուած բոլոր պարսկական խանութիւնները մտան ռուսաց տիրապետութեան ներքոյ:

¹ „Жизнь генераль - лейтенанта князя Мадатова.“ Издание второе С. Петербургъ. 1863. Երես 188—191:

Ռուսաստանը Պարսկաստանի վրայ պատերազմական տուգանք դրեց, եւ որ ամենագլխաւորն էր, 40.000 հայեր Պարսկաստանից զաղթեցրեց եւ բնակեցրեց իւր նոր զբաւած երկրների վրայ:

Որպէս պարսից խաների, նոյնպէս էլ հայոց մելիքների իշխանութիւնը վերջացաւ: Այնուհետեւ հայոց մելիքների ժառանգներն այլեւս ուրիշ բանի վրայ չէին մտածում, այլ աշխատում էին միայն մտնել ռուսաց ծառայութիւնների մէջ՝ աստիճան եւ շքանշաններ ստանալու համար: Այդ փառասիրական ձգտումն անգիտակցաբար այն օգուտն ունեցաւ, որ մելիքների ժառանգները ռուսաց ծառայութեան մէջ գտնուելով եւ ռուսաց օրէնքների ու ազդեցութեան տէր անձանց հետ ծանօթանալով, կարողացան ձեռք բերել իրանց հայրենական կալուածների մի մասը:

Բայց մի հարց կը մնայ անվճիռ, թէ ինչո՞ւ հայոց տիրապետող մելիքների ժառանգներն ընդունուեցան իբրեւ տոհմական ազնուականներ եւ ոչ իբրեւ իշխանազներ, քանի որ Մամսայի հինգ մելիքութիւնները կազմող տներն իսկապէս իշխանական ծագումից էին:

Վ Ե Ր Զ Ա Ր Ա Ն

Մամսայի մելիքութիւնների պատմութիւնը վերջացաւ: Երբ այդ պատմութիւնը մաս-մաս լոյս էր տեսնում «Մշակի» համարների մէջ, ամեն անգամ երբ հանդիպում էի ծանօթներիս, նրանց առաջին խօսքն այս էր՝ «լաւ է... իսկ յետոյ մի հարց՝ «որտեղից էք առել այդ տեղեկութիւնները»...:

Այդ հարցի մէջ, որ ստէպ առաջարկում էին ինձ, նշմարվում էր մի տեսակ կասկած, մի տեսակ անվստահութիւն...: Բարեկամներիցս մի քանիսը մինչեւ անգամ նկատեցին ինձ. «Մի՞թէ մենք ունեցել ենք Ղարաբաղում այդպիսի իշխանութիւններ. եթէ կային, ինչո՞ւ մենք չգիտէինք»...:

Այդ մարդիկ, որոնք Վանի բեւեռագրների վրայ դատողութիւններ են անում, որոնք նախաջրհեղեղեան անցքերի վրայ են խօսում, զարմանալի է, որ իրանց քթի տակ, մեզանից կէս դար առաջ կատարուած իրողութիւնների վրայ նայում են իբրեւ առասպել, իբրեւ ֆանտազիայի ծնունդ:

Ընթերցողներին կասկածը փարատելու համար ես հարկաւոր եմ համարում ցոյց տալ այն ազբիւրները, որոնցից քաղել եմ իմ պատմութիւնը:

Դեռ 1881 թուի յուլիս ամսում, նախ քան իմ ճանապարհորդութիւնը դէպի Սիւնեաց աշխարհը, «Մշա-

կի, համարներից մէկում ես տպեցի մի յօդուած, որի մէջ բացատրում էի իմ ճանապարհորդական նպատակը, այն է՝ հաւաքել Ղարաբաղի մեղիքների պատմութեան համար թէ՛ դրաւոր եւ թէ՛ բերանացի տեղեկութիւններ, եւ հրաւիրում էի ձեռնհաս անձինքներին օգնել ինձ իմ ձեռնարկութեան մէջ, եթէ գտնվում էին նրանց մօտ որեւիցէ պատմական նիւթ:

Որպէս մեր ամեն տեսակ հրաւերները մնում են ապարդիւն, իմ հրաւերքը եւս մի առանձին հետեւանքի չհասաւ: Ինձ մնում էր անձամբ գնալ Ղարաբաղ, մտնել ամբոխի մէջ եւ դիմել այն հարուստ պատմական աղբիւրին, որ դեռ եւս թարմ կերպով պահպանուած է ժողովրդական աւանդութիւնների մէջ:

Ես անցայ Ղարաբաղի հինգ գաւառները, որ կազմում էին Խամսայի հինգ մեղիքութիւնների իշխանութեան տեղերը:

Գանձակից գնացի Գիւլիստանի գաւառը: Այստեղ են Մեղիք-Բէգլարեանների կալուածները, այստեղ տիրում էին նրանց նախնիքը: Ղարա-Չինար գիւղում մի ամբողջ շաբաթ մնալով Մեղիք-Բէգլարեան Սերգէյ-բէկ եւ Ալեքսան-բէկ եղբայրների տանը, տեղային ծերունիները գնում ու գալիս էին ինձ մօտ, ոգեւորուած պատմում էին իրանց երկրի մեղիքների պատմութիւնը: Ես գրում էի: Յետոյ սկսեցի ճանապարհորդել Գիւլիստանի զանազան տեղերը այլ եւ այլ յիշատակարաններ քննելու համար: Տեսայ Մեղիք-Բէգլարեանների տոհմային գերեզմանատունը հոռեկա վանքի մօտ, մի ամայի, անմարդաբնակ տեղում, մթին անտառի մէջ, եւ դարերով աճած թփերի, մաշառների մէջ գտայ այդ տոհմի հերոսների մոռացուած շերտերը: Մեծ դժուարութեամբ յաջողուեցաւ ինձ

կարդալ մամուլապատ տապանաքարերի արձանագրութիւնները, որոնք ժամանակագրական եւ տոհմագրական կողմից պատմութեան համար նշանակութիւն ունէին: Հէնց նոյն վանքի մօտ դեռ կանգնած է մի հոյակապ, սիւնազարդ ամրոց, բարձր աշտարակներով, բազմաթիւ սենեակներով, որոնց մէջ մի ժամանակ բնակվում էին Մեղիք-Բէգլարեանների նախնիքը: Տեսայ եւ Գիւլիստանի ահաւել բերդը, որ իւր կիսաւեր դրութեան մէջ դարձեալ հրաշալի է: Գիւղերը պտրտելով քննում էի եկեղեցիներում կամ մասնաւոր անձինքների մօտ գտնուած գրչագիր մատեանների յիշատակարանները, քննում էի եկեղեցիների կամ վանքերի պատերի վրայ գտնուած արձանագրութիւնները: Գանձասարի վանքի պատի վրայ մի ընդարձակ արձանագրութիւն նուիրուած է Մեղիք-Բէգլարեանների յիշատակին:

Գիւլիստանից անցայ Ջրաբերդի գաւառը: Այստեղ հաւաքեցի այն աւանդութիւնները, որ պահպանուած էին Մեղիք-Դսրայէլեանների մասին: Գետաշէն գիւղի եկեղեցում գտայ մի գեղեցիկ գրչագիր աւետարան¹, արծաթէ կազմով, որի յիշատակարանի մէջ արձանագրուած էր Մեղիք-Դսրայէլեանների տոհմագրութիւնը: Թարթար գետի հակառակ ընթացքով դէպի վեր բարձրանալով, ամեն քայլում հանդիսանում էին Մեղիք-Դսրայէլեանների յիշատակարանները: Ես այցելութիւն գործեցի Նդիշէ առաքեալի ամայի վանքին, որ գտնվում է բոլորովին կուսական ան-

¹ Այդ աւետարանը մի ժամանակ գերի ընկած լինելով Պարսկաստան, Մեղիք-Աթամ մեծը թափել է գերութիւնից, եւ գրել է տուել նրա վերջին թերթերի վրայ իւր տոհմի յիշատակարանը: Այդ գերքը հայկական արհեստի ամենագեղեցիկ գործերից մէկը կարելի է համարել. արծաթէ կազմն այնպիսի հրաշալի քանդակներ ունի, մազադաթն այնքան նուրբ է, պատկերն այնքան կենդանի եւ գրիչն այնքան կանոնաւոր, որ կարող է ամենանշանաւոր թանգարանի զարդը լինել:

տառների խորքում, սարսափելի լեռների բարձրաւանդակի վրայ: Դա վանք չէ, այլ վանքերի մի խումբ է: Աւելի քան ութն տաճարներ կանգնած են միմեանց մօտ, այն-քան մերձ, որ մի մարդ հազիւ կարող է նրանց մէջտեղեց անցնել: Այդ տաճարներից մէկի մէջ դրած է Վաչական թագաւորի գերեզմանը, իսկ նրա դռան հանդէպ գտայ Ջրաբերդի հզօր տիրապետողն՝ Մելիք-Աթամ մեծի փառաւոր շերիմը: Այդ վանքում տեսայ այն աշտարակը, որի մէջ բնակվում էր իմ պատմութեան հերոսներից մէկը՝ երեւելի Դալի-Մահրասան (Աւագ վարդապետը): Աշտարակի վերին յարկի միջեց այժմ աճել է մի ահագին կաղնի ծառ: Մատաղիս գիւղեց ինձ հետ վեր առած ուղեցոյցը, որ այն ահռելի լեռների եւ անտառների համարձակ որսորդներից մէկն էր, առանց ըւերու պատմում էր ինձ Դալի-Մահրասայի գործերը: Վարդապետ-հերոսի քաջագործութիւնները արձագանք էին գտել երիտասարդի տպաւորութեամբ սրտում:

Եղիշէ առաքեալի վանքից անցայ Երիցմանկանց վանքը: Այդ վանքի մօտ գտնվում է Ջրաբերդ կոչուած հռչակաւոր ամրոցը, որ եւ կոչվում է Ջերմուկի բերդ: Այդ բերդի միջեց վտանգի ժամանակ կռվում էին Մելիք-Խարայէլեանները: Երիցմանկանց վանքում մնացի մի օր: Ժերունի Տօնի-ապէրը՝ միակ միաբանը այն վանքի, որի մէջ մի ժամանակ կաթողիկոսներ էին նստում, ամբողջ գիշեր պատմեց ինձ Զալաղան-իւլբաշու եւ Մելիք-Խարայէլեանների տոհմի զանազան ներկայացուցիչների մասին, եւ զարմանում էր, որ իւր պատմածներին այնքան նշանակութիւն էի տալիս, որ դրի էի առնում:

Երիցմանկանց վանքից ոչ այնքան հեռու, Թարթար գետի աջ ափերի մօտ, մի անտառապատ ձորի մէջ

գտնվում են աւերակները մի հին քաղաքի, որի տեղը մինչեւ այսօր կոչվում է «Մայրաքաղաք» կամ «Քղաքատեղ»: Այստեղ տեսայ Մելիք-Աթամ մեծի կիսաւեր պալատը, որ իւր փոշիների մէջ դարձեալ հրաշալի է: Իսկ նոր Մոխրաթաղ գիւղի մօտ, իննամասանց անապատի հանդէպ, տեսայ Մելիք-Աթամ մեծի ամրոցը, որ բոլորովին ամբողջութեամբ մնացած է: Դռների ճակատների վրայ կան երկար արձանագրութիւններ, որոնք պատմական նշանակութիւն ունին:

Այստեղեց ես յատկապէս զնացի Մարդակերտ անու-նով գիւղը՝ մօտ հարիւրամեայ մի ծերունի տեսնելու համար, որի մասին առաջուց լսած էի: Նրան կոչում են Միրզա-Ասրի, հմուտ է հայերէն, պարսկերէն, արաբերէն եւ թուրքերէն լեզուների գրագիտութեան մէջ. մի ժամանակ թարգմանի պաշտօն է կատարել Շուշի բերդի վերջին իշխողների՝ Իբրահիմ-խանի եւ Մէհտի-խանի մօտ. իսկ մի ժամանակ ծառայել է նոյն բերդում գտնուած գերմանացի միսիօնարների մօտ: Այդ կենդանի պատմա-գրութիւնը երկու ամբողջ օր ինձ գրել էր տալիս Ղարաբաղի մեղիքների եւ Շուշի խաների անցքերը, որոնք նրա յիշողութեան մէջ խիստ անմոռաց կերպով պահպանուած էին: Զառամեալ ծերունին երեխայի նման ուրախանում էր, որ վերջապէս գտնուեցաւ մի մարդ, որին հաղորդեց իւր սրտին մօտ եղած տեղեկութիւնները: Ինքը գրելու անընդունակ էր դարձել, աչքերը լաւ չէին տեսնում, իսկ ձեռքերը դողում էին: Նա տուեց ինձ մի հնամաշ տետրակ (թերթիկից պակաս), որի մէջ կային զանազան ժամանակագրական նկատողութիւններ Ղարաբաղի նշանաւոր անցքերի մասին: Մարդակերտից անցնելով Կապատ գիւղը, այստեղ տեղեկութիւններ հաւաքեցի Աթարէկեանների

մասին: Յետոյ գնացի Գիւլ-Նաթաղ բերդը, որ պատկանում էր Մելիք-Ալլահվերդեաններին: Այստեղ տեսայ Մելիք-Ռուստամի ամրոցը, տեսայ նրանց տոհմային գերեզմանատունը: Մի քանի օր մնալով բժիշկ Աղասարեանցի տանը, ինձ յաջողութեամբ բաւական նիւթեր հաւաքել Մելիք-Ալլահվերդեանների պատմութեան համար:

Այստեղից գնացի Խաչէն՝ Հասան-Ջալալեան իշխանների դարեւոր բնագաւառը: Տեսայ Գանձասարի հռչակաւոր վանքը — Աղուանից կաթողիկոսի վեհարանը, որ վերջին ժամանակներում դարձաւ Ղարաբաղի մելիքների գաղտնի ժողովների խորհրդարանը: Գանձասարի վանքի տաճարի մէջ եւ նրա շուրջը գտնուած գերեզմանատնում եւ քննեցի Հասան-Ջալալեան կաթողիկոսների եւ մելիքների շիրիմները:

Գանձասարի վանքի գիւղում, Վախթանգ-բէկ Հասան-Ջալալեանի տանը գտայ մի հնամաշ տետրակ (սկզբի թերթերը պակաս): Դա սկսած բայց չաւարտած մի պատմութեան սեւագրութիւն է, գրուած Բաղդասար միտրապօլիտի ձեռքով, գլխաւորապէս Հասան-Ջալալեանների տոհմի վերաբերութեամբ: Առաջին մասն այնքան հետաքրքիր չէ, որովհետեւ քաղած է մեզ արդէն յայտնի նաղանկատուացու եւ Կիրակոս գանձակեցու գրքերից: Իսկ վերջին մասը բովանդակում է իւր մէջ հետաքրքիր տեղեկութիւններ Ղարաբաղի մելիքների՝ Պետրոս Մեծի եւ վրաց Վախթանգ իշխանի հետ ունեցած յարաբերութիւնների մասին. նրանց յարաբերութիւնների մասին Փանահ-խանի եւ Իբրահիմ-խանի հետ, վերջինիս կատարած բարբարոսութիւնները Հասան-Ջալալեան Յովհաննէս կաթողիկոսի եւ Ղարաբաղի մելիքների վերաբերութեամբ. համառօտ կերպով նկարագրուած է Ղարաբաղի մելիք-

ների իրանց հպատակների հետ դէպի Վրաստան գաղթականութիւնը եւ այնտեղից վերադարձը, եւայլն: Պատմութիւնը հասցրած է մինչեւ 1808 թուականը, այսինքն մինչեւ այն ժամանակը, երբ Բաղդասար միտրապօլիտը հայ գաղթականների հետ ինքը եւս վերադարձաւ Վրաստանից: Տետրակի մէջ տեղ-տեղ ջնջուած է եւ միեւնոյն գրչով յետոյ ուղղուած: Լուսանցքների վրայ ժամանակ առ ժամանակ յաւելուածքներ են արել, գրիչը նոյնն է, բայց մելանի գոյները զանազանվում են: Ինչպէս յիշեցի, այդ տետրակը սեւագրութիւն է միայն. ցանկալի կը լինէր, որ դրա ամբողջը եւ սրբագրուածը գտնուէր: Հեղինակն անցքերին ժամանակակից լինելով, նրա գրուածն աւելի արժանահաւատ պէտք է համարել:

Խաչէնում տեսայ Հասան-Ջալալե բերդը, որ այժմ կոչվում է Թարխանայ (Մօխանայ) բերդ, տեսայ այդ բերդի ստորոտում իշխանի պալատի աւերակները, որ կոչվում են «դարպասներ», տեսայ հրաշալի Կաչաղակաբերդը, այցելութիւն գործեցի սուրբ Յակոբայ վանքին, վերջապէս տեսայ մի պատմական ժողովուրդ, որ ճանաչում է այդ յիշատակարանները եւ հազարաւոր բաներ է խօսում նրանց մասին:

Խաչէն գետի ընթացքով ցած իջնելով եւ թեքուելով դէպի Խնդերիստան գիւղը, տեղեկութիւններ հաւաքեցի Մելիք-Միրզախանեանների մասին: Այստեղ մնացի միայն մէկ օր, որովհետեւ սաստիկ վատ ընդունելութիւն գտայ: Ինձ առհասարակ չէր յաջողվում այն տեղերում, ուր գտնվում էին մելիքների ժառանգներ, եւ մանաւանդ երբ նրանց տոհմի պատմութեան մէջ կային արատաւոր կէտեր. իսկ Մելիք-Միրզախանեանների պատմութիւնը շատ էլ մաքուր չէ:

Այստեղից անցայ Շուշի բերդը: Իջեւանելով տեղային առաջնորդարանում, ինձ յաջողուեցաւ քննել հոգեւոր կոնսիստորիայի արխիւը: Ոչինչ չգտայ: Բոլոր հին վաւերաթղթերը (դօկումէնտ), որոնք կարող էին Ղարաբաղի պատմութեան վրայ փոքր ի շատէ լոյս ձգել, ինչպէս ասում էին, զանազան ժամանակներում գողացել էին: Այստեղ ես ծանօթացայ ծերունի Հաթամի հետ, որ մի ժամանակ Բաղդասար միտրապօլիտի կանցլերն է եղել: Նա տուեց ինձ բաւական մանրամասն եւ ընդարձակ տեղեկութիւններ Ղարաբաղի կաթողիկոսների, մեղիքների եւ խաների մասին: Յարգելի ծերունին իւր պատմութիւններն այնքան յաճախ անգամ էր կրկնել, որ «Հայր մեր, ի նման անգիր սերտած ունէր»:

Շուշիում Գրիգոր-բէկ Հասան-Ջալալեանը յանձնեց ինձ մի հարուստ հաւաքածու զանազան ֆիրմանների, հրովարտական թղթերի, որ շնորհուած են եղել պարսից շահերից եւ օսմանցոց տիրապետողներից Ղարաբաղի կաթողիկոսներին ու մելիքներին: Այդ հաւաքածուի մէջ գտնվում է Հասան-Ջալալեան տոհմի ամբողջ ճիւղագրութիւնը ժամանակագրական կարգով. բացի դրանից հաւաքուած են օրինակները այն արձանագրութիւնների, որ մնացել են քարերի վրայ եւ որ վերաբերում են այդ տոհմին: Հաւաքածուն կազմել է Բաղդասար միտրապօլիտը եւ իւրաքանչիւր թղթի թարգմանութեան տակ իւր ձեռքով ստորագրել է՝ «ուղիղ է ընդ նախագաղափարին»: Թէ որ աստիճան տիրապետում էր Բաղդասար միտրապօլիտը պարսկերէն, թուրքերէն, ռուսերէն եւ վրացերէն լեզուներին, որ կարողանար այդ լեզուներով գրուած թղթերի թարգմանութիւնը համեմատել բնագրի հետ, այդ մեզ յայտնի չէ. միայն այսօրեւ

կասենք, որ թարգմանութիւնը սաստիկ անպիտան է, մանաւանդ աշխարհաբար թարգմանութիւնները. շատ տեղերում ոչինչ չէ հասկացվում: Բաղդասար միտրապօլիտը մեծ սխալ է գործել, որ պատմութեան համար այդ թանկագին հաւաքածուի բնագրների օրինակները չէ դրել թարգմանութիւնների հետ:

Շուշիում բաւական տեղեկութիւններ հաւաքելով այդ բերդի վաղեմի իշխողների՝ Փանահ-խանի, Իբրահիմ-խանի եւ Մէհտի-խանի մասին, ես անցայ Վարանդայի գաւառը՝ Մելիք-Շահնազարեանների տիրապետութեան երկիրը: Երկու օր մնացի Չանախչի կամ Աւետարանոց բերդում, ուր բնակվում էին Մելիք-Շահնազարեանները, ուր մինչեւ այսօր տեսնվում են նրանց ամրոցների աւերակները, ուր դրած են այդ տոհմի նշանաւոր ներկայացուցիչների շիրիմները: Այդտեղ ամեն մի ծերունի դեռ եւս չէ մոռացել, թէ ինչեր են կատարուել այդ բերդում, գիտէ այդ բերդի իշխողների իւրաքանչիւրի կատարած գործերը:

Յոյց տալու համար, թէ մեր գաւառներում ժրպիտի արգելքների եւ մինչեւ անգամ անախորժութիւնների կարող է հանդիպել մի ուղեւոր, որ ուսումնական նպատակներով ճանապարհորդութիւն է անում, ես մէջ կը բերեմ մի դէպք, որ տեղի ունեցաւ Չանախչի բերդում:

Այդտեղ գնալու ժամանակ Շուշուայ հոգեւոր իշխանութեան յաջորդն ինձ տուել էր տեղային կոնսիստորիայի անգամ քահանաներից մէկին իբրեւ առաջնորդ, որ ցանկացած տեղերը ման ածէ ինձ եւ զիւղացիներին հասկացնէ իմ ճանապարհորդութեան նպատակը: Բացի դրանից գերապատիւ յաջորդն ինձ պատիւ էր արել, տալով իւր սեպհական ձին նստելու: (Յաջորդի ձին էլ մեծ

նշանակութիւն ունի գիւղացիների աչքում:) Ձնայելով այդ բոլոր նախապատրաստութիւններին, Ձանախչի բերդում հազիւ կարողացայ ազատուել մի մեծ սկանդալից: Հիւրասիրուելով տեղային քահանաներից մէկի տանը, խնդրեցի ինձ մօտ կանչել մի քանի ծերունի, որոնք կարողանային ինձ բաներ պատմել Մեղիք-Շահնազարեանների մասին: Շատերը ներկայացան: Նրանք խօսում էին, իսկ ես հարկաւոր համարած տեղեկութիւնները նշանակում էի իմ նկատողութեան գրքոյկի մէջ: Յանկարծ հայհոյանքներով ներս թափուեցան մի խումբ մարդիկ եւ պատմողներին բռնութեամբ դուրս քաշեցին սենեակից եւ կամենում էին ծեծել նրանց: Ես շուարուած մնացի: Ինձ հետ եկած քահանան հազիւ կարողացաւ հանգստացնել նրանց: Բանից դուրս եկաւ, որ այդ մարդիկը Մեղիք-Շահնազարեանների տոհմից էին եւ նրանց շատ հաճելի էր, որ իրանց նախնիքների պատմութիւնը գրուէր:

Առհասարակ ժողովուրդը սաստիկ վախենում է գրքից. հէնց որ նրա աչքի առջեւ մի բան ես գրում, նա սարսափում է: Ինձ շատ անգամ առաջարկում էին այսպիսի հարցեր. «Ա՛ղա, դրանից խօ մեզ մնաս չի լինի»...: Ինչ անէ խեղճ ժողովուրդը, նա ամեն գրութիւնների վրայ նայում է պաշտօնական կէտից: Օրինակ, եթէ մի գիւղատնտես, կամենալով ուսումնասիրել երկրի բեղմնաւորութեան չափը, հարցնելու լինի գիւղացուց, թէ քո ցանքը հարիւրին որքան արդիւնք է բերում, նա իսկոյն կը սկսէ ստել, մտածելով, թէ կամենում են հարկերն աւելացնել: Այսպէս էլ՝ երբ կամենում ես հարցնել մեղքների տոհմին պատկանող այս եւ այն անձնաւորութեան մասին, իսկոյն սկսում են մտածել, չլինի՞ թէ նոր քննութիւններ պիտի սարքեն. չլինի՞ թէ հողերի, ագ-

նուականութեան մասին էլի նոր բան կայ...: Այդ մարդիկը միշտ գործ են ունեցել ստորին պաշտօնեաների հետ, իսկ ուսումնասէր գիտնականը, պատմաբանը նրանց չի հանդիպել:

Վարանդայից անցայ Տիգակի գաւառը, գնացի Տող բերդը: Այս բերդում իշխում էին Մեղիք-Աւանեանները: Տեսայ նրանց տոհմային գերեզմանատունը, տեսայ Մեղիք-Նզանի կիսաւեր պալատը, որի մէջ այժմ բնակվում է մի մահմեդական բէկ, որ այդ տոհմի՝ կրօնափոխ եղած ժառանգներից մէկն է:

Այստեղ ինձ յաջողուեցաւ ձեռք բերել երկու բաւական հաստ հատորների մէջ ամփոփուած զանազան պատմական գրուածքներ: Այս աշխատութեան հեղինակն է Գոտիչ վանքի վանահայր Առաքել վարդապետ Կոստանեանցը: Եթէ մեր բոլոր վանքերի ծոյլ, հացկատակ վարդապետները հետեւէին Առաքել վարդապետի օրինակին, եւ իրանց շրջապատող ժողովուրդի ու պատմական տեղերի աւանդութիւնները հաւաքելով գրէին, դրանով աւելի մեծ ծառայութիւն արած կը լինէին մեր գրականութեանը, քան թէ իրանց աղօթքներով:

Առաքել վարդապետը, իրաւ է, իւր պատմութեան մէջ ժամանակագրական կարգ չէ պահպանել, նիւթերն իրանց տեսակի համեմատ չէ դասաւորել, եւ նրա աշխատութիւնն աւելի մի անկապ հաւաքածու է, քան թէ պատմութիւն, այսու ամենայնիւ նրա գրքերը բովանդակում են իրանց մէջ թէեւ անմշակ, բայց բաւական առատ նիւթեր պատմութեան համար: Երկու հատորները բաղկացած են 75 ընդարձակ գլուխներից եւ 428 երեսներից:

Նրա նիւթերի մեծ մասը կարող էր ծառայել հայոց Այսմաւուրքին, քան թէ պատմութեան. օրինակ, հան-

դիպում են սրանց նման շատ զլուխներ. «Պատմութիւն հրաշքի ուրումն աղքատի». — «Յաղագս մարդակերպ հարսնաքար անուանեալ վիմին». — «Յաղագս հրաշագործ Զուղալու խաչին». — «Յաղագս ուրումն ազահ վաճառականի, թէ որպէս եղեւ այր կատարեալ ի ձեռն սատանայի», եւ այդպիսի զլուխների մէջ յանկարծ «Պատմութիւն Լանկթամուրայ» — մի բոլորովին անյայտ կտոր Լանկ-թէյմուրի արշաւանքներից:

Առաքել վարդապետի երկու հատորների մէջ կան եւ այնպիսի զլուխներ, որ կարող են ծառայել իբրեւ աղբիւր Հարաբաղի մեղքների պատմութեան համար: Այդ տեսակ զլուխներից բաւական ընդարձակ տեղ է բռնում Տիգլակի Մեղք-Աւանեանների մանրամասն պատմութիւնը՝ սկսեալ Մեղք-Եգանից մինչեւ այդ տոհմի վերջին ժառանգները: Յետոյ Վարանդայի Մեղք-Շահնազար: Բ-ի պատմութիւնը, նրա յարաբերութիւնները Շուշի բերդի խաների հետ. Աղա-Մամադ-խանի վերջին արշաւանքը, նրա սպանուելը Շուշի բերդում. Հարաբաղի սովը եւ ժանտախտը Աղա-Մամադ-խանի արշաւանքներից յետոյ. Ժողովրդի ցրիւ գալը դէպի զանազան կողմեր: Կան եւ այնպիսի զլուխներ, որ նուիրուած են ռուսաց զանազան զենեւանների արշաւանքներին դէպի Հարաբաղ կողմերը: Դրանց մէջ հետաքրքիր են իշխան Մադաթովի ճակատամարտը Շամքոր գետի եւ Գանձակի բերդի մօտ, գերեալ Կօտլարեւսկու Լէնքօրանի եւ Ասլան-Դիւզի կռիւները, իշխան Յիցիանովի արշաւանքները. այդ բոլորը թէեւ իրանց բովանդակութեան կողմից շատ հետաքրքիր են, բայց ժամանակագրական կարգով չեն դասաւորուած: Դրքերի մէջ պատահում են զանազան հին ձեռագրերից արտագրած յիշատակարաններ, նշանաւոր անձինքների շե-

րիմների տապանագրեր, Հարաբաղի այլ եւ այլ վայրերի մասին ժողովրդի մէջ մնացած աւանդութիւններ, եւայլն: Իսկ որ ամենից հետաքրքիրն է, այդ է մի ժամանակագրական ցուցակ Հարաբաղի նշանաւոր անցքերի մասին՝ սկսեալ 1721 թուականից մինչեւ 1813 թուականը: Այդ ժամանակագրութիւնը, հեղինակի ասելով, դուրս է բերել նա մի ձեռագիր Մաշտոցից, որ զրուած է եղել Տէր-Գասպար քահանայի ձեռքով:

Ինչ հետ առնելով Առաքել վարդապետի զրքերը, հեռացայ Տոզ բերդից, մի օր այնտեղ մնալուց յետոյ: Այստեղից գնացի Ամարասայ վանքը, իսկ յետոյ վերադարձայ կրկին Շուշի բերդը:

Եւ այսպէս ես անցայ Հարաբաղի բոլոր հինգ գաւառները — Դիւլիստան, Զրաբերդ, Խաչէն, Վարանդայ եւ Տիգլակ, որոնք մի ժամանակ կազմում էին Խամսայի հինգ մեղքութիւնները: Այդ ճանապարհորդութիւնը տեւեց երկու ամիս: Որքան կարող էի՝ թէ բերանացի եւ թէ գրաւոր տեղեկութիւններ հաւաքեցի մեղքների պատմութեան մասին: Միեւնոյն անցքը ես պատմել էի տալիս զանազան անձինքների, համեմատում էի միմեանց հետ, ստուգում էի եւ յետոյ նշանակում իմ զրքոյկի մէջ:

Յայտնի բան է՝ միայն ժողովրդական աւանդութիւնների վրայ հիմնուելով, շատ դժուար կը լինէր կազմել մի քանի դարերի շարունակ պատմութիւնը: Ժողովուրդը շատ անգամ շփոթում է անցքերը, մէկի գործողութիւնը միւսին է վերաբերում, եւ ամենագիտարինն այն է, որ ժամանակագրական եւ տոհմագրական ճշտութիւններ չէ պահպանում, պատմական իրողութիւնները տեղափոխում է կամ շատ առաջ եւ կամ շատ յետոյ: Բացի դրան-

ցից, ժողովուրդն ունի իւր լեզէնդաները, իւր իդէալները, իւր սիրած հերոսները, որոնց ընծայում է նա այնպիսի մեծագործութիւններ, որ չէին կարող նրանց կատարածը լինել: Օրինակ, ինձ շատ անգամ պատահում էր նկատել, որ միեւնոյն պատմական իրողութիւնը ամեն մի գաւառի աւանդութիւնների մէջ ընծայում էին նոյն գաւառի մի յայտնի հերոսին, այն ինչ այդ անձնաւորութիւնը չէր կարող այն գործը կատարած լինել. որովհետեւ կամ այն ժամանակ նա դեռ ծնուած չէր, կամ վաղուց մեռած էր: Բայց պատմական փաստը դարձեալ մնում է իբրեւ իրողութիւն, միայն հարկաւոր է նրա կատարող տէրը գտնել:

Այդ բոլոր խառնաշփոթութիւններն ստուգելու եւ անցքերը, գործողութիւններն ու գործողները պատմական ճիշտ ձեւի մէջ դասաւորելու համար ես օգուտ եմ քաղել գրաւոր աղբիւրներից, որ ցոյց կը տամ յետոյ: Իսկ որտեղ պակասել են ինձ գրաւոր աղբիւրներ, ես հիմնուել եմ աւանդութիւնների վրայ:

Պէտք է ասած, որ աւանդութիւնները յամայնի մեղքների պատմութեան ամենահարուստ մասն են կազմում: Աւանդութիւնների հետ ես վարուել եմ նոյն կերպով, ինչպէս որ վարվում է բնագէտը մի հնադարեան անծանօթ կենդանու ոսկորների կոյտի հետ: Ընդհանուր կենդանաբանական օրէնքներով նա գիտէ խառնուած ոսկորների կտորները ջրկել միմեանցից, ամեն մի մասը իւր պատշաճաւոր տեղը դնել, եւ այսպիսով կազմել մի ամբողջ կմախք: Գուցէ անդամներից մի քանիսը կը պակասեն, բայց բնագէտը դարձեալ կարող է զաղափար ստանալ, թէ իւր գիւտը կենդանիների ո՞ր տեսակին էր պատկանում:

Իրրեւ գրաւոր աղբիւրներ ես ի նկատի եմ ունեցել հետեւեալ՝ դեռ եւս չտպուած ձեռագիր աշխատութիւնները.

1. Բաղդասար միտրապօլիտի ժամանակագրութիւնը, որ գտայ ես Գանձասար գիւղում եւ որի մասին վերեւում տեղեկութիւններ տուի:

2. Բաղդասար միտրապօլիտի հրովարտական, Փիրմանների, կալուածագրերի, արձանագրութիւնների եւ զանազան պաշտօնական թղթերի հաւաքածուն, որ գտայ ես Շուշի բերդում եւ որի մասին վերեւում տեղեկութիւն տուի:

3. Առաքել վարդապետ Կոստանեանցի երկու հատոր հաւաքածուն, որ գտայ ես Տող բերդում եւ որի մասին վերեւում տեղեկութիւն տուի:

4. Երկու տետրակներ, բաղկացած 84 երեսից, քաղուածք է արած Միրզա-Աղիգօղալի պարսկերէն պատմութիւնից: Այդ տետրակների մէջ բովանդակվում են հետեւեալ գլուխները. — Ա. «Որպիսութիւնք խանացն Գանձակայ». — Բ. «Որպիսութիւնք խանացն Ղարաբաղու», այդ գլխի մէջ խօսվում է Ղարաբաղի խաների ծագման մասին, Փանահ-խանի հետզհետէ զօրանալու մասին, թէ որպէս այդ խանը միանալով Վարանդայի իշխան Մեղք-Շահնազարի հետ, հիմնեց Շուշի բերդը եւ նրա հետ միասին սկսեցին պատերազմել յամայնի միւս մեղքների եւ Շիրվանի խանի դէմ: Նոյն գլխի մէջ պատմվում է Փանահ-խանի հիմնած Բայաթ եւ Շահբուլղ բերդերի մասին, որ կործանեցին հայոց մեղքները: — Գ. «Համառօտ պատմութիւն յամայնի հինգ մեղքութիւնների». այդ գլխի մէջ խօսվում է Տիգրա կի Մեղք-Ծգանի, Վարանդայի Մեղք-Շահնազարեանների, յաւելնի

Հասան-Ջալալեաններին, Զրաբերդի Մեղք-Աթամի եւ Մեղք-Ալահզուլու եւ Թալիշի (Գիւլիստանի) Մեղք-Բէգլարեաններին մասին: — Դ. «Հանգամանք Փանահ-խանին ընդ Խամսայ մեղքաց»․ այդ գլխի մէջ խօսվում է Փանահ-խանի կռիւների մասին հայոց մեղքների հետ: — Ե. «Հիմնարկութիւն Շուշի բերդին»․ այդ գլխի մէջ աւելի պարզ երեւում է Մեղք-Շահնազարի գործակցութիւնը Փանահ-խանի հետ ի վնաս Ղարաբաղի միւս մեղքների: — Զ. «Կալանաւորութիւն Բէրիմ-խանին, Բեազմ-խանին, Հէյդար-Ղուլի-խանին եւ ազատութիւն նոցա ի Հաջի-Չալապէն»․ այդ գլխի մէջ խօսվում է վրաց Հերակ իշխանի նենգաւոր արշաւանքի մասին դէպի Ղարաբաղի կողմերը եւ նրա պարտութեան մասին Հաջի-Չելէբիից: — Է. «Գալուստ աւշար Փաթալի-խանին ուրմեցւոյ ի վերայ Ղարաբաղայ եւ պատերազմ նորա»․ այդ գլխի մէջ խօսվում է, թէ որպէս հայոց մեղքները միանալով Փաթալի-խանի հետ, սկսեցին կռուել Փանահ-խանի հետ եւ ստիպեցին նրան իւր որդի Իբրահիմ-աղային (յետոյ Իբրահիմ-խան) պատանդ տալ, որին Փաթալի-խանը տաւ Պարսկաստան: Ետոյ Փանահ-խանի իւր որդու ազատութեան համար Պարսկաստան գնալը, այնտեղ մեռնիլը եւ Իբրահիմ-խանի վերադարձը Ղարաբաղ, որպէս այդ երկրի պարսից կառավարութիւնից նշանակուած կառավարիչ: — Ը. «Որպիսութիւնք Իբրահիմ-խանին»․ այդ գլխի մէջ պատմվում է Իբրահիմ-խանի զօրանալու մասին, Աղա-Մամադ-խանի առաջին արշաւանքի մասին, որ Շուշի բերդը պաշարելով եւ չկարողանալով գրաւել, Մեղք-Մէջլումի եւ Զաւատ-խանի առաջնորդութեամբ գնաց Թիֆլիզն աւերակ դարձրեց․ կոմս Զուբովի արշաւանքը․ Իբրահիմ-խանի եւ ուրիշ մի քանի խանների ռուսաց

հպատակութիւն ընդունելը․ Աւարիայի Օմար-խանի ասպատակութիւնը Վրաստանում․ Հերակի մահը եւ վրաց իշխանական զերդաստանի երկպառակութիւնները: — Թ. «Յաղագս կրկնակի գալստեան Աղա-Մամադ-շահին ի վերայ Ղարաբաղայ եւ գնալոյ Իբրահիմ-խանին ի Բալաքիան»․ այդ գլխի մէջ պատմվում է Աղա-Մամադ-շահի Շուշի բերդում սպանուելու մանրամասնութիւնները: Հետեւեալ գլուխներում պատմվում է վրաց Հերակ իշխանի մահը, Գիօրգիի յաջորդելը, Աւարիայի Օմար-խանի երկրորդ արշաւանքը դէպի Վրաստան, գնեալ լազրովի յաղթութիւնը նրա դէմ․ գնեալ Յիցիանովի արշաւանքը, եւ այլն: Միրզա-Ադիգօզալի պատմութիւնից քաղած վերոյիշեալ երկու տետրակները եւ ստացել եմ Ղարաբաղի հոգեւոր իշխանութեան յաջորդ Կարապետ վարդապետ Այվազեանից:

5. Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալեանցի «Պատմութիւն աշխարհին Աղուանից» կոչուած անտիպ գրքոյկը: Այդ գրքոյկը, որ Ղարաբաղի մեղքների պատմութեանն է վերաբերում եւ հողինակը չգիտենք ինչո՞ւ է նրան Աղուանից պատմութիւն կոչում, բովանդակում է իւր մէջ հետեւեալ գլուխները․ — «Աւան-իւղբաշին»․ — «Յաղագս գալստեան տաճկաց ի Ղարաբաղ»․ — «Գաղթումն Աւանայ ի Ռուսաստան»․ — «Վերաբնակութիւն Մեղք-Եսայեայ ի Սիւնեաց յԱրցախ»․ — «Յաղագս Մեղք-Եգանայ եւ գործոց նորա»․ — «Յաղագս պատերազմին խանին Փանահայ ընդ Մեղք-Եգանայ»․ — «Դարձեալ վասն պատերազմին խանին Փանահայ ընդ Մեղք-Եգանայ»․ — «Յաղագս մեղքութեան Եսայեայ եւ յաղագս պատերազմի նորին»․ — «Պատերազմ խանին Ղարաբաղայ, որ է մասն Փայտակարանի, ընդ Մեղք-

Յայտայ» — «Տեղեկութիւն ի վերայ ազգին Մեղք-
Շահնազարայ» — «Յաղագս պաշարելոյ մեղքաց զեւրդն
Աւետարանոց» — «Յաղագս միաբանելոյ Մեղք-Շահնա-
զարայ ընդ խանին Փանահայ եւ յաղագս պատերազմին
Հաջի-Չալաբիայ» — «Վասն հաստատութեան Մեղք-
Միրզախանայ հայկազնոյ ի թուին հայոց ռ. մ. գ.» —
«Յաղագս պատերազմին Չալաբիայ ընդ արքային վրաց
Թամրազայ» — «Վասն պատերազմի խանին Ուրմոյ
աւշար Փաթալի կոչեցելոյ ընդ խանին Փանահայ ի թուին
ռ. մ. Ժ.» — «Յաղագս պատերազմին Փանահայ ընդ
Մեղք-Աղամայ ի թուին ռ. մ. գ.» — «Դարձեալ
պատերազմ խանին Փանահայ ընդ Մեղք-Աղամայ» —
«Ժազումն ազգին Մեղք-Յովսէփայ տիրապետողին նա-
հանգին Իգլիմիդորդու (Գիւլիստանի), որ ի հնումն Դիւ-
թական» — «Դաղթումն Մեղք-Աթամայ եւ Մեղք-
Յովսէփայ ի Գանձակ» — «Յաղագս վերստին մարտի
Իբրահիմ-խանին ընդ մեղքաց հայոց» — «Մահ խանին
Շահվերդոյ եւ գաղթումն Մխիթարայ Բալանթարին» —
«Դարձ մեղքաց ի հայրենիս» — «Յաղագս դիմելոյ
մեղքաց հայոց առանձին գրութեամբ առ կայսրուհին
ռուսաց Եկատերինէ» — «Դաշնագիր մեղքաց» —
«Մահ Յովհաննէս կաթողիկոսին Հասան-Ջալալեանց» —
«Յաղագս պատճառաց հակառակ աթոռոցն Գանձասա-
րայ» — «Յաղագս գաղթելոյ Մեղք-Մէջլումայ եւ Մե-
ղք-Աբովայ» — «Գալուստ Սարգիս միտրապօլիտին ի
Ղարաբաղայ ի Գանձակ» — «Արշաւանք մեղքաց հայոց» —
«Հարցումն Արցլումանայ յուրմեմէ ախուրդէ» —
«Յաղագս դարձի Մեղք-Աբովայ ի Ղարաբաղ» — «Գա-
լուստ Աղա-Մամատ-խանին ի Ղարաբաղ» — «Դալուստ
Աղա-Մամատ-շահին ի Վիրս» — «Յաղագս գալտեան

Ջուբովայ յաշխարհն Աղուանից» — «Դարձ Ջուբովայ
ի Ռուսաստան» — «Պաշարումն քաղաքին Գանձակայ
եւ մահ Մեղք-Մէջլումայ» — «Դարձ Աղա-Մամատ-
շահին ի Ղարաբաղ եւ մահ նորա» — «Դարձ Մեղք-
Աբովայ ի Բօլնիսէ հանդերձ բնակչօք» — «Յաղագս մեծ
սովուն Արցախու եւ յաղագս գնալոյ Մեղք-Ջումշուդայ
առ Կայսրն ռուսաց, ընդամենը 39 գլուխ: Մնացեալ
8 գլուխները վերաբերում են ռուսաց զանազան գեներ-
ալներին արշաւանքներին: Գրքոյկը բաղկացած է 124 երե-
սից: Սարգիս արքեպիսկոպոսը, թէեւ ինքը չէ յայտնում,
բայց իւր պատմութիւնը կազմելու ժամանակ մեծ մասամբ
օգուտ է քաղել վերեւ յիշած Միրզա-Աղիգօղալի պարս-
կերէն պատմութիւնից, իսկ մնացեալ մասը հաւաքել է
աւանդութիւններից: Անցքերը ժամանակագրական կարգով
չեն դասաւորուած. տեղ-տեղ հանդիպում են տոհմա-
գրական սխալներ, որոնք իւր հօր հայրն է դառնում, իսկ
հարազատ եղբայրը՝ հօրեղբայր, եւայն: Ժամանակագրա-
կան թուականներ համարեա թէ չկան: Այն տեղերում,
որ քաղել է Միրզա-Աղիգօղալի պատմութիւնից, գործ է
ածում հիջրէթի թուականները, որոնց շատերը չեն հա-
մապատասխանում իրանց ժամանակին: Ինչպէս Ղարաբաղի
մեղքների պատմութիւնը նա «Պատմութիւն աշխարհին
Աղուանից» է կոչում, այնպէս էլ աշխարհագրական զա-
նազան տեղերի անունները գործ է ածում հին պատմա-
կան ձեւով, որոնց շատերը չեն համապատասխանում
այժմեան տեղերին: Զարմանալու է, որ Մեղք-Մէջլումին
եւ Մեղք-Աբովին Հայկ կամ Արամ չէ կոչում: Ես միայն
աչքի առաջ եմ ունեցել Սարգիս արքեպիսկոպոսի գրքոյկը,
բայց նրան չեմ հետեւել: Այդ գրքոյկը ես ստացայ գնդա-
պետ Յ. Դ. Լազրովից:

6. Մի այլ տետրակ, 16 մեծ երեսից բաղկացած, կրում է այսպիսի վերնագիր. «Ծագումն Ղարաբաղում մեղիքների» Սար. վ. Ջալալեանցի, բովանդակում է իւր մէջ միայն 4 գլուխ. — Ա. «Ծագումն ազգին Մելիք-Աթամայ տիրապետողին նահանգին Չարաբերդու» . — Բ. «Ծագումն ազգին Մելիք-Յովսէփայ տիրապետողին նահանգին իգիրմիդորդու, որ ի հնումն Դիւթական» . — Գ. «Ծագումն ազգին Մելիք-Եգանայ տիրապետողին նահանգին Տիգակու» . — Դ. «Ծագումն ազգին Մելիք-Շահնազարայ տիրապետողին Վարանդու» . Ստորագրած է. «Համառօտեալ զայս ի պատմութեանց (?) յինէն յօրինելոց. Սարգիս վարդապետ Ջալալեանց» : Այդ փոքրիկ տետրակն աւելի ամփոփ է եւ աւելի խղճմտանքով մշակուած, քան Ջալալեանի վերեւ յիշած ընդարձակ պատմութիւնը : Այդ տետրակը ես ստացայ պ. Սեդրակ Տէր-Առաքելեանից :

7. Հին գրչագիր մատեանների յիշատակարաններից քաղած Ղարաբաղի մելիքների վերաբերութեամբ արձանագրութիւններ. — եկեղեցիների, վանքերի, մելիքների ամրոցների, նրանց տոհմային շէրիմների վրայ գտնուած արձանագրութիւններ. — մելիքների ժառանգների կամ մասնաւոր անձինքների ձեռքում գտնուած հրավարտակների, Ֆիրմանների, կալուածագրերի ու այլ պաշտօնական թղթերի օրինակներ. — մելիքների անունով կաթողիկոսների կոնդակների եւ օրհնութեան թղթերի պատճէններ. — յիշեալ վաւերացիութիւնը (գօկումէնտ) որքան յաջողուել է ինձ հաւաքել ճանապարհորդութեանս ժամանակ, ծառայել են ինձ որպէս գլխաւոր աղբիւր ժամանակագրութեան եւ մելիքների տոհմային ճիւղագրութեան համար :

Մինչեւ այստեղ յիշած աղբիւրները դեռ եւս տպագրութեամբ լոյս չտեսած, ձեռագրերի մէջ մնացածներն էին. այժմ դառնանք դէպի այն աղբիւրները, որոնք արդէն տպուած են.

1. Չամչեան Հ. Միքայէլ վարդապետ : Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տեառն 1784. հատոր Գ-րդ : Վենետիկ 1786.

2. Առաքել դաւրիժեցի : Պատմութիւն սակս դիպուածոց Հայաստանեայց եւ եւս դաւառին Արարտոյ եւ մասին Գողթան դաւառի, սկսեալ ի թուոյն հայոց 1054 մինչեւ յաւարտ պատմագրութեանս (1601—1666), այլ եւ ի յիշումն ածեալ մասնաւորաբար աստի եւ անտի : Ամտերոգամ (Ամտերդամ) 1669 :

3. Հասան-Ջալալեանց Եսայի կաթողիկոս Աղուանից : Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից ի թուականին հայոց 1160, իսկ ի թուականին Տեառն մերոյ Փրկչին Յիսուսի 1711 : Ծուշ 1839 : Այդ փոքրիկ գրքոյկը, ինչպէս երեւում է, համառօտութիւն է, քաղած մի ընդարձակ պատմութիւնից, որի իսկականը, եթէ գտնուէր, մեծ գանձ կարելի էր համարել մեր նոր ժամանակների պատմութեան համար : Հեղինակը՝ Աղուանից Եսայի կաթողիկոսը, ինքը լինելով Ղարաբաղի մելիքների ապստամբութեան (1700—1728 թ.) գլխաւոր պարագլուխներից մէկը, գրել է իւր ժամանակի անցքերի մանրամասն պատմութիւնը :

4. Դաւիթ-բէկ. Պատմութիւն Դաւիթ-բէկին եւ պատերազմաց հայոց Խափանու, որք եղեն ընդդէմ թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի Տեառն 1722 եւ հայոց 1171 : Վաղարշապատ 1871 : Այդ հե-

տաքըքիր պատմութեան հեղինակը մինչեւ այսօր մնում է անյայտ. ձեռքից ձեռք անցնելով, հեղինակի անունը եղծուել է: Ես այժմ անտեղի եմ համարում խօսել այդ մասին, միայն կը յիշեցնեմ հայկական առածը. «գողը գողից պողացաւ, Աստուած տեսաւ, զարմացաւ»...:

5. Աբրահամ կաթողիկոս կրետացի: Պատմութիւն անցիցն իւրոց եւ Յագիր-շահին պարսից: Վարչապատ 1870:

6. Գիլանենց Պետրոս դի Սարգիս: Ժամանակագրութիւն 1722—1723: Հայերէն բնագիրը, որ տպուած է եղել «Կռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագրի 1863 թուի տետրակներում, ձեռքի տակ չունենալով, ես աչքի առաջ եմ ունեցել այդ ժամանակագրութեան ք. Պատկանեանի ռուսերէն թարգմանութիւնը: Ս. Պետերբուրգ 1870:

7. Արղու: Թեանց-Երկայնաբազուկ ԅովսէփ արքեպիսկոպոս: «Ղարաբաղի ժառանգական տիրապետողների որ կոչվում են մեւլիքներ, Ռուսաստան դեսպաններ ուղարկելու ստիպողական պատճառները եւ նրանց խնդիրքը Նորին Կայսերական Մեծութեան Պետրոս Մեծից»: Այդ հետաքրքիր պատմական գրութիւնը շարագրուած է Ռուսաստանի Հայոց վիճակաւոր առաջնորդ Արղութեան-Երկայնաբազուկ ԅովսէփ արքեպիսկոպոսի աշխատութեամբ եւ գեներալ-ֆելդմարշալ իշխան Գրիգորի Այնքսանդրովիչ Պատեօմկինի միջնորդութեամբ 1790 թուին ներկայացրած է Եկատերինա Բ կայսրուհուն: Այդ գրութեան հայերէն թարգմանութիւնը՝ Պետրոս Մեծի, Եկատերինա Բ-ի եւ Պօղոս Ա-ինի Ղարաբաղի մելիքներին շնորհած հրովարտականի հետ տպուեցաւ 1858 թուի Մանդինեանցի «Մեղու Հայաստանի» 4 եւ 5 համարներ:

ըում, իսկ ռուսերէն բնագիրը է կարելի գտնել «Собрание актовъ, относящихся къ обозрѣнію исторіи армянскаго народа ч. I, с. 165—201 и ч. II. с. 52—62. Այլ եւ ՏԵՎ. Архивъ 1823, т. 6. No. 10, с. 233. Նոյն ԅովսէփ արքեպիսկոպոսի նոյն թուով (1790 թ. 23 յունուարի) կազմած մի այլ գրութիւն այսպիսի վերնագրով՝ «Հայոց տիրապետող իշխանների կամ Ղարաբաղի մեւլիքներին մասին: Նրանց անունները եւ տիրած երկիրները: Շուշուայ Իբրահիմ-խանի Շուշին գրաւելու պատճառները:» Այդ գրութիւնը, որ նոյնպէս իշխան Պատեօմկինի միջնորդութեամբ ներկայացուեցաւ Եկատերինա Բ կայսրուհուն, բովանդակում է իւր մէջ Խամսայի հինգ տիրապետող մելիքների անունները, նրանց համառօտ պատմութիւնն ու յարաբերութիւնները Փանահ-խանի ու Իբրահիմ-խանի հետ: Ռուսերէն բնագիրը տպուած է նոյնպէս «Собрание актовъ, относящихся къ обозрѣнію исторіи армянскаго народа ч. II. с. 52—62. Պէտք է ասած, որ յիշեալ աքաբերի հաւաքածուից ես քաղել եմ Ղարաբաղի կաթողիկոսների եւ մելիքների ռուսաց կառավարութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնների այլ եւ այլ մանրամասները՝ սկսեալ 1701—1801 թուականը:

8. Երիցեան Ա. Դ. Карабагскіе мелики въ Грузіи съ 1800 по 1808 годы. Кав. Стар. 1872 No. 2. Իւր պատմական յօդուածը կազմելու համար հեղինակը օգուտ է քաղել այն տեղեկութիւններից, որ բովանդակվում են 1—3 հատորների մէջ Актовъ Кав. Археогр Ком. եւ աչքի առաջ է ունեցել ուրիշ մի քանի աղբիւրներ: Պ. Երիցեանի ամսագրի նոյն համարում գետեղուած են ԅովսէփ արքեպիսկոպոսի եւ Ղարաբաղի մելիք-

ների մի շարք խիստ հետաքրքիր նամակների ուսերէն
թարգմանութիւնները:

Ես ձեռքի տակ եմ ունեցել նաեւ հետեւեալ գրքերը. Закавказье отъ 1803—1806 года. Н. Дубровина, С.-Петербургъ 1866. — Жизнь генералъ-лейтенанта князя Мадатова, изданіе второе, С.-Петербургъ, 1863. — Матеріалы для исторіи Кавказа П. Г. Буткова 3 ч. С.-Петербургъ 1869. Պէտք է խոստովանել, որ ցանկանալով իմ աշխատութեանը տալ, որքան կարելի է, հայոց տոհմային պատմութեան ձեւ, ես շատ դէպքերում գերադասել եմ այն նիւթերը, որ յաջողուել է ինձ գտնել հայոց թէ՛ գրաւոր եւ թէ՛ բերանացի աւանդութիւնների մէջ, եւ այդ պատճառով ուսաց աղբիւրների վրայ նայել եմ որպէս օժանդակող նիւթերի վրայ:

Եթէ յսամայի մեղքութիւնների առաջին հատորն ընդունելութիւն գտաւ ընթերցող հասարակութիւնից եւ տպուած գրքերը վաճառուեցան, այն ժամանակ ես կը տպեմ մի երկրորդ հատոր որպէս յաւելուած առաջին հատորի: Այդ վերջին հատորի մէջ զետեղուած կը լինին այն բոլոր նիւթերը, որոնք ծառայել են իրրեւ աղբիւր առաջին հատորը կազմելու համար: Բովանդակութիւնը կը լինի հետեւեալ կարգով. — զանազան անձինքների՝ զանազան ժամանակներում Ղարաբաղի կաթողիկոսների, մեղքների մասին գրած եւ անտիպ մնացած պատմական աշխատութիւններ. — մեր պարբերական հրատարակութիւնների կամ այլ եւ այլ գրքերի մէջ ցրուած յօդուածները Ղարաբաղի մեղքների մասին. — ուսաց աքտերի մէջ գտնուած տեղեկութիւնները Ղարաբաղի մեղքների մասին, որպիսի են Կովկասեան հնագրութեան մասնաժողովի աքտերը ((АКТЫ Кав. Археогр. Ком.): Մոս-

կուպում տպուած հաւաքածու աքտերի, որ վերաբերում են հայոց ազգի պատմութեան հետազոտութեանը (Собрание актовъ, относящихся къ обозрѣнію исторіи армянскаго народа). — ուսաց պատմագրների՝ Սօլովի, Բուտկովի, Դուբրովինի, Յ. Արարատսկու (հայ) եւ այլոց գրքերի մէջ գտնուած տեղեկութիւնները Ղարաբաղի մեղքների մասին, այլեւ պարսից պատմագրութեան մէջ հայոց մեղքների մասին գտնուած տեղեկութիւնները. — ուսաց կայսրների, պարսից շահերի, վրաց իշխանների եւ զանազան խաների Ղարաբաղի կաթողիկոսներին ու մեղքներին շնորհած անուանական հրովարտակներ, Փիրմանների օրինակները. — մեղքների տոհմերի վերաբերութեամբ գտնուած արձանագրութիւնների օրինակները՝ եկեղեցիների, վանքերի, շիրիմների քարերի վրայ, գրքերի յիշատակարանների մէջ. — մեղքների տոհմային ճիւղազրութեան աղիւսակները: Այդ բոլորը տպուած կը լինին իմ սեպհական բացատրութիւններով եւ ծանօթութիւններով:

Այդ գիրքը կազմելու համար ես ձեռքի տակ ունիմ բաւական պատրաստի նիւթեր: Անտարակոյս ուրիշների մօտ գուցէ գտնվում են եւ այնպիսի թղթեր, որոնք ինձ յայտնի չեն, որոնք աւելի լոյս կարող էին ձգել մեղքների դարու պատմութեան վրայ: Եւ որովհետեւ մի լիակատար, ճոխ հաւաքածու կազմելն աւելի ընդհանրութեան օգնութեանը կարօտութիւն ունի, ուստի այդ մտքով ես հրաւիրում եմ օգնել ինձ նրանով միայն, որ իւրաքանչիւր դէպքէ՛ եթէ գտնվում է նրա մօտ մի որեւիցէ նիւթ, որ կարող էր ծառայել իմ նպատակին, ուղարկէր ինձ իմ հաւաքածուի մէջ զետեղելու համար: Ես չեմ պահանջում թղթերի խսկականները, եթէ այդ հնարաւոր

չէ, այլ թող ինձ ուղարկեն ճիշտ պատճէները, միայն թէ այդ պատճէները պէտք է վաւերացրած լինին, որ համեմատ են իսկականի հետ: Վաւերացնել կարելի է կամ տեղային ուսուցչական խմբի մօտ, որտեղ կան թեմական դպրոցներ, կամ տեղային կոնսիստորիայում, եթէ կ'ընդունեն:

Ես աւելի շատ բան եմ սպասում մեր գաւառական վարժապետներից, որոնք թէ միջոցներ եւ թէ պատրաստականութիւն ունին պատմական նիւթեր հաւաքելու: Իբրեւ օրինակ ես կը յիշեմ մի վարժապետի անուն. պարոնը Շուշուայ հոգեւոր դպրոցում ուսուցիչ է՝ Խօջա-միրեանց: Ես իրան նպատակ է դրել ամեն տեղ պատահած զրջադիր մատեանների յիշատակարաններն արտագրելու, այլեւ հաւաքելու այն բերանացի աւանդութիւնները, որոնք ժողովրդի մէջ պահպանուած են զանազան աւերակների, բերդերի, ժայռերի, բլուրների եւ այլ վայրերի մօտին: Շուշուում եղածս ժամանակ պարոնը տուեց ինձ իւր հետաքրքիր հաւաքածուն: Մի աւետարանի յիշատակարանում կարելի է գտնել հայոց մի նշանաւոր իշխանական տան շարունակութիւնը, որ պատմութեան համար կորած էր: Այսպիսի շատ գիւտեր կարող են պատահել, միայն թէ հետախուզողներ լինէին:

Ի դէպ է յիշել, որ Խամսայի մեղքութիւնների պատմութիւնը գրելու ժամանակ ինձ աւելի նուազ օգնեցին նոյն իսկ մեղքների ժառանգները, որոնց աւելի պիտի հետաքրքրէր իրանց նախահայրերի պատմութիւնը: Նրանք կարող էին ուղարկել ինձ իրանց տոհմային վաւերացութիւնների (դօկումէնտ) օրինակները. սակայն բացի մի քանիսից, միւսները ուշադրութիւն անգամ չգարձրին կամ երկիւղ կրեցին...:

Ես մասամբ իրաւացի եմ գտնում այդ երկիւղը: Մեղքների ժառանգներից ոմանք աղքատ, աննշան մարդիկ են, բայց իրանց ձեռքում պահում են նշանաւոր թղթեր: Շատ անգամ պատահել է, որ աւելի ճարպիկները նրանց խաբել են, թղթերն առել են, կամ գողացել են, եւ իրանց ազգանունը փոխելով, նրանց ազգանունը կրելով, ազնուական են դարձել, տիրացել են նրանց թէ՛ հողերին եւ թէ՛ տիտղոսին...: Բայց մի պատմագրից այդ տեսակ կասկածներ ունենալ, կարծեմ, շատ ծիծաղելի կը լինէր, երբ նրա խնդրածը միայն թղթերի պատճէնն է եւ ոչ թէ իսկականը:

Կան եւ այնպիսիները, որ մերժում են բոլորովին սոցիալութիւնից: Նրանց համար ոչինչ այնքան արժէք չէ ստանում, որպէս մի հին թղթի կտոր, որ ընկած է լինում նրանց տան փոշիների մէջ եւ իրանք էլ չգիտեն նրա նշանակութիւնը: Բայց հէնց որ սկսում ես այդ թղթի կտորին նշանակութիւն տալ, պահանջել, իսկոյն ծագում է նրանց զլխում մի այսպիսի միտք. «զրանում մի բան կայ»... (անպատճառ փողի բան) եւ թագցնում են թղթի կտորը: Այդպիսի շատ դէպքեր պատահեցան ինձ ճանապարհորդութեանս ժամանակ:

Ինչո՞ւ ենք զարմանում ռամկի վրայ: Ես կարող եմ ցոյց տալ ուսեալ, զարգացած մարդիկ, որոնք լաւ հասկանում են, թէ ինչ է պատմութիւնը, եւ որոնք խոստացել էին ինձ տալ իրանց մօտ գտնուած այս եւ այն թղթերը, բայց վերջը չկատարեցին իրանց խոստմունքը: Ինչո՞ւ. — միայն նախանձից: Որովհետեւ իրանք այնքան պատրաստականութիւն չունին, որ կարողանան իրանց ձեռքի տակ եղած նիւթից օգուտ քաղել, իսկ ուրիշներին եւս թոյլ չէին տալիս օգուտ քաղելու: Իսկ եթէ նոյն թղթերը իրանց երեխաներն իրանց աչքի առջեւ պատառոտելու լինին,

ես հաւատացած եմ, որ ամենեւին ցաւ չեն զգալ, միայն կը նայեն եւ կը զուարճանան իրանց զաւակների խաղի վրայ:

Թէ այսպէս եւ թէ այնպէս, մենք ունինք մի պատմութիւն, որ դեռ եւս ուսումնասիրուած չէ, որ դեռ եւս զրուած չէ. — այդ է մեւ լիքն երի տիրապետութեան ժամանակների պատմութիւնը: Հայաստանը զանազան դարեր ջանքներում, կորցնելով իւր թագաւորութիւնը, ունեցաւ կուսակալների, մարզպանների, ոստիկանների, կիւրապաղաւորների դարերը: Իսկ վերջին ժամանակներում — մեւ լիքն երի դարերը: Այդ դարերի պատմութիւնը պէտք է ներկայացնէ մեր նոր պատմութիւնը:

Մեր նախնի գրողներն աւելի փութաջան գտնուեցան մեզանից: Նրանք թողեցին մեզ իրանց ժամանակների պատմութիւնները: Իսկ մենք, տաանեւիններորդ դարու զաւակներս, ի՞նչ պիտի թողնենք մեր ապագայ սերնդին: Մի ամբողջ պատմութիւն կորչում է, անհետանում է, իսկ մենք դրա վրայ ուշադրութիւն չենք դարձնում:

Յայտնի գրողներից մէկն ասում է. «քրքրի մի ազգի հնութիւնները եւ մի գիշերուայ մէջ կը զարթնէր նրա թմրած հոգին...»: Պատմութիւնն այդպիսի ազդեցութիւն ունի ազգերի եւ ժողովուրդների համար: Պատմութիւնը մի վարդապետարան է, մի դասարան է, որի մէջ ապագայ սերունդը կը թվում է, զգուշանալով իւր նախահայրերի սխալներից եւ հետեւելով նրանց լաւ գործերի օրինակին:

Երկնում եմ, մենք ունինք մի պատմութիւն, որ կորչելու, անհետանալու վրայ է:

Խամայի մեղքութիւնների պատմութիւնը գրեթե միայն մի փորձ է՝ ցոյց տալու համար, թէ ունինք նոր ժամանակների պատմութիւն, որի վրայ ուշադրութիւն չենք դարձնում: Թէ որքան յաջողուեցաւ ինձ այդ փորձը,

այդ ուրիշ բան է. բայց կարծում եմ, որ ես կարողացայ ապացուցանել, թէ կայ պատմութիւն:

Իբրեւ փորձ ես վեր առայ մի գաւառ միայն Ղարաբաղը, եւ գրեցի այդ գաւառում եղած հայկական հինգ իշխանութիւնների պատմութիւնը եւ հասցրի մինչեւ ռուսաց տիրապետութեան ժամանակները: Բայց մեղքութիւններ Անդրկովկասում եղել են բոլոր հայաբնակ գաւառներում: Միայն Նրեւանի նահանգում կային եօթն նշանաւոր մեղքութիւններ, որոնց ներկայացուցիչները՝ Մուղանի դաշտում, Աբրահամ կաթողիկոսի հետ, ներկայ գտնուեցան Նադիր-շահի թագադրութեան հանդիսին: Մեղք-Աղամալեանները, Գեղամեանները, Լօռիս-Մեղքեանները, Արղութեանները եւ այլ իշխանական հին տներ յայտնի էին եւ ռուսաց տիրապետութեան սկզբի տարիներում:

Ես չեմ խօսում Շիրվանի, Շաքիի, Դերբենդի եւ Բաքուի գաւառների մասին, որովհետեւ այդ կողմերը չեմ եղել, այդ երկրների մեղքութիւնների մասին շատ փոքր տեղեկութիւններ ունիմ: Բայց իմ անցեալ տարուայ ճանապարհորդութեանս ժամանակ, բացի Ղարաբաղից, ես պտրտեցի Գանձակի, Ջանգեղուրի, Սիսիանի, Բարդիւշատի, Ջաւղուրի, Ղափանի, Մեղրիի եւ Օրդուբադի վիճակներում, անցայ Հին-Նախիջեւանի կողմերը եւ այնտեղից գնացի Պարսկաստան: Յիշեալ երկրներում կային հզօր մեղքութիւններ, որոնք 1722 թուի ապստամբութեան ժամանակ մասնակցում էին Դաւիթ-բէկի եւ Ղարաբաղի մեղքների կռիւներին: Օրինակ՝ Ջանգեղուրի վիճակում յայտնի էին Մեղք-Հայկազեանները¹, Սիսիանի

¹ Հաս-Աբաս մեծի Մեղք-Հայկազին շնորհած մի ֆիրմանի մէջ տալիս է նրան սադր-նիշին տիտղոսը, որ նշանակում է թագաւորի մօտ առաջին տեղում նստող՝ գահերէց:

մէջ (Տաթեւի կողմերում) յայտնի էին Օրբէլեանները, Բարգիւշատի մէջ՝ Մելիք-Փրանգիւլը, Չաւոգուրի մէջ՝ Թորոս իշխանը, Ղափանի մէջ՝ Մելիք-Փարսադանեանները, Մեղրիի կողմերում՝ Շահումեանները, Օրդուբաթի կողմերում՝ Մելիք-Մուսան, եւ այլն:

Որքան կարող էի, որքան իմ ժամանակը եւ միջոցները ներում էին, ես տեղեկութիւններ հաւաքեցի վերոյիշեալ մեղքութիւնների մասին, բայց այդ տեղեկութիւնները դեռ այնքան թերի են, որ հազիւ թէ կարելի լինէր նրանց մասին մի ամբողջ բան գրել: Այդ մթութեան մէջ փնտրեցի իշխանութիւններն ի լոյս ածելու համար պէտք է սպասել մինչեւ նիւթերի քանակութիւնը բաւականաչափ հաւաքուի, որ կարելի լինի պատմութիւն գրելու ձեռնարկել:

Աւելորդ չեմ համարում յիշել որ իմ ճանապարհորդութիւնից Թիֆլիզ վերադառնալու ժամանակ գնացի Ս. Էջմիածնի վանքը: Ես մեծ յոյսեր ունէի, որ ընդհանուր հայոց Մայր-Աթոռի արխիւում կը գտնէի շատ թղթեր, որոնք նիւթ կը տային մեր նոր ժամանակների պատմութեանը: Մանաւանդ, որ դեռ 1858 թուին Մանգինեանցի «Մեղուի» թիւ 15-ում կարդացել էի Սանահնի վանքի պրահարանի՝ մօտ 100 նշանաւոր գրչագիր մատեանների թուում հետեւեալ գրքերի անունները, որոնք ինձ շատ հարկաւոր էին. «Պատմութիւն Դաւիթբէկի», — «Տետրակ պատմութեան խանիցն Ղարաբաղու, թարգմանեալ ի պարսից լեզուէ», — «Պատմութիւն Ղազկի Մօլլայի յԱբրահամ քահանայէ», — «Պատմութիւն Մանուէլ վարդապետի անցիցն Ս. Էջմիածնի 1801 ամէց 1835ն», — «Վերլուծութիւն յԱրիստակէս վարդապետէ եւ հին նշանագիրք հայոց»: — Այդ պատմական գրքերը,

ինչպէս եւ մօտ 100 հատոր միւս նշանաւոր գրչագրերի մեծ մասը Սանահնի վանքից այժմ անհետացել են, ես յոյս ունէի գտնել իմ ցանկացած գրքերը գտնել Ս. Էջմիածնի մատենադարանում: Բացի դրանցից, «Մեղուի» նոյն տարուայ 11 համարում կարդացել էի Միսիթարեան Աբէլ վարդապետի (յետոյ եպիսկոպոսի) 11 հատոր զանազան անտիպ աշխատութիւնների ցուցակը, որոնց թուում գտնվում էր «Պատմութիւն հայոց ի 1761 թուականէց 1857, շարունակութիւն Չամչեան պատմութեան», — Աբէլ եպիսկոպոսը ներկայ դարու Ս. Էջմիածնի միաբանների մէջ, Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանից յետոյ, միակ եկեղեցականն էր, որ իւր անձը նուիրել էր գրականութեան: Նա բանաստեղծ եւ լաւ պատմաբան էր: Մի ժամանակ Պարսկաստանի հայոց թեմական աւագնորդ լինելով, մի ամբողջ ձմեռ ապրում էր նա իմ տան մէջ, շատ անգամ զիշերները կարդում էր ինձ իւր հետաքրքիր պատմութիւնը: Միայն նա՝ Ս. Էջմիածնում երկար ժամանակ ապրած լինելով եւ այդ վանքի բոլոր գաղանթներին տեղեակ լինելով, կարող էր գրել մի այդպիսի պատմութիւն, որ իսկապէս Չամչեանի շարունակութիւն կարելի էր համարել: Բայց ուր փնտրեցի նրա աշխատութիւնը. — ինչպէս հալածուեցաւ հեղինակը, այնպէս էլ հալածուեցաւ նրա գիրքը...: Այդ բաղմարդիւն եւ բաղմաշխատ գրողին թոյլ չտուեցին մինչեւ անգամ իւր հոգին խառն գրողին թոյլ չտուեցին մինչեւ անգամ իւր հոգին աւանդել Ս. Էջմիածնի պարիսպների մէջ: Նա քաղցածութիւնից մեռաւ իւր ծառայի տանը, դառն չքաւորութեան մէջ: Իսկ նրա պատմութեան գիրքը եւ ուրիշ շատ անտիպ փնտրեցի աշխատութիւնները մի քանի հարիւր ռուբլու կաշառքով անցան մէկ կ'ի ձեռքը, ուր այժմ կամ մոխիր են դարձել, կամ երբեք դուրս բերելու հնար չկայ...:

Եւ այսպէս, Ս. Էջմիածնի մատենադարանում իմ նպատակներին համապատասխանող ոչինչ չգտայ։ Ես յոյս ունէի գոնէ արխիւում գտնել զանազան պաշտօնական թղթեր, որոնք կը ծառայէին իբրեւ նիւթ պատմութեան համար. բայց իմ բարեկամ եպիսկոպոսներից երեքը, որոնք լաւ գիտէին, թէ Ս. Էջմիածնի արխիւում ինչ է մնացել, յայտնեցին, թէ ի զուր կ'անցնէր իմ աշխատանքը, որովհետեւ ոչինչ գտնել չէի կարող։ Ես չզարմացայ եւ հաւատացի։ Մի վանքում, ուր մի կաթողիկոս իւր նախորդների յիշատակը ոչնչացնելու համար փութերով պրել է տալիս նրանց ժամանակներից մնացած պաշտօնական թղթերը, այլ եւս ինչ կարելի է գտնել արխիւում։ Դսկ այդ բարբարոսութիւնը կատարուել է մի քանի կաթողիկոսների փոխուելու ժամանակներում։

Յայտնի է որ ռուսաց կառավարութիւնը մի ժամանակ արտօնութիւն էր տուած Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսներին քննելու զանազան ազնուական տոհմերի ծագումը եւ կաթողիկոսները եթէ իրաւացի էին գտնում նրանց ազնուականութիւնը, շնորհուած կոնդակներն ընդունւում էին իբրեւ հաստատ վկայականներ։ Երբ կաթողիկոսներն այդ տեսակ վկայականներ էին տալիս, հարկաւ, քննութեան գործերը պէտք է մնային Ս. Էջմիածնի դիւանում։ Դսկ այդ գործերն այժմ կարող էին պատմութեան նիւթ տալ, եթէ պահուած լինէին։

Ինչեւիցէ, մի այնպիսի ձեռնարկութիւն, որպիսին է հաւաքել եւ կազմել Անդրկովկասի նախ քան ռուսաց տիրապետութիւնը եղած մեղքների, տիրապետող իշխանների եւ զանազան նշանաւոր անձինքների պատմութիւնը, — այդ մի մարդու գործ չէ. այդ մի ամբողջ խմբի, մի ընկերութեան գործ է։ Բայց որովհետեւ մեզանում եսա-

կանութիւնն այն աստիճան տիրած է, որ խմբեր չեն կազմւում, իսկ ընկերութիւններից մի օրինաւոր բան սպասելը յիմարութիւն կը լինէր, այդ տխուր երեւոյթներն ի նկատի առնելով, աւելի նպատակայարմար կը լինէր միջոցներ տալ մասնաւոր, ձեռնհաս անձինքներին գործելու։ Եւ փորձը մեր բոլոր ազգային հիմնարկութիւնների մէջ ցոյց է տալիս, որ մասնաւոր անձինք աւելի գործ են կատարում, քան թէ ամբողջ ընկերութիւններ։

Դժամայի մեղքութիւնների պատմութիւնը գրելով, ես կամեցայ ցոյց տալ, որ մենք ունինք մի պատմութիւն որ արդէն սկսուել է մոռացուիլ, կորչել, անհետանալ։ Ես իմ ծանօթներին անդադար ասում էի, թէ հարկաւոր է այդ պատմութիւնը ժամանակի հոսանքից ազատել, քանի որ դեռ աւանդութիւնները թարմ են, քանի որ մնացած գրաւոր նիւթերը բոլորովին չեն ոչնչացած զանազան անյայտ անկիւններում։ Եւ գլխաւորապէս իմ եւ մի քանի բարեկամներիս յորդորմունքն էր պատճառ, որ այս տարի ծագեց դէպի Սիւնեաց աշխարհը ճանապարհորդներ ուղարկելու միտքը գիտնական հետազօտութիւնների նպատակով։ Միտքը գեղեցիկ էր եւ նպատակն օգտաւետ։ Սիւնեաց աշխարհը, ուր կատարուել են այնքան նշանաւոր գործեր, ուր մինչեւ վերջին ժամանակները պահպանուել էին հայկական իշխանութիւնները, ուր ճանապարհորդն ամեն մի քայլում հանդիպում է հոյակապ հնութիւնների, պատմական վաղեմի արձանների, — արդարեւ Սիւնեաց աշխարհն առանձին ուսումնասիրութեան կարօտ է։ Մի քանի բարեմիտ անձինք ձեռնարկեցին ստորագրութեամբ մի գումար հաւաքելու այդ գիտնական արշաւանքի ծախքերը հոգալու համար։ Հարցն սկսուեցաւ քննուել մինչեւ անգամ մեր մամուլը մէջ։ Մամուլը մէջ էլ մեռաւ։

Դեռ գումարը չհաւաքած՝ որ յայտնի լինէր, թէ նրա քանակութեան համեմատ ինչ գործ կարելի էր կատարել, սկսեցին վիճել պարապմունքների տեսակի եւ մարդկանց ընտրութեան վրայ (ի հարկէ իւրաքանչիւրն աշխատելով, որ իւր մարդը ներս խրէ եւ երեւակայական գումարից նրան մի բաժին հանէ)։ Դա միեւնոյն պարզամտութիւնն է, որ դեռ երեխան չծնուած, դեռ աղջիկ կամ տղայ լինելը չյայտնուած, վիճում են այն բանի վրայ, թէ ի՞նչ անուն պէտք է տալ երեխային։

Վիճում էին, թէ ի՞նչ անուն պէտք է տալ այդ զիտնական արշաւանքին, այսինքն՝ նա ինչով պէտք է զբաղուի։ Մէկն ասում էր, թէ պէտք է քարեղէն եւ բրօնզի դարեշրջանները քննել, պէտք է այրերի եւ դերեզմանների մէջ մտնել՝ տեսնելու համար, թէ Նոյ նահապետից առաջ ի՞նչ ազգեր են անցել Սիւնեաց աշխարհի վրայով։ (Կարծես մենք շատ ենք իմանում, թէ մի հարիւր կամ երկու հարիւր տարի առաջ ի՞նչ անցքեր են կատարուել այնտեղ, իսկ հիմա հարկաւոր է միայն նախաջնջեղեղեան դարերը քննել)։ Միւսն ասում էր, թէ երկիրը՝ բնագիտական, հանքաբանական, աշխարհագրական եւ չգիտեմ այլեւս ինչ-ական կէտերից պէտք է ուսումնասիրել։ (Կարծես կառավարութիւնը, ահագին գումարներ գործ դնելով, չի արել այդ բաները եւ չէ շարունակում անել, թողել է, որ մենք մեր մի քանի կուպէկներով երկիրը հազար ու մէկ տեսակէտից ուսումնասիրենք)։ Մէկ ուրիշն առաջարկում էր՝ ծերունի, ալէգարդ Ալիշանին՝ որ իւր սենեակի դռնից դուրս գալ չէ կարողանում, անպատճառ բերել տալ, զննել պատգարակի վրայ, Ղարաբաղի լեռների վրայ ման ածել, որ քարերի արձանագրութիւնը կարգայ։ (Կարծես, հայր Ալիշանը իւր գեղե-

ցիկ գիրքը կազմելու համար ինքն անձամբ եկաւ, Շիրակի գաւառում ճանապարհորդեց եւ արձանագրութիւնները հաւաքեց։ Միւթարեանները իրանց միլիօնների հարստութեամբ մեր օգնութեան կարօտութիւն չունին, նրանք, եթէ հարկաւոր համարեն, կարող են իրանց երիտասարդ արեղաններից մէկին Հայաստանի ամեն կողմերն ուղարկել, եւ ծերունի Ալիշանին երբէք չեն անհանգստացնի)։ Առաջարկվում էր եւ մի լուսանկար ուղարկել աւերակների պատկերը հանելու համար։ (Կարծեմ լուսանկարի մի մեծ պէտք էլ չկար, այդ առեւտրական մի գործ է. դրա համար հարկաւոր չէր ոչ օժանդակութիւն հաւաքել եւ ոչ գումար կազմել։ Եթէ Բարկանովը եւ Փիլիպովիչը իմանան, որ հայերը այն աստիճան դժուած են իրանց հայրենիքի աւերակների լուսանկարներով, որ 5 ուրբի արժէք ունեցող պատկերը գնում են 20 ուրբիով, անպատճառ իրանց աշակերտներից մէկին կ'ուղարկեն եւ Հայաստանի բոլոր աւերակների պատկերները հանել կը տան, գուցէ աւելի լաւ, քան թէ հանգուցեալ Արաիւրի աշակերտի լուսանկարները)։ Ինչեւիցէ, խօսքս էլ ի՞նչ երկարացնեմ, կարճ կ'ասեմ. զիտութեան, արհեստի, ճարտարութեան մէջ ոչ մի ձիւղ չէր մնում, որ չկամենային այդ ողորմելի ուսումնական արշաւանքի վզին փաթաթել, եւ այնքան փաթաթեցին որ խեղդուեցաւ...

Մեզանում ամեն օգտաւէտ առաջարկութիւններ, ամեն գեղեցիկ մտքեր շատ անգամ հէնց նրա համար են մնում անկատար, որ կամ ոչինչ չենք շինում, եւ կամ եթէ կամենում ենք մի գործ կատարել, ցանկանում ենք անպատճառ ամեն ինչ միանգամից կատարել, մինչդեռ այդ «ամեն ինչ» հարիւրերորդ մասն անգամ իրագործելու համար ոչ միջոցներ ունինք եւ ոչ պատրաստականու-

Թիւն: Մենք գործը փոքրից սկսելու սովոր չենք: Գոնէ օտարներից օրինակ առնէինք: Կան ընկերութիւններ, որ միմիայն իրանց նպատակ են դրել ժողովրդական առակները, առածները, հէքեաթները, նախապաշարմունքների, սնոտիապաշտութիւնների նկարագիրները հաւաքել: Բայց այս տեսակ ընկերութիւններ երբէք չեն զբաղուիլ նոյն ժողովրդի բնական երկիրը՝ բնագիտական, աշխարհագրական կամ գիտութեան այլ կէտերից ուսումնասիրելու. դրանք կարող են մի ուրիշ ընկերութեան պարապմունք լինել:

Ես դարձեալ կը կրկնեմ միեւնոյն միտքը, որ վերելում յիշեցի. մեզանում ընկերութիւնները կազմվում են ոչ թէ գործ կատարելու համար, այլ գործը սպանելու համար: Իսկ մասնաւոր մարդիկ իրանց եռանդով, անձնանուիրութեամբ, տոկունութեամբ աւելի են գործում, աւելի արդիւնք են ցոյց տալիս քան թէ մի ամբողջ ընկերութիւն:

Ինչ համար աւելի մեծ նշանակութիւն ունի մի երիտասարդ Յաւասարդեանցի աշխատութիւնը, որ աղքատ, ամեն միջոցներից զուրկ, բայց սիրտը լի եռանդով, դէրվիշ նման ոտքով ման է գալիս հայոց գիւղերը, մտնում է ժողովրդի ամեն ծալքերի մէջ, հէքեաթներ է հաւաքում եւ մեր զաւակներին ընթերցանութեան տետրակներ է տալիս: Բայց ի՞նչ է շինում հայերէն գրքերի չորտարակաւսն ընկերութիւնը, — ոչ ոք չգիտէ:

Այդ բոլորն ինչ յակամայից ասել տուին մի քանի տխուր հանգամանքներ, որոնց վրայ երկար խօսելն աւելի հեռու կը տանէր: Բայց ինչ որ ճշմարիտ է, այդ այն է, որ մեզանում մեծ պէտք է զգացվում մեր երկիրը, մեր ժողովուրդը, մեր անցեալն ու ներկան ուսումնասիրելու:

Աշխատութեան բաժանութեան սկզբունքի վրայ հիմնուելով, ես միւս բաժինները թողնում եմ աւելի ընդունակներին, աւելի կարող անձինքներին: Իսկ ես ընտրել եմ մի մասը միայն, այն է՝ գրել Անդրկովկասում վերջին դարերում ապրող հայոց իշխանների եւ մեղքների պատմութիւնը, եւ երջանիկ կը համարեմ ինչ, եթէ յաջողուի իմ այս ձեռնարկութեամբ մի փոքրիկ ծաւայութիւն անել մեր գրականութեանը:

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

- Աբաշիձէ, վրաց ազնուական 100:
 Աբաս-բէկ, սենեկապետ Աղա-Մամադ շահի 163:
 Աբաս-Միրզա, թագաժառանգ Ֆաթալի-շահի 192, 193, 194, 207, 210, 223, 224, 226, 230—233, 241, 254, 255, 257 եւայլն:
 Աբարան 272:
 Աբդուլ-Ֆաթիհ-խան, Շուշի բերդի իբրահիմ-խանի որդի, 150:
 Աբով Ա. (սեւ) Մեղք-Բէգլարեան, տիրապետող Ղախլիստանի 6, 8, 9, 10:
 Աբով Բ. (կաղ) Մեղք-Բէգլարեան, տիրապետող Ղախլիստանի 9, 10, 21, 39:
 Աբով Գ. տես Մեղք-Աբով Գ:
 Աբովեան Ռոստոմ-բէկ 191, 192, 193, 195, 198, 200:
 Աբրահամ-բէկ Հասան-Ջալալեան 241:
 Աբրահամ-իւզբաշի (հարկւրապետ), նախկին տիրապետող Ղախլիստանի 8:
 Աբրահամ կաթողեկոս, կրետացի 40, 41, 42:
 Աբրօ զմիւռնացի 23:
 Ագրախանա 33:
 Ադիլ-շահ, Նադիր-շահի եղբոր որդին 46, 47, 52:
 Աղատ-խան 138:
 Աթաբէգեաններ 222, 227:
 Աթաբէգ Աթաբէգեան 227:

- Ալեքսանդր Ա. կայսր ռուսաց 189:
 Ալեքսանդր, վրաց իշխանազն 181, 189, 191—194, 255, 260:
 Ալի-Ղուլի-խան սարդար, եղբայր Աղա-Մամադ-շահի 138:
 Ալի-Միրզա-խան, իշխան Ախեթիայի, որդի Լամադ Ղուլի-խանի (Գաւիթ Գ.) 40:
 Ալի-Մուրադ-խան, կամ Ալի-Մարդան-խան 138:
 Ալի-Սօլթան, Գաղստանի տիրապետողներից մէկը 20, 30:
 Ալա-Տ-Ղուլի-բէկ, Հասան-Ջալալեան, մասնիչ, 101, 103, 104, 228:
 Ալա-Տ-Ղուլի-սօլթան, Մեղք-Խորայեւեան, տիրապետող Ջրաբերդի 14, 15, 39, 40, 41, 46, 48, 49, 55, 61, 62, 63:
 Ալա-Տ-Վերդի-բէկ հայկազն՝ զարաբաղցի, կնքապահ պարսից Մամադ-շահի 270:
 Ալա-Տ-Վերդի-իւզբաշի կամ Մեղք-Ալա-Տ-Վերդի Ա. իշխող Ղախլ-Նաթաղ բերդի 85:
 Ալա-Տ-Վերդի-բէկ կամ Մեղք-Ալա-Տ-Վերդի Բ., Մեղք-Ալա-Տ-Վերդեան Ղախլ-Նաթաղ բերդի 222:
 Ախալցխա բերդ 100, 139, 190:
 Ականայ բերդ Հասան-Ջալալ իշխանի 15:
 Ահար, գիւղաքաղաք Ղարաբաղի գաւառում 276, 277:
 Աղա-Բահրամ հայկազն, ներքինի, պարսից պետական բարձր դիւանի գլխավորը 270:
 Աղա-բէկ Թիֆլիզցի, Մեղք-Աշխալ-բէկի որդին, իշխան Բէհբուդեանների տոհմից 41:
 Աղա-Նազուբ հայկազն երեւանցի, ներքինապետ եւ մատակարար Ֆաթալի-շահի կանանոցում 270:
 Աղա-Իբրահիմ հայկազն, ներքինի Ֆաթալի-շահի կանանոցում 270:

- Աղալար-խան Լճիկօլփեան, նշանաւոր պաշտօնատար
պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզայի մօտ 271:
Աղալարով Հասան-բէկ 238:
Աղա-Մամադ-խան ներքինի, յետոյ Աղա-Մամադ-շահ,
պարսից թագաւոր 127, 137—147, 153, 159,
163, 168 եւայլն:
Աղաջան-խան Հայկազն, պարսից դնդապետ 270:
Աղդամ (Ասկարանի մօտ) 246:
Աղէքսանդր տես Ալէքսանդր:
Աղէքսանդր-Նեւեան մենաստան 279:
Աղջա-ղալա բերդ 182:
Աղուանք կամ Աղուանից աշխարհ 3, 4, 6, 88, 89,
95, 98, 105, 228 եւայլն:
Աղ-Օղլանի վանք (Ամարասայ վանք) 239:
Ամարասայ վանք, որի մէջ ամփոփուած են Լուսաւորչի
թող սուրբ Պփրիգորիսի նշխարները, 61, 62, 105, 118,
126, 182, 239:
Ամարնան (Մարիամ) Մեղք-Բէգլար Բ-ի կինը 83:
Ամենափրկչի վանք 10:
Ամիր-Ասլան-խան, Ադիլ-շահի զօրավարը 47:
Ամիր-խան սարդար, Ֆաթալի-շահի փեսան եւ նրա
նշանաւոր զօրավարներից մէկը 231, 256, 260,
261, 262
Անգլեա 93:
Անդրկովկաս 2, 96, 97, 135, 136, 137, 147, 148,
151, 159, 177, 186 եւայլն:
Աննա Իվանովնա կայսրուհի 35, 40, 43, 173:
Աննա-խաթուն, Մեղք-Շահնազարեան Մեղք-Յու-
սէին Ա-ինի կինը 37, 38, 54:
Անոյշ բերդ Պարսկաստանում 106:

- Ապրես աղա կսապատցի 87, 133, 156, 217:
Առան թագաւոր Աղուանից 6:
Առաքել պատմագիր թաւրիգեցի 17:
Ասադ-բէկ, Ռոստոմ-բէկի որդին, ծագումով Հայ 252:
Ասլան-բէկ Մեղք-Աւանեան 173, 174:
Ասլան-բէկ Աթաբէգեան 227: 〰〰〰
Ասլան-գիւղ 226:
Ասկար-խան 76:
Ասկարանի բերդ 49, 56, 70, 71, 73, 112, 161 եւայլն:
Աստուածատուր կաթողիկոս Ս. Լճմիածնի 24:
Աստուածատուր քահանայ Մեծ-շէնացի 218:
Աստրապատ քաղաք Պարսկաստանում 20, 30, 33, 40:
Ասրի-բէկ Բահաթուրեան կամ Բայինդուրեան 272,
273, 274, 275, 277:
Ասրի-բէկ Նախիջեւանցի 158:
Ատրպատական 11, 20, 33, 40, 46, 68, 138, 266,
268, 270:
Արաղստան Նահանգ Պարսկաստանի 138, 270:
Արարատեան Նահանգ 137, 269:
Արդաւիլ, բերդաքաղաք Պարսկաստանում 104, 106,
133, 168, 169:
Արղու-խաթուն 237:
Արղուման կամ Թուլի (աւաղակ) Արղուման, Մեղք-
Խաթայեանների քաջ զօրապետը 64, 66, 67, 71,
105, 114, 115, 116, 121, 123, 124, 155,
157, 272:
Արղութեան-Երկայնաբազուկ տես Յովսէփ Արքեպիս-
կոպոս:
Արշակ Բ. թագաւոր Հայոց 106:
Արշակունիք 1:

Արուժէյնատա 12:

Արտու գիւղ Լօռի գաւառում 18:

Արցախ նահանգ, որ այժմ կոչվում է Ղարաբաղ 3, 117:

Աւագ-խան Մեղք-Մեհրաբեանց, թաւրիղի առեւտրական գիւմնի զխաւորը 271:

Աւագ վարդապետ՝ միաբան Եղեշէ առաքելոյ վանքի, հայոց մեղքների քաջ նիզակակիցը, որ յայտնի էր անունովս Ղալի-Մահրաբայ (գիժ վարդապետ) 63, 64, 65, 71, 105, 121, 123, 155, 157, 158, 218, 272 եւայլն:

Աւան-Միրզա, կամ Աւան-իւզբաշի (Յովհաննէս իշխան) նշանաւոր մարտակից Ղարաբաղի մեղքների 28:

Աւարիա գաւառ հիւսիսային Ղաղստանում 81, 99, 112, 153, 189:

Աւետարանոց կամ Չանախչի բերդ, Ղարաբաղի Ղարանդայ գաւառում, Մեղք-Շահնազարեանների բնակութեան տեղը 5, 17, 18, 37, 38, 53, 55, 56, 71 եւայլն:

Աւստրիա 22:

Բաբա-խան կամ Բաբա-խան շահ տես Պաթալի-շահ:

Բագու քաղաք 20, 30, 32, 40, 75, 149, 221 եւայլն:

Բագրատունիք 1:

Բալա, Ղալիխտանի Մեղք-Բեգլար Բ-ի սիրուհին 83, 84:

Բալա-բէկ, Ղալի-Եթաղ բերդի Մեղք-Ալազվեր-դեան Մեղք-Ուստամի որդին 219:

Բալաքան աւան հիւս. Ղաղստանի Աջարիա մասում 127, 160, 164, 165, 166:

Բալու-Վայեա, ամրոց Ղարաբաղի Խաչէն գաւառում 59:

Բալու-Չայ գետ, հոսում է Ղարաբաղի Ղարանդայ գաւառում, յետոյ խառնվում է Ղարաբաղ գետին 3:

Բակտրիա 271:

Բաղդադ-բէկ, Տիզակի Մեղք-Աւանեան Մեղք-Նսայու որդին 173, 174:

Բաղդասար վարդապետ, յետոյ Աղուանից աշխարհի միտրապոլիտ, Հասան-Ջալալեան Ղանիէլ-բէկի որդին, 29, 90, 116, 117, 182, 185, 228, 230, 233, 234, 235, 236, 238 եւայլն:

Բաղի-իւզբաշի (հարիւրապետ), մինը այն պատգամաւորներից, որոնք Ղարաբաղի մեղքների կողմից ներկայացան Եկատերինէ Ա. կայսրուհուն 34:

Բաղբ-բէկ տես Մեղք-Ղահրաման:

Բայաթ բերդ Ղարաբաղ գետի մօտ 48, 56:

Բայինդուր կամ Բահաթուր իշխան Սիւնեաց 272, 273:

Բարգիւշագ գաւառ Սիւնեաց աշխարհում 39:

Բարդա, հին Պարտաւը, Ուտէացոց աշխարհի մայրաքաղաքը 7, 246:

Բարդուղիմէոս առաքելոյ վանք Աղբակի կամ Ալբակի գաւառում 268:

Բարսում գիւղ, Ղանձակի գաւառում 120:

Բարսեղ քահանայ, որ եւ կոչվում էր «Ղարաբէշէ», Սօգութլու գիւղացի 72:

Բաւարիա 22:

Բէհբուդեաններ, հայկազն իշխաններ Թիֆլիզցի 41:

Բեգլար-բէկ, Մեղք-Բեգլարեան Մեղք-Պրէյդուկի որդին 201:

Բէթան-խան, հայազգի զօրապետ պարսից 270:

Բիքա խանում, Շուշ բերդի Խորահիմ-խանի կինը 81:

Բուրնաշով ուսաց դեներալ 106:

- Բօլնիս գիւղ թափելի գաւառում 124, 125, 182, 197, 199, 200, 202, 203 եւայլն:
- Բօրչալու վեճակ թափելի գաւառում, Աուր գետի աջ ափերի վրայ 95, 99, 112, 181, 203, 255 եւայլն:
- Գաբրիէլ-բէկ, որդի Հասան-Ջալալեան Մեղք-բէկ իշխանի 104, 228:
- Գայիանէ, գուստր Մեղք-Շահնազարեան Մեղք-Յուսէին Ա-ինի 37:
- Գանձակ քաղաք 3, 9, 11, 18, 20, 29, 31, 33, 36, 38, 40, 66, 67, 73, 74, 75, 82, 91, 106 եւայլն:
- Գանձասարի վանք Ղարաբաղի Սաչէն գաւառում, վեհարան Աղուանից վերջին կաթողեկոսների 4, 16, 21, 22, 23, 26, 29, 39, 87, 88, 89, 90, 91, 97, 98, 101—104, 114, 115 եւայլն:
- Գարգար գետ, հոսում է Ղարաբաղի միջով եւ խառնվում է Աուր գետին 48, 57, 65, 71, 223, 258:
- Գաւրիլօ Գօլգօրուկի կոմս 33:
- Գեղամայ գաւառ կամ Գեղարքունեաց երկիր 17, 131:
- Գեղամայ լիճ կամ Սեւանայ լիճ 17:
- Գեղարքունեաց երկիր տես Գեղամայ գաւառ:
- Գենուազ գաւառ, այժմեան Մեղքի վեճակը 39:
- Գետաշէն գիւղ Գանձակի գաւառում 9, 120:
- Գէորդ զօրավարի եկեղեցի Շումլա բերդում 279:
- Գիլան գաւառ Պարսկաստանի Ասսպից ծովի հարաւային ափերի մօտ 20, 30, 31, 33, 34, 40:
- Գիւլ-Եաթաղ ամրոց, Ղարաբաղի Զրաբերդ գաւառում, Մեղք-Ալահվերդեանների բնակութեան տեղը 80, 85, 102, 107, 216, 219:

- Գիւլիստան գաւառ Ղարաբաղի, Մեղք-Բէգլարեանների տիրապետութեան երկիրը: Այդ գաւառը թարիջ կամ թալիշ ամրոցի անունով կոչվում է եւ թալիշի գաւառ: Նա ունի եւ մի ուրիշ անուն Իգիրմի-Դօրդ, այսինքն քսան եւ չորս, իւր մէջ 24 գիւղեր պարունակելու պատճառով. 3, 4, 6, 8, 13, 19, 21, 48, 49, 55, 61, 64, 65, 68, 69, 70, 79, 81, 83, 87, 97, 102, 119, 125, 130, 133, 178, 202, 203 եւայլն:
- Գիւլիստան ամրոց, Մեղք-Բէգլարեանների բնակութեան տեղը 4, 9:
- Գիւլիստանի բերդ վերոյիշեալ ամրոցի մօտ 9, 11, 12:
- Գիւմուշխանա բերդ Լօռի գաւառում 99:
- Գիօրգի ԺԲ. որդի Հերակլ Բ-ի, վրաց իշխան 95, 176, 177, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 188, 191, 197, 199 եւայլն:
- Գիօրգի-Շահնաւազ վրաց իշխան, Վաթիթանգ Ե-ի որդին, 28, 29:
- Գոհար խանում, Տիգակի տիրապետող Մեղք-Աւան-խանի կինը 44:
- Գողթան գաւառ 39:
- Գուգովիչ կոմս, ռուսաց գեներալ 137, 140, 199, 211, 212:
- Գտիչ վանք, կամ թալիշաւան, Տիգակի գաւառում, Տող բերդի մօտ 5, 18:
- Գրիգոր «Եօղայ» (արագընթաց), սուրհանդակ Ղարաբաղի մեղքների 101:
- Գրիգոր Լուսաւորիչ 88, 230:
- Գրիգորիս թոռն Լուսաւորչի, կաթողեկոս Աղուանից 88, 126, 230, 239:

- Վօրանի գետ Վանձակի գաւառում 82:
 Վալի-Մահրասա տես Աւագ-Վարդապետ:
 Վաղստան 20, 33, 63, 81, 157, 191, 243, 274:
 Վանիէլ-բէկ Հասան-Ջալալեան, Մեղք-բէկ իշխանի որդին, 104, 116, 117:
 Վանիէլ պատրիարկ Վ. Պօլի, յետոյ կաթողիկոս Ս. Լճմիաճնի 187, 194:
 Վաշ-բուլաղ գիւղ Նուխուայ գաւառում 134, 221:
 Վասֆիջ 271:
 Վաւիթ-բէկ Սինեայ իշխան 28—30, 39, 273:
 Վաւիթ-բէկ Մեղք-Բէգլարեան, որդի Մեղք-Ֆրէյդուկի 201:
 Վաւիթ եպիսկոպոս Էնագետցի, յետոյ կաթողիկոս Լճմիաճնի, 187:
 Վաւիթ-խան Սկրտչեան. պարսից արքունի բժշկապետ Ֆաթալի-շահի եւ Մամադ-շահի օրերում 270:
 Վաւիթ-խան Մեղք-Շահնազարեան զը-Շապուր, Թարգման Ֆաթալի-Շահի 270:
 Վաւիթ-խան կամ Դան-Վաւութ-խան, զմիւռնացի հայ, զեսպան պարսից Վռան 271:
 Վաւութ-խան Սագինեանց զեներալ պարսից 271:
 Վաւրէժ կամ Թաւրիզ մայրաքաղաք Ատրպատականի 28, 47, 52, 138, 167, 194, 200, 269, 271:
 Վերբէնդ քաղաք 11, 20, 29, 30, 32, 33, 34, 40, 75, 109, 110, 118, 148, 152 եւայլն:
 Վիբիչ կոմս, զեներալ ռուսաց 277:
 Վիզափայտի լեռներ Վարաբաղում 3:
 Վիլաիւրտի ձոր Ատրպատականում 275:
 Վիւթական գիւղ կամ կաթողկասար, Վարաբաղի Ջրաբերդ գաւառում 14:

- Վոդխու-Վալաբաջար, ընդարձակ կալուած Խօթայ վանքի, Վարաբաղի Նաչէն գաւառում 237:
 Վուղախ 3:
 Վուլուսլու գիւղ Վանձակի գաւառում 9:
 Վունայ գետ 279:
 Վօլգօրուկի իշխան, ռուսաց զեներալ 35:
 Վօն, գետ, 215:
 Եաղուբ-խան սօլթան, հայկազն զօրապետ պարսից 271:
 Եասսէ Թիֆլիզցի հայ ազնուական 157:
 Եգան տես Մեղք-Աւան:
 Եգերեան, զօրագունդ 211, 255, 257, 275:
 Եգիպտոս 94:
 Ելիսաւետա Պետրովնա կայսրուհի ռուսաց 43, 173:
 Եկատերինէ Ա. կայսրուհի ռուսաց 34:
 Եկատերինա Բ. կայսրուհի ռուսաց 91, 92, 109, 146, 147, 151, 177:
 Եղիշէ առաքելոյ վանք Վարաբաղի Ջրաբերդ գաւառում 65:
 Երասխ գետ 3, 17, 20, 40, 42, 51, 52, 71, 139, 140, 142, 160 եւայլն:
 Երեմիա կաթողիկոս Հասան-Ջալալեան, Վանձասարի վանքի աթոռակալ 16, 90:
 Երեմիա քահանայ Հասան-Ջալալեան 241:
 Երեւան քաղաք 20, 24, 28, 33, 37, 40, 95, 100, 138 եւայլն:
 Երիցմանկանց վանք, Վարաբաղի Ջրաբերդ գաւառում 4, 39, 67, 87, 88, 89, 90, 91, 117, 182, 185 եւայլն:
 Երմօլով ռուսաց զեներալ 12, 242, 256, 274, 278:
 Երուսաղէմ 92:

Եսայի կաթողիկոս Հասան - ջալալեան, աթոռակալ
Ղանձասարի վանքի, Ղարաբաղի մեկնքների ապստամբ
բուժեան զխաւոր պարագլուխը 16, 21, 27, 29,
34, 39, 90:

Եւրոպա 22, 32:

Եփրեմ կաթողիկոս Ս. Լժմիաճնի 185, 187, 230,
233:

Օգգամ գետ Ղանձակի գաւառում 260:

Օջալ-խան Սաղինեանց, պարսից գնդապետ 271:

Օանգեզուր գաւառ Սինեայ աշխարհում 255:

Օարգար-թուռնի (Յարութիւն) Մեղք-Վանիի հայրը
222:

Օարգար-Մեղքում տես Մեղքում-Օարգար:

Օէյվա բերդ Ղիւլիստանի գաւառում 241:

Օէնդ-Վերիմ-խան տես Վերիմ-խան:

Օուբով Վ. Ե. կոմս, ռուսաց գեներալ 147—153,
159, 175, 196, 205:

Օոհրաբ-խան հայկազն, Պաթալի-շահի փեսան եւ ար-
քունի գանձապետ 270:

Օոհրաբ-խան Վարդանեանց, արքունի գանձապետ Սպա-
հանում 270:

Օոհրաբ-խան, պարսից շահի արքունիքի սենեկապետների
գլխաւորը 270:

Օոհրաբ-խան պարսից արտիլերիայի գլխաւորը 270:

Օոհրա-խանում, Մեղք-Շահնազարեան Մեղք-Յու-
սէին Ե-ինի կինը 54:

Լժմին Յովսէփեան, համադանցի հարուստ դրամա-
տէր 93:

Լըզրում կամ Սարին 28, 190:

Լըքէջ գիւղ Ղիւլիստանի գաւառում 9:

Թագում (Թագուհի) Մեղք-Շահնազար Ի-ին կինը
54, 126:

Թագէոս առաքեալ 237:

Թագէոս առաքելոյ վանք Մագուի կամ Արտաղ գաւա-
ռում 268:

Թագէոս-խան կամ Թուրաբ-խան Թաւրիզեցի, պարսից
արքունիքի ակնագործների գլխաւոր 271:

Թաւիշ գաւառ Վասպից ծովն արեւմտեան ափի մօտ
241, 274, 276:

Թաւիշ գաւառ Ղարաբաղում, որ եւ կոչւում է Ղիւ-
լիստանի գաւառ 3:

Թաւիշ բերդ կամ զիւղ Ղիւլիստանի կամ Թաւիշ գաւա-
ռում 4, 7, 8:

Թաւիշ-բէկ Մեղք-Իէզրաբեան 201:

Թահմազ-Ղուլի-խան, տես Նադիր-շահ:

Թամար խանում, Մեղք-Խարայէեան Մեղք-Եթամ Ի-ի
կինը 158:

Թամրազ տես Մեղք-Թամրազ:

Թայիր-բէկ, Նորբայան Մուրադի որդին 252:

Թարթար գետ Ղարաբաղում 3, 4, 7, 12, 86, 121,
218, 225, 237, 263:

Թարիջ գիւղ տես Թաւիշ:

Թարխանաբերդ կամ Խօխանաբերդ, Ղարաբաղի Խա-
լէն գաւառում 4:

Թառնագիւրդ կամ Թարնակիւրդ (Տիգրանակերդ)
49, 220:

Թաւրիզ, տես Ղաւվրէժ:

Թերէք գետ 33:

Թէհրան մայրաքաղաք Պարսկաստանի 138, 159:

Թէյմուրազ տես Մեղք-Թամրազ:

- Թեյմուրազ-բէկ Մեղք-Բէգլարեան 201:
 Թեյմուրազ, վրաց իշխան Վարթաշինայի 70, 71, 72,
 73, 74, 75:
 Թըրդըն գետ, մի ճիւղ Թարթար գետի 4, 68:
 Թիւլի-Արզուման, տե՛ս Արզուման:
 Թիւլի-Յակոբ տե՛ս Յակոբ-Իւզբաշու:
 Թիւրքիա 41, 95, 137:
 Ժինէ ռուսաց մայեօր 225:
 Իբրահիմ-բէկ, Իբրահիմ-խանի դահճի որդին 252:
 Իբրահիմ-գաւուր, կամ Եբրահիմ-իւզբաշի 8:
 Իբրահիմ-խան Շուշի բերդի, որդի Փանահ-խանի 16,
 19, 69, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 85, 86, 87,
 91, 96, 98—112, 128, 165 եւայլն:
 Իմամ-Ղուլի-խան (Ղաւթիթ Ղա) իշխան Ղախէթիայի 30, 40:
 Իմամ-Յուսէին, նշանաւոր հոգեւորական պարսից 262:
 Իմերէթիա 30, 31, 144:
 Ինդոս գետ 92:
 Իննմասանց անապատ Ջրաբերդի գաւառում 15, 289:
 Ինջա գետ Բօրչալուի վիճակում 144:
 Իսմայիլ-խան Մեղք-Մինասեան թաւրիզեցի, պարսից
 արքունի ակնագործների գլխաւոր 271:
 Իսրայէլ-բէկ Հասան-Ջալալեան 104:
 Իսրայէլ կաթողիկոս Լորիցմանկանց վանքի, կուսակից
 Իբրահիմ-խանի եւ մատնիչ Ղարաբաղի մեղքների
 87, 89, 91, 98, 102, 103, 107, 117, 156, 182,
 227, 228, 234, 235:
 Իսրայէլ եպիսկոպոս Ատրպատականի հայոց 268:
 Իսրայէլ Օրի, առաջին պատգամաւոր հայ ժողովրդի
 կողմից Լւրդպայում, Հայաստանի անկախութեան
 խնդրի պատճառով 21—25, 92:

- Իւսուֆ-բէկ Լնիկօլօփեանց, Եբաս-Միրզայի թիկնա-
 պահ 271:
 Իւսուֆ-խան թիֆլիզեցի հայ, պարսից արտիլերիայի
 գլխաւոր 270:
 Իւսուֆ-խան հայկազն, մարզապան Պարսկաստանի Արա-
 դստան կոչուած մասի 270:
 Իւսուֆ-խան հայկազն, պարսից թնդանօթաձիգների
 գլխաւոր 270:
 Լազարեան տե՛ս Յովհաննէս Լազարեան, եւ Մինաս
 Լազարեան:
 Լազարեան Ղազարոս 269:
 Լազրէվ ռուսաց զենեւալ մայեօր 188:
 Լալա, Մեղք-Բէգլար Բ-ի ծառան 83:
 Լանկ-թէմուր 175:
 Լեհաստան 94:
 Լենքօրան 226:
 Լեւա, Խօթայ վանքի կալուածների մի մասը 237:
 Լիսանեւիչ, ռուսաց զնդապետ 207, 208:
 Լօռի գաւառ 18, 95, 99, 181, 199, 200, 203, 223:
 Լօռիս-Մեղքեաններ 18:
 Լօռիստան կամ Լօռի գաւառ Պարսկաստանի 128, 138,
 271, 276:
 Լօրի կամ Լօռի գիւղաքաղաք Պարսկաստանի Միշկին
 գաւառում 276:
 Լօթայի, քաջազնուհի կին շուշեցի 259:
 Լօմմայի մեղքեւթիւններ, որ բաղկացած էին Ղա-
 րաբաղի հինգ գաւառներից 2, 3, 5, 6, 42, 105,
 134, 217, 284:
 Լօան-քէնդի գիւղ Շուշի բերդի մօտ 232:
 Լօաչակապ գիւղ Ղանձակի գաւառում 120:

Խաչէն գաւառ Ղարաբաղում, Հասան-Ջալալեանների
տիրապետութեան երկիրը 3, 4, 5, 15, 16, 19,
21, 49, 54, 55, 58, 59, 60, 70, 85 եւայլն:

Խաչէն գետ Խաչէն գաւառում 3, 4, 64:

Խարխափուտ գիւղ Ղալալեանների գաւառում 83:

Խնածակ գիւղ (նոր) Ղարաբաղի գաւառում 120, 252:

Խնդերիստան գիւղ Խաչէն գաւառում, Մեղիք-Միր-
զախանեանների բնակութեան տեղը 59, 60, 85,
102, 135:

Խոսրով-խան Ղայթմազեանց, Թիֆլիզցի, վալի այս-
ինքն տիրապետող իշխան 271:

Խոսրով-սուլթան, Ղազարեանի լեռնական տիրապետող-
ներից մէկը 63:

Խորասան նահանգ Պարսկաստանի 35, 45, 46, 47:

Խուրդաղթ-խան սարմաստեցի Հայ, կառավարիչ
Ատրպատականի զանազան գաւառների 270:

Խուրդափրինի կամուրջ, Արասի գետի վրայ Ղարա-
բաղի կողմից 71, 139, 275, 278:

Խուրշիդ-խանում, Մէհտի-խանի դուստրը 237, 238:

Խօթայ կամ Խուլթայ վանք Վերին-Խաչէնում 237, 238:

Խօխանաբերդ, տե՛ս Թարխանաբերդ:

Կատուր-խան Սէթ-խանեան, պաշտօնատար պարսից 271:

Կար գաւառ, Արցախի մի մասը 14:

Կաթուղկասար 14:

Կալիաթա քաղաք 93:

Կախէթիա, մասն Վրաստանի 30, 40, 144:

Կաչաղակաբերդ կամ Սաղսաղան-կալա, ամրոց Խաչէն
գաւառում 5, 59:

Կասպից ծով 20, 27, 30, 33, 34, 109:

Կարեագին ռուսաց զնդապետ 210, 211, 220—224:

Կարմիր-կամուրջ 260:

Կարս քաղաք 220:

Կոստանդնուպօլիս 187:

Կովալենսկի ստատս. սովետ. 180, 191:

Կորիս գիւղ Օւնգեզուրի գաւառում 255:

Կուանք 14:

Կուր գետ 45, 48, 73:

Կսապատ գիւղ Ջրաբերդի գաւառում 15, 87, 226:

Կրատափ ձոր Ղանձասարի վանքի մօտ 114:

Կրօպոտով ռուսաց գեներալ 33:

Կօտլարեւսկի ռուսաց գեներալ 226:

Հաթերք գիւղ Վերին-Խաչէնում 15:

Հալիձորի բերդ Ղափանի գաւառում 39:

Հաղբատ Լօռի գաւառում 99:

Հաղբատայ վանք նոյն գաւառում 150, 185, 228,
229:

Հաղբակ, Աղբակ կամ Ալբակ գաւառ Վասպուրական-
ում 268:

Համադան 93:

Համբարցում Լէնթիաճեանց 157:

Հայրապետեաններ 44, 174:

Հանդաբերդ ամրոց 14, 15:

Հաշտարխան 25, 30, 32, 44, 148, 179, 187:

Հաջի-Մօլլա-Բարիմ Տէր-Ղարիբեան, Հայազգի
բարձր հոգեւորական պարսից 272:

Հաջի-Չէլէբի իշխող Շիրվանի 48, 72, 73:

Հասան-բէկ տե՛ս Աղալարով:

Հասան-բէկ Խրահիմ-խանի դահճի որդին 252:

Հասան-Ջալալ կամ Ջալալ-Վօվլա Վախթանգեան
իշխան Խաչէնի 5:

- Հասան-Ջալալեաններ, Խաչէնի տիրապետողներ 15,
21, 49, 54, 55, 58, 60, 85, 89, 241:
- Հասան Մեղիք-Շահնազարեան 53:
- Հաւթվան գիւղ Սարմաստայ գաւառում 268:
- Հաւլաբար, մասն թիֆլիզ քաղաքի 144, 145:
- Հաւքախաղաց բերդ 15:
- Հերակլ Բ. իշխան վրաց 70, 93, 98, 99, 106, 111
եւայլն:
- Հէյդար-Ղուլի-Խան նախիջեւանցի 62:
- Հէրաթ քաղաք Աղանստանի 146, 159:
- Հէրիքնազ, Մեղիք-Բէգլարեան Մեղիք-Խսուբի կինը 82:
- Հին-Օէյվա բերդ Գիւլիստանի գաւառում 120:
- Հին-Խնածակ գիւղ Օւնգէզուրի գաւառում 120:
- Հին-Մոխրաթաղ, աւերակներ Ջրաբերդի գաւառում 15:
- Հին-Ջուղայ գիւղ Նախիջեւանի գաւառում 268:
- Հիւնոտ գիւղ Շուշի բերդի ստորոտում 258:
- Հիւրի-զատ, դուստր Մեղիք-Շահնազար Բ.ի 78, 79,
126, 135:
- Հնդկաստան 23, 36, 94, 95, 201:
- Հոմերոս 261:
- Հոռեկայ վանք Գիւլիստանի գաւառում 4, 10, 14, 286:
- Հոմայի, դուստր Մեղիք-Շահնազար Բ.ի 127:
- Հոմ 24:
- Հօլանդիա 23:
- Ղաբալա, Շիրվանի գաւառի մի մասը 72:
- Ղազախ գաւառ 73, 144, 179, 191, 192, 255, 261:
- Ղազար կամ գեներալ Լազար Խրիստաֆօրովիչ 26:
- Ղազարիս գիւղ Ջրաբերդի գաւառում 86:
- Ղահրաման-բէկ Մեղիք-Ալաշկերդեան 222:

- Ղամար-սօլթան Աբով Բ.ի կինը 9, 13, 75:
- Ղամար-սօլթան Մեղիք-Խարայէլեան Մեղիք-Աթամ Ա.ի
կինը 91, 117:
- Ղանդահար քաղաք Աղանստանի 20, 146, 159:
- Ղանլու-Չինար 13:
- Ղանլու-Շաբան իշխող Ղափանի 55:
- Ղասաբ-Ղուրբանալի, մահմեդականութիւն ընդունած
հայ, որից առաջ եկան Շիրվանի խաները 73:
- Ղասըմ, Տեղ գիւղացի, մահմեդականութիւն ընդունած
հայ 252:
- Ղարա-իւզբաշի (սեւ հարիւրապետ) Աբով Ա.ինը,
Մեղիք-Բէգլարեանների նախապապը 6:
- Ղարադաղ գաւառ Պարսկաստանի, հին փայտակարանի
մի մասը 52, 277:
- Ղարա-քէշիշ տես Բարսեղ քահանայ:
- Ղափան կամ Ղապան, Սիւնեաց աշխարհի գաւառներից
մէկը 28, 39:
- Ղլար քաղաք 26, 44, 148, 152:
- Ղուբա քաղաք 148, 152, 241:
- Ղուլամ-Յուսէին-խան հայկազն, մարզպան Պարսկաստանի
Արաղստան մասի 271:
- Ղուկաս կաթողիկոս Ս. Լ. ջմիածնի 138, 183—187:
- Ղուկաս վարդապետ, հայր Մեղիք-Նզդանի տիրապետողին
Տիգրակ գաւառի 18, 21:
- Ղուրթղաչին գիւղ Շիրվանի գաւառում 72:
- Ղուսալու գիւղ Փամբակի ձորում 192:
- Սագու քաղաք, որի անունով կոչվում է Սագուի
գաւառը, հին Արտազը, 268:
- Սագաթով իշխան, Վալերիան Ղարիբորեովիչ, գեներալ-
լէյտենանտ (պատանեկութեան հասակում կոչվում էր
22*

Ուստում, Մեհրաբանց Ղալիքի՝ այսինքն Ղարիզորի որդին) Աւետարանոց բերդի բնակիչ, յետոյ ռուսաց նշանաւոր զօրավար, 179, 231, 232, 242, 248, 249, 250, 251, 254—257 եւայլն:

Մազանդարան գաւառ Պարսկաստանի, Կասպից ծովի հարաւային ափի վրայ 20, 30—34, 40, 138:

Մազէ-կամուրջ Շուշի բերդի մօտ 65, 67:

Մազը գիւղ Ղաղարքունեաց (Ղաթղայի) գաւառում 17:

Մալայիկ-խանում ամուսին Մեղք-Շահնազար Բ-ի 54, 127:

Մահմադ-Միրզա, յետոյ Մահմադ-շահ, որդի Աբաս-Միրզայի, թագաւոր պարսից 231, 255, 260, 262:

Մահմադ-Ղուլի-խան (Կոստանդին Բ.) մահմեդականութիւն ընդունած վրացի իշխան Կախէթիայի 30:

Մահտեսի Յովհաննէս Ղաղարեան, Թաւրիզեցի, Աբաս-Միրզայի վտձառականը 270:

Մամադ-բէկ, Շուշի բերդի Լբրեհիմ-խանի եղբոր որդի 162, 164, 165, 166:

Մամադ-խան Ղանձակի 9, 74:

Մամադ-Հասան-աղա, որդի Շուշի բերդի Լբրահիմ-խանի 207, 225:

Մայրաքաղաք կամ Քաղաքատեղ, աւերակներ Ջրաբերդի գաւառում 15:

Մանաս-բէկ Մեղք-Բէգլարեան, որդի Մեղք-Աբով Գ-ի 191, 200, 201, 202:

Մանուշար-խան Անիկօրփեանց, փոխարքայ եւ կառավարիչ պարսից զանազան նահանգների 270:

Մաշհադ, գլխաւոր քաղաք Պարսկաստանի Խորասան նահանգի 46:

Մատիւշկին զօրապետ (գեներալ) ռուսաց 30, 34:

Մարաղա գիւղ Ջրաբերդի գաւառում 86:

Մարգակերտ գիւղ Ջրաբերդի գաւառում 218:

Մարիամ տիկին Մեղք-Ուստումի 134:

Մարջումակ, կալուածք Խօթայ վանքի 237:

Մեղք-Աբաս Մեղք-Աւանեան, որդի Մեղք-Բախտամի, իշխան Տիգակի 170, 171, 173:

Մեղք-Աբով Բ. Մեղք-Բէգլարեան, տես Աբով Բ.

Մեղք-Աբով Գ. Մեղք-Բէգլարեան, որդի Մեղք-Իւսուբի, իշխան Ղալիքստանի 80, 82, 84, 97, 104, 105—109, 111, 161, 182, 189, 196 եւայլն:

Մեղք-Աթամ Ա. Մեղք-Խորայէլեան, որդի Մեղք-Խորայէլի, իշխան Ջրաբերդի 13, 14, 15, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 80, 85, 91 եւայլն:

Մեղք-Աթամ Բ. Մեղք-Խորայէլեան, որդի Մեղք-Մեջլումի եւ թոռ Մեղք-Աթամ Ա.-ի իշխան Ջրաբերդի, 157, 158, 214, 220, 227:

Մեղք-Ալաշ-Ղուլի, տես Ալաշ-Ղուլի-Սօլթան:

Մեղք-Ալաշվերդի Ա. Հասան-Ջալալեան, որդի Մուլքի-բէկի, իշխան Խաչէնի, 16, 21, 49, 55, 58, 59, 60:

Մեղք-Ալաշվերդի Բ. Հասան-Ջալալեան, որդի Գանիէլ-բէկի, իշխան Խաչէնի 241:

Մեղք-Ալաշվերդի Բ. տես Ալաշվերդի-բէկ:

Մեղք-Ալաշվերդի Մեղք Միրզախանեան, որդի Մեղք-Միրզախանի, Շուշի բերդի խաներին կուսակից եւ նրանց օգնութեամբ բայձրացած, մեղք Խնդերխան գիւղի 60, 79, 102, 135, 162, 214:

Մեղք-Աշխալ-բէկ, իշխան Թիֆլիզեցի, Բահրու-դեանների տոհմից 41:

Մեղք-Ասլան տես Ասլան-բէկ:

- Մեղք-Արամ Մեղք-Աւանեան, որդի Մեղք Աւանի, իշխան Տիգրակի, 44, 49, 50, 81:
- Մեղք-Աւան-(խան), կոչվում էր եւ Մեղք-Նգան, որդի Ղուկաս վարդապետի, իշխան Տիգրակի, 18, 21, 28, 36, 37, 42, 43, 44, 49, 50, 51, 54, 104 եւ այլն:
- Մեղք-Աւանեաններ, Տիգրակ գաւառի տիրապետողներ, 18, 19, 52, 55, 61, 87, 172, 173 եւ այլն:
- Մեղք-Բախտամ Մեղք-Աւանեան, որդի Մեղք-Արամի, իշխան Տիգրակի, 81, 98, 102, 104, 106, 133, 168 եւ այլն:
- Մեղք-Բաղի Մեղք-Շահնազարեան, որդի Մեղք-Միրզաբէկ Ա-ինի, իշխան Վարանդայի 17, 18, 53, 55, 249:
- Մեղք-Բաղեր Մեղք-Բէգլարեան, որդի Մեղք-Բէգլար Բ-ի, իշխան Ղալիստանի 214:
- Մեղք-Բէկ Հասան-Ջալալեան, որդի Մեղք-Ալահ-վերդի Ա-ինի, իշխան Խաչէնի 16, 101:
- Մեղք-Բէգլար Ա. որդի Աբով Ա-ինի, իշխան Ղալիստանի, որի անունով այդ տոհմի ժառանգները սկսեցին կոչուիլ Մեղք-Բէգլարեաններ 6, 8:
- Մեղք-Բէգլար Բ. Մեղք-Բէգլարեան, որդի Մեղք-Խսուբի, իշխան Ղալիստանի 64, 82, 83, 84, 179:
- Մեղք-Բէգլարեաններ, Ղալիստան գաւառի տիրապետողներ 6, 8, 12, 14, 21, 48, 55, 61, 81, 87 եւ այլն:
- Մեղք-Գրիգոր Հասան-Ջալալեան, որդի Մուլքի-Բէկի, իշխան Խաչէնի 16:
- Մեղք-Գրիգոր Հասան-Ջալալեան, որդի Գաբրիէլ-Բէկի, իշխան Խաչէնի 228:

- Մեղք-Գէորգ Տեղ բերդի 252:
- Մեղք-Նգան, տես Մեղք-Աւան:
- Մեղք-Նգիգար գետաշէնցի 120:
- Մեղք-Նսայի Մեղք-Աւանեան, որդի Մեղք-Աւան-խանի, իշխան Տիգրակի 44, 50, 51, 52, 54, 55, 61, 64, 70 եւ այլն:
- Մեղք-Նսայի Մեղք-Խարայէլեան, որդի Մեղք-Խարայէլի, իշխան Ջրաբերդի 14, 21, 39:
- Մեղք-Նշիգլար Լօռիս-Մեղքեան 18:
- Մեղք-Թամրազ կամ Թէյմուրազ Մեղք-Բէգլարեան, որդի Մեղք-Բէգլար Ա-ինի, իշխան Ղալիստանի 9, 10, 11, 13:
- Մեղք-Խարայէլ, տաջին տիրապետող իշխան Ջրաբերդի, որի անունով այդ տոհմի իշխանները կոչուեցան Մեղք-Խարայէլեաններ 14, 41, 66:
- Մեղք-Խարայէլեաններ, տիրապետող իշխաններ Ջրաբերդի 14, 21, 48, 55, 61, 85 եւ այլն:
- Մեղք-Խսուբ կամ Մեղք-Յովսէփ Ա. Մեղք-Բէգլարեան, որդի Աբով Բ-ի, իշխան Ղալիստանի 10, 11, 12, 13, 39, 48, 49, 55, 61, 64, 68, 69, 70 եւ այլն:
- Մեղք-Խսուբ Ռսկանապատ գիւղի 120:
- Մեղք-Ղահրաման Մեղք-Միրզախանեան, որդի Միրզախանի, Խնդերիստան գիւղի մեղքներից, որոնք Շուշ բերդի խաների կուսակիցներ էին 60:
- Մեղք-Ղահրաման Մեղք-Աւանեան, որդի Մեղք-Աբասի, իշխան Տիգրակի, որ եւ կոչվում էր Բաղ-Բէկ 173, 214:
- Մեղք-Մէջում Մեղք-Խարայէլեան, որդի Մեղք-Աթամ Ա-ի, իշխան Ջրաբերդի 74, 80, 85, 86, 87, 97, 104, 141, 217 եւ այլն:

- Մեղեք-Միրզա-բէկ Ը. Մեղեք-Շահնազարեան, որդի Մեղեք-բէկ իշխանի, տէր Գեղամայ 17, 53:
- Մեղեք-Միրզա-բէկ Բ. Մեղեք-Շահնազարեան, որդի Մեղեք-Բաղլի, իշխան Վարանդայի 53, 55:
- Մեղեք-Միրզախան, Շուշի բերդի խաների օգնութեամբ բարձրացած մեղեք Խնդերխտան գիւղի 59, 60, 64, 68, 71, 74, 78, 79:
- Մեղեք-Միրզախանեաններ, Շուշի բերդի խաներին կուսակից մեղեքներ 85, 135, 162, 214:
- Մեղեք-Մովսէս Խաչակապ գիւղի 120:
- Մեղեք-Մնացական զետաշէնցի 120:
- Մեղեք-Մուհամէդ (մահմեդականութիւն ընդունած հայ) Շիրվանի Վաբալա մասի իշխողը 72:
- Մեղեք-Յովսէփ Մեղեք-Շահնազարեան, որդի Մեղեք-Յուսէին Լ-ինի, իշխան Վարանդայի, որին պարսիկները Յուսէին (Բ) էին կոչում 53, 54, 55, 58:
- Մեղեք-Յովսէփ Բ. Մեղեք-Բեղարեան, որդի Մեղեք-Ֆրէյդունի, իշխան Գիւլիստանի 201, 231, 232:
- Մեղեք-Յուսէին Լ. Մեղեք-Շահնազարեան, իշխան Վարանդայի 17, 37, 38, 53, 54, 55, 131, 249:
- Մեղեք-Յուսէին Գ. Մեղեք-Շահնազարեան, որդի Մեղեք Շահնազար Բ-ի 126, 127, 135:
- Մեղեք-Շահնազար Լ. որդի Մեղեք-բէկ իշխանի, տէր Գեղամայ (Գեղարքունի գաւառի), որի անունով նրա տոհմը կոչուեցաւ Մեղեք-Շահնազարեան 17, 38, 129, 130, 131:
- Մեղեք-Շահնազարեաններ, տիրապետող իշխաններ Վարանդայ գաւառի 17, 18, 21, 53, 87, 135 եւայլն:

- Մեղեք-Շահնազար Բ. Մեղեք-Շահնազարեան, որդի Մեղեք-Յուսէին Լ-ինի, իշխան Վարանդայի (Փահաւ-խանի եւ Խորահիմ-խանի մտերիմ բարեկամը ի փաստ Խամայի միւս մեղեքների) 54—62, 64, 68, 69, 71, 77, 125, 249 եւայլն:
- Մեղեքով իշխաններ, ժառանգներ Մեղեք-Լւան-խանի 44, 174:
- Մեղեք-Ջուլիշուդ Մեղեք-Շահնազարեան, որդի Մեղեք-Շահնազար Բ-ի, իշխան Վարանդայի 126, 131, 132, 133, 135, 141, 161, 179, 180, 199, 204, 208, 213 եւայլն:
- Մեղեք-Ջահանբախշ Մեղեք-Շահնազարեան, որդի Մեղեք-Շահնազար Բ-ի, իշխան Վարանդայի 126, 127, 131:
- Մեղեք-Ջահանգիր Մեղեք-Շահնազարեան, որդի Մեղեք-Շահնազար Բ-ի, իշխան Վարանդայի 126, 127, 131:
- Մեղեք-Ռոստոմ Բարսում գիւղի 120:
- Մեղեք-Ռուստամ (նախ Ռուստամ-բէկ) Մեղեք-Ալահ-վերդեան, տէր Գիւլ-Եթաղ բերդի, որդի Ալահ-վերդի-իւզբաշու, որ Շուշի բերդի խաների օգնութեամբ մի ժամանակ կառավարում էր Ջրաբերդը 86, 87, 102, 107, 133, 134, 135, 153, 156, 162, 165, 216 եւայլն:
- Մեղեք-Վանի Եթաբեգեան (Վանի-իւզբաշու), որդի Յարութիւնի, վերջին կառավարիչ Ջրաբերդի 222—227, 231, 232, 272:
- Մեղեք-Ռովշան Մեղեք-Ալահ-վերդեան, որդի Միրզա-բէկի, տէր Գիւլ-Եթաղ բերդի 219—225, 227:

- Մեղք-Ֆրէյդուհն Մեղք-Բէգլարեան, որդի Մեղք-Բէգլար Բ-ի, իշխան Գիւլիստանի 84, 177, 179, 180, 181, 200, 201:
- Մեղքում-զարգար, շուշեցի քաջ երիտասարդ, նիզակահից Թիւրք-Արզումանի 105, 114, 115, 121:
- Մեծ շէն, գիւղ Ջրաբերդի 218:
- Մեհմէդ-Ղուլի-խան Մուսա-բէգեան, մահմեդական նութին ընդունած հայ, ագուլեցի, պարսից կողմից նշանակուած կառավարիչ Արեւանի 24:
- Մէհտի-խան, Շուշի բերդին տիրող Խերահիմ-խանի որդի 165, 208, 212, 216, 221, 226, 227, 243, 247, 265 եւ այլն:
- Մէհտի-խան, զարաբաղցի հայազգի զօրապետ պարսից 260:
- Մեհրաբենց Գիւլքի, իշխան Մադաթովի հայրը 179, 248:
- Մեհրուժան Արծրունի 78:
- Մեղրի բերդ Գենուազի գաւառում 39:
- Մեսչէնկօ զնդապետ ուսուց 275:
- Մէջլում-բէկ Մեղք-Ալահվերդեան 222:
- Մըրդ-Հաջի, զօրապետ Գանձակի Ջաւահ-խանի 218, 219:
- Մինաս-վարդապետ, պատգամաւոր Ղարաբաղի մեղքների կողմից ուսուց կառավարութեան մօտ, յետոյ Ռուսաստանի հայոց արքեպիսկոպոս 21, 24, 25, 27, 92:
- Մինաս-Աղաբեան 196, 199, 208, 214:
- Մինիխ կոմս 44:
- Միշկին գաւառ Պարսկաստանի 276:
- Միսայէլ-բէկ Մեղք-Ալահվերդեան, որդի Ալահվերդի-իւզբաշու Գիւլ-Նաթաղ բերդի 80, 85, 86, 107:

- Միսայէլ-բէկ Մեղք-Ալահվերդեան, որդի Մեղք-Ալահվերդի Բ-ի, Գիւլ-Նաթաղ բերդի 222:
- Միսայէլ-բէկ Հասան-Ջալալեան, որդի Մեղք-բէկ Իշխանի 104:
- Միր-Մահմուդ-խան իշխող Ղանդահարի 20:
- Միրզա-Աբաս հայազգի հոգեւոր գլուխ պարսից 272:
- Միրզա-բէկ Մեղք-Ալահվերդեան, որդի Ալահվերդի-իւզբաշու Գիւլ-Նաթաղ բերդի 219:
- Միրզա-Գիօրգին, հայազգի քարտուղար Հերակ Բ-ի 112:
- Միրզա-Գիւրգին-խան Անիկօլօիեանց, հայազգի սենեկապետ Աբաս-Միրզայի 271:
- Միրզա-Թահիր, պարսից շահի հարկահանը 11:
- Միրզա-Խերահիմ, Նադիր-շահի եղբորորդին 46:
- Միրզա-Խաթախշ, քարտուղար Մեղք-Աբով Գ-ի 200:
- Միրզա-Խսուֆ Ներսէսեան զարաբաղցի, քարտուղար պարսից շահի 272:
- Միրզա-Խսուֆ-խան Մեղք-Շահնազարեան դը-Շահ-պուր 270:
- Միրզախան, տես Մեղք-Միրզախան:
- Միրզա-Ջամալ, Մէհտի-խանի քարտուղարը, դա գրեց Շուշուայ խաների պատմութիւնը 254:
- Միրզա-Ռուստոմ Անիկօլօիեանց, նշանաւոր պաշտօնատար Աբաս-Միրզայի մօտ 271:
- Միրզա-Ֆարրուխ Ամիրխանեանց, պարսից շահի քարտուղար 271:
- Միքայէլ-բէկ Աթաբէգեան, որդի Մեղք-Ղանի 227:
- Միթիթարեան միաբանութիւն 240:
- Մնացականով 157:
- Մոխրաթաղ գիւղ Ջրաբերդի գաւառում 224:

Մոսկոս 31, 44:

Մովսէս-բէկ Աթաբէկեան 227:

Մովսէս վարդապետ Հասան-Ջալալեան 241:

Մուլքի-բէկ Հասան-Ջալալեան, որդի Բաղդասար-բէկ Բ-ի 16:

Մուհամէդ 167:

Մուհամէդ-Հասան-խան հայր Աղա-Մամադ-խանի 138:

Մուղանի անապատ 40, 42, 45, 53, 149:

Մուսա-բէկ, հայազգի ծառայող, պարսից թնդանօթա-
ձիգների գլխաւոր 270:

Մուսա-բէգեան Յուսէին-խան, ագուլեցի հայ, պարսից
կուսակալ Շիրվանի գաւառի 24:

Մուսին-Պուշկին կոմս, լեռնային մասի կառավարիչ
Վրաստանի 204:

Մուստաֆա-խան Շամախու 127, 131, 149, 152,
166, 254:

Մուրադ Ջորեպան Մէհտի-խանի 252:

Մուալ լեռներ 14, 89, 115:

Մօլա-Նասրադդին 236:

Մօլա-Փանահ 150:

Մօնտրեզոր 193:

Յակոբ-իւզբաշի Աթաբէկեան 227:

Յակոբ-իւզբաշի (Թիւլի-Յակոբ) Պիւլ-Նաթաղլի 80,
85, 86:

Յակոբ Շահամիրեան հնդկաստանցի 95:

Յարութիւն Աթաբէկեան տես Ջարգար-Թունի:

Յարութիւն քահանայ նիզակակից Մեղք-Ռուստամի
218, 219:

Յովհաննէս արքեպիսկոպոս գեղարդակիր 183, 205:

Յովհաննէս եպիսկոպոս Տաթեւի վանքի 68:

Յովհաննէս երէց պատգամ. Ղարաբ. մեղք. 27:

Յովհաննէս Լազարեան 92:

Յովհաննէս կաթողիկոս կարպեցի 236:

Յովհաննէս Աղուանից կաթողիկոս Հասան-Ջալալեան
16, 90, 91, 96, 98, 101—107 եւայլն:

Յովհաննէս վարդապետ շամսիեցի 153:

Յովհաննէս վարդապետ շահաբէգան 185:

Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեան-Երկայնաբազուկ 92,
93, 94, 95, 97, 109, 113, 135, 136, 137, 147,
187, 205 եւայլն:

Յովսէփ-բէկ Աթաբէկեան 227:

Յովսէփ-բէկ Հասան-Ջալալեան 241:

Յովսէփ վարդապետ հայկաբան 236:

Յուսէին Պ. տես Մեղք-Յուսէին Պ.:

Յուսէին-խան Մուսաբէկեան, տես Մուսաբէկեան Յու-
սէին-խան:

Յուսէին-Ղուլի-խան Բագուի 206:

Նադիր-շահ (Թահմազ-Ղուլի-խան) թագաւոր պարսից
35, 36, 38—42, 45, 46, 47, 49, 51, 53, 55,
62, 63, 68, 104, 159, 174:

Նազար-Ալի-խան (Հերակ Ա.) իշխան Սախէթիայի 30:

Նազար-Ալի-խան զօրապետ պարսից 262:

Նախավկայի (Ստեփաննոս) վանք 268:

Նախիջեւան քաղաք (հին) 20, 24, 31, 40, 54, 62,
138:

Նախիջեւան քաղաք (Պօնի վրայ) 215:

Նաւասարդ, ռուսաց քաղաքական գործակատար Պարս-
կաստանում 26:

Նապօլէօն Ա. 270, 281:

- Նասիրապատ գիւղ Ղարաբաղի գաւառում 276:
 Նարիման-խան հայազգի լիազոր գեսպան պարսից 271:
 Նեբօլսին ռուսաց գեներալ 211:
 Ներսէս-բէկ Աթաբէկեան 227:
 Ներսէս կաթողիկոս Լորիցմանկանց վանքի 27, 34, 39, 40, 87, 89, 91:
 Ներսէս վարդապետ, յետոյ կաթողիկոս Լճմիաճնի 205, 233, 269:
 Նեսվետայեվ ռուսաց գեներալ 210, 211:
 Ներքի-շէն գիւղ Ղիւխտանի գաւառում 9:
 Նիժ գիւղ Ուտէացոց աշխարհում 6:
 Նիկօլա-բէկ Աթաբէկեան 227:
 Նոր-Օւէյվա գիւղ Բարգիւշաղի գաւառում 120:
 Նոր-Խնածակ, տե՛ս Խնածակ:
 Նուխի, տե՛ս Շաքի:
 Նուսխալ-խան Աւարիայի 81:
 Շահ-Աբաս մեծ Թաղաւոր պարսից 17, 131, 159, 267:
 Շահամիրեան տե՛ս Յակոբ Շահամիրեան:
 Շահ-Բուլաղ (Շահ-Աղբիւր), որի անունով կոչվում է մերձակայ բերդը, որ յայտնի է եւ Թարնակիւրտ (Տիգրանակերտ) անունով 49, 220, 224, 225:
 Շահ-Թահմաղ Թաղաւոր պարսից 32, 33, 35, 39:
 Շահ-Մասուր գիւղ Խաչէնում 101:
 Շահնաւազ-Ղիօրգի, տե՛ս Ղիօրգի-շահնաւազ:
 Շախ-Ռուխ Թաղաւոր պարսից 46, 137:
 Շահ-Սուլթան-Յուսէին Թաղաւոր պարսից 11, 13, 20, 23, 26, 32, 273:
 Շահ-Վէրդի-խան Ղանձակի 73, 74, 75, 116:

- Շամախի կամ Շիրվան քաղաք, որի անունով կոչվում է եւ գաւառը 18, 21, 24, 33, 48, 72, 73, 75, 118, 127, 149, 152, 166, 209:
 Շամիր-խան Սէլէք-Բէգլարեան 201:
 Շամշադին գաւառ 73, 120, 191, 192, 255, 261:
 Շամքօր գետ, որի անունով կոչվում է եւ գաւառը 15, 120, 231, 256, 260, 261, 262, 263, 264:
 Շաքի կամ Նուխի քաղաք 18, 75, 118, 134, 221, 227 եւայլն:
 Շէյխ-Նիզամի, տեղ Ղանձակ քաղաքի մօտ 73:
 Շէյխ-Սէֆի Թաղաւոր պարսից 168:
 Շըխալի-խան իշխող Ղերբէնդի 148, 149, 152:
 Շիպով ռուսաց գնդապետ (պօղպօղկովնիկ) 30:
 Շիրազ քաղաք Պարսկաստանում 76, 138, 271:
 Շիրվան, տե՛ս Շամախի:
 Շումլա բերդ 279:
 Շուշթեր նահանգ 271:
 Շուշի բերդ 15, 16, 19, 29, 44, 57—65, 67, 69, 75 եւայլն:
 Շօշի գիւղ, Շուշի բերդի մօտ 57, 207:
 Ոսկան Սամուրի, սպահանցի հայ, Ֆաթալի-շահի վաճառականը 270:
 Ոսկանապատ գիւղ Ղանձակի գաւառում 120, 223:
 Ուլու-պապի ամրոց Խաչէն գաւառում 59:
 Ուղուրլու, Խբրահիմ-խանի դահլճը 252:
 Ուղուրլու-խան իշխող Ղանձակի 74:
 Ումայի-խան տե՛ս Օմար-խան:
 Ուստայ Լասէնք 157:
 Ուրմի քաղաք Եփրատականի նահանգում 76:
 Չալաղան-իւղբաշի 64, 67, 272:

- Չանախչի կամ Աւետարանոց տես Աւետարանոց:
 Չարաբերդ 3:
 Չաւանդուր կամ Չաւնդուր գաւառ Սիւնեաց աշխարհում 28, 39:
 Չէլէբի քեօսվայ (տանուտէր) հայոց մեղքների պատգամաւորը 27, 34, 35:
 Պանկրատեւ ռուսաց գեներալ 279:
 Պասկեւիչ (Լըրեւանեան) ռուսաց գեներալ 263, 264, 265, 274, 278:
 Պատեօմկին իշխան Պրիգորիյ Ալեքսանդրովիչ (Տաւրիկեան) 94, 96, 108, 109, 113, 135, 136, 137, 147:
 Պատեօմկին Պաւել Սերգէյիչ, ռուսաց գեներալ 96, 97, 100:
 Պետրոս մեծ կայսր ռուսաց 16, 20, 34, 40, 43, 49, 90, 110, 136, 173 եւայլն:
 Պետրոս-իւզբաշի Սադաթեան, իշխան Սադաթովի մօր-եղբայրը 248:
 Պըտկէսի սուրբ Պէորդ, Խաչէն գաւառում 59:
 Պօղոս Ա. կայսր ռուսաց 177, 178, 179, 188, 189, 199, 201:
 Ջարրայէլ գիւղ Լըրասիս ափի մօտ 239:
 Ջալալ-բէկ Հասան-Ջալալեան 104, 116, 117:
 Ջաւադ-խան իշխող Պանձակի 74, 98, 103, 113, 114, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 141, 149, 154 եւայլն:
 Ջաֆար-զուլե-խան Շուշի բերդի Խորահիմ-խանի թոռը եւ Սամադ-Հասան-աղայի որդին 225, 252:
 Ջհան-բախշ տես Մեղք-Ջհան-բախշ:
 Ջհանգիր տես Մեղք-Ջհանգիր:

- Ջհանգիր-խան, հայազգի գեներալ եւ գլխաւոր պարսից արտիլերիայի 271:
 Ջուանշիրի անապատ եւ ջուանշիրցիք 45, 48, 122, 130:
 Ջումշուդ տես Մեղք-Ջումշուդ:
 Ջրաբերդ ամրոց (կամ Ջերմուկի բերդ), որի անունով կոչվում է Ջրաբերդ գաւառը Ղարաբաղում 4, 16, 16:
 Ջրաբերդ գաւառ 3, 13, 14, 15, 19, 21, 41, 46, 48, 49, 55, 61, 63, 65, 67, 68, 69, 70, 74, 107, 119, 120, 130, 133, 134, 222, 223 եւայլն:
 Ռահիմ-բէկ Խորահիմ-խանի դահճի որդին 252:
 Ռաշտ նահանգ 271:
 Ռզա-զուլե-խան, Ղարաբաղցի հայ, պարսից շահի սեկապետ 270:
 Ռէհան, Մեղք-Խորայէլեան Մեղք-Աթամ Ի-ի նշանածը 157, 158:
 Ռմբոստեան լեռներ 14:
 Ռոստոմ-բէկ Մեղք-Իւզլարեան, Աբով Պ-ի որդին 191—195, 198, 200:
 Ռոստոմ Մեհրաբենց, յետոյ իշխան Վալերիան Սադաթով 179, 248:
 Ռոստոմ-բէկ (ծագումով հայ) Մէհտի-խանի տան կառավարիչը 252:
 Ռուբինեաններ 1:
 Ռուստամ-բէկ Մեղք-Ալազկերդեան, տես Մեղք-Ռուստամ:
 Սաադի բանաստեղծ պարսից 62:
 Սալեան 149:
 Սալմաստ գաւառ Ատրպատականի նահանգում 268:
 Սաղսաղան-կալա կամ Վաչաղակաբերդ Խաչէն գաւառում 5:
 ՍԵՄՍԵՍ. ՄԵԼԻԲ.

- Սամ Մեղեք-Բէկլարեան 201:
 Սամբուր գետ 275:
 Սայի-բէկ Մեղեք-Բէկլարեան որդի Մեղեք-Աբով Գ.ի
 191, 200:
 Սայի-բէկ Մեղեք-Շահնաղարեան 55, 60:
 Սայի-բէկ Ասրի-Բէկեան 158:
 Սանահին գիւղ 130-ի գաւառում 99:
 Սանկտ-Պետերբուրգ 18, 32, 38, 49, 50, 79, 139,
 179 եւայլն:
 Սատղ-խան զօրապետ պարսից 163:
 Սարգիս արքեպիսկոպոս ջալալեանց, որ սխալմամբ գրուած
 է Հասան-Ջալալեանների տոհմից 19, 239, 241:
 Սարգիս (Թալի-Աբգըւմանի հայրը) 67:
 Սարգիս-բէկ Աթաբէկեան 227:
 Սարգիս դի-Ղալանեանց ժամանակագիր 26:
 Սարգիս կաթողիկոս, յետոյ միտրոպոլիտ, Հասան-Ջալալեանց
 90, 104, 105, 114, 115, 118, 182, 184, 228 եւայլն:
 Սարի-Սուստաֆա փաշա, զօրապետ օսմանցոյց 31, 34, 36:
 Սարի-Ջալուլ ցեղ 45:
 Սարխաս գաւառ Պարսկաստանի 45:
 Սարուխան-բէկ Մեղեք-Բէկլարեան 13:
 Սաֆար-Ալի-բէկ արքայասպան 161, 162, 163, 166:
 Սեւ Աբով կամ Աբով Ա. 6, 8, 9, 10:
 Սեւանայ լիճ 20 տես Գեղամայ լիճ:
 Սէթ-խան Բուշեզի, հայազգի պաշտօնատար պարսից 271:
 Սէլիմ-խան Շաքիի 134, 254:
 Սէֆէվիներ, Թաղաւորող տոհմ պարսից 26, 168:
 Սհար-նազ դուստր Մեղեք-Աթամ Բ.ի 158:
 Սնըղի կամուրջ Խրամ գետի վրայ 73:
 Սիբիր 232, 254:

- Սիմոն կաթողիկոս խոտորաշէնցի, Լորիցմանկանց վանքի
 աթոռակալ 89:
 Սիմոն կաթողիկոս փոքր, Լորիցմանկանց վանքի 89, 118,
 182, 185, 186:
 Սիմոն կաթողիկոս Լճմիածնի 65:
 Սիմոն Պապով պատգամաւոր Ղարաբաղի մեղքների 27:
 Սիւլէյման-խան Լճիկօլփեանց, փոխարքայ եւ կառա-
 վարիչ պարսից զանազան նահանգների 272:
 Սիւլէյման-խան Մեղեք-Սահրաբեանց, որդի Աւագ-
 խանի 271:
 Սիւլէյման փաշա, նահանգապետ օսմանցոյց 100:
 Սիւնիք 14, 19, 30, 38, 175, 238, 273:
 Սիօնի մայր եկեղեցի Թաֆլիզում 188:
 Սմբատեաններ, տես Սուրբատեաններ:
 Սմբատ Բագրատունի 79:
 Սմոլենսկ 21:
 Սուլոմոն իշխան Խմբէթիայի 144:
 Սուլակուլ գետ 33:
 Սուլէյման-բէկ 37:
 Սուլթան-բուդ, ձմերանոց Ջրաբերդի գաւառում,
 Թարթար գետի մօտ 225:
 Սուլթանի-տափ դաշտ-Ջրաբերդի գաւառում 218:
 Սուրբատեան իշխաններ 44, 174:
 Սուլօրով ռուսաց զինեալ 281:
 Սուրբ Խաչի բերդ Թարղուի Շամխալի երկրում, Սասլից
 ծովի մօտ 33:
 Սուրբ Յակոբայ վանք Խաչէն գաւառում 10:
 Սուրբ Ստեփաննոսի վանք Շամխալու գաւառում 149:
 Սուրխէյ-խան Ղաղստանի 20:
 Սպահան քաղաք պարսից 2, 20, 24, 72, 92, 267:

- Սպանդիար-խան իշխանազն Լճատունի 270:
 Ստեփան արքեպիսկոպոս բոկոտն 187:
 Ստեփան Ղաւթեան, պատգանաւոր Ղարաբաղի մեղքների
 97, 109:
 Սօգութլու գիւղ Շիրվանի գաւառում 72:
 Սօլօլակ մաս Թիֆլիսի 144:
 Սողանլու գիւղ Թիֆլիզի մօտ 144:
 Սօնա-խանում, ամուսին Սեւթ-Շահնազար Բ-ի, 54,
 78, 126:
 Վալի-բէկ ջորեպան Սուրադի որդին 252:
 Վախամու բերդ 100:
 Վախթանգ Օ. իշխան վրաց, մահմեդականութիւն ըն-
 դունելով կոչուեցաւ Յուսէին-խան 29, 30, 31, 35:
 Վահան Սեւթ-Լանեան 173:
 Վահրամ-շահ 15:
 Վաղարշապատ 184:
 Վանի-իւզբաշի տես Սեւթ-վանի:
 Վարանդա, մէկը Ղարաբաղի հինգ գաւառներից, ուր
 տիրում էին Սեւթ-Շահնազարեանները 3, 5,
 17—19, 21, 37, 38, 53, 70 եւայլն:
 Վարդ-խաթուն ամուսին Սեւթ-Ալլահվերդեան Սեւթ-
 Ուստամի 87, 133, 134, 156, 219:
 Վեւի-ջան-բէկ Ղ. Հասան-Ջալալեան 16:
 Վենետիկ 240:
 Վերին-Խաչէն 15, 237:
 Վերին-շէն գիւղ Ղիւլիստանի գաւառում 9:
 Վիեննա 271:
 Տաթեւի վանք Սիւնեաց աշխարհում 73:
 Տաճկաստան 177, 192:
 Տեկէլի Պետր Երրամովիչ, ռուսաց գեներալ 108, 110:

- Տեղ գիւղ Օւնգէզուրի գաւառում 252:
 Տէր-Լնտօն պատգամաւոր Ղարաբաղի մեղքների 27:
 Տէր-Պետրոս պատգամաւոր Ղարաբաղի մեղքների 27:
 Տիգրիս գետ 92:
 Տիլակ կամ Ղուլախ մէկը Ղարաբաղի հինգ գաւառ-
 ներից, ուր տիրում էին Սեւթ-Լանեանները, 3, 5,
 18, 19, 21, 37, 42, 44, 49, 50, 51, 52, 54,
 61, 69, 70, 87 եւայլն:
 Տող աւան 5:
 Տող բերդ Տիլակի գաւառում Սեւթ-Լանեանների բնա-
 կութեան տեղը 18, 19, 44, 52, 78, 80, 172, 174:
 Տրոյիա քաղաք 261:
 Տրոյիցկիյ, զօրագունդ 210, 211, 225:
 Տօրմասով ռուսաց գեներալ 202:
 Բաղուստիս կոմս 44:
 Բէլուս ռուսաց գեղապետ 230, 255, 257, 265:
 Յիցիանով (Ժագուսով վրացի) ռուսաց գեներալ 192, 204,
 205, 206, 207, 209, 210, 219, 220, 221, 272:
 Յոր գիւղ Տիլակի գաւառում 171:
 Փամբակի ձոր 18, 192:
 Փայտակարան գաւառ 52:
 Փանահ, տես Սօլա-փանահ:
 Փանահ-խան հիմնադիր Շուշի բերդի եւ Ղարաբաղի
 խանութեան 15, 45—50, 52, 53, 56—64, 67,
 68, 69, 76 եւայլն:
 Փիր-Ղուլի-խան զօրապետ պարսից 193, 224:
 Փոքր-Սիւնիք 3:
 Քաղաք-խան իշխող Ղարաբաղի 52:
 Քարամէջ կամ Օրախաջ գիւղ Խաչէն գաւառում 59:
 Քարթալինա, մասն Վրաստանի 93:

Քերիմ-խան կամ Զենդ-Քերիմ-խան լռիստանցի տի-
րապետող Պարսկաստանի 76, 77, 128, 138:

Քիւրակ-չայ գետ Ղանձակի գաւառում 3, 263:

Քօր-Օղլի հերոս 65:

Օհանէս-աղա Թաւրիզեցի, կամ մահտեսի Յովհաննէս
Ղազարեան, Աբբաս-Միրզայի վաճառականը 194, 270:

Օմար-խան կամ Ումայի-խան Աւարիայի 81, 99, 100,
112, 153, 157, 160, 189:

Օրախաչ տես Քարամէջ:

Օրբէլեանի վրաց իշխան 106:

Օրդուբաթ կամ Օրդուար քաղաք Ղողթնեաց գաւա-
ռում 39:

Օրթա-ճալա կղզի Աուր գետի մէջ Թիֆլիզի մօտ 112:

Օրի տես Խրայէլ Օրի:

Ֆաթալի-խան Վերբէնդի իշխող 148:

Ֆաթալի-խան Օվչար ուրմեցի 68, 72, 75:

Ֆաթալի-շահ կամ Բաբախան-շահ Թազաուր պարսից
166, 210, 231, 254, 255, 266, 270, 271:

Ֆարաջուլա-բէկ, Խորահիմ-խանի դահճի որդին 252:

Ֆարհադ-բէկ Մեղք-Աւանեան (մահմեդականութիւն
ընդունած) 174:

Ֆարուղ դիւղ Վարանդայի գաւառում 226:

Ֆրէյդուէն տես Մեղք-Ֆրէյդուէն:

Մի քանի անուններ, որպէս են՝ Թիֆլիզ, Ղարա-
բաղ, Հայաստան, Վրաստան, Պարսկաստան, Ս. Լճմի-
ածին, Ուսաստան եւայլն, խիստ յաճախ կրկնուելու
պատճառով, չգրեցինք ցանկի մէջ:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՍՏՂԱԳԵՏԸ

59 215